

ГОДИШЊАК

ФИЛОЗОФСКОГ ФАКУЛТЕТА
У НОВОМ САДУ

ANNUAL REVIEW

OF THE FACULTY OF PHILOSOPHY

VOLUME XXVI

УНИВЕРЗИТЕТ У НОВОМ САДУ

ГОДИШЊАК

ФИЛОЗОФСКОГ ФАКУЛТЕТА
У НОВОМ САДУ

КЊИГА XXVI

НОВИ САД
1998

Уређивачки одбор

Проф. др Ксенија Марицки-Гађански

Проф. др Драгољуб Петровић

Проф. др Мирослав Егерић

Проф. др Бранко Момчиловић

Проф. др Љубинко Пушић

Проф. др Јанош Бањаи

Проф. др Милан Трипковић

Проф. др Душанка Точанац

Проф. др Михал Харпањ

Проф. др Лајош Генц

Проф. др Јелка Матијашевић

Проф. др Мара Ђукић

Проф. др Ранко Кончар

Проф. др Мирко Аћимовић

Главни и одговорни уредник

Проф. др Томислав Бекић

Секрећар уреднићтва

Проф. др Радован Грандић

YU ISSN 0374-0730

Издаје: Филозофски факултет у Новом Саду

Штампа: Футура публикације, Нови Сад

UDK: 808.61-316.3(=75)"18"

THE SERBIAN CLASSICAL HERITAGE AND THE MULTICULTURALISM: A RENAISSANCE OF CLASSICAL EDUCATION?

Dr Ksenija Maricki Gadjanski

It is very well known that one of the "fathers" of modern science in the 20th century, Norbert Wiener (1894-1964) was explicitly against classical education. He was a mathematician, the founder of cybernetics and professor at the Massachusetts Institute of Technology.

He was fourteen when he graduated from the university, and eighteen when he took his doctoral degree in mathematical logic. A genius, no doubt.

It may be that for his scientific research in such specific fields he did not at all need classical scholarship. But there is a small "detail" he forgot: the very words he used to describe what he was doing belonged not only to his English language, but were part at the same time of knowledge known generally as "classical". By "classical" I understand of course, Greco-Roman origin of phenomena.

In Wiener's case such expressions were *mathematician, mathematics, cybernetics, professor, institute, technology, graduate, university, doctor, logic, genius*.

You don't have to be a classical scholar in the English speaking world to use these words properly, but, you, of course, need a classical scholar to explain their origin, meaning and their correct linguistic forms in English usage. In order to have classical scholars, you must have some classical education, at least.

To pass directly to our cultural situation in Serbia, I must say that there have been real difficulties lately even in such simple thing as correct usage of foreign terms. At the beginning of June 1996 we had a three day extensive discussion in the Serbian Academy of Sciences and Arts devoted to the standardization of terminology.¹ We have been left behind modern technologies and means of information, which have led to hasty solutions very often, that are both incorrect in view of our traditional means of adopting classical terms in Serbian through the centuries and, at the same time, out of best touch with foreign usage of terminology. This may not seem as a very serious problem to some cultures and countries, but to us now, confronted with hundreds of thousands of new expressions in modern technologies, without special and specialized institutions that would deal with these linguistic problems as we go along, it is a real problem. That results in a variety of inadequate solutions, which are incompatible with computers standardized usage. What is worse, the few classical scholars and specialists in Greek and Latin that we still have are not consulted in the matter.

¹ Cf. my paper *Terminology as Neology*, that was edited on the Radio Belgrade Third Program, August 25, 1997.

The case of the Greeks of today in regards to terminology is perhaps more serious than in Yugoslavia. Our language, Serbo-Croat language, since these nowadays two literary languages with two names *Serbian* and *Croatian*, are one and the same, is very well accustomed to taking in and adopting terms from Latin as well, and not only terms with Greek origin. But Modern Greek is very reluctant on this point. There are of course some expressions derived from Latin, and still in Byzantine times, such as a very important and common word for a *house/home* σπίτι < *lat. hospitium*.² There are borrowings and adaptations from Neolatin vocabulary, through other European languages (Italian, French mainly), such as οὐμαντισμός, for instance, a term not used very often. Many universally used words, let s say *culture, structure, religion, transport* and similar have only their Greek equivalents. It is an enormous task for Greek linguists to standardize the huge amount of scientific and professional terminology based on Neolatin and not rare Anglo-Saxon usage. It is very tempting, but extremely difficult to code domestic expressions for all modern and technical notions. It is interesting to note that the ancient Hellenic philosophy began to deal with linguistic analyses precisely for terminological reasons. They had to define all phenomena without the help of any other foreign linguistic formulation only derived from their language.³ This resulted in profound philosophical semantics that we have, for instance, in Plato and the Sophists. *Sensu stricto*, there are no *termini technici* in Greek philosophy before Aristotle.

The terminological aspect is one of the most urgent problems of international communication, at least as I see it. In modern Wordnet, Internet and similar media it has become not the quickest and the easiest way of gaining knowledge and information, but also the way of imposing a Eurocentric (or is it an American?) point of view upon all the cultures, languages and peoples of the Earth. That s why the serious treatment of both ancient classical languages, Greek and Latin, is required even in the cultures which have so far not had close contacts with the ancient Mediterranean world as the cradle of European culture. Only such a serious treatment and steady knowledge of classical languages can help in the future to avoid linguistic chaos in non English-speaking setting.

There are many other reasons why the need for classical education now and in the times to come is obvious. I would like to note some examples from our recent experience. Ten years ago, or so, before our common country known for seventy years as Yugoslavia, collapsed, there arise a movement in the western parts of the country, for instance, Slovenia, which underlined that they did not culturally belong to the Balkans. Their very well known slogan was: *Slovenija moja dežel*. They wanted, what they later and accomplished, to dissociated themselves from the other Yugoslav and Balkan countries, as being "European" themselves, as their politicians stated explicitly.

But, scholarly, if we examine *sine ira et studio* the whole matter, things are not so simple. The term *dežela* for *country* or *state*, in fact some eight centuries old, is a Slavic derivation from Greek κράτος, and it is a common Balkan and Slavic denomination for this very important administrative notion. In Serbo-Croat we have *država*, in Bulgarian, Russian and other languages also, there are forms as *držela*, as well. At the same time in Italian the same notion is defined as *il stato*, in German it is *der Staat*, in French *l'état*, in English *the state*, all derived from the Latin verb *sto, stare*. With the Greek expression κράτος from the verb κρατέω, κρατεῖν, are connected the other terms important for

² Cf. N. P. Andriotis: Ετυμολογικὸ Λεξικὸ τῆς Κοινῆς Νεοελληνικῆς. 2. – Θεσσαλονικη, 1967. Unfortunately it does not date the first appearance of the word in Greek usage.

³ Cf. Ksenija Maricki Gadjanski: *Helenska glotologija pre Aristotela*.- Novi Sad, Matica srpska, 1995: *Platon o jeziku i saznanju*.- Beograd, Rad, 1977, 1988².

statehood and religion, such as Παντοκράτωρ for Christ, αὐτοκράτωρ for *emperor*, *samodržec* in Russian, and so on. It is clear that the Slovenian word for *country* throughout the second millennium all the time was tied to the Balkan and Slavic world, and sharply differentiated from what they simplistically call "European" tradition, meaning West-European world.⁴

In order to be able to analyze such historical data it is obviously necessary to retain knowledge of classical languages, which is the real basis of classical education. It is impossible, for instance, to study the Serbian language, or some other Balkan language, Slavic, or other (Rumanian, Albanian), without the help of Greek linguistics. As for Serbian, Greek language, literature and scholarship, Byzantine and Modern, were the other way of existing not only at courts, churches and monasteries, but also among traders, craftsmen, artists, peasants and shepherds. And this symbiosis was permeating rather often. For a very common notion for the "dying" of animals, Serbian has the word *lipsati*, derived from the Greek sigmatic aorist of λείπω-ἔλειψα, while Greek has Slavic word *obor* in their expression ὀβορός for "αὐλή". And these expressions are not some solitary, exceptional words, but words of common and many centuries long usage, even among illiterate shepherds.

Here, of course, I don't mention other (i.e. Turkish) languages but classical, since this is what interests us now. The linguistic and cultural symbiosis in the Balkans, which K. Sandfeld-Jensen began to describe in his famous book *La Linguistique balcanique*,⁵ is impossible to be studied without classical languages. On the other hand, that study clearly shoes the longstanding existence of nowadays so modern and often quoted "multiculturalism", without ever really and honestly defined for specific countries or cultures. Political abuse, not so rare in the twentieth century, does not really help the people to survive.

It is not at all possible to study Serbian history, our literature, culture and arts without knowing both classical languages and literature. The Serbs came into contact with the Greek Byzantine world in the Balkans in the 6th and 7th century AD, and since then the Byzantine authors have been the main historical sources for knowing the past of my people. That is why our historians from the last and this century, especially Stojan Novaković and Georgije Ostrogorski, organized the editing of Byzantine literary sources for Serbian history, which is still going on at the Byzantological Institute of the Serbian Academy of Sciences and Arts. The Greek charters and other documents issued by the Serbian medieval kings and emperors from the 12th century onward have been also collected, edited and studied. Only several years ago a voluminous *Nomocanon*, a Serbian translation and adoption from the Greek by Serbian archbishop St. Sava (1174-1235) was printed.⁶ Sveti Sava was a prince who became a monk and the head of the Serbian Christian Orthodox Church. He knew Greek of the time beautifully (his mother was Greek named Ana, Anastasia as nun later), and he used it to edit and advance many things in the Serbian literacy of that time. The studies and books of leading Serbian historians of literature, such as Dimitrije Bogdanović, Milan Kašanin or Djordje Trifunović, show that the centuries of our literature can be studied only through the optics of Greek or Byzantine poetics.

All that happened in time when the teaching of Greek in Western Europe only began; La Sorbonne in Paris, for instance, in 1325. Before that the knowledge of Greek

⁴ Cf. Ksenija Maricki Gadjanski: *Razgovor s vremenom*. Antičke i moderne teme I. - Vršac, KOV, 1995, 144.

⁵ Paris, 1930.

⁶ Prepared by Miodrag Petrović: *Zakonopravilo ili Nomocanon Svetog Save*.- Gornji Milanovac, Dečje novine, 1991.

was rare in the West. There are pieces of information about it, such as Roger Bacon's sayings from the year 1267 that there are no more than five persons in the western Christianity who know Greek grammar, or the Francesco Petrarca 1360 enumeration of eight or nine Italians in his time who knew Greek. That is almost the situation described by Umberto Eco in *Il nome della Rosa* (1980), about what happened in an Italian Abbey in 1327, where several monks who knew Greek were killed successively. Knowing Greek at that time in Western Europe was considered as a "grammatical heresy".⁷

In regards to continuity, Serbian culture has conserved a longer tradition of Byzantine culture, and that is why it is so important for studying European identity and ideas.

Here, of course, I can not elaborate other components of that culture, such as monastery art and fresco painting, religious music or texts, and so on.

Besides the sources in Greek for our history there are a lot of written documents in Latin, especially from the 15th century onward, after the fall of Serbian medieval state in 1459 under the Turkish rule. They are conserved mainly in the northern part of our nowadays country, related *grosso modo* to what is geographically called Vojvodina, and in Montenegro. These sources are studied and edited, particularly by two noted historians, Aleksa Ivić and Slavko Gavrilović, who is still active in that field. However, the work is far from being completed. As I specifically mentioned in my abstract⁸ of this paper, many themes still remain to be studied, for instance the Serbian literature and scholarship written in Latin for centuries. It is a well known case in many national European literatures, as well in the Balkan ones, that they began with the writing in Latin. In our previous Yugoslav country, before it collapsed, the Slovenians and Croats made studies and editions of their literature written in Latin, but not the Serbs. So it is a task that remains for the third millennium. It is interesting to note that some of the most important Serbian authors from the last century, for instance the poet and dramatist Jovan Sterija Popović (himself of Greek origin) or the romantic poet Branko Radičević, owing to the education system of the time, began to write their poems in Latin. All that contributed to their open-mindedness and broad understanding of other peoples and cultures, which is a constant value of the Serbian *Weltanschauung*.

Weltanschauung is of course a term from philosophy. Philosophy is something that we consider the main classical heritage. Is the impact of that heritage to remain the

⁷ Cf. Ksenija Maricki Gadjanski: *Gramatikalna jeres*. – Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, XX (1992) 127-133.

⁸ "This paper is devoted to examine the reasons and scope for a future new renaissance of classical education from a Balkan, and more specifically, Serbian point of view. As it is known, the territory of Serbia was place where the Greek and Latin cultural influences met and merged in history, together with the later Slavic languages and culture.

The needs of modern society in our country require a new evaluation of already known items as well as research of still broad regions of different data remained unexplored.

That is why the knowledge of both Classical Languages Greek and Latin is still required in education in Serbia.

Some specific themes are noted that remain to be studied, for instance the Serbian literature and scholarship in Latin for several centuries in the North of the country.

These are specific reasons for the retaining and widening of classical education and scholarship, not to mention the need for transmitting numerous data on electronic media and CD in our country.

The other part of the paper is devoted to more philosophical issues, deriving from Greek philosophy and literature, which might be crucial in the III millenium. To name a few: tolerance, ὕβρις and justification for insurgent, negative impact of every monopoly, either political, ideological or economic, new outlook of the ancient idea and practice of asceticism and ἡσυχία and so on, for which the author foresees decisive impact in the times to come.

At the end the author of the paper underlines that it is advisable to re/consider the place of classical education not only as a part of European identity, or, linguistically, Indo-European, but as a part of even planetary culture where the frames of Greek and Latin language and culture are less noticeable. Some of the reasons for retaining classical education even in this domain are examined."

same in the next century/millennium now it is hard to predict. If Sir Karl Popper was right in saying that the critical forces of human mind were shown just *once* in the past, with the Presocratics, maybe it is time now to expect this critical dimension of the human mind to show itself soon again, because mankind seems to be on the verge of disappearing, and not because of the approaching change of millennia.

Some of the topics of classical philosophy could contribute to that renaissance of critical spirit which the world so urgently needs. In the world of mighty technologies, one is tempted to ask what happened to the critical and independent position of thinkers? At least we in our country believe that the classical tradition of Greek philosophy enables men to cultivate scepticism and critical position of free thinking. In this world of today where goods and things, i.e. wealth, occupy the place in *mensura* that previously held *homo*, the critical spirit of the earliest thinkers in history is something that should be fostered. This could be done by imposing some of very ancient ideas such as notion of natural rights or tolerance⁹ to everyone, that we find in Greek Sophists from the fifth century BC.

First I quote Antiphon's famous saying about the absolute natural equality of men (φύσει πάντα πάντες πεφύκαμεν), and his explanation that we all breathe the air by our mouth and nostrils ('Αναπνέομεν τε γὰρ εἰς τὸν ἀέρα ἅπαντες κατὰ τὸ στόμα καὶ κατὰ τὰς ῥίνας). Such human natural rights are based on the very human essence, independently of time or circumstances. To those ancient notions today could be added: independently from wealth and power, which seem to determine the human position now more than they should. It could also be in opposition to the positive laws of a state or of the "Global Community" that is in power today, especially over small countries or peoples. If classical scholarship and education, which in fact mean values of European tradition (not utopia, not idealization) are to be preserved for the next millennium, they should not continue to exist as texts and books, but as real, existential tendencies. The dialogue should not be pursued from the point of power with retaliation, but as a genuine communication between equals. Since it is not the case now, some of the worthiest ideas of classical philosophy should still be needed, studied and applied.

During the last several years I have made a small experiment with my acquaintances and friends among classical scholars. As for Thucydides' formulation about the main thing in historiography, αἰτία, *the cause*, everybody knew how it was in Greek. At the same time, nobody knew the Greek word for "retaliation", Herodotus' main explanation of the reasons of historical events, which is τίσις.

And that τίσις, that was the act of gods in Herodotus, emerged last years as a modern political device, but as an act of men. Should in that context the words of Pericles (Thuc. 2, 64) be remembered: "What comes from the gods we must bear performe (ἀναγκάτως), what comes from the enemy with manliness (ἀνδρείως) ?"

'Ανδρείως here means that insurgent measures can be justified if basic natural rights of people are violated, as in Antigone's case, when we can speak of ὕβρις.

So, I personally, by the continuation of classical education do not foresee a kind of new classicism, nor the word "renaissance" in the title of this paper should remind the historical period and ways of Italian *Risorgimento*, not even "*den dritten Humanismus*" Werner Jaegers (1888-1961), Norbert Wieners contemporary and opposite. I just wanted to suggest that some values and concepts that were described by ancient thinkers should be examined further. For instance, in the outrageous practice of "having fun" in some consumers societies of the modern world, I think it is advisable to remember the very

⁹ Cf. my paper *Prirodno pravo i tolerancija*, submitted for an International Symposium on Religious tolerance and the role of religions in the Balkans (Belgrade, November 15-16, 1993), published in Novi Sad *Dnevnik*.

essence of Epicurean philosophical ἡδονή.¹⁰ With such a notion of ἡδονή, I do not think that Norbert Wiener could be against classical education. However, it is hard to say, whether such an idea is possible in today's world.

Maybe that as a *reaction* to all the grater pursuing of pleasure, that worries sociologists, we can expect a comeback to decent, even ascetic living to which many civilizations always gave priority. It would lead to a real tolerance of different cultures, without imposing upon them values just of consumers' societies, in essence so opposite to classical ideas. Such a controversy is described in novels *Generation X* and *Shampoo Planet* by the Canadian author Douglas Coupland. And to quote another Douglas, Adams, and his humorous search for "a cup of tea" in *Hitchhikers' Guide to the Galaxy*, after computer's exhausting examining the whole history and all data about China. If we put all the data possible about Antiquity in some huge computers, this does not really mean its endurance. If we cancel learning of classical languages in the curricula of the schools throughout the world, it will not necessarily lead to their obsolescence.

In some cultures, as I tried to sketch briefly for Serbian culture, it will remain indispensable always. I believe that our time is somehow similar to the archaic period of Greek history (8 - 6th centuries BC), when new alphabet literacy was introduced.

Electronic and computer media information are such new literacy of our times, that have left most members of mankind practically illiterate. Since these media function mainly in English, with mostly Greek and Latin word bases for the new terms, I think that a new era of using classical knowledge at least in that domain is appearing. That does not mean the survival of the Greek ideal, about which Moses Hadas¹¹ wrote so beautifully, but a new life of a code that proves itself to be universal.

Men through the past five millennia so often let wonderful discoveries and knowledge to fall completely into oblivion (Cuneiform, Hieroglyphic and Linear A and B scripts, Sumerian, Etruscan and some other ancient languages), that it would not be serious to let it happen once again with classical languages. They must be AERE PERENNIUS.

Др Ксенија Марицки Гађански

КЛАСИЧНО НАСЛЕЂЕ КОД СРБА И МУЛТИКУЛТУРАЛНОСТ: РЕНЕСАНСА КЛАСИЧНОГ ОБРАЗОВАЊА?

Резиме

У раду се излаже значај оба класична језика, грчког и латинског, али превасходно грчког, у вишевековној култури код Срба, у разним слојевима становништва, не само на средњовековним дворовима, у црквама и манастирима, већ и међу трговцима, занатлијама, уметницима и обичним, неписменим сељацима и пастирима. Наводе се примери такве језичке симбиозе у српском и грчком. Аутор наглашава да није могуће изучавати српски језик, ни неки други балкански језик, словенског или друкчијег порекла (румунски, албански), без помоћи грчке лингвистике.

Грчки језик, књижевност и наука, византијског и модерног грчког времена, као и опште балканско наслеђе, давали су јасан профил мултикултурализма српској култури вековима. Ма да се то истиче као захтев новог времена, анализе показују да је класично наслеђе код Срба увек постојало у виду мултикултурализма, што је резултирало специфичном језичком и културном толеранцијом.

Аутор истиче и потребу проучавања вишевековне писмености на латинском језику у нашој земљи, посебно у Војводини и Црној Гори.

¹⁰ Cf. also my study: HEDONH bei Platon und Aristoteles: Usus und/oder Animi tranquillitas.- Beograd, Estetičko društvo Srbije, 1997, 39-47.

¹¹Cf. Moses Hadas: *The Greek Ideal and Its Survival*. – New York, Harper Colophon Books, 1960.

У раду се излаже и допринос појединих наших писаца у 19. веку оваквом мултикултуралном развоју (нпр. Бранко Радичевић и Јован Стерија Поповић), као и многих научника новијег времена.

Све то се посматра у контексту потребе за оживљавањем класичног образовања, посебно због захтева модерне разуђене терминологије у многим областима људских делатности, као и нових, електронских медија, које аутор сматра новом писменошћу, упоредивом по значају с усвајањем алфабета код Грка у архајско доба (8-6. в. пре нове ере).

UDK: 808.61-31:159.9

NAZIVI PRIVATNIH RADNJI U NOVOM SADU – PSIHOLINGVISTIČKI PRISTUP

Dr Svenka Savić

SAŽETAK

U davanju imena privatnim radnjama postoje neki opšti principi na osnovu kojih se prepoznaje veza između robe koja se prodaje, potrošača i vlasnika/vlasnice radnje. Naziv radnje je pozivi na uslugu, tačnije na komunikaciju koja se shvata kao razmena.

Cilj je ovog rada da na određenom korpusu naziva privatnih radnji iz jednog grada (Novi Sad, 1985) pokažemo međuzavisnost individualne odluke i širih društvenih tendencija danas u srpskom jeziku i društvu.

Rezultati se zasnivaju na analizi 669 naziva privatnih radnji registrovanih u periodu od 5 godina (1980-1985) koji su, zatim, provereni na novim podacima u 1998. godini.

Nazivi radnji podeljeni su prema vrsti uslužne delatnosti u 6 grupa: cvečare, frizerske, kozmetičke, picerije, prodavnice voća i povrća, butici.

Nekoliko je osnovnih zaključaka

1. Naziv odražava stepen intimnosti između davaoca usluga i potrošača: ukoliko je kontakt između osoba, u činu usluge, intimniji, preovlađuje u nazivu lično ime ili nadimak osobe, vlasnika frizerske, kozmetičke, krojačke radnje. Vlasnik radnje u potpunosti razgolićuje svoj identitet i time daje poverenje potrošaču za ponuđene usluge (nega kose, lica, tela, stopala).

2. Ukoliko je vrsta usluge više namenjena ženama i žene su davaoci usluga, dominiraće ženska imena i nadimci iz srpskog onomastikona (u višenacionalnom Novom Sadu samo nekoliko iz mađarskog). Može biti lično ime vlasnika/vlasnice, samo ako je ono lepo, novo, neobično (nema: Milunka, Julka, Marica, Persa ili nekih starinskih imena). Tako su lična imena radnji u isto vreme i pokazatelji novog u antroponimiji ženskih ličnih imena kod nas u posmatranom periodu.

3. Nazivi su u višenacionalnom Novom Sadu uglavnom napisani latinicom, pismom koje veći broj potencijalnih korisnika može pročitati (kao što su i grafiti pisani tim pismom u gradu), što nije u skladu sa Zakonom o službenoj upotrebi jezika kod nas.

1. UVOD

Poslednjih godina otvoren je znatan broj različitih privatnih radnji¹ u Novom Sadu. Vlasnici i vlasnice imaju mogućnost da odlučuju o nazivu svoje radnje, što nije slučaj sa radnjama u društvenom sektoru gde o nazivu najčešće odlučuje neko upravno telo. Davanje

¹ Naziv **radnja** ovde podrazumeva dućane, butike, trgovine, prodavnice, lokale, radionice, salone, ukratko „prostore za saobraćanje s mušterijama” (B. Klaić, 1980, 207). Za pojedine radnje ustalio se neki od navedenih izraza. Za 'salon' Klaić navodi da je reč o dvorani, sobi za prijem, posebnoj prostoriji osobenog karaktera, kao što je „salon za dame” u frizerskom obrtu, ili „modni salon” za krojačku radnju. Za 'ateljje' navodi da je radionica, naročito umetnička. 'Studio' je radionica ili mala soba za rad (M. Vujaklija 1971). Čini se da ipak postoji repartitiju ovih naziva: najširi je radnja, specijalizovan je butik, a salon je samo za frizerske, pedikirske, kozmetičke i krojačke usluge.

imena uopšte, i privatnim radnjama posebno, uvek uključuje i društvene i psihološke i jezičke faktore, što u našoj nauci o jeziku i kulturi nije dobilo zadovoljavajuću pažnju. Ovaj rad predstavlja otkrivanje pitanja iz interdisciplinarnog ugla.

Pošli smo od pretpostavke da i u davanju imena privatnim radnjama postoje neki opšti principi na osnovu kojih se prepoznaje veza između **robe** koja se prodaje, **porošača** i **vlasnika/vlasnice** radnje. Naziv radnje je poziv na uslugu, tačnije na komunikaciju koja se shvata kao razmena – slično zvonjenju telefona pre razgovora ili tapkanju sagovornika po ramenu pre nego što mu išta kažemo. Ako se pođe od toga, onda je pretpostavka da će tipovi pojedinih uslužnih radnji imati sledeće nazive: cvečare, frizerske, kozmetičke i/ili pedikirske usluge, krojačke i sl.

Stručnjake za jezik interesuje posebno kako se u ovim nazivima ogleda jezička politika u zemlji danas², neke pravopisne norme, upotreba dvaju pisama (latiničko i ćiriličko). Pismo u višenacionalnoj zajednici nije proizvoljna odluka već je ujedno i opštiji komunikacioni signal³.

2. CILJ RADA

Cilj ovoga rada je da se na određenom korpusu empirijskog materijala – odbiru nazivi za privatne radnje – pokaže međuzavisnost individualne odluke pojedinca i društvenih tendencija danas.

3. METOD SAKUPLJANJA MATERIJALA ZA ANALIZU

U prvoj fazi sakupljeni su nazivi privatnih radnji u sedam opština na teritoriji grada Novog Sada: Detelinara, Liman, Petrovaradin, Podunavlje, Slavija, Stari grad, Sremski Karlovci⁴, ukupno 669 registrovanih u opštinskom registru⁵ u periodu od pet godina (1980-1985).

Radnje su podeljene prema vrsti uslužnih delatnosti u šest grupa, unutar kojih su nazivi poređani azbučnim redosledom, uz podatak o učestalosti pojavljivanja naziva. Tamo gde je bilo moguće, naznačena je namera usluga prema polu – za muškarce i za žene (frizerski, krojački), odnosno uzastu (za decu i odrasle):

1. cvečare	3. frizerske	5. picerije
2. prodavnice voća i povrća	4. kozmetičarske radnje	6. butici

² Zakon o službenoj upotrebi jezika u Republici Srbiji (1991).

³ Prema podacima koje smo dobili od Komisije za davanje imena ulicama u Novom Sadu vidi se da je dominantno latiničko pismo (up. I. Antonijević i S. Savić, 1987).

⁴ Ovaj broj ne predstavlja i stvarno stanje novoootvorenih objekata u gradu jer vlasnici radnji, zbog poreskih olakšica, preregistruju, te radnja promeni vlasnika, eventualno ime, a realan broj objekata se ne menja. Broj radnji prema opštinama: Detelinara (56); Liman (89); Petrovaradin (71); Podunavlje (172); Slavija (107); Stari grad (111); Sremski Karlovci (62).

⁵ Nacionalni sastav stanovništva u ovim opštinama je različit. Na primer, u opštini Liman dominira srpsko stanovništvo, ali je znatan broj i mađarskog i drugih nacionalnosti. U opštini Petrovaradin hrvatsko, u Sremskim Karlovcima pretežno srpsko, mada ima i hrvatskog, na Telepu je dominantnije mađarsko. U zavisnosti od sastava stanovništva očekivani su nazivi na latiničnom ili ćiriličkom pismu.

Materijal je sakupljan na taj način što, su iz opštinskih registara za ugostiteljske objekte, zanatske radnje i delatnosti slične zanatskoj, ispisivani podaci relevantni za registraciju: podaci o vlasniku, podaci o radnji. Iz analize su isključene uslužne radnje: zidarske, mehaničarske, plastičarske i sl. mada su za njih podaci takode ispisivani.

Detaljnije podatke o pismu imamo samo za butike i picerije jer smo ih posetili, dok to za ostale radnje nije bilo moguće ustanoviti budući da su registrovane u opštinskom registru latiničkim pismom i nisu posećene.

2. U drugoj fazi rada vođen je intervju sa vlasnicima butika (ukupno devet) i novootvorenih picerija (ukupno sedam), kako bi se dobili kvalitativni podaci o razlozima ili namerama vlasnika prilikom odbira imena radnje⁶. Uglavnom se tražio odgovor na nekoliko pitanja:

Zašto ste dali takav naziv radnji?

Šta on znači?

Da li ste povratnik iz inostranstva?

Kojim je pismom napisan naziv radnje⁷

4. REZULTATI I DISKUSIJA

Cvećarske radnje

Od ukupno 37 registrovanih cvećarskih radnji 19 ima naziv prema vrsti cveća. Osnovna podela je na one vrste cveća koje su ukrasne, i u našoj sredini nisu obične: **Dalija** (2); **Orhideja** (2); **Palma** (3); **Lotosov cvet** (1); **Mimoza** (1); zatim nazivi cveća uobičajenog kod nas: **Narcis** (2); **Lokvanj** (2); **Krin** (1), dok jedna radnja ima opšti naziv **Cveće**, **Cvećarska radnja** (6), odnosno **Cvećara** (2).

Pada u oči da izostaju nazivi za obične i jednostavne vrste cveća odomaćene u našim baštama (dragoljub, noćna frajla, lala, ruža), a prevladavaju nazivi onog cveća koje se nabavlja iz inostranstva, koje je ukrasno, koje se poklanja i tako postaje društveno prestižno. Naročit naziv ukazuje na naročitu robu, odnosno naročitu radnju.

Nekoliko naziva je dato na osnovu ličnog imena (najverovatnije vlasnice): **Mirna**, **Nataša**, **Suzana**, **Tina**. Nijedna cvećara ne nosi muško ime. Cveće kao ukras dovodi se u vezu sa ženom kao ukrasom društva i muškarca.

Dvoznačan je naziv cvećare **Kata**. To može biti lično ime, ali i cvet (lepa kata). Tu je još i naziv cvećare **Crnogorka**, koji bi mogao značiti i etnikum, ali i vrstu crnogoričnog rastinja (bor, jela) koje se u cvećarama takođe prodaje. Opet je u pitanju ženski oblik (nema Crnogorac). Sasvim je poseban naziv cvećare **Ramajana** i **8. mart** - ime praznika za koji je kod nas ustanovljen običaj da se ženama poklanja cveće. Naziv jedne cvećare **Ikebana** ukazuje na vrstu aranžmana koji se pravi od cveća.

U cvećarama rade uglavnom ženske osobe. Moguće je da je ovaj posao vezan za ženu, pa su i nazivi u ženskom rodu (tendencija koju uočavamo i kod drugih vrsta zanatskih radnji).

⁶ Valja reći da je dosta truda trebalo da se dođe do vlasnika butika i picerija, budući da najčešće ne rade u svojim radnjama. Nadalje, činila su im se provokativna pitanja pa nisu želeli odmah na njih da odgovore. Zato su neki razgovori vođeni preko telefona, dok su ostali vođeni licem u lice.

U opštinskim knjigama su službenici pisali rukom nazive radnji, kao i ostale podatke, što znači da je najmanje 7 službenika u 7 različitih opština imalo različit odnos prema pismu (tj. ćirilici i latinici). Oni su shodno izboru pisma pisali nazive registrovanih radnji. Dakle, zapisano ime latinicom ne znači da je naziv radnje pisan latinicom. Zato je bilo neophodno da se svaka radnja pronađe na terenu i ustanove realni podaci. U 1998. godini svi su podaci pisani kompjuterski, latinicom.

⁷ Napominjemo da je od posebne važnosti analizirati grafički tip slova kojima su nazivi pisani, na šta ukazuje Šokica (1986) u analizi grafita, jer je i grafički tip slova informacija. Nažalost ova vrsta analize ovde izostaje.

Prodavnice voća i povrća

Od ukupno 39 registrovanih radnji, specijalizovanih za prodaju voća i povrća (u 1985), 15 ima u nazivu ime voća ili povrća koje se gaji u našoj sredini: **Višnja, Dunja, Jagoda** (3), **Jabuka** (3), **Lešnik, Malina, Nar, Nektarinka, Smokva, Smokvica** ili voća koje kod nas ne raste: **Ananas, Banana, Kokos**. Samo jedna radnja **Šampinjon** ima naziv prema vrsti povrća. I ovde je reč o lepom, skupom ili bar onom voću i povrću koje je posebno na ceni. Dakle, nema naziva: šljiva, ili krompir, kupus, šargarepa (mrkva) – najčešćeg povrća u našim jelovnicima. I ovde naziv treba da signalizira kupcu da će u prodavnici naći nešto izuzetno, lepo, što udovoljava „puste” želje.

Kao i kod cvečara, frekventni su opšti nazivi: **Voće i povrće** (2), **Trgovinska radnja, Trgovinska radnja za promet voća i povrća**; uz prodor reči 'butik': **Butik voća i povrća** (2), **Butik jaja, Butik mesa**. Jedan od naziva je i **piljarnica**, odnosno **voćar** (2), dakle u muškom rodu prema zanimanju (ne: Voćarka). Kao da je bavljenje voćem muški posao, za razliku od bavljenja cvećem koji je ženski. Jedna prodavnica povrća je **Flora** imena piljarnice lična imena (vlasnika): **Ljubinko, Božica**. Nekoliko ovakvih radnji ima naziv prema delu grada u kojem se nalaze **Rotkvarija, Podbara, a Krajišnik** je, verovatno, dobio ime po vlasniku koji je iz tih krajeva došao u Novi Sad. Jedna prodavnica nosi naziv **Mirinda** (vrsta soka).

Nazivi **Nektarinka** i **Vitaminka** sugeriraju potrošačima ličnu korist ukoliko pojedu voće ili povrće kupljeno u prodavnici.

Frizerske radnje

Od ukupno 35 frizerskih radnji najčešći je naziv lično ime (najverovatnije vlasnice radnje): **Mika, Ružica, Vera** (22), **Zlata** (2), **Žužana**, odnosno nadimaka: **Beba, Buba, Maca, Mila, Žuža, Caca**.

Nismo našli da su nazivi frizerskih radnji za muškarce iz inventara muških imena, sem naziva **Alexander** koji je istovremeno ime poznatog pariskog frizera, ali i ime vlasnika radnje (Aleksandar). Nadimaka, međutim, ima: **Mile, Bole, Šoca**. Gotovo da je uvek uz ova imena i odrednica ženski/muški frizer (ili frizerski salon, radnja). Jedino je šest radnji bez imena, samo sa oznakom frizerski salon. Ova vrsta radnji se određuje prema polu. Imena su iz inventara srpskog antroponimskog sistema, sem naziva **Žuža**.

Lično ime kao naziv upućuje na intimnu vezu potrošač – osoba koja pruža usluge. Frizeri i krojači imaju stalne potrošače. Između njih se stvara poverenje. Naziv treba unapred da nudi, preko ličnog imena, intimu i poverenje, zadovoljstvo uslugom. To su one vrste usluga u kojima je lice koje daje uslugu u neposrednom telesnom kontaktu sa potrošačem: dodiruje kosu i pere je, odnosno masira, namešta, boji, dakle neposredno dotiče (glavu) deo tela potrošača. Kozmetičarka neposredno dotiče lice, pedikirka stopala, maser/ka/ celo telo. Krojač/krojačica dotiče razne delove tela na probi (zavisno od toga šta šije). U onim uslugama u kojima je intimnost nužna, naziv po imenu ili nadimku signalizira tu vrstu usluga od poverenja. Sem toga nadimak se i lako pamti.

Valja reći da je u dva primera strano ime. **Yully** – vlasnica radnje je Jovanka koja je izvesno vreme provela na radu u SR Nemačkoj gde su je zvali Yully. To je i naziv pesme koja je bila u modi kada je vlasnica otvarala radnju.

Vlasnica radnje **Zlata** je Mađarica (Aranka), koja je dala ime radnji prema sopstvenom imenu, ali u prevodu na srpski jezik. Radnja je na Veterniku, gde je veći broj stanovnika mađarske narodnosti.

Naziv **Plavi čuperak** ima veze sa delom kose, ali i sa poznatom novosadskog pesnika M. Antića. Radnja je namenjena deci. Sličan je naziv i **Val** (kao mini val način na koji se kosa uvija, ali i deo uvijene kose). Naziv radnje **Afro** je naziv vrste frizure koja je bila popularna u vreme kada je radnja otvarana. Naziv **Ukras dame** upućuje na završnicu usluge - frizuru kao ukras dame, osobe koja će ga poneti iz radnje. Sličan je i naziv **Lady like** koji ukazuje na to da će osoba nakon pruženih usluga biti kao dama.

Mogli bismo zaključiti da je osnovni model davanja imena frizerskim radnjama lično ime (ukupno 19), zatim opšti naziv (11), dok su ostale mogućnosti uvek u vezi sa kosom, frizurom i sl.

Kozmetičke radnje

Broj radnji za negu lica i tela mnogo je manji od onih za negu kose. Čini se da je do 1985. ova vrsta usluga predstavljala luksuz, ili da nije bila razvijena svest o tome da lice i telo treba jednako negovati. Od 12 novootvorenih radnji polovina je sa opštim nazivom (kozmetički salon ili radnja), a ostalih šest nosi lično ime vlasnice: **Monika** atelje za estetiku i kozmetiku, **Senka**, **Sonja**, odnosno nadimak **Luša**. Samo se javljaju ženska lična imena, i to ona neobičnija, što ukazuje na to da su samo žene one koje koriste ovakve usluge. Odrednica „estetika lica” upućuje na promene koje se na licu mogu načiniti.

Dve radnje imaju naziv prema cvetu – **Dalija** i **Orhideja** (prva prema poznatoj fabrici kozmetičkih proizvoda). Oba cveta su karakterističnog mirisa, ukrasni su, cenjeni i ne uspevaju u našim baštama, a moguće je da se i kozmetički preparati spravljaju dadavanjem mirisa ovih biljaka. Naziv **Kozmetika travanj** ukazuje da se u ovoj kozmetičkoj radnji kozmetička sredstva spravljaju na bazi lekovitog bilja.

Dosledno se za ovu vrstu radnje kaže 'salon' i to 'salon za dame'. Ovakav izbor leksema trebalo bi da ukaže na to da je reč o uslugama pomoću kojih će žena postati 'dama', tj. uredna i negovana, što je sinonim za damu, odnosno da je osoba koja ima dovoljno sredstava da potroši za negu sopstvenog (dela) tela. U toj sprezi, osobe koja daje uslugu (žena) i koja prima (žena), ostvaruje se intimni kontakt, pa je i očekivan naziv radnje prema ličnom imenu (vlasnice).

Posebna radnja za pedikiranje ne postoji, nego je nega stopala deo usluga u postojećim frizerskim i/ili kozmetičkim salonima.

Picerije

Za razliku od do sada opisanih radnji, picerije su se pojavile relativno skoro. Otvaranje ovih specijalizovanih radnji predstavlja samo opšti trend u Evropi: pica, italijanski nacionalni specijalitet, proširio se i u druge delove sveta. Naziv picerije **Pizza 5+** vlasnik je preuzeo iz Zadra gde je bio na letovanju, a prvi vlasnik je pak to preuzeo iz Italije. Sličan put imao je i naziv picerije **Mandarino**. Intervjuisano je ukupno sedam vlasnika picerija, upravo zato što na osnovu podataka iz registra nije bilo jasno kako je do naziva došlo.

Nazivi picerija su stranog porekla (ukupno 20) i napisani su u izvornom obliku latinicom: **Alo**, **Borsellino**, **Belero**, **Bordo**⁸, **Camila**, **Giovani**, **Lord**, **Mandarino**, **Milano**, **Napoli**, **Pink Panter**, **Pizza 5+**, **Tin** (možda za tinejdžere). Samo je nekoliko naziva na srpskom jeziku: **Kod Duleta**, **Jež**, **Slon**, **Tašta**. Picerija **Alo** dobila je naziv po tome što se pica može naručiti i telefonom (u piceriji je maketa telefona). Zanimljivo je da nema naziva

⁸ Naziv je dvosmislen. S jedne strane upućuje na ime grada u Francuskoj, koji vlasnik voli, a sa druge na naziv boje koja je obilato prisutna u dizajnu, nameštaju u piceriji.

po principu 'kod Duleta', sa ženskim imenom, na primer: 'kod Dragane'. Ovo 'kod' je imitacija domaćeg, starijeg modela za restorane: **Kod dva bela goluba**, **Kod tri šešira** i sl. gde je uvek bio muškarac vlasnik restorana čije je lično ime u nazivu. Naziv **Šampion pizza** ukazuje na izuzetan kvalitet jela.

Picerije nisu vezane za jedan pol, kao druge uslužne radnje. U njih idu i muškarci i žene, a i uslužuju oba pola. Otuda obeležje polnosti nije eksplicitno i u nazivu radnje.

Nema nijedne picerije u privatnom vlasništvu koja ima opšti naziv, nego je tu uvek još neko neobično ime koje upućuje na strano. Ima nekoliko picerija koje su delovi ugostiteljskih objekata u društvenom sektoru, koje imaju samo naziv **Picerija** (pizzeria). Verovatno zato što je ovaj tip ugostiteljskih radnji tek u prodoru, ne može se odrediti opšti trend davanja naziva (zato smo, uostalom, i načinili malu anketu sa vlasnicima). Od ukupno 20 naziva iskorišćeni su: lično ime i nadimak, nikada žensko nego uvek muško; zatim imena gradova (3), uglavnom italijanskih, dakle zemlje porekla ove vrste hrane (samo jednom je francuski). Broj je takođe karakterističan za ovu vrstu radnji: pored **5+** (koji se dovodi u vezu sa odličnom ocenom u školskom obrazovnom sistemu u zemlji), u gradu postoji i naziv picerije samo broj **3** koji je jedan od dobrih brojeva (na primer simbol Trojstva u hrišćanskoj religiji, i uopšte tri je broj naše civilizacije).

Iz razgovora sa vlasnicima vidi se da su veoma različiti faktori uticali na odluku o nazivu radnje. Picerije se u našoj sredini tek afirmišu i utiru put tradiciji, otuda nema pa je dozvoljena kreativnost. Na primer, naziv picerije **Lord** nije prema (engleskoj) tituli, nego prema cigaretama istog naziva, jer je firma za proizvodnju obećala pomoć u opremanju picerije u reklamne svrhe (što nije ispunila, ali je vlasnik zadržao ime). Naziv **Camila** može asociirati na ime životinje, ali je ovde naziv prema vrsti cigareta Camel (budući da ih vlasnik dobija kao reklamni materijal ispisan istim tipom slova kao i na cigaretama, ali je adaptiran u **Camila**). Iz ova dva primera vidi se da na davanje imena uču novi ekonomsko-reklamni momenti u društvu (donatorstvo). Ova dva naziva picerija preuzeta su iz društvenog sektora, što je slično i sa prodavnicama voća **Vitaminka**, **Mirinda**, **Flora**. U ovim radnjama je najizrazitiji prodor stranih imena u inače uređeni učvrst model davanja imena uslužnim privatnim radnjama. U ovoj vrsti radnji gubi se direktni kontakt između onoga ko usluge daje, dakle vlasnika, i onoga ko ih prima posetilaca picerije (najčešće u picerijama i ne rade vlasnici).

Krojačke radnje (butici)

Od ukupno 34 krojačke radnje samo sedam ima opšti naziv: **Krojačka radnja** (2), **Krojačka zanatska radnja** (2), **Krojač** (1), nekoliko u opštem nazivu specijalizira i pol: *Krojačka zanatska radnja za izradu muške, ženske i dečje konfekcije*, *Ženski krojački salon*. Važno je konstatovati da je u nazivu izdvojen i uzrast dece. Time se pokazuje da u našoj kulturi počinje da se poklanja posebna pažnja deci (što je u svetu više ovladalo na tržištu) kao posebnim potrošačima: frizer ili krojač za decu, butici za decu. Deca su postala novi tip potrošača, veoma unosan za vlasnike posebnih radnji.

Ostale krojačke radnje nose naziv prema ličnom imenu: **Danijela**, **Jonathan**, **Maksim**, ili nadimku: **Gita**, **Joli**. Valja primetiti da su stranog porekla imena i upućuju na to da se radi o robi za muškarce i žene. Muška imena nisu imena vlasnika nego asociiraju na poznate druge radnje, na primer na poznati restoran **Maksim** u Parizu.

Ime jedne radnje **Nada** može biti lično ime, ali može imati i metaforično, drugo značenje, jer se nakon kupovine u butiku potrošači nadaju boljem izgledu. Ovde srećemo i inicijale imena vlasnika: **Ž** (Živodarka); **RGL** (Rozalija Gojić Larke), po principu monograma koji se izvezuna odecu ili tkaninama (posteljina, stolnjaci) i time ostaju u

stalnom kontaktu sa vlasnicom radnje. Monogrami znače pečat osobe koja je neki predmet načinila ili prodala. Tako se u krojačkoj tradiciji ove vrste produžila već stvorena, koja je poznata u narodnoj veziljskoj tradiciji.

Nazivi životinja: **Zeka**, za dečju konfekciju, ili **Kobra**, za tašnarsku radnju, gde su neke tašne od zmijske kože. Od opštih naziva srećemo **Moda** - kojim se ukazuje potrošaču na modernu odeću u radnji (pod uticajem, možda, modnih časopisa sa istim nazivom). Naziv **Mali dućan**, povezuje napuštenu tradicijom davanja naziva (iz turskog perioda) sa modernim dobom. U radnji (bakalnici) se mogu kupiti razne stvari za domaćinstvo. Naziv izaziva setu kod potrošača za prošlim vremenom, što opet čini deo intimnosti.

Nazivi butika su uglavnom stranog porekla. Modu danas diktiraju trendovi sa engleskog govornog područja, što se oseća u odabranim nazivima. Od ukupno 34 krojačke radnje 15 su butici koji nose nazive stranog porekla, ispisane u originalu na izvornom jeziku, latinicom, kao što je u njima i original roba koja se nudi potrošačima, uglavnom mladima. Takve se radnje nalaze na приметnim mestima u gradu. Opšti trend davanja naziva u originalu na stranom jeziku je izrazit u poslednjoj deceniji, ranije registrovane radnje promenile su naziv u strani⁹: **Linija** (1980) registrovana je kao **Linea** (u 1983).

Još uvek je rano utvrditi opšti obrazac na osnovu koga se daju imena picerijama i buticima s obzirom na činjenicu da je oduvek počelo ovih vrsta radnji. U njima vlasnici prodaju stranu robu kupljenu u raznim radnjama ili od prekupaca u inostranstvu. Nema direktne veze između onoga ko ih je pravio sa onima koji ih kupuju, niti sa vlasnicima butika koji robu prodaju. Prodavac je posrednik između fabrički napravljene robe i robe prekupljene u inostranstvu. Reklamira se proizvođač, ili mesto iz koga roba potiče. Nazivi na stranom jeziku deluju neobično, tajansveno, kao i roba koja se prodaje (**Coka-Cola**). U izboru imena treba da ostane prizvuk stranog, i u načinu pisanja i u značenju i, konačno, u samoj robi. To strano je željeno, lepo, cenjeno, naravno skupo. Neočekivanost je jedna od komponenata naziva. Ona treba da uveri kupce da će, nakon kupovine strane robe, i sami biti neobični i zapaženi u društvu. Odeća čini imidž.

5. ZAKLJUČAK

Uočili smo određene psihološke, socijalne i jezičke karakteristike i tendencije u nazivima privatnih radnji u Novom Sadu.

1. Naziv odražava stepen intimnosti između davaoca usluga i potrošača: ukoliko je kontakt između osoba u činu usluge intimniji, u nazivu preovlađuje lično ime ili nadimak osobe (vlasnika) frizerske, kozmetičke, krojačke radnje. Vlasnik se u potpunosti razgolićuje u svom identitetu i time daje poverenje potrošaču za ponuđene usluge (nege kose, lica, tela, stopala).

2. Ukoliko je vrsta usluge više namenjena ženama i žene su davaoci usluga, dominiraće ženska imena i nadimci iz srpskog onomastikona (u višenacionalnom Novom Sadu samo nekoliko iz mađarskog). Može biti lično ime vlasnice, samo ako je lepo (starinskih nema). Tako su lična imena radnji u isto vreme i pokazatelj onoga što je novo u inventaru ženskih ličnih imena kod nas u posmatranom periodu.

⁹ Objašnjenje vlasnice je na novi naziv mnogo lepše zvuči i da je u modnom trendu.

U jednom intervjuu za „Dnevnik“ vlasnik butika **La Vista** (Bora Živković): „Želeo sam da barem dah italijanske mode donesem svojim sugrađanima. Modele i materijale donosim odande, nabavljam u jednoj od pet vodećih fabrika u Italiji i garantujem da su uvek u trendu. Hit su i modeli koji se šiju u Jugoslaviji, ali se nabavljaju u Italiji, pa kopiraju. Moram tako da radim jer modu diktiraju velike firme“.

3. Nazivi su u višenacionalnom Novom Sadu uglavnom napisani latinicom, pismom koje veći broj potencijalnih korisnika može pročitati (kao što su i grafiti pisani tim pismom u gradu), u originalu, na jeziku iz koga se preuzima naziv, što nije u skladu sa Zakonom o službenoj upotrebi jezika kod nas: u Republici Srbiji je u upotrebi srpski jezik, ćirilsko pismo, ekavski izgovor. Tako Zakon o jeziku usmerava na nacionalnu i jezičku homogenizaciju, što se u jednom delu naziva privatnih radnji poštuje, ali vlasnici i vlasnice prodavnica žele tu tendenciju da prevaziđu i postanu deo sveta, barem kada je reč o onim prodavnicama koje se nalaze u strogom centru grada, na prostoru u koji dolazi veliki broj građana. Njih interesuje profit.

4. Uočava se produžetak tendencije davanja samo inicijala za imena butika i krojačkih radnji što je nastavak stare tradicije stavljanja monograma na proizvode izradene u radnji.

5. Tendencija je da nazivi picerija i butika odraze strano poreklo, a ne stepen prisutnosti vlasnika i potrošača. Eho stranog stvara privid da smo deo sveta, što je poseban ugođaj za potrošače. Naziv treba da skrene pažnju, da iznenadi, da natera potrošača da razmišlja i time ga veže za sebe.

Za razliku od frizerskog, kozmetičkog, krojačkog salona u koje uglavnom dolaze poznati korisnici, u picerije i butike ulaze slučajni namernici i intimnost nikako nije osnovni motiv komunikacije, odnosno komponente koja bi se morala ogledati u davanju naziva, već je to više kvalitet usluga. Vlasnici butika i picerija zarađuju daleko više od drugih vlasnika radnji pa je i zbog toga važno da lični identitet ostane nezabeležen.

6. Još uvek velik broj radnji svih tipova ima opšti naziv, s tim što se ustalila raspodela: uvek je 'salon' vezan za frizerski, kozmetički ili krojački posao; naziv 'butik' za prodaju (gotove konfekcije ali i druge vrste roba s tendencijom da preuzme dominaciju nad svim drugim nazivima). 'Prodavnica' je češće za voće i povrće, retko se još sreće 'dućan' je za kolonijalnu robu i konfekciju. Tako se može reći da se nekada opšti naziv 'dućan' danas sporadično vidi, s ukusom sete za prošlošću. Butik osvaja prostor kao nešto što asocira sa modernim, novim. Najveća je nedoslednost kod krojačkih radnji za koje se pojavljuju svi nazivi.

U nazivima privatnih radnji u Novom Sadu ustanovljavamo dalji sled tradicije davanja naziva privatnim radnjama (frizerske, krojačke), dok su za neke karakteristične suštinske novine (butici i picerije). Koliko su opisane tendencije opšte za jugoslovensko područje valja ustanoviti uporednom analizom, u drugim gradovima¹⁰. Isto tako treba ustanoviti da li se ista tendencija pojavljuje i sa situacijom državnih prodavnica¹¹.

Skorašnji radovi¹² o nazivima privatnih radnji u Indiji i Staroj Pazovi potvrđuju opštu tendenciju ovde opisanu. Razlike se odnose na stanovništvo, zatim na veličinu grada, ali i na razmeštaj privatnih prodavnica u centru i na periferiji grada.

LITERATURA

Antonić, Ivana i Svenka Savić (1987), *Upotreba ćirilice i latinice, Književnost i jezik*, Beograd.

Ćirilov, Jovan (1982), *Rečnik stranih reči*, Narodna knjiga, Beograd.

¹⁰ Samo nekoliko pojedinačnih primera koje smo zapisali za vreme kratke posete Ohridu i Skoplju (1985), dakle u okruženju u kojem je dominantno ćirilsko pismo vidimo razlike: butik se češće piše ćirilicom nego izvorno.

¹¹ Ivan Klajn (1988), govori o nazivima društvenih radnji. Konstatuje da su, najčešće, veoma dugački i zabaženi se za kratke nazive jer je napis utoliko upečatljiviji ukoliko je kraći, i ako su slova veća.

¹² Ovu tendenciju potvrđuje nekoliko diplomskih radova odbranih u 1998. godini na Odseku za srpski jezik i lingvistiku Filozofskog fakulteta u Novom Sadu (projekat „Psiholingvistička istraživanja“ (rukovodilac prof. dr Svenka Savić).

Dragišić, Olivera (1998), Diskursne osobine naziva privatnih radnji u Novom Sadu: na SPENSU i Apolo centru, Odsek za srpski jezik i lingvistiku, Filozofski fakultet, projekat: „Psiholingvistička istraživanja” neobjavljen diplomski rad.

Grković, Milica (1977), Rečnik ličnih imena kod Srba, Beograd.

Klaić, Bratoljub (1980), Rječnik stranih reči, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb.

Klajn, Ivan (1988), Zanatlija u 13 reči, Politika, 16.1.1988, str. 12.

Šokica, Slavica (1985), Psiholingvistički aspekti grafita, Prilozi proučavanju jezika, Novi Sad, br. 20.

Vujaklija, Milan (1971), Rečnik stranih reči, Prosveta, Beograd.

Zakon o službenoj upotrebi jezika i pisma (1991), Službeni glasnik RS, 45, str. 1802-1805.

Dr Svenka Savić

BENENNUNGEN VON PRIVATGESCHÄFTEN IN NOVI SAD: PSYCHOLINGUISTISCHER ZUGANG

Zusammenfassung

Bei der Namensgebung von Privatgeschäften bestehen einige allgemeine Prinzipien, auf deren Grundlage die Beziehung zwischen der Verkaufsware, den Konsumenten und dem/der Geschäftsbesitzer/in erkannt werden kann. Die Geschäftsbezeichnung ist Einladung zur Bedienung, genauer zur Kommunikation, welche als Austausch aufgefaßt wird.

Ziel dieser Arbeit ist es, anhand einer festgesetzten Menge von Namen privater Geschäfte in einer bestimmten Stadt (Novi Sad, 1985) den Zusammenhang der individuellen Entscheidungen der Einzelnen und der gesamtgesellschaftlichen Tendenzen in der heutigen serbischen Sprache und Gesellschaft aufzuzeigen.

Die Resultate beruhen auf der Analyse von 669 in einem Zeitraum von 5 Jahren (1980-1985) registrierten Namen von Privatgeschäften, die hinterher (1998) auf neue Angaben hin überprüft wurden.

Die Bezeichnungen der Geschäfte wurden nach Art der Gewerbetätigkeit in 6 Gruppen unterteilt: Blumengeschäfte, Frisier-, Kosmetiksalons, Pizzerias, Obst- und Gemüsehandlungen, sowie Boutiquen.

Einige allgemeine Schlußfolgerungen:

1. Der Geschäftsname charakterisiert den Grad der Intimität zwischen dem Anbieter eines Dienstes und dessen Konsumenten: soweit der Kontakt zwischen den Personen im Rahmen der Dienstleistung intimer ist, herrscht bei der Bezeichnung der Vorname oder Spitzname einer Person (des/der Eigentümer/in) vor: bei Frisier-, Kosmetik- und Schneidereisalons. Bei diesen Geschäften entblößt sich der Besitzer in seiner Identität vollends und wirbt dadurch um des Konsumenten Vertrauen für die angebotenen Dienste (Haar-, Gesichts-, Körper-, Fußpflege).

2. Sofern die Art der Dienstleistung eher Frauen gewidmet ist und Frauen die Anbieterinnen derselben sind, dominieren Frauennamen und Spitznamen aus dem serbischen Onomastikon (im multikulturellen Novi Sad lediglich einige aus dem ungarischen). Es kann dies der Vorname des/der Besitzer/in sein, wenn er nur schön, neu, ungewöhnlich ist (nicht: Milunka, Julka, Marica, Persa oder veraltete Namen). So sind die Vornamen in den Geschäftsbezeichnungen auch Indikatoren für neue Trends während des Beobachtungszeitraums in der Anthroponymie weiblicher Vornamen hierzulande.

3. Die Namen sind im multikulturellen Novi Sad hauptsächlich nach dem lateinischen Alphabet geschrieben, jener Schrift, die Mehrzahl der potentiellen Nutzniesser lesen kann (wie auch Graffiti in der Stadt lateinisch geschrieben werden), was nicht im Einklang mit dem Gesetz über den offiziellen Sprachgebrauch bei uns steht.

UDK: 886.6.09 Koneski, V.

ПОЕТСКИ И ПОЕТОЛОШКИ ДОПРИНОС БЛАЖА КОНЕСКОГ У ПОСЛЕДЊОЈ ФАЗИ СТВАРАЛАЧКЕ МЕТАМОРФОЗЕ

Академик Радомир В. Ивановић

„Уметник припада делу, а не дело уметнику”.
Новалис

РЕЗИМЕ

Књижевно и научно стваралаштво Блажа Конеског (1921-1993) аутор рада је поделио у четири еволутивне фазе: I 1938-1951, II 1952-1961, III 1962-1984. и IV 1985-1993. год. Бавећи се четвртном фазом стваралачке метаморфозе Конеског, фазом која је у науци о књижевности најмање истражена, аутор основну пажњу посвећује збиркама песама: *Чесме* (1984), *Посланица* (1987), *Црква* (1988), *Златоврх* (1989), *Сеизмограф* (1989), *Небеска река* (1991) и аманетној збирци *Црни ован* (1993), док се у секундарном плану бавио осталим књижевним родовима, врстама и жанровима, особито књижевном есејистиком без које је немогуће конституисати експлицитну и иманентну поезију.

У првом делу рада – „Стваралачка опредељења”, аутор се бавио преваходно пишевом филозофијом и психологијом стварања (теоријом спонтаности, емоционалистичком естетиком и теоријом „откривања песме”); у другом делу – „Манифестације духа”, примењеном анализом приоритет је дат двама процесима генерирању поетских идеја и генерирању књижевног текста); док се у трећем делу – „Прибежиште смисла”, бавио пишевим поетолошким и креативним опредељењима. Основно идеографско чвориште Конеског аутор налази у идеји да је *Поезија* једнаковредан облик моделовања света другим облицима, као што су наука, религија и сл.

Кључне речи: стварање, мишљење, модел, поезика, опредељење, смисао.

1. СТВАРАЛАЧКА ОПРЕДЕЉЕЊА

Сада, када је у потпуности сведен поетски опус мудраца македонског писма Блажа Конеског (1921-1993) поуздано се може закључити да је током пет и по деценија књижевног развоја (1938-1993) постојало четири фазе стваралачке метаморфозе, упркос чињеници да је песник нерадо мењао постојеће стваралачке парадигме, односно да је доследно остајао при неким од глобалних естетичких, поетолошких и креативних опредељења, бранећи гетеовски став да читавог живота пише само једну књигу, служећи се поезијом као обликом моделовања света или изразом духовних манифестација¹:

¹ О бројним проблемима ове провенијенције опширно смо писали у књигама *Поезијскија на Блаже Конески* („Македонска ревија”, Скопје, 1982, стр. 208) и *Поезијата на Блаже Конески* („Македонска ревија”, Скопје, 1988, стр. 200), у преводу Тодора Чаловског и Борислава Наумовског, које су истовремено издате и на српскохрватском језику (Љубљана-Београд, 1982, и Никшић, 1988). Читалац се може информисати и из значајних монографија Слободана Мицковића и Георги Старделова посвећених овом песнику. Све оне чине нужни претекст расправи коју водимо.

Првом фазом (1938-1951) Конески припада поетици социјалне књижевности, покрета социјалне литературе или социјалистичког реализма, у чијем се окриљу књижевно формирао, оплемењујући ову парадигму индивидуалним доприносом. Овој фази припадају почетна поетска остварења - поема *Мосџи* (1945) и прва збирка песама *Земјата и љубовта* (1948). Оне су махом грађене на поетици бунта, оптимистичкој визији света и ентузијастичкој поетици;

Друга фаза (1952-1961) покажује индивидуални, национални и општи преокрет током педесетих година нашег века. Он се огледа у радикалном заокрету од естетике монизма ка естетици плурализма стваралачких поступака и интересовања. Опис бића света замењен је најпре описом песниковог бића и бића поезије, а потом и елаборацијом безбројних еманација њихове интеракције, откривањем непознатих светова човекове интиме. Радикална прекретница показана је само у извесном делу песама збирке *Песни* (1953), а у целини тек у култној збирци *Везилка* која је објављена у два издања (прво 1955, а друго, допуњено 1961);

Трећа фаза (1962-1984) покажује континуирану стваралачку метаморфозу, колико у зависности од промене владајућег продукционог модела, толико и у зависности од обогаћивања животног и стваралачког искуства. Упркос повласти симболизације и метафоризације, који је у македонску поезију унела трећа песничка генерација, Конески успева да се осамостали и да на особен начин стваралачки иновира нове инспиративне подстицаје, тежећи ка крајњој једноставности израза и прозирности форме. У овој, солистички интонираној фази стварања, дошле су до израза песникове моћи укрштања филозофске са лирском рефлексijом, по чему постаје препознатљив не само у националним него и у наднационалним оквирима (захваљујући преводима на стране језике). Уз поезију, поетску и ритмичку прозу, преводе из страних књижевности, Конески у овој фази (којој припадају збирке *Зайиси*, 1974, *Тамне воде*, 1981, и *Чеимшиле*, 1984) пише и све запаженију есејистику, у којој челно место добија аутопоетички концепиран оглед „Еден опит“ (1979);²

Четвртиу фазу (1985-1993) карактерише наглашена камерна стилизација свих појава и процеса бића поезије и песниковог бића, у непрекинутом солилоквијуму којим се досежу крајња сазнања и искуства. Учесталост објављивања збирки, тако некарактеристична за дотадашњег Конеског (*Послание*, 1987, *Црква*, 1988, *Злајоврв*, 1989, *Сеизмограф*, 1989, *Небеска река*, 1991, и аманетна збирка *Црн овен*, 1993), као и релативно велики број есејистичких текстова у којима се песник бави односом продукционог и рецептивног модела,³

² „Еден опит“ је први пут објављен у збирци *Сџари и нови џесни* („Стремеж”, Прилеп, 1979), у којој је објављено и тридесетак нових песама, доцније издвојених као збирка на српскохрватском језику под насловом *Тамне воде* („Веселин Маслеша”, Сарајево, 1981), у преводу Сретена Перовића. Под тим насловом их спомињемо ради лакшег сналажења корисника. Предложеној поделу на четири фазе стваралачке метаморфозе сматрамо дефинитивном. Њоме се донекле коригују поделе које смо предлагали у раније објављеним прилозима о Конеском.

³ Осим незаобилазног огледа „Еден опит”, више пута изданог и превођеног, у овој фази настали су веома занимљиви прилози посвећени теорији поезије. Од њих овом приликом издвајамо само неке: „Совпагања” (1985), „Националниот фон на поезијата” (1985), „Двокатна песна” (1985), „Очудување” (1986), „Архитектонскиот принцип” (1986), „Генерирање на една песна” (1988), „Нагорени места” (1989), „Антиципации” (1992) и друге.

показују ствараочеву потребу да и на теоријском и на практичном плану доспе до коначних открићења и формула, како би избегао могуће неспоразуме са будућим реципијентима. Стога се посебна пажња мора поклонити не само поетици, аутопоетици и метапоетици него и „интерној поетици”, како ову категорију именује сам Конески.

Посматрано са становишта филозофије и психологије стварања, без икаквог ризика од промашаја може се закључити да поезија Б. Конеског, у последњој деценији стварања (1984-1993), у великој мери припада *неоромантизму*, стилској формацији тако блиској његовој стваралачкој природи. Одрживост изреченог мишљења можемо најпре поткрепити тиме што Конески без икаквих дилема усваја закон филијације (поштовања целокупне оралне и скриптивне традиције), а потом и теорију спонтаности (коју је бриљантно изложио у огледу „Еден опит” као топос „откривања песме”), као и емоционалистичку естетику, која у подједнакој мери плави сферу интелектуалних и сферу емотивних доживљаја бића, бића поезије и бића света.

И стварањем (*poesis*) и промишљањем о оствареном (*noesis*) Конески указује на значај индивидуалног искуства и сазнања (емпиријског, интелектуалног, креативног и интуитивног). На многим местима и различитим поводима он посредовано и непосредовано изражава сумњу у егзактност литературолошких постулата због немогућности провере и примене оне врсте критеријске која би гарантовала висок степен егзактности. У све разгранатијој литературологији, особито у последњој деценији стварања, Конески даје предност аутопоетици, коју он назива „интерном поетиком”, над поетиком и, посебно, над метапоетиком којом се бави у најмањој могућој мери. На тај начин песник се опире тиранији методолатрије, непотребном а све наглашенијем одвајању примарне од секундарне делатности (белетристике од поетике). Бранићи интегралну визију света, у којој филозофија, естетика, етика и белетристика чине јединствен ентитет, Конески на себи својствен начин брани право на индивидуална становишта, о чему непосредно сведочи „Песната”, уврштена у збирку *Црква* (1988):

„И песната е дел од флората,
таа никнува како смреката,
како бамјата, како гравот.
Прими ја таква каква што никнала,
а не да ја нистиш според некаков вкус
и некаква поетика,
да ја фаќаш за грло
заради некаква странична идеја,
како што се обиде Мајаковски.
Кој ти дал, најпосле, такво право?
Се знае што е етика”.

Најпре на креативном а потом и на теоријском плану, Конески доследно брани закон алеаторности, с обзиром на то, како би с правом рекао Борхес, да има више добрих писаца него добрих читалаца. Његова теоријска разматрања посвећена су превасходно успостављању непосредне комуникације између ствараоца и читаоца, јер су различити аналитички методи у тој мери компликовали све облике споразумевања да се ни најужи специјалисти више међусобно

не разумеју, како с правом тврди Арнолд Тојнби. У свему што саопштава Конески жели да буде прецизан, јасан и доступан. У аутопоетичкој и аутобиографској књизи *Разговори со Конески* (1991)⁴ он тим поводом резолутно тврди:

„Јас лично мислам дека тие спагаат во челниот одред на современата поезија. А не одат негде на опашката. Меѓутоа, во некои поетики, што добиле можност да бидат валидни пошироко, па и се форсирале преку некои центри, особено кај нас, важат норми подруги, што да речеме, автоматски етикетираат сè што е надвор од тие норми, како искажување од втор ранг. Кривичата е во тие поетики, а не во искажувањето на поетите. Поетите се искажуваат така како што ним им лежи. А некои теоретичари мислат дека го пронашле клучот за дадена епоха и дека нивната шема решава сè. Ова одговара, ова не одговара. Ова е ново, ова е старо” (стр. 257).

У најшире схваћена естетичка, поетолошка и креативна определења Б. Конеског мора се убројити и то што је њему у свакој сфери духовних делатности којима се бавио више стало до *проблемског* него до *системског*. И песник и научник су свесни да систем покрива само одређени део тематике и проблематике и да он, а ргиог, спутава слободу асоцијација и могућност заузимања сасвим различитих „тачка гледишта”. Због исувише честих промена не само стваралачких него и аналитичких парадигми у другој половини нашег века, Конески се, у складу са сопственим творачким потенцијалом, супротстављао „агресивним поетикама” које су у суштини спутавале слободу стваралаштва, мада су се номинално залагале за њу. Песници попут њега више су држали до *доживљаја* песме него до *систематизације* стваралачких поступака. О томе он, у већ наведеној књизи, непосредно сведочи:

„Јас дури мислам дека со време тоа ќе доаѓа до свеста на критиката сè повеќе и овие правови што ги наведуваат агресивните поетики, тие магли ќе се расчистат и ќе се види дека на различни јазици, во различни делови на светот, без непосреден контакт, во дваесеттиот век, ако сакаме временски да го поограничине периодот, - се создавале поетски текстови, што уште не можат да добијат заедничко име како правец поетски, но што се, по сушност, многу блиски меѓу себе” (стр. 320).

У конституисању особеног начина певања и мишљења Конески се, осим на сопствено искуство и сазнање, често позива и на искуства и сазнања сродних му стваралаца и мислилаца из нашег и страног књижевног наслеђа. При томе он мудрачки избегава да сопствена искуства и сазнања прогласи једино

⁴ Без драгоцене књиге Цанета Андреевског *Разговори со Конески* („Култура”, Скопје, 1991, стр. 464) немогуће је конституисати имплицитну поетику његових дела, као и експлицитну поетику. Овом књигом Конески сумира своја стваралачка искуства, животна и научна сазнања. То чини на ретко сретан, пиступачан и едноставна начин, њему тако својствен. Осим тога, користили смо и разговор са Конеским који је објавио Јевто М. Миловић у књизи *Умјетничка радионица* („Медитеран”, Будва, 1990, стр. 59-88), као и бројне усмене разговоре и преписку са Конеским који смо водили у периоду од 1973. до 1993. године. Ту срећну околност у тумачењу његове поезије сматрамо једном од ретких привилегија којима нас је обдарио живот.

важећим или доктринираним, јер увиђа мноштво разнородних интелектуалних и креативних опредељења. Међутим, она искуства и знања која издрже вишедеценијску проверу он истиче као премисе сопствене „интерне поетике”. Једну од таквих премиса представља и залагање за принцип вредновања, јер је очигледно да се лакше може погрешити у *промишљању* него у *стварању*, уколико се ради о аутентичним ствараоцима. Критеристику по којој се врши вредновање Конески је сажео у виду филозофске и поетолошке апофтегме: „Под уметничка порака разбирам уметнички валиден резултат”, а то значи резултат након примене високе критеристике у свакој врсти естетског вредновања.

Ретроспективно посматрано, може се закључити да је Конески на поезију гледао као на врсту „неминовне духовне манифестације” која код аутентичних стваралаца мора представљати *живојну мисију*, с обзиром на бројне циљеве или систем циљева који се помоћу ње могу остварити у покушају афирмације једног народа и свих вредности језика на коме се она ствара. Има нечег судбинског у том посвећењу стваралаца, мислилаца и прегалаца у покушајима да усаврше свет. О томе Конески пише у опроштајном есеју „Една ситуација и едно лично становиште” (1993), када повишеном реториком тврди: „Ние, мојата генерација, тогаш млади и неопитни, тргнавме во животот посветени на македонската идеја, готови да и служиме како на нешто свето и светло, загрижени за судбината на својот народ”.⁵ Очевидно, Конески у крајној линији није двојио естетику од етике, егзистенцију од уметности.

2. МАНИФЕСТАЦИЈЕ ДУХА

У науци о књижевности и науци о језику Конески је познат као делатник пословичне скромности, неутаживе духовне радозналости и несвакидашњег степена критичности према сопственом и туђем делу. О томе илустративно сведочи исповедно интониран аманетни текст, саопштен као епиграф збирци *Црн овен*, писан непосредно пред њен излазак, у Скопљу, 3. фебруара 1993. године. На опште изненађење читалаца, критчара и блиских пријатеља, песник сведочи о наиласку „доба ћутања” као коначном облику знања. „Дојде време кога не само кај други, ами и кај самиот мене”, пише тим поводом Конески, „почна да се јавува мислата дека е ред веќе да молкнат мвите песни. Дури бев уверен дека 'Небеска река' ќе биде мојата последна збирка. Затоа во целата прва половина од мината година напишав само два-три пригодни текста. Но летоска во Дојран песните пак почнаа да се множат. Сега, токму спроти свети Атанас, забележав дека сум пак обиколен од едно мало стадо” (стр. 5).

⁵ О повљивости потребе за исказивањем стваралачких визија као нагона који за смисао не пита сведочи Конески у аналитичком тексту „Една ситуација и едно лично становиште” (1993). Њиме је, у најширим оквирима посматрано, рекапитулирао не само „биографију писца” него и „биографију дела”. Конески тим поводом каже: „Во поезијата, како и во љубовта, е се речено, а сепак треба сè допрва да се рече”.

Цитирано према: *Сјоменица посветиена на Блаже Конески, редовен член на Македонска академија на науките и уметностите* (МАНУ, Скопје, 1994, стр. 27-29). Текст је пре и касније више пута објављиван и преобјављиван. При последњем сусрету са песником (у Велесу, средином новембра 1993) добили смо у машинопису две верзије овога прилога: на македонском и српском језику. Без икакве патетике може се рећи да се ради о аманетном тексту и по времену објављивања и по намени.

По ко зна који пут показана је одрживост, истинитост и функционалност поетске апофтегме Конеског, саопштене у финалу поетске прозе „Зборот” - да је стварање нагон и да за смисао не пита, јер је воља жанра, као што с правом тврди руски научник С. С. Аверинцев, јача од ауторове воље. Неочекивана пишчева одлука показује богатство процеса који су се незапажено, од рецепијената и аналитичара, одвијали у стваралачкој радионици „духа који ствара” и „душе која пати”, да се још једном послужимо познатом елиотовском поделом коју је и сам Конески радо усвојио. На богатство латентних процеса, истина, писац нас је и раније упозоравао тврдећи да негови теоријски прилози нису ишчитавани са потребном аналитичарском пажњом, а самим тим да нису довођени у природну и логичку везу са његовим белетристичким остварењима. Друкчије речено, аналитичари су пренебрегавали пружену могућност да упореди две врсте дискурсивне праксе: ејдетски начин мишљења (у сликама) са логичко-дискурсивним начином (у категоријама), иако су оба начина мишљења у суштини посвећена истим тематским и проблемским пољима.⁶

У занимљиво писаном есеју „Раката на мајсторот” (1989) Конески сведочи о потреби усавршавања заната у свакој врсти уметности: „За да стекне рутину во занаетот поетот треба да биде начитан, музичарот наслушан, а сликарот нагледан. Во нивните сфери се вкрстуваат ритми, звуци, преливи на бои и кинетички стимули, се разбира - не случајно и смешано, ами во широкиот тек на традицијата, во која живее уметникот. Сето тоа големо знаење неговото сеќавање може, зависно од психо-физичките одлики на уметникот, да го пренесе делум на некои за тоа оспособени органи што тогаш полесно ќе ја активираат насобраната информација” (стр. 83-84).⁷

Поред стеченог искуства и сазнања, при чему се *искусиво* односи на субјективни а *сазнање* на интерсубјективни свет појава и процеса, приликом реализације стваралачког чина дешавају се изненадни и неочекивани процеси. Један од таквих неочекиваних процеса представља енормно увећавање песама

⁶ У књизи *Разговори со Конески* автор тим поводом каже:

„Мислам, редовно критиката бележела што сум издавал. Има различни исказувања. Некои се правени посериозно, со повеќе амбиција, па има и цели книги што ми се посветени. Јас во основното морам да бидам задоволен од она внимание што критиката ми го посветувала. Што се однесува до замерките што можам на критиката да и ги поставам, мислам дека тие се од таков карактер што, заправо, сите авторте ги поставуваат. Понекогаш китичарите одат по некоја своја смисал, а го забораваат поводот. Делото го забораваат и ги завлекува некоја нивна конструкција, така што се губи она што би било нивна основна задача - пред читателите да го оживеат делото, на некој начин да им го приближат делото. Не е толку често да може критичарот да го погоди вистинскиот карактер на една литература. Плус - има кај критиката и следење шаблони, служење на некои поетики што критичарот ги претпочита и тие априорни шеми можат да му пречат на критичарот да ги види вистинските вредности на едно книжевно дело” (стр. 414).

⁷ Колики је значај, у коначном својењу свих значења и звучења поетске речи, давао Конески својим теоријским прилозима сведочи брижљиво припремана књига *Светиот на ѝснати и леѓендијата (есеи и прилози)*, „Гоце Делчев”, Скопје, 1993, без које се не може ваљано справљати о неговој поетици, аутопоетици и метапоетици. Сви цитати из есеја наведени су према овом издању. У „Предговору” овој књизи Конески саопштава једну од важних премиса интенционалног лука: „Се решив да внесам и некои кратки пригодни исказувања, само ако, па макар и со ситни подробности, ги дополнуваат разработените теми. Понекогаш во нив треба да се бара почетна пројава на некоја мисла што после била, повнимателно образложена” (стр. 5). На тај начин писац поново укажује на значај процеса генерирања поетске идеје и књижевног текста, о чему је напишао и посебан есеј („Генерирање на една песна”, 1988).

посвећених поезији и стварању, песама које снаже спектар аутореференцијалних исказа. Такав процес се може, с једне стране, тумачити извесним, тешко објашњивим психичким и стваралачким аутоматизмом, док се, с друге стране, истовремено може тумачити лако објашњивим подлегањем општој инклинацији стваралачког духа владајућим парадигмама и његовом саображавању са Духом епохе.

У есеју „Уби ме прејака реч”, посвећеном Бранку Миљковићу (1989), Конески исповедно сведочи о извесним контроверзама певања и мишљења у различитим фазама стваралачке метаморфозе. Он тим поводом каже:

„Треба да признаам дека мене едно време ме пречеше што во многу песни и кај многу поети станува збор за самата поезија. Денеска гледам дека, независно од таа лична контрола, такви песни некако неусетно се намножиле и кај мене. Во нив е присутен меѓу другото и видлив зазор од опасноста што ја крие во себе поетскиот збор. Како што леарскиот занает е опасен за видот, така поетскиот занает е опасен за душевната равнотежа” (стр. 85).

У последњој деценији стварања, од збирке *Чешмиџије* (1984) до збирке *Црн овен* (1993), круг песама посвећених поезији и својом бројношћу и својом разноврсношћу изненадио је најпре самог песника, а потом и аналитичаре његове поезије својом прикладношћу за разнородна херменутичка истраживања.⁸ Ради се о видном проширивању не само тематике и мотивике него и примени и нових стваралачких проседеа, што непосредно сведочи о томе да стваралачке могућности Конеског нису ни изблиза биле исцрплене, односно о томе да је његов „номадски дух”, како би рекао Кенет Вајт, из збирке у збирку проналазио нове премисе не само интенционалног него и лингвистичког лука. То практично значи да је у најрепрезентативнијим песама овог круга у релативно нов однос доведена конкретна и латентна енергија поетског говора, јер нема ни једне једине збирке која није иновирала стваралачки поступак бар у извесној мери.

Епиграф збирке *Сеизмограф*, писан у Скопљу, 17. маја 1989. године, сведочи о стваралачкој драми песниковој, и сам по себи се намећи као неопходан прилог у расправи о психологији стварања.⁹ Из епиграфа дознајемо да су инспиративни подстицаји некада били спонтано елаборирани у моменту објаве,

⁸ По новом моделу читања ради се о следећим песамама: „Кочо Рацин” и „Трактат за зачетокот на песната” (*Чешмиџије*, 1984), „Поезијо”, „Поетика”, „На гробот на Пол Елијар”, „Над секнатиот бунар” и „Диви гуски” (*Послание*, 1987), „Читач” и „Песната” (*Црква*, 1988), „Зборот” и „Стереотипи” (*Сеизмограф*, 1989), „На моите песни”, „Предела”, „Опит”, „Дејател” и „Песна” (*Небеска река*, 1991), „Цице” (*Црн овен*, 1993) и другим. Приметно је да ниједну песму ове превенијенције песник није објавио у збирци *Златовар* (1989).

⁹ Епиграф је насловљен „Сеизмограф” и гласи: „Треба да го објаснам насловот. Сите овие песни се забележани, во текот на последните три-четириесет дена. Само неколку од нив беа сосема грубо скицирани порано, а сега го добија својот конечен облик. Како некој сеизмограф да ги следеше душевните възбони и потреси. За мене, којшто обично само од време на време сум ги бележел песните, ова беше еден нов опит. Никогаш не сум бил поблиску до теоријата за единството на дејството, времето и местото. Како да се одвива драма, во која еден од нас, јас или ти, мој читателе, сеедно кој, ја носи главната улога. Ова се наши монолози и реплики во таа драма” (стр. 5).

док су други чекали читав низ година на коначан облик, облик који је задовољавао у свему строго песничку и научничку критерику Конеског.¹⁰ Тиме се, истина, у извесној мери оспорава теорија спонтаности, споменуто на почетку овога огледа, јер је очигледно да је песник често морао улагати накнадне стваралачке напоре да би дорадама и прерадама постигао жељени естетски ниво, ниво који је у великој мери зависан и од претходно објављених песама, јер је достигнути реноме водећег македонског песника обавезивао аутора на непрекидан успон, колико је то и теоријски и практично било могуће.

На интензитет стваралачке драме, свим својим видљивим и невидљивим порукама, упућује *прва група* програмских песама: „Над секнатиот бунар“, „Поезијо“, „Трактат за зачетокот на песната“, „Стереотипи“, „Предела“ и „Дејател“ (која представља седми део циклуса „Дојранска елегија“). Њу сматрамо најширим концентричним кругом расправе о поетици и аутопетици, а у извесној мери и метапоетици. Песников дијалог са бићем поезије и бићем света креће се у широком кругу - од поуздања у моћ, трајност и сврховитост поетске речи (а) до потпуне резигнације, меланхолије и творачке немоћи (б), у зависности од брањених „тачака гледишта“ стваралачког и лирског субјекта, односно у зависности од процеса интериоризације или екстериоризације поменутих субјеката.

У складу са све наглашенијом песимистичком визијом света коју доноси „крај века“, „крај миленијума“ и „крај цивилизације“, јасно се показује да је у овој фази стваралачке метаморфозе Конески превасходно заступник идеје антрополошког песимизма (судећи по броју песама посвећених нестајању, немоћи, осами, болу и смрти), а тек потом, *in ultima linea*, и заступник идеја стоичког оптимизма (судећи по броју песама посвећених настајању, стваралачкој моћи, отпору, савладавању несавршеног света и смислу уметности који се састоји у одбрани свих позивних вредности егзистенције). На крајњим половима двају становишта (песимизма и оптимизма), који чине бинарну опозицију, налазе се песме „Над секнатиот бунар“ и „Отпор“, док су друге песме ове провенијенције смештене ближе или даље од полова.

По споју различите дискурсивне праксе (поетске и идеолошке) најзанимљивије је структурирана ретка песма „Трактат за зачетокот на песната“. Она је посвећена једном од најважнијих проблема психологије стварања и генологије. Када је у питању интенционална фаза, песник расправља о томе шта је примарно у редоследу појављивања - идеја или чулно ојажанье, а када је у питању генолошки аспект, он најпре расправља о појави *архитекстиа*, прве најаве могућег обликовања вербалне енергије, а прећутно и о појави *феношекстиа*, *геноекстиа*, *мешаитекстиа*, па и *парашекстиа*. Сложеност укупног процеса, уколико је реч о етимону, песник разрешава синтезом *мисли* и *ривима*, односно мисли са *мишљу*, коју на метафоричном плану једначи са укрштањем *муње* са *муњом*, исправно тврдећи да се тек на крају враћамо на оно што је било првотно (као пример послужио му је глобални симбол *дуџа*).

¹⁰ У књизи *Разговори со Конески* (1991) аутор тврди да је поетска проза „Размислување на љубовта“, објављена у збирци *Четириите* (стр. 51), била скицирана десетак година раније, али да је коначан облик добила тек у контексту сродно конципираних поетских проза, објављених у циклусу „Симфонија“. Само по себи се разуме да је веома тешко прецизно проникнути у пишчеву критерику, уколико сам писац непосредно не сведочи о њој.

Дружу, уже аутопоетички инспирисану групу песама чине: „Песната”, „Поетика”, „Зборот”, „На гробот на Пол Елијар” и „На моите песни”. Као поштовалац закона алеаторности, Конески је заступао потребу извесне едукације читаоца и критичара који су мета­критичким разматрањима често жртвовали природу песме или поетске прозе. Да би постигао свој циљ, песник обилно користи крајње упрошћену поетску идеју и песничку слику, опредељујући се махом за кратку поетску форму и до сржи огољени поетски израз, како би доспео, на тај начин, до „сложене једноставности”. Парадигматски пример у том погледу представља прозирна песма „Поетика”, у којој су на неочекиван начин спојене филозофија стварања и филозофија природе:

„Јас песните ги берев
од дрвото на животот
како што селаните уп Ракотинци
пред Дуовден
берат зрели цреши
од црешовите дрвја”.

На свој филозофије природе и филозофије стварања указује и друга, тематски сродна песма - „На гробот на Пол Елијар”. У њој је песник, поново у веома краткој лирској форми, прибегло спајању удаљених представа, како сам каже у једном критичком коментару. Тиме је, андрићевским речником речено, успео да изненади читаоца нечим познатим. За разлику од конкретне енергије поетског говора, Конески је помоћу поетизације и реализације света осетио моћ речи која пребива у латентним пределима, без обзира на врсту уметности, духовних делатности и природних феномена. Панкалистичка визија саопштена је као коначно сазнање, мудрачки згуснуто и експресивно саопштено у последњем дистиху песме о Елијару, у којој је на необичан начин спојио визуелне са аудитивним сликама у особеној врсти синкретичке песничке слике:

„Грга однекаде во светлината
грлен шепот на страсни зборови”.

Као што се види, песник намерно оставља песму незавршеном јер рачуна са ефектом „функционалне недокончености”, односно са вантекстовним садржајима који су више назначени него означени.

Завршну кантилену свих седам анализираних збирки, као и целокупног поетског опуса Конеског, представља умотач „На моите песни” којом песник саопштава сопствену забринутост за њихову будућу егзистенцију:

„Ретко ќе доаѓа некој до вас.
Ќе бидете и сосем заборавени.
Како патник на починка
што разгрнувајќи го бршланот
открива гробна плоча,
Така некој случаен намерник
под лисјата на вашите зборови
ќе насети скриена смисла.
Тогаш сведочете за мене!”

Њоме нас песник враќа на почетак расправе, јер њоме на специфичан начин дијалогизира не само са хипотетичним читаоцем него и са смислом поезије саме. Конески, на крају, не крије наду да ће увек постојати пажљиви читалац или читалац са лампом на раскршћу, како каже луцидна Исидора Секулић, сабеседник који ће у ближој и даљој будућности умети да објасни постојеће и да открије неоткривене уметничке поруке у њима. На то је Конески вишестрано указивао теоријски - прилозима, инсистирајући на проучавању међусобне, органске повезаности парадигматских и синтагматских оса у његовим песмама.

Свесно избегавајући проширивање тематике и мотивике, ради одржавања пропорције међу појединим одељцима огледа,¹¹ у завршници овог одељка навешћемо неколико упута Конеског о томе како би требало читати веће или мање тематске или мотивске целине, будући да од избора модела читања у великој мери зависе и резултати тога одговорног задатка, било у сфери непосредног читалачког доживљаја, било у сфери аналитичке елаборације бројних стваралачких проседеа. На такав модел читања песник је најпре упозоравао приликом анализе циклуса песама о Краљевићу Марку („Одземање на силата“, „Стерна“, „Кале“, „Марковиот манастир“, „Песје Брдце“). Поједине песме циклуса морале су бити анализоване као чиновни лирске драме.

Затим је захтевао да се две парадигматске песме, настајале у различито време („Тешкото“, 1946, и „Црква“, 1988) због значаја садржаних парадигматских оса, читају као лирски диптихон, да би потом ову законитост пренео и на читању четврту фазу стваралачке метаморфозе, у којој се збирке *Послание и Црква*, *Злаоврв* и *Сеизмограф*, као и аманетне збирке *Небеска река* и *Црн овен*, морају анализирати искључиво као *лирски дийџихони*, због обиља укрштаја парадигматских и синтагматских оса у њима.¹² Само се таквим моделом читања, по песниковом мишљењу, може доспети до најдубље скривених порука и смислова, којима се стваралац бранио од лирских осека, депоетизације, деметафоризације и неспоразума са читаоцима и критичарима.

3. ПРИБЕЖИШТЕ СМИСЛА

У систему певања и мишљења Б. Конеског, у мери у којој он постоји, посебно место има категорија „сила на една спонтана поетичност“. Под том категоријом песник пре свега осталог подразумева слободу стваралаштва схваћену и најширим оквирима. То значи најпре неспутану слободу асоцијација, као и повезивање најудаљенијих појава и процеса, односно употребу најразнороднијих стваралачких проседеа у складу са законитостима спонтаног „откривања песме“. Песник често саопштава поетску идеју по којој песник служи као медијум песни, те стога није случајно што он у једном од познатих

¹¹ У понуђеном моделу читања посебну пажњу требало би посветити парадигматском сонету „Кочо Рацин“ (1984), необично структурираној песни „Читач“ (1988) и „Песни“ (1991), као и посебној групи песама коју чине: „Диви гуски“ (1987), „Опит“ (1991) и „Цице“ (1993). Оне својом парадигматиком одуарају од свих до сада анализираних група песама.

¹² Видети о томе наш оглед „Парадигматска и синтагматска оса у поезији Славка Јаневског“, објављен у часопису „Прилози“, год. XIV, бр. 1, 1989, стр. 145-155, који издаје Македонска академија наука и уметности у Скопљу (Одељење за лингвистику и науку о књижевности).

својих есеја („Антиципации”, 1992) наводи парадигматско Новалисово определење: „Уметникот му припаѓа на делото, а не делото на уметникот”, што смо узели као епиграф овог огледу.

Меѓутоа, као и толико пута до сада у нашој аналитичарској пракси, показало се како је веома ризично доносити аподиктичке судове, без обзира на степен нивове проверљивости и егзактности, јер су нова стваралачка пракса и нова животна и стваралачка определења нагонили песника на промену теоријских и примењених „тачака гледишта”. Једну од таквих суштинских промена донео је уводни циклус збирке *Чешмите* (1984), у којој је објављено дванаест од свега петнаестак сонета, колико их је укупно напишао овај песник у последњој деценији стварања, континуирано бринући о чистоти форме.¹³

Осетивши и сам значај овог стваралачког определења, у ширим оквирима посматрано, Конески је нашао за сходно да теоријски објасни значај сонетне форме за развој македонског језика и поезије, будући да се ради о једној од најстаријих и најстрожих поетских форми, како у националној тако и у наднационалној књижевности. Корене оваквог схватања можемо наћи у песниковом схватању о целовитости песме („Да, песна е целост”, каже тим поводом Конески),¹⁴ као и у покушају да у строго одабраној поетској форми опроба сопствену креативност и језичку фантазију. При томе је више него очигледно да песник сонетном формом изразува оно бартовски схваћено „задоволство у тексту”, јер и он сам сматра да се сви ефекти књижевности не смеју сводити само на књижевне ефекте. Тиме тумачимо и чињеницу да је често као предмет сонета служио сасвим обичан, да условно кажемо, несонетни мотив. Тим поводом може се закључити, дакле, да је у сонетној форми Конески давао предност *форми над садржином*.

Прецизан у мишљењу и тумачењу, ову законитост је најбоље, најпрецизније и најсажетије дефинисао Конески у већ спомињаној књизи *Разговори со Конески* (1991):

„Јас сонетот баш многу не го негувам. Ако се сеќавам добро, јас имам напишано токму четиринаесет сонети, колку што е потребно за еден сонетен венец. Случајно. Никогаш не сум пристапувал со намера таа форма да ја форсирам. Но една форма, што има долга традиција, очевидно дека не случајно се одржала. И, може, и мене, во даден момент корисно да ми послужи. Во што е работата? Сонетот ни дава можност - во првиот дел за нешто кратко да раскажеме, да развиваме некаква фабула, а во вториот

¹³ Први циклус - „Чешмите” истоимена збирка садржи десет сонета: „Кочо Рацин”, „Чешмите”, „Пиперки”, „Јуруклукот”, „Излет”, „Мукос”, „Магла”, „Роденден”, „Сништа” и „Виновник”, а други - „Дојрански ветришта” још два: „Че Гевара” и „Троја”. Преостала три су објављена у двама збиркама: „Градинарот” у *Небеској реци*, а „Прибежиште” и „Мртва природа” у збирци *Црн овен* (дакле, укупно петнаест).

¹⁴ У продолжетку Конески тврди: „Исто како што е расказот целост. Или и романот. Не може поради тоа што е песната мала форма, да се бара една збирка од песни да биде кохерентна, како што е еден роман. Исто како што не може од една серија романи да се бара да бидат на иста тема (.....) И во најславните збирки на светот, да речеме во збирката на Бодлер, не? - па, таму има толку различни теми, различни мотиви, а врската ја создава авторот. Личноста на авторот стои зад тие текстови и поради тоа се добива, на крајот на крајштитата, впечаток на некаква целост” (стр. 233).

дел, преку, така да кажам, густа сентенца, сето тоа поетски да го осмислиме. Бидејќи се работи за форма традиционална, многу пати проверена, самата таа форма, веќе кај читателите има создадено свое корито на проникнување во нивниот душевен свет. Свој канал”.

„Веќе однапред со тоа чувство и пристапувате и тогаш, со тоа, е олеснета можноста за комуникација. Во таа смисла може да се говори и за релативната значимост на формите, па дури и на метарот. Јас морам да кажам дека секогаш сум бил задоволен ако ми успее сонетот. Меѓу другото и затоа што се работи за македонски јазик. Тие форми уште несе сосем легнати во него и едно мало откритие е и за авторот - која ритмичка структура, кој метар, се подава особено за предавање на една таква содржина, што и во традиција и во своето чувствување ја сврзуваме со звучење на сонетот” (стр. 318-319).

У суштини, ради се о расправи која ќе доцније Конески назвати „принципима који организују текст”. Очито је да, и поред спонтаности настајања песама и накнадне дораде и прераде, у интенционалној фази постоје неке законитости психологие стварања до којих се може допрети само интуицијом, односно оном врстом творачке енергије која би приближила продукциони и рецептивни модел, на начин кои и сам Конески потврђује у једном од аутопоетичких коментара.¹⁵ Само се по себи разуме да он, у складу са тим, не запоставља процесе естетичке и поетске епифаније, два процеса о којима смо раније опширно писали поводом изласка из штампе *Небеске реке*,¹⁶ јер у неговој стваралачкој визији сви креативни и интелектуални напори воде ка остваривању јединственог циља - ка покушају да се одгонетне *шајна* и у тајни крајњи *смисао* уметничког стварања и промишљања о њему! Снагу поезије Конески тумачи као вид манифестације духа.

¹⁵ У *Разговорима са Конеским* о тој појави писац тврди следеће: „Да, има некој принцип што го организира текстот. Текстот треба да биде организиран на таков начин што секој што го чита да мисли дека тој го создава. (.....) Ако авторот го постигне тоа, тогаш се ослободи од приватизмот, независно колку е тоа автобиографска работа. И затоа, прашањето за автобиографското во делото, за мене е секундарно прашање. Мене ме чуди зашто толку често пати се убиваат да изнајдат што е автобиографско. Но, ако читателот има илузија дека тој во моментот како да го искажува текстот, во моментот на читањето, тогаш е постигната целта и во тој момент станува совршено неважно дали текстот предава вистински преживелици, вистински животни факти од опитот на авторот или тој претставува слободна комбинација на извесни факти” (стр. 338).

¹⁶ Видети наш оглед „Земски мост врз небеската река (Естетската епифанија во поезијата на Блаже Конески)”, објављен у скопском часопису „Разглед”, год. XXXVII, бр. 5-6, 1994, као и оглед „Настајање, опстојање и нестајање песме (О теорији спонтаности и функционалној недовршености у лирским медаљонима Десанке Максимовиќ)”, објављеном у зборнику радова *Дани Марка Миљанова, 1994-1995*, II, Културно-просветна заједница Подгорице, Подгорица, 1996, стр. 318-344, у коме смо расправљали о истородном кругу тема и проблема, с обзиром на то да се ради о два песника сродне стваралачке оријентације, на што смо својевремено указали у огледу „Говор пун дарова (Стваралачка опредељења и тематски паралелизми у поезији Десанке Максимовиќ и Блаже Конеског)”, објављеном у зборнику радова *Компјаративно проучавање југословенских књижевности*, Завод за знаност о књижевности Филозофског факултета у Загребу и часопис „Геста” у Вараждину, 1988, стр. 109-117.

Када је у питању трагање за смислом стварања и промишљања о оствареном, незаобилазан је *йрви* тематски круг, састављен од двадесетак песама настајалих у последњој деценији (1984-1993). Тај круг се може поделити у четири групе, уз напомену да интегрални састојак овога круга чине и десетак теоријских прилога настајалих у исто време и истим поводима. *Првој* од четири групе припадају песме: „Магла”, „Виновник”, „Данте”, „Троја” и „Дојрански ветришта” (*Чешимитје*, 1984), „Сebesоздавање” (*Сеизмограф*, 1989) и „Небо” (*Црн овен*, 1993). Оне су у целини посвећене анализираној тематици и проблематици - *йтрагање за смислом* стварања и постојања, при чему се песник (у сонету „Магла”) обраћа читаоцу интерогаивним моделом поетског говора:

„Па оди прашај: кај си? кој си? што си?”, јер је сигуран да аподиктичких одговора нема на постављена питања о онтолошком статусу, и јер добро зна да суштина пре пребива у питањима него у одговорима.

На прометејски положај човека-ствараоца указује значењима згуснути сонет „Виновник” који, као завршни део циклуса, морамо тумачити као коначно сазнање, јер заузима место са издигнутим значењем. Сонет обилује укрштајима лирских и филозофских рефлексива, чиме су обogaћена и његова текстуална и контекстуална, метатекстуална и паратекстуална значења:

„И без да сакаш, рушител на среќа
на дете на сон што го губи здивот.
Па каква уште напред демне смеќа
во тојот двоен, преполовен живот?”

Ни себе близок ни добар за други,
во матни витли те завлекле води.
Те колнат како измaмени слуги
тиe што мајка за тебе ги роди.

И без да сакаш, виновник на таги
за тие што те избрале со вера.
И вистини престорени во лаги

за сека вредност поставиле мера,
да бараш сметен од лиљаци траги
во некој самрак од лани до вчера”.

У свету препуном лажи и узалудних настојања, потребно је изабрати ону врсту физичке и духовне делатности која својом осмишљеношћу оправдава постојање и тако постаје неопходна врлина у каталогу вредности. По мишљењу Конеског, као по мишљењу његовог узора Иве Андрића, свака врста уметности мора служити човеку и човечанству, јер је сав поетски опус овог песника прожет наглашеним процесом хуманизације. У хуманизму песник проналази један од оних етичких енергетских извора, или аристотеловски схваћен етички енергетизам који се налази у песниковом бићу (метафоричним језиком речено - у *души*). На такво становиште упућује Конески и необично структурираној песми „Данте”. У њој је дошло до снажног саосећавања два стваралачка дух и

две душе које пате. При томе наш песник лирски и филозофски сведочи о *џајџи* као универзалној категорији, као о истини која подједнаком снагом прожима све културне ареале, сва времена и све цивилизацијске облике (као онтолошки фатум).

Човек - стваралац који хоће да одгонетне крајњи *смисао*, попут Конеског у споменутој групи песама, неминовно долази до фаталистичких закључака. О томе је директно проговорио у песмама „Дојрански ветришта” (у њој пева о неопходним илузијама, помоћу којих се прикрива сва несувислост и обесмишљеност наше егзистенције и „Себеспознавање”) у њој пева о привидима, намерним завараванима, како би се оправдала његова присутност у природи и космосу) и другим. У њима је изразито наглашена песимистичка визија света. Она му омогућава конструисање великог броја бинарних опозиција, као што је раније речено, од којих бисмо за ову прилику издвојили само два: *смисао* - *бесмисао* и *живој-смрт*, при чему су прве, на једној, и друге категорије, на другој страни саобразне.

Метафоричним језиком речено, глобални симбол *смисао* могао би се хипотетично изједначити са глобалним симболом *небо*, о чему песник сведочи особеном врстом дискурсивне праксе, која без посредника показује да се ради о опсесивној тематици и мотивици у последњој фази стварања. *Смисао* је, да поједноставимо песничку поруку, недоступан човеку као што му је недоступно *небо*, те је природно што је човек у несазнатљивој космичкој игри вазда на губитку (Селимовић); односно, што он у свакој врсти одгонетања Сфинкса живота једва да успева да слаже варку на варку (Ујевић), упркос томе што се, могуће, управо у поезији крије могућност крајњег одгонетања сваке врсте *џајне*, па и *џајне* стварања и промишљања о оствареном, о чему Конески расправља на два нивоа - идејном и ликовном - у трећој групи песама: „Песната на една певица”, „Чудо”, „Претходница” и „Побуна”.¹⁷

Дружу групу *дружоџ* тематског круга чине парадигматске песме: „Послание”, „Спомен по многу години”, „Татковина”, „Лажни пророци”, „Животот”, „Отпор”, „Црква” и „Внатрешен дијалог”. Након поплаве антрополошког песимизма у *првој* групи песама, који је сасвим разумљив на крају „инфарктног столећа”, како је ХХ век назвао Умберто Еко, Конески прибегава индивидуалном, социјалном и националном супротстављању великом броју цивилизацијских алијенација. Његов рефлексивни и креативни бунт усмерен је на сваку врсту ирационалности, мржњи и бесмислености, почевши од лирског диптихона „Татковина” и „Црква”, у коме песникови сународници или њима

¹⁷ *Четворта* група песама: „Ода на умот”, „Осаменост”, „Судбина” и „Животот” служи као прелазни тематски облик према *трећем* тематском кругу, посвећеном најдубљој поетској *џиџи*, било да је у питању свет емотивних, било свет интелектуалних појава и процеса. Због обила могућности теоријске и примењене анализе, овом тематском кругу би ваљало посветити посебну пажњу. Тај круг чине следеће песме, поетске прозе и прозе: „Мукос”, „Соништа”, „Љубов”, „Симфонија” и „Разминување” (*Четири*, 1984), „Малечки предмети”, „Децата”, „Звуци”, „Блаже и Доста”, „Бостан” и „Средба во рајот” (*Послание*, 1987), „Помен” и „Жената” (*Црква*, 1988), „Спомените” (*Златовра*, 1989), „Немош” и „Тага” (*Сеизмограф*, 1989), „Залез”, „Небеска река”, „Дојранска елегија”, 1-7 (*Небеска река*, 1991) и „Молитва за успокојување” и „Чувари” (*Цри овси*, 1993). Овом тематском кругу могу се пуноправно припојити и многе друге песме седам наведених збирки. Многе од тих песама имали смо прилике да чујемо или прочитамо док су још биле у рукопису.

најближи народи руше све животне вредности (каталоге врлина), па до песнику и његовом народу супротстављених народа и ширих етничких заједница, које не признају вишевековно постојање македонског народа и македонског језика (каталози зала).

Конески употребљава повишену реторику, бунтовну експресију, неочекивану вербалну силу, при чему води рачуна да његова „тачка гледишта“ буде трајно а не тренутно актуелна. Управо зато у најуспелијем лирском диптихону ове провенијенције - „Послание“ и „Отпор“ - он посеже за митологијом и религијом, за историјом и предањима, за филозофијом и пантеизмом, филозофијом природе која све врсте људских несувислости својим законитостима доводи у апсолутни поредак. *Пажња, унижење, ѿраѓика* - то су само неке од манифестација преузети из каталога зала, без којих се не би могао стећи наук у будућем времену:

„Зар можело без тоа до зрелоста?
Сето е предвидено -
ние си одиме,
а земјата останува“.

У другој антологијској песми - „Отпор“ Конески витуозно, у само два катрена, сажима не само сопствени бунт против оспоравања народа и језика него и миленијумско истрајавање на принципима *добра* у региону који се сматра колевком европске цивилизације, јер аутентична и хуманизмом прожета песничка уметност јесте отелотворено *добро* као врлина сама по себи:

„Поради силниот збор, макар на непризнат јазик,
се уште одбирам звуци на македонската лира.
Тоа е мојот штит, рамен на вашата сила,
силници! Зашто гробот со сите и вас ве збира.

Спокојство глумам пред вас дури созвучја барам
или тајновито име негде во нашиот предел.
Тоа је мојот облог во морничавата игра,
тоа е мојата мисла упорно што сум ја следел“,

која стоји у најнепосреднијој вези са есејем „Една ситуација и едно лично становиште“ (1993), као што све песме аманетне збирке *Црн овен* стоје у најнепосреднијој вези са теоријским прилозима „Кирил Пејчиновиќ против паганските обичаи“ (1992) и „Човечки курбан“ (1992), јер се у њима крије *шифра* свих тумачења и разумевања збирке.

Уколико се анализирамо диптихону („Послание“ и „Отпор“) дода песма „Животот“, он се претвара у лирски триптихон, у коме стваралачки дух показује своју супериорност на тај начин што са становишта онтологије, гносологије и аксиологије рекапитулира коначна сазнања у сажетој и прозирној поетској форми:

„(Според *Окѿоихоѿи*)

Што ти бил животот!
Сон од привид да делиме!
А секој земјанин со земјата се стопува.

И целиот свет да стане еднаш наш,
 пак в гроб ќе се вселиме.
 Гробот
 и царевите и убозите,
 безнадежно
 ги поклопува”

Поетски говор Блажа Конеског у последној деценији стварања, као што се из примењене анализе види, говор је препун дарова које је песник несумњиво поседовао. То је истовремено говор пун уметничке лепоте, проникнутог смисла, стваралачког и животног искуства, те га као таквог, морамо поново доживљавати, тумачити, разумевати и прихватити - као говор препун „густе сенценциозности”.¹⁸

Akademik Radomir Ivanović

ПОЭТИЧЕСКИЙ И ПОЭТОЛОГИЧЕСКИЙ ВКЛАД БЛАЖО КОНЕСКОГО НА
 ПОСЛЕДНЕМ ЭТАПЕ ТВОРЧЕСКО ПРЕОБРАЖЕНИЯ

„Художник принадлежит своему произведению
 а не произведение художнику”.

Новалис

Резюме

Литературнио и научнио дејателност Блажо Конеског (1921-1993) автор данној работи поделил на три еволутивних етапа: I етап (с1938 по 1951), II етап (с1952 по 1961), III етап (с1962 по 1984) и IV етап (с1985 по 1993) год. Иследуя четвёртый этап творческого преобразования Конеског, этап, который в литературной науке исследован меньше всего, автор главное внимание уделяет сборникам стихотворений: „Родники” (1984), „Послание” (1987), „Церковь” (1988), „Золотая вершина” (1989), „Сеизмограф” (1989), „Небесная река” (1991) и зборнику-завещанию „Чёрный баран” (1993), а второстепенное внимание уделяет остальным литературным категориям и жанрам, в особенности литературной эссеистике, без которой не возможно обосновать эксплицитную и иманентную поэтику.

В первой части работы, под названием „Творческие назначения”, автор главное внимание уделяет философии и психологии творчества (теории непосредственности, эмоциональной эстетики и теории „разоблачения стихотворения”); во второй части, под названием „Манифестация духа”, применённым анализом приоритет дан двум процессам: генерированию поэтических идей и генерированию литературного текста; а в третьей части, под названием „Прибежище смысла”, автор исследовал поэтические и творческие определения писателя. Главную идеографическую точку Конеског автор находит в идее о Поэзии, как полноправном виде оформления мира, таком же как и наука, религия и т.п.

Главные слова: творчество, мышление, модель, поэтика, назначение, смысл.

¹⁸ Током последње три деценије умножен је број књига посвећених проучавању језика, књижевног и научног дела Б. Конеског. При томе мислимо на још необјављену књигу Предрага Р. Драгића (s. a.), Милета Томића (1977), Милорада Р. Блечића (1986), Слободана Мицковића (1986), Георги Старделова (1950), као и на необично велик број расправа, студија и огледа о делу овога писца (видети библиографије које су саставили: Александар К. Нејман, Милева Милев, Вера Стојчевска-Антић, Александар Цукески, Лиљана Ристевска, Gert M. Terу и други).

Када је у питању вредновање анализираних седам збирки, оне би се могле поделити у три групе: најуспелије су *Чешмиште*, *Црква* и *Сеизмограф* (1), потом следе *Небеска река* и *Црн олен* (2), док се на крају налазе збирке *Послание* и *Злајоврв* (3), будући да садрже одређен број песама у којима се осећа инспиративна осека.

UDK: 886.1-13:398

О ПОБЕДНИМ ПЕСМАМА

Др Јелка Ређеј

РЕЗИМЕ

У *Живоју краља Стефана Дечанског* (1403/4) од Григорија Цамблака описана је битка на Велбужду и победа Срба над Бугарима. У Цамблаковом *Живију* се каже да је Дечански дочекан победним песмама после добијене битке. Може се претпоставити да су то епске народне песме, које су опевале победу на Велбужду. Гроф Ђорђе Бранковић, писац краја XVII и почетка XVIII века, у свом историографском делу, у *Хроникама*, о Стефану Дечанском пише по Цамблаку, па тако помиње и победне песме којима је дочекан Дечански. Бранковић, такође, каже да је и цар Душан дочекиван тако, после победе над Угрима. Ослањајући се на Цамблака, није невероватно да је и гроф Бранковић *йобедне йесме*, којима је дочекан Дечански, везао и за цара Душана. Уколико није само поновио опис из Цамблаковог дела, онда би овај текст у *Хроникама* могао имати вредност писаног сведочанства о певању и настајању народних песама о цару Душану.

Кључне речи: победне песме, битка, биографија, победа, житија

Битка на Велбужду између Бугара и Срба описана је у две биографије Стефана Дечанског, у *Живоју краља Стефана Дечанског* од Даниловог ученика и у *Живоју краља Стефана Дечанског* (1403/4) од Григорија Цамблака. Ученикова биографија налази се у *Даниловом зборнику* (1337-1340) и у њој писац детаљно прати збивања пре битке, са великом прецизношћу описује ток битке, кретања обе војске, победу Срба и витешко понашање краља Стефана Дечанског над побеђеним бугарским царем Михаилом, асоцирајући на држање Александра Великог према побеђенима, персијском цару Дарију и индијском цару Пору. У причању Григорија Цамблака нема свих ових детаља, мада се и у његовом излагању каже да је Дечански прихватио битку са Бугарима, јер није хтео да се покори бугарском цару Михаилу, и у бици га победио. Описујући битку на Велбужду, Григорије Цамблук прича да се Стефан Дечански моли Богу пре битке, током битке и после битке, што је сасвим у складу са хагиографским карактером ове биографије и ликом великомученика Стефана Дечанског. Пишући о победама на Велбужду, Цамблук каже:

„А победитељ Стефан, украшавајући се светлим победама, врати се својој кући, а народ га је сретао и венчавао победним песмама, хвалио и чудило се, благодарећи Бога, што су стекли таквога цара, најсјанијег међу свима првима. А када је дошао у манастир са славним кнезовима и са многим десетинама тисућа, писаше победне песме Христу цару и ислушаваше се неисказаном радошћу, гледајућ таково устројење своје усрдности. И од тада се жураше ка већим подвизима“¹.

¹ Григорије Цамблук, *Живије Стефана Дечанског*, Књижевни рад у Србији, Београд 1989, 69.

Помињање *йобедних йесама*, којима је дочекан Стефан Дечански, несумњиво сведочи и о постојању епских народних песама које су опевале победу Дечанског на Велбужду. Истовремено, начин на који се оне помињу, говори и о позитивном односу православне цркве према епској поезији, за разлику од негативног односа према лирској поезији. Наиме, у Теодосијевом *Живойу св. Саве* каже се да је млади Растко избегавао и мрзео

„непристојне и штетне песме младићских жеља које ослабљују душу до краја”².

На основу овог Теодосијевог казивања могло би се закључити да се ради о лирским, љубавним песмама а да је православна црква имала негативан однос према њима. По Виду Латковићу³, у Теодосијевим „штетним” песмама није толико реч о паганским елементима у њима колико уопште о веселим младићким песмама, противним аскетском духу калуђера и основним учењима о ништавности овоземаљских задовољстава. Латковић је мишљења да се ни за један од поменутих примера не може са сигурношћу тврдити да се односи на народне песме. „Ћутање о епским песмама у најбољем случају може се тумачити као прећутно трпљење епике”⁴. Цитирани текстови свакако показују да је православна црква у средњем веку настојала да потисне лирску песму, док је епску прихватала, поготово ако је славила исту личност коју средњовековни писци величају. На њу је гледала са симпатијама, каже Латковић, када је служила истим циљевима као и писана литература, нпр. песме о бекству Растка Немањића у манастир. Реченица из Цамблаковог текста да је народ *венчавао йобедним йесмама* Стефана Дечанског „значајно је место из кога се види да је народ одмах после неког значајног догађаја стварао песму која је славила победу над непријатељем”⁵. Овај пример могао би послужити и као илустрација у теоријским расправама о настанку народне песме уопште.

И истом пасусу у биографији Григорија Цамблака се потом каже да Стефан Дечански, по доласку у манастир, *йисаше йобедне йесме Христју цару*. И ово место заслужује пажњу и свакако је занимљиво и тумачење Дамњана Петровића да је ово „можда сведочанство да је Дечански био и писац”⁶. А можда би Цамблаков израз *йисаше* могао имати и други смисао и означавати појање песама Христу у знак захвалности због победе?

Описујући живот краља Стефана Дечанског и битку на Велбужду, гроф Ђорђе Бранковић, историчар и писац с краја XVII и почетка XVIII века, ослањао се у својим делима на биографију Григорија Цамблака. У сажетом излагању о Стефану Дечанском у краткој хроници на румунском језику⁷, писаној у Букурешту у времену од 1684. до 1688. године, Бранковић не помиње *йобедне йесме* којима је дочекан Дечански. У *Хроникама*, волуминозном исто-

² Теодосије, *Живой с вејшоџа Саве, Сѣаре срѣске биоџрафије*, Београд 1924, 83.

³ Видо Латковић, *Народна књижевност*, I, Београд 1967, 31.

⁴ Исто.

⁵ Григорије Цамблак, *Књижевни рад у Србији, Житије Сѣефана Дечанскоџ, Коменѣари*, др Дамњан Петровић, Београд 1989, 148.

⁶ Исто.

⁷ Гроф Ђорђе Бранковић, *Хроника Словена Илирика, Горње Мезије и Доње Мезије*, Нови Сад 1994, 35-37.

риографском делу, писаном у периоду од 90-их година XVII века па скоро до смрти (умро је 1711), Ђорђе Бранковић доследно прати текст Григорија Цамблака, па тако записује податак да је Дечански дочекан *йобедним йесмама*:

„Крал же четвѣрти ѡрошь иже пети Стефанъ Дечански рекоми, по васемъ бл(а)го ѡстроителномъ делъ своемъ, победителною властию и светлеишею крѣпостию ва своа емъ вазвращающомъ се много различнаго лика, народи кралѣвства своего пред нимъ идѣ шимъ, победними песанми са више данною силою венчаннаго, и крепкими Б(о)жестаними щедротами ѡтврѣжденнаго крала имъ, Емъ же и Българско кралѣвство ка ѡбласти своеи приѡбщити вазможно мѣ бистъ, иже прежде сегоу крала ва Сърбскои земли такови неѡбрете се; Тою же славною и васефалною победоносною рѣкою, ва пѣрвее кралъ са великою пофалним кнезовими кралевства сѣрбскаго, и са прочимъ множаствомъ людскимъ, ва више васпоменѣтѣ и ѡ нѣго сатворенѣ ѡбител рекомъ Дечанскомъ монастирѣ вазшадъ, и тѣ са дѣховнимъ и мирскимъ ликомъ ѡбще бл(а)го дарителнѣ фалѣ ваздаваущимъ васемъ, и б(о)жеставнѣ жертвѣ приносеще ѡ неизглаголаннои давшой имъ победи на сѣпостати свое садеваущимъ, б(ла)гѡ даховеннѡ пение вишнемъ Б(о)гѣ сатварающе подобна испълняють,”⁸.

По принципу средњовековних писаца и гроф Ђорђе Бранковић преузима текст Григорија Цамблака, делимично га преписује дословно, потом га проширује опаском о томе да је Дечански могао припојити Бугарско краљевство својој области и да таквога краља српска земља није имала, а затим се поново враћа Цамблаковом тексту. Ђорђе Бранковић преписује, причава, коментарише и на свој начин тумачи Григорија Цамблака, те је стога и његово казивање нешто дуже од Цамблаковог. Као и Цамблук, и Бранковић каже да Дечански са кнезовима српскога краљевства долази у манастир (Бранковић додаје Дечани). Цамблаков израз *йисаше йобедне йесме* објашњава као добронадахнуто, благонадахнуто појање вишњем Богу: то појање које су чинили, стварали, налик је на благонадахнуто⁹. На основу Бранковићевог текста могло би се закључити да су тако благонадахнуто појали сви у знак захвалности Богу због победе, а не да је Дечански *йисао* песме Христу цару.

У каснијем излагању у *Хроникама*, гроф Ђорђе Бранковић каже да је цар Душан, после победе над Угрима, дочекан победним песмама. Он детаљно описује Душаново ратовање са угарским краљем Лудовиком, али се „незадовољава само са излагањем Оргинијевим, него наводи и другу верзију о том ратовању, коју је забележио Григорије Цамблук, чији спис о Душану не знамо из ближе”¹⁰. Јован Радонић се с разлогом чуди што се Бранковић позива на Григорија Цамблака, јер је непознат Цамблаков текст о Душановој победи над Угрима. Ово место у *Хроникама* гласи:

⁸ *Хронике*, књ. III, 283-284.

⁹ Тумачење и превод Бранковићег текста дала је др Јасмина Грковић.

¹⁰ Јован Радонић, *Гроф Ђорђе Бранковић и његово време*, Београд 1911, 671.

„Словенски же историкъ Григорие игѹмень дечански сие последнѣ борително ратование по семѹ подобию ваобразивъ, тако ѳгри умеще ванезапѹ Сърблѣмъ неведѹщим и страхомъ обдържимим биваеми да на них падати имеют, и тако ненадеющим се ни борително приготовлѣние на ратнои брани савакѹплѣно;”¹¹

Гроф Ђорђе Бранковић Стефана Дечанског погрешно назива Урошем четвртим место трећим и о њему прича по Цамблаку а не по Даниловом ученику. Јован Радонић мисли да „не би било немогуће да је Бранковић имао неки рукопис Данилов који је обухватио само она житија, која потичу од АЕ Данила”¹². То је могуће, мада се у Бранковићево тумачење пропасти српске државе због Душановог греха према Стефану више уклапа Цамблакова визија но Даниловог ученика, који негативно говори о Стефану Дечанском. Бранковићу нису била непозната дела Даниловог ученика, јер по његовом кратком и незавршеном житију пише о Душтановом ратовању са Андроником Палеологом, али не и о неуспелом походу угарског краља Карла I у Србију. Још је Јован Радонић уочио да о првим годинама Душанове владавине Бранковић пише по настављачу АЕ Данила¹³.

Комбиновање различитих извора приметно је и у Бранковићевом излагању о цару Душану, па би и његово позивање на Цамблаков текст о Душановом сукобу о Угрима требало видети у том контексту. Једноставно. писац *Хроника* је Цамблаку приписао нешто о чему овај није говорио. И мада Григорије Цамблак приказује Душана као оцеубицу, значи негативно говори, он пише похвално о Душановим заслугама у бици на Велбужду. Ослањајући се често и врло много на Григорија Цамблака, није невероватно да је Бранковић податак да је Душан дочекан *победним ѡсмама* после победе над Угрима пренео из Цамблаковог житија о Стефану Дечанском као опште место. У *Хроникама* се каже:

„васи словено сърбски народи тако дѹховни тако и мирски, васакаго чина и савакѹплѣнаго лика ѳреждением, славними пофалами и победними песанми бл(а)говенно ва сретение прѣдъ идѹще цара своего васприели свѣтъ”¹⁴.

Уколико Бранковић није само поновио, следећи Григорија Цамблака, опис свечаног дочека цара Душана као и Стефана Дечанског, онда би овј текст у *Хроникама* могао имати вредност писаног сведочанства о певању таквих песама после Душановог ратног похода и драгоцен докуменат о настајању народних песама о цару Душану.

¹¹ *Хронике*, 317.

¹² Јован Радонић, нав. дело, 663.

¹³ Исто, 669.

¹⁴ *Хронике*, 321.

Dr Jelka Ređep

ON VICTORY SONGS

Summary

In Grigorije Camblaka's *Life of King Stefan Dečanski* (1403/4) there is a description of the Battle of Velbuzhd and the victory of the Serbs over the Bulgarians. In this work Camblaka states that King Stefan Dečanski was greeted with victory songs following the success in battle. It could be assumed that these were folk epic poems which commemorated the victory at Velbuzhd. Count Đorđe Branković, a writer from the late 17th and early 18th century, writes about Stefan Dečanski in his work of historiography, the *Chronicles*, and, following Camblaka, he also mentions the victory songs with which the king was greeted after the battle. Branković adds that King Dušan was also greeted in this way following his victory over the Hungarians. Relying on Camblaka, it is not improbable that Count Branković linked the *victory songs* with which Stefan Dečanski was greeted to those for King Dušan. If it does not merely repeat the description given in Camblaka's work, the *Chronicle* text could be a valuable written document on the origin and singing of folk epics about King Dušan.

UDK: 808.61-086

PAROLE NA STUDENTSKIM DEMONSTRACIJAMA KAO OBLIK KOMUNIKACIJE - FORME I SIMBOLI KARNEVALSKOG JEZIKA*

Dr Zoja Karanović, Novi Sad

U Beogradu je u zimu 1996-1997. došlo do velikih demonstracija. Povod demonstracijama bila je delimična neregularnost u to vreme u Srbiji završenih izbora, za čije nepravilnosti je bila optužena vladajuća stranka (SPS). Kriznu situaciju, koja je nastala još mnogo pre, međutim, pored neregularnosti izbora, generisali su različiti faktori unutar bivše i sadašnje Jugoslavije, kao i kompleks političkih uticaja spolja. Sve to je omogućilo stvaranje jedne kompleksne krize, koja do danas potresa one prostore Balkana koji su ostali od tzv. druge Jugoslavije.

Demonstracije je, kako je poznato, inicijalno započela opoziciona koalicija *Zajedno*, ali su se među učesnicima ubrzo u poseban Protest¹ izdvojili beogradski studenti², s tim što su u njihovim demonstracijama učestvovali i drugi ljudi.³ Studentski protest širio se i obuhvatao, da bi na kraju i obuhvatio, sve slojeve stanovništva, koji su, izražavajući različita nezadovoljstva, imali jedan cilj - promenu nastalog stanja, odnosno nadilaženje opšte krize.⁴

* Ovaj rad nastao je u okviru rada na projektu: „Tradicija i politika” koji finansira Savezno ministarstvo za razvoj, nauku i zaštitu životne sredine, a vodi ga prof. dr Nikola Pavković

¹ Protest je započeo 22. XI 1996. i završio se sredinom marta 1997. Demonstracije koalicije *Zajedno* i *Studentski protest* održavani su u različito vreme i na različitim mestima, mada su prostorni, kao i drugi kontakti, među njima postojali. *Zajedno* je demonstrirala na trgu Slobode, studenti u Kolarčevoj, dakle u centru grada, što je učinilo da se na simboličkom planu mesto njegovog održavanja može posmatrati kao centar stvarnosti, odnosno kao centar sveta (Eliade, 1980).

² Već u ovom segmentu manifestuje se njihova jedinstvenost. Jedna od učesnica, V. Madžorski, koja se Protestom bavila istraživački, učesnike naziva Plemenom, asocirajući time specifični oblik tribalizma. Ona Pleme naziva Plemenom šetača, a *šetača* definiše kao izbeglicu iz jednog virtuelnog, nepostojećeg, nakaradnog sveta (Madžorski, 1997, 59-73). Grad je ovde zamenio šumu (Tomić, 1997, 13-15). Ipak, već i sam pojam student uključuje ambivalentnost prirode date kategorije stanovništva. Iako među njima postoji snafuska solidarnost pomenute vrste, oni su i deo omladine, kao i deo inteligencije; student je nepostojana i dvoznačna kategorija, koja može predstavljati deo identiteta ali ne može biti potpun identitet (Moren, 1979, 186-188). To pokazuje i činjenica da je među studentima, kako istraživanja pokazuju, bilo: desničara, levičara, nacionalista, ateista i klerikalaca. Klerikalno opredeljenje dela studenata pokazuje nošenje Trojeručice, krsta iz Hilandara i sveće voštanice, kao i činjenica da su se pozdravljali pozdravom: „Pomaže Bog!”, te himna Svetom Savi koju su pevali (Ribić, 1997, 3-9).

³ Za vreme Protesta u celoj Srbiji, na koju se „sindrom” šetanja proširio, šetalo je gotovo pola miliona građana (Gorunović i Erdei, 1997, II)

⁴ O tome šta je sve generisalo Protest postoje različita mišljenja - od onih da je u njegovoj osnovi bila isključivo politička kriza, te da su ga i izazvali uski politički ciljevi: ispravka izbornih rezultata, smena tadašnjeg vektora i studenta prodekana (Ribić, 1997, 3-6) do stava po kojem se u njegovoj pozadini nalazi: „bolna osvetljena ljubav višeg smisla”, te da Protest prevazilazi politiku, i akopolitika jeste [ili barem u nekim trenucima - Z.K.] njegov sastavni činilac (Maksimović, 1997, 113). Čini se, ipak, da je Protest nastao kao spontan izraz jedne opšte krize, ekonomske, političke, moralne, duhovne i materijalne, mada ne treba izgubiti iz vida postojanje različitih

Tako je na ovim osnovama bilo stvoreno osećanje zajedništva.⁵ A već ovim, kao i spontanim uključivanjem različitih povoda za protestovanje, inicijalno političke studentske demonstracije ulazile su u kontekst karnevalske kulture, koja podrazumeva znatno šire implikacije od pomenutih. Upravo oni elementi, koji svojim oblicima ponašanja, rekvizitima i tekstovima⁶ asociiraju karneval, i njegovim različitim značenjima koja je u karnevalu prepoznao M. Bahtin⁷, posebno su inspirativni za folkloristu, i predmet su ovog rada.

Koliko je Protest u svojoj simboličkoj dimenziji zaista obuhvatio „sve”, odnosno koliko je njime bila stvorena situacija neke vrste *communitas*-a,⁸ kazuju različiti natpisi na parolama, kao: *Ja sam sa vama - mama*⁹, *Tata, mama, izadite sa nama - Studenti, Ovde sam s taštom, Ova generacija je mnogo bolja, nego što smo mi nastojali da je upropastimo - penzioner; I plavuše su ukapirale*, koji su, uz to, šaljivi i često infantilni. Ili su, pak, kao u karnevalskoj igri, sloganima na transparentima, oni koji nisu ušli u igru, bili pozivani da se pridruže: *Ne budi crna ovca, dođi! Ajmo, ajde, svi u napad. Ustala je Srbija*.

Upravo bezimenost učesnika na transparentima pokazuje da u Protestu, kao i u karnevalu, učestvuje jedno veliko kolektivno biće.¹⁰ Ovim mehanizmom, ujedno, svi učesnici se izjednačuju i, kao što parole pokazuju, rodbinski povezuju. A veliko ljudsko bratstvo, na kojem se na parolama insistiralo, odličje je karnevala. Dok karneval traje, u njemu niko i ne živi drugim životom osim kolektivnim, uličnim, karnevalskim, koji se oživotvoruje u igri.¹¹

Igra je u Protestu prisutna svuda. Ona je u infantilnosti parola, u poslovcima koja se zbog igre smisaono menja: *Ne diraj lava dok spava*. Igra je u preokretanju vrednosti poruka starih, svima poznatih, gnomskih i poslovičnih uzoraka, kao: *Samo šetnja Srbina spasava; Bogu božje, caru carevo, a njima naše; Ko ima u glavi ima u nogama*. Ti utvrđeni folklorni oblici i sadržaji ovde, neprestano usvajajući opšti smehovni ton, menjaju svoje primarne funkcije. Tako oni postaju neka vrsta iskri jedinstvene karnevalske vatre koja, obnavljajući svet, pokazuje moć da uvek iznova deluje.

političkih snaga u zemlji i inostranstvu koje su iz senke vukle konce i u nekim dimenzijama Protesta upravljale njime. One su inicirale demonstracije i, kako se čini, odigrale presudnu ulogu u njihovom okončavanju.

⁵ Na ovoj dimenziji Protesta, u duhu heraklitovskog *hen panta einai* (sve je jedno), posebno insistira V. Maksimović (Maksimović, 1997, 111-117)

⁶ U najširem smislu *tekst* Protesta čini kompleks svih oblika ponašanja u njegovim okvirima. U užem smislu tekst Protesta je ovde njegov verbalni deo, pre svega tekstovi parola i bedževa. I mada oni, kada se posmatraju pojedinačno, nemaju naraivni karakter (na parolama su varirali poslovice, gnoma, sentenca, fragmenti narodne pesme i priče), svi zajedno čine jednu celovitu priču; P. Đukić transparente naziva *Romanom* Protesta (Đukić, 1997, 27-49). Pomenutim tekstovima, preko datih formi, njihove ustaljene strukturne i semantičke matrice, učesnici su uspostavljali međusobnu komunikaciju.

⁷ M. Bahtin se bavi posebno srednjovekovnim karnevalima u okviru kojih se, po njegovom mišljenju, manifestovala smehovna narodna kultura pomenutog doba, u kojoj on, istovremeno, prepoznaje elemente arhajske obrednosti (Bahtin, 1978).

⁸ Pojam *communitas* koristi se u onom smislu koji mu pridaje V. Turner (Turner, 1986, 40-56)

⁹ Za ovaj rad korišćene su parole objavljene u knjigama: 'Ajmo, ajde svi u napad, iz BGD „Šetanje”, Beograd, 1997, bez imena priredivača, i informacije dobijene od Vesne Đukić i Ljiljane Pešikan Ljuštanović. Za određene informacije zahvalnost dugujem i prof. Nikoli Pavkoviću i kolegi Slobodanu Naumoviću.

¹⁰ Bahtin, 1978, 7-69.

¹¹ Nav. delo.

U datom kontekstu nisu korišćeni samo različiti transparenti, već je celokupno ponašanje zadobijalo obredno-predstavljачke forme karnevala. U rekvizitima učesnika, na primer u sredstvima za osvetljavanje (baterijske lampe, fenjeri, navijačke baklje, sveće), ili onima za pravljenje buke (pištaljkama, duvačkim instrumentima - rogovi, trube, rogovi za maglu, zvona, klepetuše, navijačke trube, udaraljke i rekviziti u funkciji udaraljki - lonci, šerpe), mešale su se njihove sakralne i profane funkcije¹², i time, kroz svojevrсну karnevalsku igru inverzija, atakovalo na strukturu i njene zakone.¹³

A i odeća učesnika, koja je uključivala različite elemente kostima, kape (ludačke), bedževe sa različitim, često erotskim i skardnim natpisima, činila je da ulični život Protesta, veselim negiranjem identiteta, odricanjem podudarnosti sa samim sobom, kroz elemente maske i kostima, progovori karnevalskim jezikom. Život Protesta, kao u karnevalu, uobličjen je "igrovnom slikom" čime je naglašeno istican neoficijelan pogled na svet u koji je, nasuprot važećem, oficijelnom, probijao delić nekog drugog, boljeg sveta.¹⁴

Suprotstavljajući se svetu važećih zakona, koji se na transparentima često opredmećivao u Predsednikovom liku¹⁵, nestvarni svet je zamenjivan autentičnim. Na primer, parolom: *Na svakom kanalu ON/ Na svim ulicama MI*, kontrasto se sučeljavaju glumljeni, nestvarni, nematerijalni, lažni svet slike - na televiziji (kanal) i Predsednik (ON na svakom kanalu), i stvarni, materijalni, istinski svet (ulica na kojoj smo MI). Simulacija sveta kamere¹⁶ ovde je zamenjena svetom STVARNOSTI. Pomenuti stav intenziviran je parolom sa višeznačnom aluzivnošću: *Odštrumfovali si svoje, veliki štrumfe*¹⁷, s tim što je Predsednik ovde vezan za još nestvarniji svet crtanog filma, u kojem su čak i pravi glumci zamenjeni nacrtanim. Međutim, preko Velikog Štrumfa sa filma, ON ulazi i u kontekst miteme velikog oca miroljubivog malog naroda¹⁸, čiju potencijalnu dobrotivost, koja je sadržana i u ovom sloganu, rastače glagol *odštrumfovati* (čitaj otići, neslavno prestati sa vladanjem).¹⁹ Karnevalsko svrgavanje Predsednika na parolama, analogno ritualnom

¹² Eliade, 1980.

¹³ Bahtin, 1978, 7-69.

¹⁴ Bahtin, Nav. delo.

¹⁵ Slika Predsednika kao izdvojenog, nedodirljivog vode, kojeg je moguće videti samo na televiziji, uklapa se u kompleks tabua, kojima podležu vladari i oni kojima vladaju, od prastarih vremena do danas. Na ovaj način uspostavlja se distanca između MI i ONI (nosioci važećih zakona), koji se kroz igru eksplicitno sučeljavaju sa učesnicima Protesta, čime se ostvaruje arhajska i srednjovekovno-karnevalska podela na dva sveta (Eliade, 1980; Bahtin, 1978, 7-69). Tako se pokazuje kako, nasuprot službenom prazniku, karneval slavi oslobođenje od vladajućih istine i postojećeg poretka, odnosno privremeno se ukidaju svi hijerarhijski odnosi, privilegije, norme, zabrane (Bahtin, 16-17). Evo nekih od tih parola: *Bogu božje, caru carevo, a NJIMA NAŠE! MI glasamo, VI kradete.../E, nećete ići dalje! ONI su pali, jer su kruli! I NAŠI će pasti, ako počnu krasti!* Ovim se ujedno ističu viši ciljevi kao što je poštenje, što je, takođe, karakteristika karnevala. Inače, u okviru Protesta varirani su različiti slogani koji se odnose na Predsednika ili na predsednički par, kao: *Sloba je crveni gusar; Sloba, zašto kažeš ljubav, u misliš na seks?; Rušimo bedeme države iza kojih je jednom muškarcu sve dozvoljeno!; Istorijsko ne trebalo je da kaže predsednikova mama!; Nikad Slobom!; Nije on od Boga veći/Ne idemo u krug treći!; Iš, Sloba, iš/ Ne damo ti Niš!; Ko nema Miru, ima nadu! Ispod Mire sto đavola vire!*

Tekstualna analiza ovih slogana bila bi svakako korisna i zanimljiva, ali ona prevazilazi okvire ovog rada. U opoziciji prema Predsedniku nalazio se studentski vođa Čeda Jovanović, zvani Sex, koji je imao sve osobine karnevalskog vladara (Madžorski, 1997, 74).

¹⁶ Baudrillard, 1985.

¹⁷ Koliko je to tačno, koliko je S. Milošević tokom svojih predsedničkih mandata, u različito vreme, bio nosilac atributa i dobrog i lošeg vladara pokazuju, na primer, parole tipa: *Bajka protiv legende, ali ni on nije više legenda!* Ili, *Bio jedan veri gud men i živeo u dvosobnom stanu sa cvetokosom u Beogradu. Jednog dana dunu košava i odnese sve!*

¹⁸ Ovoj paroli tematski su bliske i druge: *Šetaćemo sto dana!/Sve do pada Slobodana!; Slavićemo trista dana/Kad smenimo Slobodana!; Sloba i Mira trče počasni krug!; Dok mi šetamo, maratonci trče poslednji krug!*

ponašanju arhajskih zajednica, isto toliko koliko je prisutno i u srednjovekovnom karnevalu²⁰, prepoznatljivo je, dakle, i u odnosu modernih društava prema harizmatiskim vođama.

Ovaj ambivalentni odnos prema mitskom ocu i vladaru iz arhajskog i srednjovekovnog feudalnog koncepta sveta²¹ prenosi se i na druge parole koje su se mogle videti na Protestu, kao u sloganu: *Slobodane, naše rosno cveće/Uvenućeš još ovo proleće*, koji se asocijativno vezuje za sličan slogan sa demonstracija 1989 (koje su, bile demonstracije podrške Predsedniku): *Slobodane, naše rosno cveće/Ceo narod za tobom se kreće*. Taj slogan, dalje, asocira odnos prema drugoj ličnosti sa mitskim atributima, Titu, jer i njemu se pevalo: *Druže Tito, naše rosno cveće,/ ceo narod za tobom se kreće*. Ovo pokazuje koliko je složena moguća asocijativnost semantičkih i sintaksičkih obrta tradicijske formule, odnosno kako se ona „otvara” i na slogane „naslanja”.

Slično je u primeru: *Sloba + Mira = diktatura*, u kojem se, neočekivanim obrtom na kraju, otvara bogata aluzivnost univerzalno rasprostranjenog grafita, u kojem se, u datom slučaju, umesto probodenog srca nakon dva imena zaljubljenih, pojavljuje reč *diktatura*. I tako se očekivana ljubav zamenjuje negativnim emocijama, odnosno asocira se arhetip lošeg vladara. Pomenuti arhetip višeznačno se varira i u sloganu: *Mir i sloboda, a ne Mira i Slobodan*, samo što se ovde javlja aluzivnost druge vrste. Imena Mira i Slobodan, koja u sebi aluzijom na najveće vrednosti tzv. demokratskog sveta - mir i slobodu, potencijalno sadrže maksimum pozitivnih emocija, „rastaču” svoj imanentni pozitivni naboj veznikom **a**, koji ima suprotno značenje, negirajući ne samo pomenute vrednosti već, uz pomoć tog veznika, i sam predsednički par. Slično je i u paroli: *Pao je mrak na crveni brak*, u kojoj se, drugačijom igrom zvučanja (rimovanjem), a ne kao u prethodnom - značenja, u neposrednu vezu dovode reči *mrak* i *brak*, a obe dalje ulaze u semantički kontekst fraze: *Pojeo ga mrak*, koja u srpskom jeziku znači: nestao (ubijen) pod tajanstvenim okolnostima.

Sve ovo - bogata aluzivnost, neočekivanost semantičkih, sintaksičkih i metričkih obrta u brzom smenjivanju značenja okamenjenih formi, kojima se, kao u arhajskom ritualu, pridaje magijska moć uticanja na smenjivanje istrošenog vremena i ostarelih kraljeva - sugerise simboličku smenu Predsednika i vlasti uopšte, odnosno tekstovima slogana negiraju se oficijelne vrednosti. A negiranjem pomenutih vrednosti, na ovaj način, ostvaraju se komični efekti, tako da smo u zimu 96-97. bili svedoci kako se arhajski ritualni smeh rađa i preporađa u karnevalskom Beogradu postmoderne ere kasnih devedesetih dvadesetog veka.²²

I ludilo, takođe, omogućava da se svet gleda drugim očima. Ono je vesela parodija na oficijelni razum, na jednostranu ozbiljnost zvanične istine. Zato je karnevalsko prazničko ludilo, koje obnavlja, tako mnogo i prisutno na parolama, kao: *Ovaj narod je totalno poludeo! Konačno!; Mudri lude/Ludi sude!; Umetnost hysterije!*

¹⁹ U karnevalu dolazi do preokretanja unižavanja i poništavanja svih vrednosti (Bahtin, 1978, 7-69). Ovaj oblik ritualnog sknavljenja, smatra se, društvo inače koristi u kriznim momentima da bi se odbranilo od raspada (Kajoa, 1986, 48). I M. Gluckman unižavanje vladara vidi kao mehanizam društvene samoodbrane (M. Gluckman, 1965).

²⁰ Dorđević, 1997, 31-34.

²¹ Bahtin, 1978, 7-69; Batuj, 64; 1980; Divinjo, 1978.

²² Upravo zato su na transparentima i bili retki tekstovi uvredljivog karaktera, mada se ne bi moglo reći da ih nije bilo uopšte. Takvi su, na primer: *Marš na Kubu!; Bando crvena! I oni, kada se pojave, uobičajeno sadrže jake političke implikacije. Takvim postupkom sužava se karnevalski kontekst Protesta i on zadobija osobine političkih demonstracija sa ideološkim implikacijama.*

Težnja ka obnovi i ponovnom rađanju, kao i žudnja za novom mladošću, prožimali su karnevalski odnos prema svetu i tako što su nalazili svoje otelotvorenje u konkretno čulnim oblicima ponašanja učesnika Protesta, u njihovoj neobuzdanoj veselosti i anarhiji. U gradu koji postaje svet u simboličkom smislu te reči (*Beograd je svet*), osim ludila, dakle, stupa na scenu i telesno i ekstatično, i seksualno erotsko, i omamljujuće. I to je takođe prepoznatljivo u sloganima: *Čuvam punoletnu žensku decu; Ko pije „tri srca“, ne može da prca - Knjaz Miloš; Pivo, vino, loza, to je naša dijagnoza!*

Ista energija prisutna je i u trenucima u kojim učesnici Protesta aplaudiraju kolumbijskoj zastavi, na koju je zakačen list marihuane, i uzvikuju: *Ura, Pedro Eskobar! Pedro, majstore! Pedro, kralju!* A analogne snage pokreću učesnike Protesta da zviže američkoj i nemačkoj zastavi (simbolima „demokratskog“ poretka Zapadne civilizacije). Karneval, zapravo, i dostiže svoj vrhunac onda kada atakuje na oba establišmenta - i *svoj i tuđi*. I u tom trenutku inicijalno političke demonstracije zaista prerastaju u karnevalsku svetkovinu.

Ali kada studentima progovore pripadnici opozicionih partija, kada se Protest institucionalizuje (što je išlo paralelno sa njegovom karnevalizacijom) i u jednom svom segmentu promoviše vođe, ili se oni samopromovišu²³, i kada te vođe dobijaju pare iz inostranstva, te kada samozvana studentska delegacija ode u posetu Americi, onda se svet karnevalske slobode Protesta sužava.²⁴

Isto tako i parole: *Ubiće ga Bili (Klinton) ko zeca; Izvini tato, mi smo za NATO!* i sl. izbijanjem na površinu sukoba generacija (sin misli drugačije od oca i javno demonstrira vezanost za najveću svetsku vojnu silu, odnosno u igru ulazi opcija za tzv., zapadnu demokratiju, nasuprot tzv. socijalističkom konceptu otaca), razbijaju njegovu sveobuhvatnost i jedinstvenost.²⁵ Tada se i Protest vraća u svoju inicijalno suženu političku fazu.

Rečeno drugačijim jezikom, na ovaj način - uplitanjem različitih faktora koji žele da „pomognu“, a već samim svojim uplitanjem, što oni dobro znaju, čine suprotno - dolazi do „prebrojavanja glasova, za levo ili desno, gore ili dole“. U kriznim momentima sve se lomi, ne dolazi do pravih akcija, tako da se i sama kriza produžava, umesto da se okonča. Ujedno, izbijaju na površinu lični interesi i međusobna trvenja koja „vraćaju Protest retrogradno

²³ Kada do toga dođe, kada se iz MI (koje je stanje celokupnog ljudskog bivstva), izdvaja JA koje je, kako B. Hamaš kaže, „iskvarenost bivstva“ (Hamaš, 1994), onda se i jedinstvenost karnevala raspada.

²⁴ Do stvaranja lidera je došlo uprkos činjenici što je, na samom početku Protesta, Glavni odbor doneo odluku da ne stvara lidere SP '96/97. U samoj hijerarhiji i podeli zadataka [...] za odnose sa javnošću bio je zadužen tzv. portparol, čiju je tako da je u javnosti njegovo ime najčešće dovedeno u vezu sa Protestom. Međutim, on nikada nije direktno kontaktirao sa ostalim „Saplemenicima“ i o njemu se znalo samo to da je student Diplomatskih odnosa na Fakultetu političkih nauka, da je bio član delegacije SP koja je posetila SAD (o toj poseti Pleme nije dobilo nikakve informacije tako da se ni danas ne zna zbog čega se tamo išlo, šta se radilo, šta je traženo, šta se dobilo). D. Vasiljević je pripadao grupi onih „lidera Protesta koji su se nalazili negde po kancelarijama (Filozofskog) fakulteta, obavijeni velom tajne i nedostupni široj javnosti, ljudi - senke u čijim je rukama bila sudbina Protesta [ponašanje D. Vasiljevića analogno je opisu Predsednika na parolama. Ova analogija asocira na određeni tip ponašanja ličnosti na vlasti, a ne smatra se njegovom ličnom osobinom, prim. Z.K.], ali koji nisu imali legitimitet da pozovu na podršku ostatka Plemena (Madžorski, 1997, 65-66). V. Maksimović smatra da: „Izabrane ili bolje reći samoizabrane vođe Studentskog protesta samo su, na žalost, karika istovetnog političkog lanca u Srbiji koji je dvoičan [u kojem] interes JA umnogome nadilazi interes MI, pod čijim velom se ostvaruje.“ (Maksimović, 1997, 117)

²⁵ Na Protestu je bilo i drugih parola sa političkim i ideološkim sadržajem: *Idite u Kinu materinu!; Marš na Kubu!; Profesori svih zamalja, nosite se!* U njima je prisutno distanciranje od komunističkog političkog koncepta psovkom.

suvom zakonu razuma.”²⁶ Upravo ovi mehanizmi i njihova strašna delotvornost pokazuju koliko je Bahtinova tvrdnja o karnevalu kao PRIVREMENOM, mada potpunom povratku zlatnog doba na zemlju, tačna - do novog karnevala.

SPISAK SKRAĆENICA

- Bahtin - M. Bahtin, *Stvaralaštvo Fransoa Rablea i narodna kultura srednjega veka i renesanse*, Beograd, 1978.
- Bataj - Ž. Bataj, *Erotizam*, Beograd, 1980.
- Baudrillard - J. Baudrillard, *Simulacres et simulation*, Paris, 1985, prema srpskom prevodu F. Filipović, *Simulakrum i simulacija*, Novi Sad, 1991.
- Đorđević - J. Đorđević, *Političke svetkovine i rituali*, Beograd, 1997.
- Dakić - P. Dakić, *Transparent i poruka u prostoru sužene ideologije, ili kako misli Protest*, u knj. „O studentima i drugim demonima”, prir. G. Gorunović i I. Erdei, Beograd, 1997.
- Divinjo - Ž. Divinjo, *Sociologija pozorišta*, Beograd, 1978.
- Eliade - M. Eliade, *Sveto i profano*, „Zamak kulture”, Vrnjačka Banja, 1980.
- Gorunović i Erdei - G. Gorunović i I. Erdei, *Uvod ili šetajući unazad*, u knj. „O studentima i drugim demonima”, prir. G. Gorunović i I. Erdei, Beograd, 1997.
- Gluckman - M. Gluckman, *Politics, Law and Ritual in Tribal Society*, Oxford, 1965.
- Hamaš - B. Hamaš, *Scientia sacra*, Beograd, 1994.
- Kajoa - R. Kajoa, *Teorija praznika*, „Kultura” 73, 74, 75, Beograd, 1986.
- Madžorski - V. Madžorski, *Poglavica i njegovo pleme, ili da li je došlo vreme novog tribalizma*, u knj. „O studentima i drugim demonima”, prir. G. Gorunović i I. Erdei, Beograd, 1997.
- Maksimović - V. Maksimović, *Dies Irae*, u knj. „O studentima i drugim demonime”, prir. G. Gorunović i I. Erdei, Beograd, 1997.
- Moren E. Moren, *Duh vremena*, knj. 2. Beograd, 1979.
- Ribić - V. Ribić, *Studentski protest 1996/7, između političke heterogenosti i strateškog konsensusa*, u knj. „O studentima i drugim demonima”, prir. G. Gorunović i I. Erdei, Beograd, 1997.
- Turner - V. Turner, *Varijacije na temu liminalnosti*, „Gradina” 10, Niš, 1986.
- Tomić - Z. Tomić, *Masa i individualnost: paradoks šetača*, „Reč” 13, Beograd, februar 1997.

Zoja Karanovic, Novi Sad

SLOGANS OF STUDENT DEMONSTRATIONS AS A FORM OF COMMUNICATION - FORMS AND SIMBOLS OF CARNEVALISTIC LANGUAGE

Summary

The winter of 1996/97 in Belgrade was the time and scene of daily street demonstrations. Their main-spring were irregularities in the elections that had been held in Serbia, and the ruling party (The Socialist Party of Serbia) was accused of interference. The underlying cause was indubitably the general moral, political, social and economic crisis brought about, by the break-up of the former Yugoslavia. Even if, as yet, relevant information has not reached the public at large, it is evident that the crisis had been generated not only by the ruling party but also by various factors within Yugoslavia, as well as by complex external factors.

²⁶ Maksimović, 1997, 117.

The participants in the street demonstrations of the winter of 1996/97 came from different social strata, and among them Belgrade University students played a particularly prominent role. They protested, as it was said, to express their discontent with the current moral, political and economic situation in the country.

As for a research in folk-lore, it is a specific aspect of the student's street demonstrations - the slogans and placards produced by them - that can be inspirational. As their basic matrix they had a variety of traditional folk-lore forms and contents: proverbs, aphorisms, gnomes sayngs, songs, etc. These folk elements in their textual dimension, forms of behavior and props came to resemble a carnival, with various implications of meaning M. Bakhtin found in it, and the mention folk forms are, as mutch as *carneval* is, the subject of this paper.

Ključne reči: studentske demonstracije, karnevalska kultura, socijalna inverzija, komunikacija, slogani

UDK: 886.2.09 "17/18"

PJERKO BUNIĆ I LJUDEVIT GAJ

Mr Ivana Živančević-Sekeruš

SAŽETAK

Ovaj rad popunjava izvesne lakune u bibliografiji i biografiji dubrovačkog pisca Pjerka Bunića (1780-1846), kao i u literaturi o njemu, uz poseban osvrt na Bunićevu saradnju sa vođom ilirskog pokreta, Ljudevitom Gajem (1809-1872).

Ključne reči: Hrvatska preporodna književnost - Dubrovnik - Pjerko Bunić Luković - Antun Mažuranić - Ljudevit Gaj - *Danica ilirska*.

Pjerko Bunić Luković (1780-1846), dubrovački pesnik i dramski pisac, još nije ni izdaleka proučen. Poznati su tek osnovni biografski podaci:¹ rođen je u Dubrovniku, poreklom iz vlasteoske porodice, sin plemića Miha Bunića, učestvovao je u ustanku protiv Francuza 1813. godine, napustio rodni grad 1815, boravio u Kairu i Aleksandriji do 1824, zatim otišao u Trst, gde se oženio devojkom iz plemićke porodice Marenci, i iste godine vratio se u Dubrovnik, gde je ostao do smrti.

Biografski podaci o Pjerku Buniću, očigledno, veoma su šturi. O njegovoj političkoj delatnosti pod francuskom okupacijom pisao je nešto više Lujo Vojnović u delu *Pad Dubrovnika* (1796-1815).² Zna se da ga je njegov prijatelj, engleski konzul, predlagao svojoj vladi za vicekonzula u Dubrovniku, ali bez uspeha. Počeo je da piše u Egiptu 1821. godine, i kasnije se uglavnom bavio samo književnim radom.

Međutim, ni književni rad Pjerka Bunića nije mnogo više poznat. Velimir Deželić u spomenici *Znameniti i zaslužni Hrvati* (Zagreb 1925) navodi o njemu samo nekoliko redaka, pored ostalog: „G. 1813. ostavio Dubrovnik, ali vrativši se poslije postade književnikom. Napisa preko trideset igrokaza”.³ Iako Deželić kaže da te igrokaze poimence navodi Ljubić, očigledno, u svome biografskom leksikonu znamenitih ljudi Dalmacije⁴ Vinko Lozovina uopšte ne spominje Bunića u monografiji *Dalmacija u hrvatskoj književnosti* (Zagreb 1936). Najzad, ne nalazimo mnogo više ni gde bismo najviše očekivali, u Kombolovoj *Povijesti hrvatske književnosti do narodnog preporoda* (Zagreb 1945, 1961): „Pjerko Bunić Luković [...] je poznati borac iz ustanka rodoljuba Dživa Natalija i drugova iz 1813-1814. za ponovno uspostavljanje republike, za vrijeme kojega je bio i teško ranjen. Pristavši kasnije uz narodni preporod, nastavio je svoj zarana započeti književni rad kao dramski pisac, ali je od njegovih

¹ D/ušan/ Berić, *Bunić Luković Pjerko*, u: Leksikon pisaca Jugoslavije, Matica srpska, Novi Sad 1972, tom I, str. 394.

² Zagreb 1907-1908, knj. II, str. 163 i dalje. Međutim, Berić ne navodi ovu knjigu.

³ Velimir/ Deželić, *Bunić (Bona) Luković Petar*, u: *Znameniti i zaslužni Hrvati*, Zagreb 1925, str. 45. Upoređi zatim: Josip Bersa, *Dubrovačke slike i prilike (1800-1880)*, Zagreb 1941, str. 84-85.

⁴ Šime Ljubić, *Dizionario biografico degli uomini illustri della Dalmazia*, Wien 1856.

brojnih drama izdao Gaj u Danici samo tri, dok je sve drugo ostalo u rukopisu izaboravljeno".⁵ Isto to, samo još sažetije, ponavlja Rafo Bogišić u *Povjesti hrvatske književnosti od renesanse do prosvjetiteljstva* (Zagreb 1974).⁶

Pjerko Bunić Luković počeo je kao dramski pisac: najpre je napisao komediju *Barov pir* (1821) i dramu *Domaće ogledalo* (1824), ali počeo je da objavljuje tek u Danici ilirskoj 1840. godine, i to poeziju.⁷ Potpisao se tu kao „Pero markez de Bona", što je dovelo u zabludu bibliografe koji su izdvojili njegove drame, štampane na istom mestu⁸, kao da je reč o drugom autoru! Javio se zatim u Serbskom narodnom listu pesmom *Pjenije u pismu spomenjeno*⁹, posvećenom Jovanu Pačiću, a kasnije i u Zori dalmatinskoj, publicistikom: *Opovidenje Skupštinam mudroznanja i O narodnom igrokazalištu*.¹⁰ Posthumno su mu objavljive pesme *Čehuljice iz rukopisa Pierka Marquisa Bunićad* (*Spljet 1866*), koje je priredio Nikša Presličić.¹¹ Većina njegovih dela, među kojima su pesme, drame, poslovice itd., ostala je ipak u rukopisima, koji se danas čuvaju u Naučnoj biblioteci u Dubrovniku u Nacionalnoj i sveučilišnoj biblioteci u Zagrebu.

Padu u oči to da je jednim značajnim delom Bunićev opus vezan za Zagreb, gde su objavljeni i pohranjeni mnogi njegovi rukopisi. Ovo pitanje do danas nije rasvetljeno, premda nije nepoznato da je ovaj pisac učestvovao u ilirskom pokretu.¹²

Bunićevo učešće u ilirskom pokretu, međutim, krajnje je marginalno i simbolično, tako da se o njemu u tom smislu uopšte ne može govoriti kao o ostalim pripadnicima hrvatske preporodne književnosti.¹³ Čak je i jedina pesma koju je Bunić objavio u Danici ilirskoj 1840. godine, balada *Pravedna ljubav*, sasvim netipična za utilitarni ilirizam:

S one strane zove od rijeke
Mlad ljubovnik dragu svoju;
Ali ona u pokoju
Ko 'e zaspala, tako spi.
[...]

⁵ Mihovil Kombol, *Povijest hrvatske književnosti do narodnog preporoda*. Drugo izdanje. Matica hrvatska, Zagreb 1961, str. 394.

⁶ *Povijest hrvatske književnosti. Od renesanse do prosvjetiteljstva*. Knjiga 3. Napisali Marin Franičević, Franjo Švelec, Rafo Bogišić. Liber, Zagreb 1974, str. 375.

⁷ Pero Markez de Bona, Ilir iz Dubrovnika, *Pravedna ljubav*, Danica ilirska, VI/1840, br. 14 (4. travnja), str. 53-54.

⁸ *Muhamed II. u Bosni*. Tragedia u pet činah. Izvorno dielo Petra Markeza Bone Lukovića, vlastelina Dubrovačkoga. Danica ilirska, XV/1849, br. 1 (2. siečnja), str. 3-4; br. 2 (6. siečnja), str. 6-8; br. 3 (9. siečnja), str. 9-12; br. 4 (13. siečnja), str. 13-16; br. 5 (16. siečnja), str. 19-20; br. 6 (20. siečnja), str. 24. *Bolje promišljeno nego namišljeno*. Igrokaz u jednom činu od Petra Markeza Bone Lukovića, Vlastelina Dubrovačkoga, Danica ilirska, XV/1849, br. 14 (3. ožujka), str. 65-70. - *Stranoljublje Čarnogorca*. Drama u II čina od Pierka Lukovića Markesa de Bona, Danica ilirska, XV/1849, br. 29 (16. lipnja), str. 185-190. Isp. zatim *Kazalo po autorima* (Antun Damić), u kome je došlo do pometnje: Danica ilirska, *Prilozi reprint-izdanju*, Zagreb 1972, str. 50.

⁹ Perko Markeze de Bona, Пѣнїе у писму спомѣнено, Serbskiñ Narodneñ Listæ, VI/1841, čis. 6, str. 42-43.

¹⁰ II/1945, br. 9 i 34, s tim što je ovaj posljednji preštampan iz Serbskog narodnog lista (X/1845, br. 12). Isp. Tode Čolak, *Zora dalmatinska (1844-1849)*, Zbornik Filozofskog fakulteta u Beogradu, IV/1959, sv. 2, str. 359-414.

¹¹ Nikša Presličić, *Pjesme Pijerka Marquisa-a Bunića (Bona)*, Dubrovnik, godišnjak za 1967. godinu, Spljet 1966, str. 258-279.

¹² Stijepo Kastropil, *Pijerko Bunić i ilirizam*, Dubrovnik, II/1956, br. 1, str. 117. Isp. takode: Safet Burina, *Ilirski pokret u Dubrovniku*, Glas Jugoslovenskog profesorskog društva, XVI/1935, br. 4, str. 317-323.

¹³ Milorad Živančević, *Ilirizam*, u: *Povijest hrvatske književnosti*, Liber-Madost, Zagreb 1976, knj. 4, str. 7-217.

Nigda na vrh već ne izide,
Voleć svršit život tako
I š njom poč ak' i u pako,
Nego bez nje na vrh doć.

Ljudevit Gaj je ipak objavio ovu pesmu, iako su takve teme u ilirizmu inače bile u drugom planu, iza nacionalnih zadataka hrvatske preporodne književnosti.¹⁴ Očigledno, bilo mu je stalo da ima što više uglednih saradnika iz svih krajeva „Ilirije”. Posebno je držao do Dubrovnika zbog njegove značajne književne tradicije, koja je ugrađena u temelje novije hrvatske književnosti upravo u ilirizmu.¹⁵

Uskoro se Gaj odlučio na svojevrsan podvig za ono doba - uputio se lično na daleki put u Dubrovnik da se poveže sa tamošnjim simpatizerima ilirskog pokreta i da prikupi retke stare knjige i rukopise za svoju već tada čuvenu knjižnicu, koja će kasnije postati temelj Nacionalne i sveučilišne biblioteke u Zagrebu. Bio je to značajan događaj koji je odjeknuo daleko na slovenskom jugu. O tome nam je ostavio upečatljivo svedočanstvo Antun Mažuranić, Gajev saradnik i saputnik na tom putovanju: „U Dubrovniku, 21. lipnja (Jun) 1841. G. Gaj će 27. tekućega s parobrodom iz Dubrovnika poći i mislim, da neće više od 12 dana na putu stati. U Dalmaciji bit će od velike koristi, što je Gaj ovamo pošo, a osobito ovde u Dubrovniku. Ovo sve vrijeme ne govori se ništa drugo u Dubrovniku, nego o našem dolasku. Svi najugledniji Dubrovčani dali su Gaju slavni objed u Baldmanićevoj kući, gdje je i banda svirala; a ova gospoda, koji su svi kao domaćini u društvu bili, recitirali su Gaju, kao gostu, svaki po jednu pjesmu kao zdravicu, i to najviše ilirski, a samo nje koji latinski. U svem gradu počima novi duh, duh narodni ilirski oživljavati”.¹⁶

Gajev boravak u Dubrovniku spominje se često u literaturi, a njegov biograf Josip Horvat zabeležio je ukratko i poznanstvo s Pjerkom Bunićem: „Gaj je u Dubrovniku dočekan kao Mesija. Provodič mu je Antun Kaznačić, s kojim se već otprije dopisivao. Dočekao ga je bio štampanom prigodnicom, išao mu na ruku kod prikupljanja knjiga i rukopisa, upoznao s markizom Pjerkom Bonom, posljednjim borcem za Republiku, piscem niza drama i komedija. Gaj je kupio neka njegova djela, potakao misao da Bona dođe u Zagreb i stupi na čelo budućega ilirskog kazališta”.¹⁷

U ostavštini Ljudevita Gaja pronađena su pisma Pjerka Bunića Lukovića, koja bliže osvetljavaju ovu epizodu.¹⁸ Pisma su pisana naizmenice hrvatski i italijanski, a datirana su u Dubrovniku 19. i 23. marta, 21. i 22. juna, 31. avgusta 1841. godine i jedno 28. marta 1842. godine. U njima Bunić nudi književnu saradnju, potvrđuje da je primio novac od Gaja za neke rukopise i vjaka se što mu Gaj ne odgovara, očekujući od njega obećanu potporu za dalji književni rad.

¹⁴ Ivo Frangeš, *Evropski romantizam i hrvatski narodni preporod*, u: *Studije i eseji*, Naprijed, Zagreb 1967, str. 7-28.

¹⁵ Đuro Šurmin, *Hrvatski preporod*, I-II, Zagreb 1903-1904; Albert Haler, *Novija dubrovačka književnost*, Zagreb 1944; Antun Barac, *Književnost ilirizma*, Zagreb 1954; Nikola Ivanišin, *Dubrovačke studije*, Dubrovnik 1966.

¹⁶ Antun/ Mažuranić, *Dopis iz Dalmacije*. (Izvod iz prijateljskog lista), Danica ilirska, VII/1841, br. 28 (10. srpnja), str. 116. Nema sumnje da se iza inicijala krije Antun Mažuranić, jer se original nalazi u Nacionalnoj i sveučilišnoj biblioteci u Zagrebu, pod sig. R 5844/b. Pismo je upućeno Ivanu Mažuraniću, što nije označeno u štampanom izvodu.

¹⁷ Josip Horvat, *Ljudevit Gaj. Njegov život, njegovo doba*. Liber, Zagreb 1975, str. 180.

¹⁸ Josip Horvat i Jakša Ravlić, *Pisma Ljudevitu Gaju*, Građa za povijest književnosti hrvatske, Zagreb 1956, knj. 26, str. 56-59. Neshvatljivo je kako ova značajna bibliografska jedinica nije registrovana u literaturi o Buniću.

U pismu od 23. marta 1841. (na italijanskom jeziku), Bunić izražava spremnost da dođe u Zagreb na poziv Ilirske čitaonice, koju on naziva „Accademia letteraria illirica di Agram”, izlaže svoje uslove i prikazuje kvalifikacije za rad u pozorištu, navodeći sopstvenu bibliografiju: „Commedie: I. Vrijedna domaćica; II. Jaćinto Hvastalo; III. Domaće ogledalo; IV. Dobrodjelstvo Ludovika kralja ugarskoga i ljubav Tvrtka bana bosanskoga; V. Stranoljubje Crnogorca; VI. Bolje promišljeno negoli namišljeno (N.B. Questa quia è di proprietà del signor Dr Gaj!); VII. Najzadnja naredba; VIII. Knežev sud. - Tragedie: IX. Muhamed drugi u Bosni”. Uz taj spisak dodao je i sledeće *Osservazione*: „Le tre prime opere sono scritte nell' idioma ragusco familiare, cioè italianizzate ad imitazione del grandi Goldoni, Mollier, Maggi e tanti altri che adattavano le loro Commedie al dialetto del paese nel quale scrivevano. Pero le suddette tre rappresentazioni sarebbero facilmente ridicibile al puro linguaggio illirico senza niente scapitare gel buon gusto; il che sarebbe impossibile praticare per l' altra mia commedia intitolato - Barov pir - in cinque atti scritta sul gusto dei pettegolezzi Chiosotti del Goldoni, a perciò non ho creduto di metterla nella suscritta nota”.

U pismu od 31. avgusta iste godine, međutim, već nestrpljivo urgira: „Otkad ste ostupili iz Dubrovnika, ja nijesam zaludu proveo vreme: u ova dva mjeseca začeo sam i svršio dva komada, to jest sjenžaločno spotno prikazanje (tragicommedia) u tri čina, Rat Kostromanića bana su četiri brata Bradivoja, i jedno spotno kazanje (commedia u tri čina), Čista harnos dalmatinskoga ribara. Ja Vam ne mogu kazati, niti suditi, koliko su mi dobro izišli rečena dva bokuna: ali mali broj mojih poznanaca, kad sam ih pročitao im, nijesu sjehali ni zaspali. Vi znate da je ova zabava meni uvelike blagoprijatna: ali i znate jer sam Vam pravodušno otkrio moje srce, a meni ne može biti u mome tijesnu biću odati se ovemu knjigoučenju brez čije valjane pomoći. Više toga, opominjem se, da smo zadugo govorili i riječju Vam, da u dva mjeseca dana ufo sam da ćete mi štagod stavlljivo od tome napisati; ali šta nije bilo do danas, moć je slijediti unaprijeda; i ja Vas molim da mi čisto napišete šta za stavno može biti, za da se umijem vladati”.¹⁹

Slutio je Bunić da se Gaj oglašuje o njegova pisma i usmene dogovore, ali mu nije bilo lako da shvati kako je prevaren, jer je Gajev ugled u javnosti tada bio na vrhuncu. Tek će kasnije izaći na videlo mnoge njegove mane, među kojima je na prvom mestu bio rđav odnos prema saradnicima: „Gaj je čovek bez srca. On ima osobine pokvarenog Moskalja, lukavost Grka, slovensku okretnost, a sve to natkriljuje pohlepa za novcem. Tako je spretan, da uspeva da općini okolinu [...] Kao čovek nema nijednu dobru osobinu. Izbegava da plaća saradnike. Mrzi slobodu, hrišćanstva se boji, progres koči što igda može, voli da u mutnoj vodi lovi krupnu ribu. To je meštar koji tuđom rukom hvata rakove [...] Građanske hrabrosti ima veoma malo. Na pisma ne odgovara, samo daje naloge. Jednom rečju, beda od čoveka.”²⁰ Tako je vođa ilirskog pokreta viđen iza kulisa, očima savremenika iz njegove najbliže okoline, ali sve to, razume se, Bunić nije mogao znati.

Kad je konačno uvideo da je obmanut, da mu je Gaj pokupio rukopise uz malu naknadu, da mu ne vraća tražene knjige, da na pisma uopšte ne odgovara i da od angažmana u Zagrebu neće biti ništa, odlučio se Bunić da preduzme energičnije korake, da pripreti. Najpre se obratio Antunu Mažuraniću, koji je bio Gajev pratilac na putu u Dubrovnik, s molbom da posreduje. U prvom pismu, datiranom 23. travnja (aprila) 1842, još uvek je bio spreman na kompromis: „Ja držim za čisto da i Vi poznate, koliko ima kriva gospodin Gaj,

¹⁹ Na istom mestu, str. 59 (pismo navodimo u savremenoj transkripciji). O nav. dramama isp. Josip Badalić, *Bibliografija hrvatske dramske i kazališne književnosti*, Zagreb 1948, str. 22, 238.

²⁰ Milorad Živančević, *Croatica iz arhiva Čartoriskih*, Zbornik za slavistiku, Novi Sad 1981, knj. 21, str. 84.

dje je stavio u glavu (kako mi ste napisali) da neće nikada nikomu poslanike pisati. Neka mi oprost, ali reć ću slobodno da je to oholnos, *grieh smrtni*, a u ime česa tako griješi, to će on sam znati [...] Držim da je grehota da se razmete naše prijateljstvo s njegove tvrdoglavosti, i svakako nas je Bog bio stvorio da budemo (po ilirsku) pobratimi." Međutim, u drugom i poslednjem pismu, datiranom 27. avgusta iste godine, više nema iluzija i objavljuje rat: „Iznova od Vas prosim, da biste mi učinili ljubav kazati gospodinu Gaju, da ga molim, da učini sa mnom svoju dužnost, i da mi vrati udilje toliko rečeno *Prikazanje*, koliko ona ostala moja pisma; to jest: 1. *Ludovika*, 2. *Muhameda*, 3. *Nenadnu zgodu*, 4. *Stranoljubje Crnogorca*, koje sam njemu posudio za da ih bude pripisati, i pritisnuti, ali s uvjetom da moj rukopis povrati mi u Dubrovnik. Doslije (slobodno ću rjeti) bio sam grubo privaren od gospod. Gaja; ali, ako mi do kratko ne bude nadomjeriti naše ugovore, ja ću moj razlog pridati u ruke inostranu čovjeku, što meni istom biće suproč volji, budući neće časno to biti za istoga gospod. Gaja.”²¹

Antun Mažuranić (1805-1888), stariji brat pesnika Ivana Mažuranića, bio je veliki autoritet u ilirskom pokretu: prvi urednik Danice ilirske, najugledniji filolog svoga doba,²² bio je Gajev najbliži saradnik i poverenik, pa je svakako mogao na njega i uticati. Bunić je upravo na to i računao, kad se njemu obratio za pomoć, ali se morao grdno razočarati.

Gaj nikada nije vratio Buniću njegove rukopise! Tri decenije kasnije, kada najednog protagoniste više nije bilo među živima, Gajev sin Velimir popisao je očevu knjižnicu i u njoj našao sledeća Bunićeva dela (pod imenom Pierko Bona, odnosno P. B. Lukovich), u odeljku *Codices manuscripti*²³:

1. Prettisctano prikasagne Dobrodjelstvo Ludovika kraglja Ungharskogha i gljubav Tvirtka bana Bosanskogha, 1840.

2. Prettisctano Pikasanije Smjehacizza u tri atta. Nenadna zgoda upisana godiscta 18.

3. Scpotno kasanje Boglje promiscgljeno negho namisghljeno. Osmo pretisctano prikasagnje upisano godiscta 1836.

4. Stranoljubje Zarnogorza. XIV polusgalosno scpotnoprikasanje upisano u Rijezi 25. segna do 27. istoga godiscta 1841.

5. Muhamed drugi u Bosni. Sgalostno prikazanje upisano godiscta 1840, svarscteno 1841.

Ovi rukopisi nalaze se i danas u Nacionalnoj i sveučilišnoj biblioteci u Zagrebu.²⁴

U nekim pitanjima, pre svega ličnih odnosa, Gaj je bio nepopustljiv, a kad je reč o starim knjigama i rukopisima, bio je upravo fanatik - pravi kolekcionar. Bez sumnje zato intervencija Antuna Mažuranića nije imala izgleda na uspeh, pa su ti Bunićevi rukopisi ostali u Gajevom posedu.

²¹ Nacionalna i sveučilišna biblioteka u Zagrebu, sig. R 5840/c. Prvo pismo je bez omotnice i pečata, verovatno i nije išlo poštom, već privatno. Drugo ima propisne poštanske žigove, koji otkrivaju da se Bunić za čitav mesec dana prevario u datiranju, napisavši: „27. rujnoga“ (septembra), umesto 27. avgusta 1842.

²² Važnja literatura o Antunu Mažuraniću i potpuniji biografski podaci: Milorad Živančević, *Iz ostavštine Ivana Mažuranića*, Zbornik Matice srpske za književnost i jezik, XXII/1974, sv. 2, str. 221-256. Isp. takođe: Milan Moguš, *Antun Mažuranić*, Liber, Zagreb 1978; Zlatko Vince, *Putovima hrvatskoga književnog jezika*. Lingvističko-kulturnopovijesni prikaz filoloških škola i njihovih izvora. SNL, Zagreb 1978, str. 241-249.

²³ Velimir Gaj, *Knjižnica Gajeva*. Ogljed bibliografskih studija, Zagreb 1875, str. 181, 194.

²⁴ Signature: R 3675, R 3904, R 3658, R 3684, R 3715, R 3909. Za ostale rukopise vidi: Stijepo Kastropil, *Rukopisi Naučne biblioteke u Dubrovniku*, Zagreb 1954, knj. I, str. 55-74, 276-277, 280, 288, 293, 301.

Neki od tih tekstova, videli smo, ipak su objavljeni u Danici, ali posthumno, 1849. godine. Bila je to godina revolucije u Austriji, kada je naglo opalo interesovanje za literaturu. Osim, toga posle zabrane ilirskog pokreta Gaj je izgubio mnoge dragocene saradnike, pa su mu dobro došli i već arhivirani rukopisi, da popuni prazan prostor u svom časopisu.

Međutim, Pjerko Bunić nije doživao satisfakciju: umro je tri godine ranije.

Ivana Živančević-Sekeruš

PJERKO BUNIĆ I LJUDEVIT GAJ
Zusammenfassung

Diese Arbeit schließt eine Lücke sowohl in der Biographie und Bibliographie des Ragusaner Schriftstellers Pjerko Bunić (1780-1846) als auch in der Literatur über ihn, unter besonderer Berücksichtigung der Zusammenarbeit Bunićs mit dem Anführer der illyrischen Bewegung, Ljudevit Gaj (1809-1872). Es geht in ihr neben den persönlichen Berichten auch um seine Mitarbeit in der Zeitschrift *Danica ilirska*.

UDK: 886.1.09 Ćurĉin, M.

МИЛАН ЂУРЧИН КАО ГЕРМАНИСТА

Др Томислав Бекић

Међу научним посленицима који су само кратко време или пак само једним делом свог научног и књижевног рада деловали као германисти,¹ Милан Ђурчин (1880-1960) оставио је, нема сумње, најдубљег трага, будући да је својим доприносом у области истраживања прихватања наше народне књижевности у подручју немачке културе себи обезбедио једно од истакнутих места у историји књижевних и културних веза и односа између нас и Немаца.² Још је Јован Скерлић у својој *Историји нове српске књижевности*, уз похвалу да је „Ђурчин један од првих песника који су изишли из конвенционалне версификације и почели писати слободнијим размером”, истакао да се бавио и историјом српске народне поезије у страним књижевностима, указујући при томе пре свега на његову докторску дисертацију о прихватању наше народне књижевности у немачкој књижевности.³ Тај општи суд поновиће, у нешто изнијансиранијем облику, Јован Деретић у својој *Историји српске књижевности*, оценивши га не само као песника модернисту који својим особинама пародира и разара нашу озбиљну, свечану и формално строгу парнасовско-симболичку поезију, већ и као посленика који се „бавио и компаративним истраживањима наше књижевности, посебно пријемом српске народне поезије у Немачкој, преводио на немачки (народне песме) и са немачког”.⁴ Предраг Палавестра, пак, у својој обимној *Историји српске модерне књижевности* представља Милана Ђурчина пре свега или преваходно као песника који се „ослањао на импресионистичку и симболичку поезију немачких декадентних песника”, наглашавајући да је

¹ О научним посленицима који су као припадници других научних дисциплина дали свој допринос развоју југословенске германистике веома инструктивно и подстицајно у раду Миљана Мојашевића *Развитак германистике код Јужословена. До Другог свейског рајта*. Анали Филолошког факултета I, 1961, 191 и даље, и сада у књизи од истог аутора *Немачко-јужословенске културне везе*. Београд 1974, 249-290. Вид. и у прилозима аутора овог рада *Германистика др Момчило Селесковић. Прилог развоју домаће германистике*. Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, XIII/2, 1970, 686-710; *Аница Савић-Ребац и њен однос према немачкој књижевности*. Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, XVI/2, 1972, 551-577; *Алојз Шмаус као германиста*. Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, XVIII/1, 1975, 329-345; *Бојдан Пойковић и немачка књижевност*. Зборник МС за књижевност и језик, књ. XLII, св. 1-3, 1994, 85-92.

² О томе синтетички преглед Алојза Шмауса *Südslavisch-deutsche Literaturbeziehungen*, у књизи Alois Schmaus, *Gesammelte slavistische und balkanologische Abhandlungen*. Bd. I, München 1971, 310-327.

³ Јован Скерлић, *Историја нове српске књижевности*. Београд ³1953, 441-442.

⁴ Јован Деретић, *Историја српске књижевности*. Београд 1983, 460.

„био близак духовним и естетичким пројекцијама бечког сецесионизма”. Међутим, при томе, уз напомену да је двадесет година уређивао часопис „Нова Европа” и да се бавио и ликовном критиком и публицистиком, не помиње његов рад у области књижевних истраживања, односно у делокругу германистике.⁵ Међутим, као што Милан Ђурчин заузима истакнуто место у развоју модерног лирског израза у српској књижевности,⁶ тако му, нема сумње, припада и значајно место у настанку домаће германистике као посебне научне дисциплине. Штавише, својим научним и наставним радом он спада међу оне посленике који су одиграли пионирску улогу у развоју српске и југословенске германистике, те с правом констатује Миљан Мојашевић да наша германистика, која се током свог развоја, трагајући за новим темама и методама, у великој мери од германославистике окретала ка германистици у ужем смислу, много дугује ономе што су урадили припадници прве генерације југословенских германиста, којој је припадао и Милан Ђурчин.

Као германиста, односно као наставник немачког језика и књижевности, Милан Ђурчин деловао је сразмерно кратко време. Он је 1907. године, готово истовремено са Милошем Тривунцем, изабран за доцента за Немачки језик и књижевност на Београдском универзитету, али је Први светски рат прекинуо његово деловање као германисте.⁸ Наиме, док се Милош Тривунац одмах после рата вратио на Универзитет и наставио свој германистички рад, при чему је у великој, готово би се могло рећи одсудној мери одређивао смер и развој српске германистике до Другог светског рата, Милан Ђурчин више није наставио универзитетску каријеру, него се посветио публицистичком раду.⁹ Пошто се настанио у Загребу, покренуо је и уређивао часопис „Нова Европа” (1920-1941), који је у међуратном раздобљу спадао међу наше најзанимљивије и најугледније часописе. М. Ђурчин је, додуше, у том свом гласилу с времена на време објављи-

⁵ Предраг Палавистра, *Историја модерне српске књижевности. Златно доба 1892-1918*. Београд 1986, 232-234.

⁶ Радомир Константиновић, *Биће и језик*, I, Београд 1983, 433-460; Александар Петров, *Српски модернизам. Гласници, гласила, сјудује*. Београд 1996, 5-21.

⁷ Вид. М. Мојашевић, нав. д. 252 и даље; Милош Ђорђевић, *Др Милан Ђурчин (14.XI 1880-20.II.1960). Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор. Београд, XXVI, св. 3-4, 1960, 370-372*. - О М. Ђурчину у склопу развоја германистике код Срба у нашем прилогу *Germanistik in Serbien*. У књизи *Germanistik in Mittel- und Osteuropa 1945-1992*. Hrg. vom Christoph König. Berlin 1995, 222-230. - Најсврпнију био-библиографску информацију за сада пружа *Leksikon pisaca Jugoslavije I, Matica srpska, Novi Sad, 1972, 552-553*.

⁸ Зоран Константиновић, *Катедра за немачки језик и књижевност*. У: Сто година Филозофског факултета. Београд 1963, 431-446.

⁹ За сада се није дало утврдити зашто се М. Ђурчин није вратио, као Милош Тривунац, после рата на Катедру за немачки језик и књижевност на којој је деловао седам година. Судећи по његовом даљем целокупном раду изгледа да му је ипак више одговарала публицистичка делатност. Али није искључено да су при томе одређену улогу одиграли и неки други моменти. Јер, сва је прилика да избор М. Ђурчина за доцента није протекао без одређених тешкоћа, а што се може видети из писма које је 11. јуна 1906. године написао Тихомиру Остојићу. У том писму између осталог каже: „(...) Моја ствар у Београду одложена је за септембар. Свршило би се било још пре месец дана, али је спречио један пријатељ, један од „наших” на моје запрепашћење; посумњао је изнебуха у моју квалификацију и у истинитост мојих речи. А мислио сам да ме с те стране сунце грије. Ко ће све то разумети! (...)” Писмо се налази у Рукописном одељењу Матице српске, бр. 6834, у којем се налази део преписке Милана Ђурчина. Судећи по броју писама, изгледа да је М. Ђурчин био у доста блиској вези са Тихомиром Остојићем.

вао понеки краћи прилог из германистике, али се свим својим снагама био посветио публицистици. После Другог светског рата се поново огласио са неколико германистичких прилога, али се њима уистину само вратио на неке теме из склопа своје раније германистичке делатности, тако да се основано може рећи да се његово активно бављење германистиком ограничава на раздобље до Првог светског рата, односно на раздобље у којем је наша германистика почела да се уобличава као посебна научна дисциплина.

Примерено разматрање и вредновање Ђурчиновог бављења германистиком, па сходно томе и његовог доприноса развоју наше германистике, подразумева да се оно сагледа како се аспекта његовог методолошког усмерења тако и из аспекта тематике којом се бавио, пошто је, уз Милоша Тривунца, на одређен начин допринео утемељењу германистике код нас, па сходно томе и њеном усмерењу.¹⁰ При томе се у сваком случају мора имати у виду чињеница да је М. Ђурчин своје германистичко образовање стекао на Универзитету у Бечу, што се, природно, морало, и у методолошком и у тематском погледу, одразити на његово бављење германистиком. Наиме, када се М. Ђурчин на самом преласку између прошлог и нашег столећа обрео на студијама у Бечу, нашао се у једној изузетно живој културној средини, у којој је могао да се упозна са модерним стремљењима у уметности и књижевности, с једне стране, и са дометима германистике, односно немачке науке о књижевности, с друге стране. Управо је бечка германистика у то време, дакле на размеђи између два столећа, била једно од најутицајнијих и најплоднијих средишта немачке науке о књижевности, у којој је у том тренутку још увек преовлађивао позитивистички приступ изучавању књижевности. Управо су и универзитетски професори М. Ђурчина, пре свега Јакоб Минор,¹¹ спадали међу водеће представнике позитивистички усмерене немачке науке о књижевности, што се, дакако, морало одразити и на Ђурчиново методолошко усмерење. И мада је управо у то време у делокругу германистике приметно настојање да се превазиђу уске границе позитивизма у приступу књижевности, за Милана Ђурчина су, како се то може видети и по његовим радовима, неприкосновени ауторитети били пре свега Вилхелм Шерер и Јакоб Минор, дакле главни представници позитивизма у немачкој науци о књижевности,¹² док се код њега нигде не помињу, између

¹⁰ О томе Миљан Мојашевић, нав. рад., као и његов прилог *Милан Ђурчин (1880-1960)*. Живи језици, 1960, 7-11, и сада у књизи *Немачко-југословенске културне везе*, Београд 1974, 300-303; Зоран Константиновић, нав. д. 444-445.

¹¹ Јакоб Минор био је један од најистакнутијих и најплоднијих представника позитивизма у немачкој науци о књижевности. Између осталог објавио је обимну монографију о Фридриху Шилеру у два тома (1890). Сама чињеница да је био један од два референта о Ђурчиновој докторској дисертацији указује на то да је М. Ђурчин био један од његових ђака, што се, сходно томе, и морало одразити на његово методолошко усмерење. О Јакобу Минору и његовом плодном германистичком раду вид. Klaus Weimar, *Geschichte der deutschen Literaturwissenschaft bis zum Ende des 19. Jahrhunderts*. München 1989, str. 335 i dalje; Wilfried Barner, *Zwischen Gravitation und Opposition. Philologie in der Epoche der Geistesgeschichte*. U: *Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte 1910 bis 1925*. Hrsg. von Christoph König und Eberhard Lämmert. Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt/M, 1993, стр. 201 и даље.

¹² О позитивизму у немачкој науци о књижевности вид. посебно Werner Muhrholz, *Literargeschichte und Literaturwissenschaft*. Berlin 1923, 9-21; Manon Maren-Grisebach, *Methoden der Literaturwissenschaft*. Bern 1970, 10-23; Jost Hermand, *Synthetisches Interpretieren. Zur Methodik der Literaturwissenschaft*. München 1971, 17-35; Rainer Rosenberg, *Zehn Kapitel zur Geschichte der Germanistik*.

га нигде не помињу, између осталих, ни Вилхелм Дилтај ни Фридрих Гундолф, који су вишеструко подстицајно деловали на превазилажење позитивизма и допринели уобличињу мо-дерне немачке науке о књижевности.¹³ Својим објављеним радовима, пак, М. Ђурчин предочава се у методолошком погледу као доследни поклоник и следбеник позитивистичког методског поступка у проучавању књижевности, за који утврђене и проверене чињенице у склопу односа писац-дело чине исходиште и крајњи циљ бављења историјом књижевности.¹⁴ Јер, сви његови радови из делокруга историје немачке књижевности, односно проучавања узајамних веза и односа између немачке и наше књижевности, представљају пример и узор доследне примене позитивистичког поимања и приступа изучавању књижевности, будући да су засновани на темељно и свеобухватно истраженим чињеницама, које већ саме по себи доприносе разјашњењу одређених питања у вези са проучавањем било књижевности у целини, било књижевног дела посебно.

Ако се у том погледу, дакле, основано може говорити у одређеној методолошкој ускогрудости и ограничености М. Ђурчина, онда се тај суд готово у истој мери може применити и на његово бављење немачком књижевношћу. Оно се, наиме, кретало у веома уском тематском оквиру, омеђеном Гетеовим стваралаштвом или Гетеовим добом, из којег готово да уопште не излази, пренебрегну ли се неки ситнији публицистички прилози објављени у време када се више није бавио активно германистиком.¹⁵ Ова тематска ограниченост пада утолико више у очи и, могло би се, рећи делује неobiчно, када се има у виду чињеница да је М. Ђурчин као песник био један од првих весника наше модерне поезије и да је боравио у Бечу управо у време процвата Бечке модерне, која је са песницима Хугом фон Хофмансталом, Артуром Шницлером, Штефаном Цвајгом, Херманом Баром и др. представљала једно од најзанимљивијих и најживљих средишта књижевног стваралаштва у немачком језичком подручју на прелазу између два века.¹⁶ М. Ђурчин се зацело упознао са песничким остварењима бечких модерниста, па се чак и оправдано говори о одређеним одјецима Бечке модерне у његовом песничком стваралаштву,¹⁷ али као германиста тим појавама није посветио ниједан прилог.¹⁸

Literaturgeschichtsschreibung. Berlin 1981, 101-138; Zoran Konstantinović, *Positivistische Literaturbetrachtung*. У: Z. Konstantinović / A. M. Reh / K. Sauerland, *Literaturwissenschaftliche Betrachtungsweisen I*, Bern 1989, 7-48; Jost Hermand, *Geschichte der Germanistik*. Hamburg 1994, 54-83.

¹³ Вид. Klaus Weimar, *Zur Geschichte der Literaturwissenschaft. Forschungsbericht*. Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte. Bd. 50, 1976, 298-364; Jost Hermand, *Geschichte der Germanistik*. Hamburg 1994, 66-98.

¹⁴ Peter Salm, *Drei Richtungen der Literaturwissenschaft: Scherer-Walzel-Staiger*. Tübingen 1970, 5-37.

¹⁵ Као, на пример, његов кратки приказ романа Ериха Марије Ремарка *На зајаду ништа ново* у сарајевском часопису Преглед, III, 1929, 42-44, као и његова кратка белешка *Thomas Mann i nacistička Nemačka*, потписана са -I-, у часопису Nova Evropa, XXX, 1937, св. 6, 212-213.

¹⁶ О Бечкој модерни упор. Viktor Žmegač (Hrsg.), *Geschichte der deutschen Literatur vom 18. Jahrhundert bis zur Gegenwart*. Bd. II, Athenäum, Königstein/T, 1980, 256-396.

¹⁷ П. Палавестра, нав. д. 233.

¹⁸ За разлику од Пера Слијепчевића и Момчила Селесковића, који су прве своје додуше кратке али језгровите прилоге посветили управо најновијим појавама у немачкој књижевности. Наиме, П. Слијепчевић је 1911. године објавио свој прилог *Лирски драма*, Бранково коло, XVII, 1911, 349-352, 481-486, а М. Селесковић свој прилог *О најновијој немачкој књижевности (Скица)*. Бранково коло,

Први и уједно најкрупнији и најзначајнији германистички рад Милана Ђурчина представља његова 1904. године у Бечу настала докторска дисертација о српској народној песми у немачкој књижевности, објављена 1905. године у Лајпцигу.¹⁹ У том свом раду Ђурчин полази од чињенице да је српско народно стваралаштво, отеловљено пре свега у српској народној песми, своју афирмацију или продор у токове европске културе остварила посредством немачке књижевности, односно немачког културног простора. Међутим, и поред сразмерно обимног броја радова посвећених тематици српске народне песме и њеног прихватања у немачком културном простору, М. Ђурчин с правом констатује да не постоји рад који би у целини обрадио процес прихватања наше народне песме у немачкој књижевности. Стога поставља себи задатак да „дâ повезану слику о улози српске народне песме у немачкој књижевности [...] Јер ово је моје чврсто уверење: у Немачкој су се досад изобилно бавили српском народном песмом, није недостајало ни дивљења ни превода, ни приказа ни размишљања о тој теми, али научно истраживање у овом правцу не само што није ускоро при крају [...] него је, напротив, тек у почетама.”²⁰

Милан Ђурчин се уистину смело и одлучно подухватио ни мало једноставног посла, али његова студија представља, и поред приговора који су јој се упутили када се појавила,²¹ као и приговора који јој се и данас могу ставити,

XVIII; 1912, 609-611. О тим прилозима у контексту развоја домаће германистике вид. код Миљан Мојашевић, *Развој ђерманистичке код Југословена до Друџић сљејској рајћи*. Анали Филолошког факултета у Београду I, 1961, 191-230.

¹⁹ *Das serbische Volkslied in der deutschen Literatur*. Dissertation der Philosophischen Fakultät der Universität Wien zur Erlangung der Doktorwürde vorgelegt von Milan Ćurĉin. Leipzig 1905, 220.

²⁰ Наведено по преводу дисертације Милана Ђурчина, објављеном 1987. године - *Српска народна ђесма у немачкој књижевности*. С немачког превео Бранимир Живоиновић. Предговор Мирка Кривокапића *Српскохрватска народна ђезија у немачкој књижевности*. Уз књију Милана Ђурчина. Београд-Панчево 1987.

²¹ Непосредно пошто се књига појавила огласили су се својим критичким освртима двојица слависта: док се угледни слависта Vladimir Nehring у свом језгровитом прилогу у основи веома повољно изражава о Ђурчиновој дисертацији - у часопису Studien zur vergleichenden Literaturgeschichte. Hrsg. von Max Koch. Berlin. Bd. VI, 1906, 508-511 - Матијас Мурко, у то време један од најугледнијих и најутицајнијих слависта, у свом опсежном критичком осврту, објављеном у тада водећем славистичком часопису Archiv für slavische Philologie. Bd. 28, 1906, 351-385, ставља низ, делом и неоправданих примедби на Ђурчинову дисертацију. - Међутим, на Ђурчинову књигу се, уз све похвале за уложени труд, критички осврнуо и Тихомир Остојић у Летопису Матице српске, књ. 235, 1906, 112-118. Милан Ђурчин није био задовољан Остојићевим приказом, како се то може видети по писму које му је упутио из Панчева, 30.1./12.2. 1906. године, у којем између осталог каже: „[...] истину ћу Вам рећи, да нисам баш бог зна како задовољан са овим Вашим приказом моје књиге (мисли на *Das serbische Volkslied in der deutschen Literatur* - ТБ). И сувише побијате вредност радњи, кад кажете онда, на почетку 117. стр. да 'тема иде у врсту оних где је више стало до марљивог прибирања итд.; а неоправдано, јер ја сам баш напротив уверен, да је најлепше на овом моме раду то, што сам показао, како и код оваквог предмета може бити нових мисли и до сада незапажених тачака, колико то уопће допушта једна књижевноисторијска расправа. Него, изгледа да је фатално, што сам уз то и податке доста марљиво прибрао, те се тако, при првом читању, не доспе на њих обратити већа пажња и на оно што сам, мимо осталих, ново и занимљиво унео, а што не спада само у 'прибирање, одабирање и сређивање градива'. Нисам истина хтео то истцати, али сам очекивао од оних који су упућени у ствар - а од Вас можда још више него од осталих - да ће га и сами пронаћи: зато ми Ваш приказ изгледа нешто празан. Већ код Вашег препричавања сам видео да не застајете скоро нигде мало дуже код онога што би вредно било истаћи према досадашњем стању питања, и онда ме није изненадио толико ни онај закључак о врсти теме. Отужно би било, да ја сам разведем

остварење једног очевидно темељно образованог филолога.²² Наиме, М. Ђурчин прати процес прихватања наше народне песме у немачком културном простору од оног одсудног и далекосежног момента, када је Хердер у својој знаменитој збирци *Народних џесама* (1778/79) објавио и четири песме из наших крајева, међу којима се налазио и Гетеов превод *Хасанагинице* под знаменитим насловом *Klaggesang der edlen Frauen des Asan Aga*, са којим заправо и започиње процес продора наше народне песме у немачки културни простор. Гетеовом преводу *Хасанагинице*, његовом бављењу нашем народном песмом, његовој крупној и далекосежној улози, као и његовим плодоносним подстицајима у процесу прихватања наше народне песме у немачком културном простору, М. Ђурчин посветио је, оправдано и основано, замашан део своје дисертације. Јер, целокупни даљи процес прихватања наше народне песме у немачкој књижевности одиста се темељи на Гетеу и његовом подстицајном деловању у подручју прихватања наше народне песме, будући да се сви потоњи посленици који су се бавили нашем народном песмом, од Јакоба Грима, преко Талфјева, Вилхелма Герхарда, све до Сигфрида Капера и Ј. Н. Фогла у другој половини 19. века, на овај или онај начин ослањају на Гетеа, свеједно са каквим су личним побудама приступали нашој народној песми. Настojeћи да у том готово једновековном процесу сагледа и вреднује допринос сваког од судионика у том процесу, М. Ђурчин је, ослањајући се на њему у оно време доступну грађу, остварио један синтетички приказ тог процеса и у целини и у појединостима. Својом компактношћу и целовитошћу, Ђурчинова дисертација и данас представља темељно дело о процесу прихватања наше народне песме у немачком културном простору.²³

Милан Ђурчин објавио је, доследно се придржавајући свог јасно омеђеног тематског оквира и усвојеног методског поступка, и неколико мањих прилога, који представљају својеврсну допуну и резултате његових проучавања везаних

овде говор о том, што мислим о својој књизи, можда ће Вам доцније, кад приликом будете загледали у њу, ипак више што пасти у очи; споменућу само једно: зар није вредело нагласити да сам одношај свију важнијих Немаца који су имали посла с нашем народном песмом, према тим песмама сасвим другачије приказао - хоћу да кажем: не на други начин, него да је био друкчији - него што се досад знало. Па све о Хасанагиници заиста није само прибирање градива, а Коментар је заслужио више од критичке напомене да је веома опширан [...]” - Писмо Тихомиру Остојићу од 30. јануара, 12. фебруара 1906, РОМС бр.6.834.

²² С правом констатује Мирко Кривокапић у свом наведеном поговору уз српски превод Ђурчинове дисертације да је „његова студија спој широког познавања факата и филолошке акрибије, мисаоне проницљивости и теоријске фундираности”. Нав. м. стр. 7.

²³ Надовезујући се на Ђурчинову дисертацију, настале су безмало три деценије још две дисертације на тему прихватања наше народне песме у немачком песмом, и то обе у Берлину: док је бугарски германиста Љубомир Огњанов у својој дисертацији *Die Volkslieder der Balkanslaven und ihre Übersetzungen in deutscher Sprache*, Берлин 1941, тематски захватила процес прихватања, односно превођења народних песама балканских народа, па у том склопу и српских народних песама, на немачки језик, наш германиста Јевто Миловић усредредио се у својој дисертацији *Goethe, seine Zeitgenossen und die serbokroatische Volkspoesie. Veröffentlichungen des slavischen Instituts an der Friedrich-Wilhelms-Universität Berlin*, hrsg. von Max Vasmer, Leipzig 1941 (Reprint (1968), на Гетеа и његове савременике и њихов допринос прихватању наше народне књижевности у немачком културном простору, ослањајући се у великој мери на до тада некористићену архивску грађу. О Ј. Миловићу вид. прилог Т. Бекић, *Месито Јевџија Миловића у нашој германистици*. У: *Животи и дело академика Јевџија Миловића*. Црногорска академија наука и уметности. Научни скупови, књ. 47, Одјељење уметности, књ. 15. Уредник академик Ново Вуковић. Подгорица 1998, стр. 31-42.

за прихватање српске народне песме у немачкој књижевности; у том погледу посебно се истичу његова студија о „српском трохеју”²⁴ и његов прилог о Форијелу као једном од заслужних посленика у подручју прихватања наше народне песме у склопу европске културе.²⁵ У тематском погледу М. Ђурчин се у неколико наврата враћао Гетеу као посреднику и преводиоцу наше народне песме, потврђујући и на тај начин да је Гете за њега био средишња личност у целокупном процесу прихватања наше народне песме у немачкој књижевности.²⁶ Самој немачкој књижевности, пак, М. Ђурчин посветио је свега неколико прилога, који уистину не излазе изван његовог уског тематског оквира. Међу тим прилозима посебно се истичу његова и данас занимљива студија о немачкој романтици,²⁷ његови чланци о Гетеу²⁸ и својевремено веома популарном немачком драматичару Коцебуу.²⁹

У делокруг његовог послеништва као германисте спада и Ђурчинов преводилачки рад, односно његови преводи Ничеовог дела *Тако је џоворио Заратустра*³⁰ и неколико Гетеових песама.³¹

Ако се, дакле, има у виду да је Милан Ђурчин свега седам година деловао као германиста, онда се може констатовати да је, и у тематском и у методолошком погледу, оставио германистичко дело које чини неразлучиви саставни део историје настанка домаће германистике као посебне научне дисциплине.

²⁴ *Петисојини (српски) трохеј*. „Српски књижевни гласник”, XV, 1905, св. 6, 442-451; св. 7, 527-531; св. 8, 04-613.

²⁵ *Форијел и његове претече у Немачкој*. „Српски књижевни гласник”, XXVII, 1911, св. 9, 666-671; св. 10, 759-765.

²⁶ *Mladi Gete kao prevodilac „Hasanaginice”*. „Nova Evropa”, XXV, 1932, св. 3-4, 110-115; *Intimna rozadina Geteove prerade „Hasanaginice”*. RAD JAZU, књ. 304, 1955, 81-104; *Die Hintergründe von Goethes „morlakischem” Lied von der „edlen Frauen des Asan Aga”*. SÜDOST-FORSCHUNGEN, Бд. XV, 1956, 477-491.

²⁷ *Немачка романџика (Стиарији романџичари)*. ДЕЛО, књ. 40, 1906, св. 3, 343-355; књ. 41, 1906, св. 1, 53-71.

²⁸ Као, на пример, *Гетее и џосџођа Штџајн*. „Српски књижевни гласник”, XX, 1908, све. 11, 828-841; св. 3-4, 97-100; *Stih Geteovih „Rimskih elegija”*. „Nova Evropa”, XXV, 1932, sv. 6, 289-294 i sv. 9, 433-442; *Geteova pjesma Über allen Gipfeln ist Ruh...*. „Стварање” (Цетиње), X, 1955, св. 7-8 492-497. и др. ситнији прилози.

²⁹ Вид. *Коцебу као драматичар*. „Српски књижевни гласник”, XXXIII, 1909, св. 4, 280-287; св. 5, 360-369; *Коцебу на српском*. „Савременик”, IV, 1909, св. 9, 509-512; св. 12, 681-684; *Kotzebue im Serbokroatischen*. „Archiv für slavische Philologie”, Bd. XXX, 1909, 533-555.

³⁰ Вид. Фридрих Ниче, *Тако је џоворио Заратустра. Књиђа за свакођ, и ни за кођ*. Уз овај превод М. Ђурчин је дао опсежну „биографску скицу” Ф. Ничеа. Београд 1912. - Овај превод је доживео поновљено издање у редакцији Милутина Станисавца - Графос, Београд 1983. - О рецепцији Ничеа код нас, и у том склопу и уделу Ђурчина, вид. Д. Баста: *Ниче у Јуђославији*. „Дело”, бр. 5-6, 1980, 490-545.

³¹ М. Ђурчин је превео и неколико Гетеових песама. О томе вид. *Библиођрафију Гетееа на српскохрватском језику* у: Јохан Волфранг Гете: *Песме*. Превели Велимир и Бранимир Живојиновић, БИГЗ, Београд 1977, стр. 331 и даље.

Dr Tomislav Bekić

MILAN ĆURČIN ALS GERMANIST

Der Verfasser sucht in dieser skizzenhaften Studie ein Porträt des Germanisten Milan Ćurčin zu geben. Dabei wird als erstes festgestellt, daß Ćurčin insgesamt nur sieben Jahre als Germanist gewirkt hat, indem er in der Zeitspanne von 1907 bis 1914 als Dozent für deutsche Sprache und Literatur an der Beograder Universität gewesen ist. Weiterhin wird festgestellt, daß er sich thematisch in einem verhältnismäßig engen Rahmen bewegte, indem er sich vor allem oder fast ausschließlich mit Goethe und seiner Zeit beschäftigte, obwohl er als Dichter einer der Begründer der serbischen modernen Dichtung am Anfang des 20. Jahrhunderts gewesen ist. Abgesehen von der historischen und kulturhistorischen Bedeutung seiner Beiträge bildet seine Dissertation *Das serbische Volkslied in der deutschen Literatur* (1905) nicht nur seine bedeutendste germanistische Arbeit sondern darüber hinaus eines der Standardwerke aus dem Bereich der Erforschung der wechselseitigen Beziehungen zwischen der serbischen und deutschen Literatur. Vom methodologischen Standpunkt betrachtet, stellt Ćurčin einen ausgesprochenen Positivisten dar, indem er sozusagen in den Fusstapfen seines Lehrers Minor, eines der angesehensten Positivisten im Rahmen der deutschen Literaturwissenschaft, wandelt. Abschließend und zusammenfassend stellt der Verfasser fest, daß Milan Ćurčin, obwohl die Zahl seiner germanistischen Beiträge verhältnismäßig gering ist, eine bedeutende Stelle in der Geschichte der serbischen Germanistik einnimmt.

UDK: 808.61-3

PRILOZI ZA JEDNU SAVREMENU TEORIJU TVORBE REČI¹

Dr Tvrtko Prčić

APSTRAKT

U nastojanju da delimično popuni prazninu u jednom prilično zanemarenom aspektu domaće lingvistike, rad se bavi nekim teorijskim pitanjima tvorbe reči, s naglaskom na njenom definisanju, funkcionisanju i klasifikovanju. Podeljen je na pet odeljaka, na sledeći način: 1 definiše suštinu, obuhvat i ulogu tvorbe reči u jeziku, 2 razmatra ustrojstvo i funkcionisanje tvorbe reči, 3 nudi jednu tipologiju tvorbe reči, zasnovanu na morfološkim modifikacijama osnove, 4 utvrđuje prototip tvorbe reči, a 5 povlači uslovnu liniju razgraničenja između sinhronije i dijahronije u tvorbi reči.

Кljučне речи: tvorba reči, teorija, definisanje, funkcionisanje, klasifikovanje

U našoj sredini, sistematsko istraživanje, objašnjavanje i opisivanje tvorbe reči, kako u srpskom jeziku tako u stranim, čini se da nema preterano velik broj poklonika. Pitanjima tvorbe reči, i to najčešće samo onim praktičnima, više ili manje iscrpno bavi se tek pokoja studija. Očekivana posledica toga jeste nedostatak opšte i celovite teorije tvorbe reči, koja bi sagledala suštinu ovog moćnog sredstva jezičke kreativnosti. Nastojeći da bar delimično popuni uočenu prazninu, ovaj rad ponudiće obrise jedne savremene teorije tvorbe reči, stavljajući naglasak upravo na opšta pitanja vezana za njeno definisanje, funkcionisanje i klasifikovanje.²

1. SUŠTINA, OBUHVAT I ULOGA TVORBE REČI

Među prilično malobrojnim eksplicitnim određenjima, **tvorba reči** može se definisati, po uzoru na H. Marchanda (1955: 7; 1960: 2), kao leksikološka poddisciplina koja proučava obrasce stvaranja novih leksema u jednom jeziku. Tvorba reči je i zbirni naziv za sve takve postupke, kako u smislu procesa tako i rezultata; ovaj smisao biće istican, po potrebi, upućivanjem na 'postupke tvorbe reči'.

Tu odmah pada u oči nepreciznost termina 'tvorba reči', kao i onih u drugim (evropskim) jezicima, poput eng. 'word-formation' ili nem. 'Wortbildung', uzrokovana činjenicom da se 'reč', u tradicionalnoj i predteorijskoj upotrebi, odnosi i na leksemu (*reader*) i na njene gramatičke oblike (*reader*, *reader's*, *readers*, *readers'*). Otuda se ova ustaljena terminologizacija mora tumačiti samo u smislu 'tvorba reči-leksema', a nikako i 'tvorba reči-oblika'. Za razliku od reči-leksema, obuhvaćenih leksikologijom

¹ Tekst predstavlja unekoliko modifikovanu verziju rasprave ponuđene u Prčić 1995: Pogl. 1.

² Sažet, ali veoma sadržajan, pregled razvoja teorije tvorbe reči, sagledan iz perspektive više naučnih orijentacija, daje Kastovsky 1992.

(leksikonom), reči-oblici nalaze se u domenu gramatike, čineći tako vododelnicu između te dve lingvističke discipline odn. jezička supranivoa.

Nije na odmet primetiti da tvorba reči predstavlja jedan od metoda, verovatno najzastupljeniji, za proširivanje leksičkog fonda nekog jezika, kojim se eksploatišu sopstvena postojeća sredstva (Pennanen 1982: 253). Neretko, to se može vršiti i sredstvima iz drugih jezika, uz nužnu formalnu i, nešto ređe, sadržinsku adaptaciju, kada je posredi **pozajmljivanje**, poput srp. *kompjuter* od eng. *computer*. Ako je, međutim, pozajmljen samo strani formalni i/ili sadržinski obrazac, a primenjen na sopstvenim sredstvima, radi se o **kalkiranju**, kao u primeru srp. *računar* od eng. *computer*. Granicu između ova tri metoda nije uvek lako povući, pa bi stoga najbolje bilo posmatrati je kao blagu i unekoliko pokretljivu.

Suštinu bavljenja tvorbom reči, prema viđenju V. Adams (1973: vii), trebalo bi da čine značenja i načini na koje se ona izražavaju i kombinuju. Iz tog predloga proističe da se mogućnost ostvarenja bilo kog postupka tvorbe reči temelji, u celini uzev, na dva preduslova: pre svega, to je **potreba** za novom leksemom, što je ključni vanjezički motiv, oličen u unapred zamišljenom sadržaju koji se njenim stvaranjem želi izraziti; i drugo, s jezičkog stanovišta, to su raspoloživa **sredstva**, odnosno inventar morfema i pravila za njihovo kombinovanje, kojima se nameravani sadržaj zapravo uobličuje. Primenom svakog postupka tvorbe reči vrši se **imenovanje** izvesnog segmenta vanjezičke stvarnosti (Kastovsky 1982: 182; 1986: 594-5; 1988: 199), čime se popunjava uočena leksička praznina u sistemu datog jezika. No, ukoliko očekivana sredstva nedostaju, ciljnu leksemu nemoguće je stvoriti i tada leksička praznina ostaje – ili, eventualno, biva popunjena nekom pozajmljenicom ili kalkom.

Istovremeno, leksema može nastati i zato da bi popunila neku distributivnu poziciju u rečenici, uobičajenoj i tipičnoj komunikacionoj jedinici. Te pozicije tiču se semantičkih jedinica, s obzirom da se postupcima tvorbe reči proizvode isključivo imenice, leksički glagoli, pridevi i prilozi (Aronoff 1976: 19). U tom smislu, relevantni postupci (i kao proces i kao rezultat) mogu se smatrati, po redosledu navođenja, nominalizacijama, verbalizacijama, adjektivalizacijama i adverbijalizacijama, koje, u krajnjem izvodu, dovode do **sintaktičke rekatégorizacije** (Kastovsky 1982: 182-3; 1986: 595-6; 1988: 199-200). Osnove novih leksema, u velikoj većini, takođe su semantičke jedinice, iako se, sasvim retko, može naići i na funkcijske, kao što su *but*, *down*, *must*.

Novonastala leksema često pripada drukčijoj morfosintaktičkoj klasi od odgovarajuće osnove. Tako, od imenice postaje glagol ili od glagola imenica, kada je moguće govoriti o denominalnim verbalizacijama te deverbalnim nominalizacijama, itd.³ Pa ipak, to ne mora uvek biti slučaj, jer se, recimo, denominalnom nominalizacijom od jedne imenice bez problema može izvesti druga. Pri tome, one će se obavezno po nečemu razlikovati, a gotovo sigurno prema svojoj distribuciji (Bauer 1988: 75-7). Uprkos istovetnosti primarne kategorije, predstavljene morfosintaktičkom klasom, razlike ovde nastupaju tek uvođenjem sekundarnih kategorija, u okviru primarnih – poput roda, apstraktnosti ili brojivosti, u slučaju imenica (Leech 1981: 208; Lyons 1968:

³ Uz ovo, na raspolaganju je i kraći način imenovanja ovih pojava: 'tvorba imenica-u-glagol', odn. 'noun-to-verb formation', u engleskom.

274). Primer za to su parovi *man* – *manhood* ili *lion* – *lioness*, s jasnim kontrastom u pogledu apstraktnosti i brojivosti odn. roda (Scalise 1988: 564-5; Bauer 1988: 76).

2. USTROJSTVO I FUNKCIONISANJE TVORBE REČI

Svaki postupak tvorbe reči pretpostavlja postojanje jednog centralnog polaznog elementa. To je, naravno, **osnova**, najopštije određiva kao formalno i sadržinski samostalan element koji može biti podvrgnut nekom postupku tvorbe reči. Kao osnove za nove lekseme mogu poslužiti sve postojeće monomorfemske i polimorfemske lekseme, čineći tako potencijalne proste, izvedene i složene osnove, realizovane slobodnim morform ili morfima. Ponekad, osnove mogu biti i jedinice veće, ali i manje, od lekseme (o čemu će biti reči kasnije).

Spomenuto podvrgavanje nekom postupku tvorbe reči uvek podrazumeva izvesne modifikacije osnove, što je ujedno i globalni princip tvorbe reči (Pennanen 1982: 254). Sledeći bit opažanja J. R. Hurforda i B. Heasleyja (1983: 206), ove modifikacije mogu biti trojake: morfološke, sintaktičke i semantičke, očitovane, po redosledu navođenja, u promeni unutrašnje strukture, primarne i/ili sekundarne kategorije, te značenja osnove. Ukoliko su modifikacije regulisane tvorbenim pravilom, one su systemske i čine (novonastale) lekseme **kompozitivnima** odn. **predvidljivima** (morfološki raščlanjivima i, uz manji ili veći doprinos konteksta, semantički prozirnima), za razliku od onih **idiomatizovanih** odn. **nepredvidljivih**, čije modifikacije nisu regulisane pravilom, pa otuda nisu ni systemske. Kompozitivne i idiomatizovane lekseme predstavljaju dva kraja jednog kontinuuma, pa stoga oštru liniju razgraničenja između njih nije moguće, a ni potrebno, povući.⁴

U skladu s navedenim modifikacijama, tvorbeno pravilo sadrži morfološki, sintaktički i semantički aspekt (Aronoff 1976: 22; 1980: 746-7; Hurford & Heasley 1983: 214-5; Marchand 1969: 31). Razlog za ovo treba tražiti u okolnosti da tvorba reči, u suštini, predstavlja pojavu s dve dimenzije. Naime, sledeći postavke koje iznose B. Hansen et al. (1982: 27-31), D. Kastovsky (1982: 186-7, s gledištima Stepanowe, Aronoffa, Dokulila i Hansena), te L. Lipka (1971: 222-3), u tvorbi reči objedinjeni su proces, s jedne strane, i njegovi rezultati, s druge. Dimenzija **procesa** osvetljava tvorbu reči iz ugla forme, baveći se sintezom (enkodiranjem) leksema, dok dimenzija **rezultata** naglasak stavlja na sadržinu i analizu (dekodiranje) leksema. Taj rezultat može poslužiti kao uzor za novu (analošku ?) primenu procesa, što svedoči o kružnom ustrojstvu celokupne ove pojave.

Strukturu tvorbenog pravila, prema tome, treba da čine dve komplementarne komponente: formalna, s morfološkim i sintaktičkim, te fonološkim i grafološkim, aspektima datog postupka, i sadržinska, sa semantičkim aspektima. Ovo je neophodno zbog toga što ista morfološka modifikacija može biti u korelaciji s različitim semantičkim i/ili sintaktičkim modifikacijama (Hurford & Heasley 1983: 214). Osim toga, u ovakvim istraživanjima ne sme se smetnuti s uma ni upotreba lekseme, odnosno pragmatički aspekt, budući da tada često dolazi do izražaja holistička dominacija celine (rezultata) nad delovima (Pennanen 1982: 254), kada predvidljivost lekseme u manjoj ili većoj meri počinje da slabi.

⁴ Detaljnije razmatranje kompozitivnosti i idiomatizacije nude Bauer 1983: Pogl. 3 i Prčić 1997: Pogl. 5.

3. TIPOLOGIZACIJA POSTUPAKA TVORBE REČI

U svakom postupku tvorbe reči moraju biti zastupljene sintaktičke i semantičke modifikacije; one su i bez posebnog tumačenja dovoljno jasne. Međutim, morfološke modifikacije nisu obavezne, zbog čega je njihovu prirodu nužno detaljnije razmotriti. Zavisno od uzrokovane promene, postoji četiri tipa morfološke modifikacije osnove, za koje se ovde predlažu i posebni nazivi: (a) **aditivna** dodaje nešto na osnovu, (b) **suptraktivna** oduzima nešto od nje, (c) **mešovita** kombinuje prethodne dve modifikacije, dok je (d) **nulta** ostavlja nepromenjenom. Na temelju navedenih morfoloških modifikacija, moguće je ponuditi opštu tipologiju postupaka tvorbe reči u engleskom, ali i drugim, jezicima. Kako bi se postigao što veći stepen ekonomičnosti, ovaj kratak pregled obuhvatiće samo čiste, tipične i negranične pojave i njihove ilustracije; iscrpniji podaci nalaze se u opsežnijim razmatranjima (Adams 1973, Aronoff 1976, Bauer 1983, 1988, Hansen et al. 1982, Marchand 1960, 1969, Quirk et al. 1985: Dodatak 1), te osvrtima (Algeo 1978, 1980, Pennanen 1982), na kojima je predstojeći prikaz i zasnovan.

ADITIVNA MODIFIKACIJA sastoji se u dodavanju morfema na osnovu. Ukoliko je ta morfema afiks, nesamostalna jedinica realizovana vezanim morfom, posredi je **afiksacija**, koja se može razložiti na najmanje dva postupka: s jedne strane je **prefiksacija**, kada afiks, u svojstvu prefiksa, prethodi osnovi (*re-lfill, co-ldriver, dis-lsimilar, im-lpossible*),⁵ dok je s druge **sufiksacija**, kada afiks, u svojstvu sufiksa, sledi osnovu (*play-l-er, legall-ize, readl-able, caret-ful*). Ako se na osnovu dodaje još jedna osnova, takođe samostalna jedinica, u pitanju je **kompozicija** (*mouseltrap, housekeeper, input, sealsick*). Međutim, u slučajevima dodavanja iste ili neznatno fonološki izmenjene osnove, radi se o **reduplikaciji** (*goodylgoody, poohlpooh, walkieltalkie, shillylshally*).

Tu je još potrebno pomenuti **neoklasičnu kompoziciju**,⁶ jednu podvrstu kompozicije, karakterističnu po tome što deluje na elementima s osobinama i afiksa i osnove, poreklom iz starogrčkog i latinskog jezika, mada uglavnom u drukčijoj upotrebi od tamošnje. Elementi poput *micro-*, *biblio-*, *Euro-*, *-scope*, *-phile*, *-logy* uvek su nesamostalne jedinice i u tom pogledu slične su afiksima (*Euro-lsceptic*), a prema svojoj sposobnosti međusobnog kombinovanja nalikuju osnovama (*micro-l-scope, biblio-l-phile*). S ovim na umu, takve elemente čini se najboljim nazivati, po uzoru na jedan od predloga B. Hansen et al. (1982: 86, 123), 'prefiksoidima' odn. 'sufiksoidima',⁷ u skladu s njihovom pozicijom.

Lekseme nastale aditivnom modifikacijom raščlanjive su i, izuzev reduplikacija, bar u početku, prozirne. Ovaj tip modifikacije nalazi se u domenu morfologije – specifično, leksičke morfologije, te fonologije. Predmet leksičke morfologije, treba podsetiti, jeste stvaranje novih leksema, korišćenjem semantičkih jedinica (osnova i afiksa), dok se, nasuprot njoj, flektivna morfologija bavi izvođenjem gramatičkih oblika leksema, uz pomoć funkcijskih (gramatičkih) afiksa. Proširujući jednu tvrdnju L. Lipke

⁵ Crtica označava vezani morf, a uspravna crta granicu između morfema/morfova.

⁶ Odgovaraju terminima 'affixation', 'prefixation', 'suffixation', 'composition/compounding', 'reduplication' i 'neo-classical compounding', po redosledu navođenja.

⁷ Alternativni termini su nem. 'Halbpräfix/Halbsuffix', nem. 'präfixartige/suffixartige Wortbildungsselement', 'initial/final combining form'.

(1971: 221) o statusu sufiksa, moglo bi se reći da se afiksi u celini, uprkos tome što čine zatvorenu i homogenu klasu, nalaze negde na pola puta između semantičkih i funkcijskih jedinica; pri tome, oni (kao da) obrazuju jedan kontinuum u kome su leksički afiksi bliži semantičkim jedinicama, a oni flektivni – funkcijskima.

Kod SUPTRAKTIVNE MODIFIKACIJE uočljivo je odbacivanje pojedinih delova višesložne osnove. Ukoliko su to fonološki segmenti, promenljive i proizvoljne dužine, uglavnom različiti od morfema, radi se o **abrevijaciji**; ona ne uzrokuje promenu morfosintaktičke klase osnove. Zavisno od pozicije uklonjenog segmenta, mogu se razlikovati četiri tipa, za koja se ovde predlažu i posebni nazivi. Tako je abrevijacija **dekstralna** ako je odbačen desni/zadnji segment osnove (*fax* < *fac(s)imile*), *hippo* < *hippo(potamus)*), **sinistralna** ako je to levi/prednji (*phone* < (*tele*)*phone*, *copter* < (*heli*)*copter*), **sinistro-dekstralna** ako je i levi i desni (*flu* < (*in*)*flu(enza)*, *fridge* < (*re*)*frig(erator)*), a **centralna** ako je izostavljen srednji segment (*specs* < *spec(tacle)s*, *pants* < *pant(aloon)s*); interesantno je da skoro nijedan autor ovakav postupak ne uzima u obzir, podvođeći ga pod zadnji segment sa zadržanim -s).⁸

Kao drugi postupak skraćivanja osnove javlja se **deafiksacija**, odbacivanje zadnjeg ili, retko, prednjeg segmenta osnove, koji je pod uticajem analoške reinterpretacije shvaćen kao afiks, mada to etimološki ne mora uvek biti. Onda kada se, analogijom prema *exhibit* > *exhibitor*, uklanja pretpostavljeni sufiks, radi se o **desufiksaciji**, koja proizvodi mahom glagole (*commentate* < *commentat(or)*, *chain-smoke* < *chain-smok(er)*, *reminisce* < *reminisc(ence)*, *destruct* < *destruct(ion)*), a kada je, sledeći analogiju *acceptable* > *unacceptable*, to pretpostavljeni prefiks, reč je o **deprefiksaciji**⁹ (*flappable* < (*un*)*flappable*, *gruntled* < (*dis*)*gruntled*; primeri prema Bauer 1983: 176; 1988: 32-3). S izuzetkom deafiksacije, lekseme nastale suptraktivnom modifikacijom najčešće nisu raščlanjive i prozirne; ovaj tip modifikacije bliži je fonologiji i/ili grafologiji, s posledicama koje se odražavaju na morfološkom nivou.

Za MEŠOVITU MODIFIKACIJU svojstveno je kombinovanje dva postupka – kompozicije (aditivna modifikacija) i abrevijacije (suptraktivna modifikacija). Tada se može govoriti o **konflaciji**, sa sledećim najfrekventnijim uzorcima: prednji segment prve i zadnji druge osnove (*brunch* < *br(eakfast)|(l)unch*, *camcorder* < *cam(era)|(re)corder*), prednji segmenti obe (*modem* < *mo(dulator)|dem(odulator)*, *cyborg* < *cyb(ernetic)|org(anism)*), cela prva osnova i zadnji segment druge (*newscast* < *newsl(broad)cast*, *breathalyser* < *breathl(an)alyser*), međusažimanje obe osnove (*gues(s)time* < *guesslestimate*, *slanguage* < *slanglanguage*).

Ako se iz imeničkih grupa ili složenica u funkciji imena, naziva ili naslova izdvoje samo početne grafeme, jedna ili više njih, posredi je **akronimija**,¹⁰ gde se lekseme izgovaraju ili slovo po slovo (*ITN* < *I(ndependent) T(elevision) N(ews)*, *DJ* < *d(isc)j(oockey)*) ili mogu dobiti potpun fonološki oblik (*BASIC* < *B(eginners') A(ll-purpose) S(ymbolic) I(nstruction) C(ode)*, *radar* < *ra(dio) d(etecting) a(nd) r(anging)*). Uz delimični izuzetak konflacija s celovitom osnovom, lekseme nastale mešovito

⁸ Skraćivanja poput *Dr*, *Mrs*, *km*, *Blvd* ne spadaju u tvorbu reči, jer nemaju status lekseme, već su samo njihove konvencionalizovane zamene, na nivou ortografije.

⁹ Odgovaraju terminima 'clipping' i 'back-formation/back-derivation', po redosledu navođenja. Termin 'deafiksacija', s ostala dva, predlaže se kao adekvatniji i precizniji naziv za dati postupak.

¹⁰ Odgovaraju terminima 'blending' i 'acronymy', po redosledu navođenja.

modifikacijom nisu raščlanjive i prozirne; ovaj tip modifikacije dodiruje podjednako morfologiju kao i fonologiju/grafologiju.

I na kraju, NULTA MODIFIKACIJA prepoznatljiva je po odsustvu bilo kakve morfološke promene na osnovi. Tu je posredi **konverzija**,¹¹ postupak menjanja funkcije lekseme, bez dodavanja, oduzimanja ili kombinovanja segmenata osnove. Ta funkcija može biti vezana za primarne kategorije – morfosintaktičke klase (*cook_{GL}*, *cook_{IM}*; *position_{IM}*, *position_{GL}*; *dry_{PR}*, *dry_{GL}*), ali i za sekundarne, u okviru primarnih (*some smoke_{IM}*, *a smoke_{IM}*). Unutar osnove ponekad su moguće neznatne fonološke promene, kako u pogledu distribucije fonema (*use_{GL}* /-z/, *use_{IM}* /-s/; *relief_{IM}* /-f/, *relieve_{GL}* /-v/) tako i u pogledu naglasaka i njime uzrokovane redistribucije fonema ('*accent_{IM}*', *ac'cent_{GL}*; *pro'duce_{GL}*, '*produce_{IM}*'). Lekseme nastale nultom modifikacijom delimično su prozirne, ali nisu raščlanjive, mada ovde to nije relevantno; ovaj tip modifikacije u domenu je sintakse, te fonologije.

Treba ukazati i na to da pojedini autori, među kojima Marchand 1960, 1969, Adams 1973, Hansen et al. 1982, opisani postupak nastoje uklopiti u sufiksaciju, pod nazivom 'izvođenje nulom' (eng. zero-derivation), postulirajući kao sufiks nulu. Međutim, kako obrazlaže E. V. Pennanen (1982: 246-50), teorijski status nule u tvorbi reči, odn. leksičkoj morfologiji, vrlo je sporan, pa se zato ovde prednost daje konverziji, tumačenju koje je jednostavnije i bliže stvarnom stanju.

4. PROTOTIP TVORBE REČI

Posle ove sažete tipologije različitih postupaka, postaje moguće da se identifikuje i **prototip tvorbe reči** u engleskom jeziku. Njegove glavne karakteristike bile bi sledeće: (a) pravilima regulisana morfološka modifikacija osnove, koja proizvodi (b) sinhrono polimorfemsku leksemu, s jasno raščlanjivom binarnom strukturom, pri čemu je (c) sadržinski (semantički) priraštaj osnove ostvaren formalnim (morfološkim) priraštajem. Predložene kriterijume, kako se i iz gornjeg prikaza može zaključiti, u potpunosti zadovoljava aditivna modifikacija osnove u okviru prefiksacije, sufiksacije i kompozicije, koje se, stoga, mogu smatrati prototipskim postupcima tvorbe reči. Ostali postupci, sledstveno svojim svojstvima, postepeno se udaljuju od opisanog prototipa.

Uopšte uzev, nulta modifikacija ispoljava manje odstupanja nego suptraktivna ili mešovita, s obzirom da izostanak promene na osnovi čini ipak manju promenu od uklanjanja nekog njenog segmenta. U tom smislu, ako bi se svi postupci tvorbe reči predstavili kao kontinuum, na jednom njegovom kraju nalazili bi se, naravno, oni prototipski – prefiksacija, sufiksacija i kompozicija, koji bi činili prvi krug. Na suprotnom kraju, u sastavu trećeg kruga, bile bi reduplikacija, konflacija, akronimija i abrevijacija (otprilike u ovom redosledu), dok bi u drugi krug, smešten između dva pola, ušle deafiksacija i konverzija. Svi nabrojani postupci razlikuju se od prototipa u manjem ili većem obimu, mada postojanu granicu nije moguće uvek lako utvrditi – ona je, u suštini, gradijentna, s nizom blagih, pokretljivih, a ponekad i nejasnih, prelaza između pojedinih postupaka.

Po svom dometu, deafiksacija je u svemu slična afiksaciji, a od nje odstupa jedino u pogledu obrnutog smera delovanja pretpostavljenog pravila (što odražava i njen

¹¹ Odgovara terminu 'conversion'; alternativni termin je 'functional shift'.

naziv). No, budući da je ta razlika dijahrono uslovljena i nema sinhroni značaj, ova dva postupka u praksi gotovo nije moguće razdvojiti. S druge strane, postupkom konverzije stvaraju se lekseme predvidljive strukture, utoliko što ona ostaje nepromenjena; njihova sadržina delimično je predvidljiva, utoliko što se očituje povezanost s osnovom, pri čemu semantički priraštaj, očit, nije praćen i formalnim.

Odstupanja reduplikacije, konflacije, akronimije i abrevijacije od prototipa čine se najizrazitijima, zbog toga što se nastale lekseme većinom ne mogu smatrati proizvodom tvorbenog pravila, pa otuda nisu predvidljive. S izuzetkom reduplikacija, one su monomorfemske a time i neraščlanjive; osim kod abrevijacija, zapaža se izvestan stepen specifične korelacije sadržinskog i formalnog priraštaja. S obzirom na odsustvo njihove globalne predvidljivosti, ne samo procesa već i rezultata, navedene postupke možda je bolje tretirati, prateći bit stavova H. Marchanda (1960: 345, 357, 367), kao pojavu u domenu upotrebe jezika (pragmatike), koja se zatim reflektuje na ustrojstvo sistema. Štaviše, glavina tako nastalih monomorfemskih leksema vremenom postaje samosvojna, gubeći jasnu vezu s prvobitnim elementima, i tada, kao rezultat, izlazi iz oblasti tvorbe reči (Marchand 1960: 357; Pennanen 1982: 251-2).

Iz svega rečenoga proizlazi da je tvorba reči u engleskom jeziku, ali i nemalom broju drugih, tipično aditivna (kompozitivna) proces, čiji su proizvod polimorfemske lekseme, s binarno raščlanjivom strukturom. Ovu tvrdnju podupire i jedna statistika J. Algea (1980), koji je na temelju korpusa od hiljadu odrednica iz rečnika *Barnhart Dictionary of New English since 1963* (objavljenom 1973), izračunao da je čak 63,9% leksema nastalo baš aditivnom modifikacijom. Nadalje, Algeo (1980: 272) konstatuje veću zastupljenost sufiksa od prefiksa, pri čemu su tri četvrtine njegovog korpusa imenice – to ga je navelo da zaključi kako postoji mnogo više novih stvari koje treba imenovati nego događanja, te da engleski, iz perspektive leksikona, predstavlja jezik nominalizacija.

Međutim, ostale, manje tipične (neaditivne), postupke nikako ne treba zanemariti. Prema Algeovoj statistici, suptraktivnoj modifikaciji pripada 9,7%, nultoj 14,2%, a mešovitoj tek 4,8% (ostatak čine pozajmljenice i kalkovi, sa 6,9%, te lekseme nepoznatnog porekla, s 0,5%). Iako razmerno manje frekventni, oni su nezamenljivi pri stvaranju novih leksema, posebno u engleskom jeziku, kada, pored imenovanja, do punog izražaja dolaze jezička ekonomija i stilski efekti, dok je sintaktička rekategorizacija tu znatno manje zastupljena.

Imajući u vidu upravo ovu okolnost, kao i težnju ka terminološkoj sveobuhvatnosti, u ovom radu ne koristi se termin 'građenje reči', koji podrazumeva (na)dodavanje, odn. samo prototipske postupke. Umesto njega, odabrana je 'tvorba reči', s implikacijom svakovrsnog stvaranja novog, koja na taj način objedinjuje sve postupke (strogo govoreći, neki od ostalih postupaka bliži su "razgrađivanju" nego "građenju"). Stoga je u pravu Pennanen (1982: 254) kada ističe potrebu kvalifikovanja engleskog termina 'word-formation', u smislu ranije pominjanog 'podvrgavanja osnove nekom tvorbenom postupku'; ovo se odnosi i na odgovarajuće termine u drugim jezicima, a pre svega na nemački 'Wortbildung'.

Ovde nije na odmet podsetiti da se kao potencijalne proste, izvedene ili složene osnove mogu upotrebiti sve postojeće monomorfemske i polimorfemske lekseme. To je podstaklo Aronoffa (1976: 21) da predloži teoriju 'morfologije zasnovane na reči' (eng. word-based morphology). No, osim leksema, ponekad se u svojstvu osnove javljaju i jedinice veće od leksema – grupe ili klauze (*feel sit-around-and-do-nothing-ish*; Bauer

1983: 175; *the all-men-are-born-free-and-equal philosophy*; Algeo 1978: 127), kojima se popunjava izvesna distributivna pozicija u rečenici. Takođe, uočavaju se i jedinice manje od lekseme – prefiksoidi i sufiksoidi (*Anglophile*), a u retkim slučajevima prefiksi i sufiksi (*she's his ex; all those isms*). Bez obzira što su lekseme daleko najfrekventnije kao osnove, navedeni izuzeci jasno pokazuju da je Aronoffova teorija, uprkos svojoj privlačnosti, ipak, preusko formulisana (Bauer 1983: 175).

Preostaje još da se ponudi globalna dvojna podela svih postupaka tvorbe reči. Uzimajući u obzir sva dosadašnja obrazloženja, a delimično i Algeovu statistiku frekventnosti pojedinačnih postupaka, prvi (prototipski) i drugi krug – prefiksacija, sufiksacija i kompozicija, te deafiksacija i konverzija, mogu se svrstati u **primarnu tvorbu reči**, dok će treći krug – reduplikacija, konflacija, akronimija i abrevijacija, činiti **sekundarnu tvorbu reči**. Ako se kao najvažniji od tri ranije opisana kriterijuma prihvati onaj prvi – pravilima regulisana modifikacija osnove – onda je potpuno jasno zašto je drugi krug priključen primarnoj, a ne sekundarnoj, tvorbi reči.

5. SINHRONI I DIJAHRONI PRISTUPI

Na samom kraju, mora se ukazati na jedno u literaturi široko razmatrano i, valjda baš zato, neujednačeno i nedosledno obrađeno pitanje. Naime, radi se o teorijski i metodološki izuzetno bitnom identifikovanju i razgraničavanju pojava koje jesu relevantne za oblast tvorbe reči od pojava koje to nisu. Pitanje je među prvima pokrenuo H. Marchand (1955), da bi D. Kastovsky (1986: 588-92; 1988: 193-7) ponudio celovit, i čini se trajniji, put ka rešenju. Na sagledavanje ovog problema presudno utiču tri međusobno povezana i isprepletana činioca: (a) pozajmljivanje iz drugih jezika, prvenstveno latinskog i francuskog, (b) dijahrona perspektiva proširivanja leksičkog fonda, i (c) produktivnost pojedinih postupaka tvorbe reči. Interakcija ovih činilaca na sinhronom planu, globalno govoreći, odbacuje iz oblasti tvorbe reči svaki postupak (proces i rezultat) koji se više ne može smatrati predvidljivim (raščlanjivim i/ili prozirnim), pa se otuda ni ne može, kao produktivan, upotrebiti za izvođenje novih sličnih leksema.

Tako, s upravo opisanog stanovišta, sledeće pojave neće biti relevantne: prvo, lekseme s prividno binarnom, ali sinhrono ipak neraščlanjivom, strukturom, bez obzira da li su u celosti pozajmljene kao prvobitno polimorfemske, mimo pripadajuće osnove (*receive, discern, inert, edible, pensive, magnify*) ili nisu (*forgive, winsome, understand, holiday, bilberry, cupboard*); drugo, pozajmljenice s istovremeno preuzetim odgovarajućim izvedenicama (*decide, decision; consume, consumption; receive, reception; add, addition*), čiji se odnos može posebno izraziti, primenom pravila redundantnosti (eng. redundancy rule), različitim od tvorbenih pravila (Kastovsky 1986: 591).

U svakom slučaju, uprkos delimičnim površinskim formalnim i/ili sadržinskim podudarnostima s produktivnim postupcima, navedene pojave nisu deo sinhrono produktivnog sistema engleskog jezika – stoga one spadaju u domen leksikologije, ali ne i tvorbe reči. Treba naglasiti da nije uvek lako nedvosmisleno razdvojiti raščlanjive, prozirne i produktivne lekseme od onih drugih (pri čemu se misli na raščlanjivost od strane lingviste, a ne toliko od pretpostavljenog govornog predstavnika). Očito izuzetno važna, linija razgraničenja (još uvek) nije jasno povučena. Ovde je, sasvim izvesno, posredi skala s različitim stepenima tvorbenih relevantnosti – sledstveno viđenju D.

Kastovskog (1986: 590-1; 1988: 196-7), koji dodaje da ova oblast zahteva i podrobnije proučavanje. To, međutim, izlazi iz neposrednog okvira predviđenog ovim radom...

LITERATURA

- Adams, V. (1973). *An Introduction to Modern English Word-Formation*. Longman, London and New York.
- Algeo, J. (1978). "The taxonomy of word making". *Word* 29: 122-31.
- Algeo, J. (1980). "Where do all the new words come from?". *American Speech* 55: 264-77.
- Aronoff, M. (1976). *Word Formation in Generative Grammar*. The MIT Press, Cambridge, Massachusetts and London, England.
- Aronoff, M. (1980). "Contextuals". *Language* 56: 744-58.
- Barnhart, C. L., et al. (1980). *The Second Barnhart Dictionary of New English*. Barnhart Books, Bronxville, New York.
- Bauer, L. (1983). *English Word-Formation*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Bauer, L. (1988). *Introducing Linguistic Morphology*. Edinburgh University Press, Edinburgh.
- Hansen, B., et al. (1982). *Englische Lexikologie*. VEB Verlag Enzyklopädie, Leipzig.
- Hurford, J. R. & Heasley, B. (1983). *Semantics: A Coursebook*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Kastovsky, D. (1982). "Word-formation: a functional view". *Folia Linguistica* 16: 181-98.
- Kastovsky, D. (1986). "The problem of productivity in word formation". *Linguistics* 24: 585-600.
- Kastovsky, D. (1988). "Structural semantics or prototype semantics? The evidence of word-formation". U: W. Hüllen & R. Schulze (ur.). *Understanding the Lexicon. Meaning, Sense and World Knowledge in Lexical Semantics*. Max Niemeyer Verlag, Tübingen: 190-203.
- Kastovsky, D. (1992). "The formats change – the problems remain: Word-formation theory between 1960 and 1990". U: M. Pütz (ur.). *Thirty Years of Linguistic Evolution*. John Benjamins Publishing Co., Amsterdam/Philadelphia: 285-310.
- Leech, G. (1981). *Semantics*. Second Edition. Penguin Books, Harmondsworth.
- Lipka, L. (1971). "Grammatical categories, lexical items and word-formation". *Foundations of Language* 7: 211-38.
- Lyons, J. (1968). *Introduction to Theoretical Linguistics*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Marchand, H. (1955). "Synchronic analysis and word-formation". *Cahiers Ferdinand de Saussure* 13: 7-18.
- Marchand, H. (1960). *The Categories and Types of Present-Day English Word-Formation*. Otto Harrassowitz, Wiesbaden.
- Marchand, H. (1969). *The Categories and Types of Present-Day English Word-Formation*. Second, completely revised and enlarged edition. C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München.

Pennanen, E. V. (1982). "Remarks on syntagma and word-formation". *Folia Linguistica* 16: 241-61.

Prčić, T. (1995). *Agentivni sufiksi u savremenom engleskom jeziku. Morfosintaktički i semantički aspekti.* (doktorska disertacija; neobjavljena). Filološki fakultet, Beograd.

Prčić, T. (1997). *Semantika i pragmatika reči.* Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci, Novi Sad.

Quirk, R., et al. (1985). *A Comprehensive Grammar of the English Language.* Longman, London and New York.

Scalise, S. (1988). "Inflection and derivation". *Linguistics* 26: 561-81.

Dr Tvrтко Prčić

TOWARDS ONE MODERN THEORY OF WORD-FORMATION

Summary

In an attempt to partially fill a gap in one rather neglected aspect of domestic linguistics, the paper deals with several theoretical issues in WF, focusing on its defining, functioning and classifying. The paper is divided in five sections, as follows: 1 defines the essence, scope and role of WF in language, 2 discusses the structure and functioning of WF, 3 offers one typology of WF, based on morphological modifications to the base, 4 establishes the prototype of WF, and 5 draws a tentative demarcation line between synchrony and diachrony in WF.

Keywords: word-formation, theory, defining, functioning, classifying

UDK: 820(73).09 Hemingvej, E.

TIŠINA KAO STRUKTURNO I STILSKO SREDSTVO U KRATKOJ PROZI ERNESTA HEMINGVEJA

dr Vladislava Gordić

APSTRAKT

Kroz recepciju Hemingvejevog dela od strane poznatog američkog književnog kritičara Ihaba Hasana sagledaćemo funkcionisanje tišine kao strukturnog i stilskog sredstva u nekoliko ključnih Hemingvejevih priča.

Ključne reči: tišina, kratka priča, naracija

Tišina kao umetničko sredstvo izražavanja stara je verovatno koliko i usmeno predanje: čini se, ipak, da je svoju upotrebnu vrednost na nivou strukture i stila razvila tek u književnosti dvadesetog veka, kao obeležje modernističkih i postmodernističkih postupaka, ali i da je, kao relevantan konstitutivni element žanra, mesta našla ponajpre u kratkoj priči. Još u devetnaestom veku, kad teorija kratke priče počinje da se uobličava, pisci ovog žanra najveće interesovanje pokazuju upravo za mogućnosti redukcije, isključivanja i prećutkivanja. Pisac može ćutati o nekom događaju iz razloga koji nemaju veze sa intencijom da se postigne efekat neizvesnosti ili dvosmislenosti, ali izbor tišine i izostavljanja uvek biva potvrda neprikosnovene autorske slobode. Taj se izbor može pretvoriti u svojevrstan zakon žanra ukoliko tom žanru selekcija i redukcija bivaju zadate - kao što je upravo slučaj sa kratkom pričom - ali može imati i šire implikacije.

Američki teoretičar i kritičar Ihab Hasan (Ihab Hassan) odnos književnosti i tišine stavlja u naslov jedne svoje studije. U pitanju je knjiga **Književnost tišine**¹; u njoj autor iznosi tezu da se moderna književnost okreće protiv sebe same, da „teži tišini, ostavljajući nas pred teskobnim mislima o nasilju i akopalipsi”.² Tišina u književnosti, po Hasanu, isto je što i muk pred zločinom, ali je izjednačena i sa konceptom alijenacije: literatura koja pretpostavlja postojanje Dahaua i Hirošime, koja nastaje u svetu što je te katastrofe preživelo, prestaje da bude vremenska i istorijska, a postaje prostorna i ontološka.³ Iza osećanja apokalipse krije se odbijanje zapadnjačke ideologije, ljudskog identiteta i slike čoveka kao mere svega ljudskog. Citirajući izjavu Endija Vorhola (Andy Warhol) „želim da budem mašina”, Hasan pokazuje kako se mržnja prema zapadnjačkom pojmu identiteta iskazuje kroz orgijastičku destrukciju. Nasilje i apokalipsa postaju ogledalo savremene imaginacije, jezik odstupa od reči, postaje čisti racio. Po Hasanu, tišina se „razvija kao metafora jednog novog stava koji je književnost izabrala da zauzme prema sebi.”⁴

1 Ihab Hassan, **The Literature of Silence: Henry Miller and Samuel Beckett**, New York, Knopf, 1967.

2 „aspires to silence, leaving us with uneasy intimations of outrage and apocalypse”; *ibid.*, p. 3.

3 *Ibid.*, p. 5.

4 „Silence develops as the metaphor of a new attitude that literature has chosen to adopt toward itself”; *ibid.*, p. 15.

Hasan apokaliptičnu tišinu posmatra kao vid samoodbrane i kao izbor književnosti same. Međutim, njegovo shvatanje literature kao globalnog fenomena, koji se vlada po sopstvenim zakonima, kao da gubi iz vida mogućnost ličnog piščevog izbora izražajnih sredstava. Šta biva kad tišinu izabere sam pisac, ne kao globalan, programski odnos prema svetu, nego „samo” kao stilsko sredstvo?

Na to će pitanje Hasan ponuditi odgovor u eseju posvećenom Ernestu Hemingveju⁵, objavljenom tri godine nakon **Književnosti tišine**, gde će o tišini progovoriti na mikroplanu pojedinačnog dela i sa tačke gledišta stila. Ipak, poetiku ovog pisca Hasan ne može da ne sagleda i kao odjek globalnog uticaja istorije i civilizacije na književnost, o čemu svedoči i sam početak eseja:

Hemingvej je umro. Njegovo delo sad polazi na perverzni put u književnoj istoriji na kakav kreću dela velikih pisaca. Njegov rad će se možda pokazati većim od Foknerovog, Eliotovog ili O'Nilovog, većim od bilo kod drugog američkog pisca našeg veka, *najbliži našem bezumlju i nadi*.⁶

Hemingvejevo delo tako prerasta u refleksiju apokaliptičkog vremena i rasipa vrednosti u njemu. Ono izaziva i šok i prosvetljenje, stvarajući istovremeno mogućnosti za prevrednovanje svih vrednosti. U Hemingvejevom delu Hasan otkriva paralele sa tradicijom antiknjiževnosti kakvu su pisali De Sad, Kafka i Beket, a ovog pisca poredi sa pesnicima simbolizma po želji za pročišćenjem jezika. Poput mnogih drugih kritičara, Hasan ukazuje da Hemingvejev realizam proishodi iz otpora realističkim konvencijama, koje falsifikuju pravo iskustvo, a lažno dramatizuju događaje koji inače nisu dramatični. Neverica u jezik jeste još jedna odlika Hemingvejevog pisanja: dokaz za to naći ćemo i u činjenici da nijedan prozni pisac ne operiše tako malim vokabularom kao on. Retke reči koje preuzima iz stranih jezika ili su elementarne i posve jednostavne, ili pak kolokvijalne, katkad i opscene. Samo iskustvo rata, razaranja i zločina, koje Hasan pominje kao razlog književnosti da začuti, dovoljan je argument kad je ovaj pisac u pitanju da odbrani govor o elementarnom ljudskom, o osnovnim instinktima i suštinskim pitanjima egzistencije. Što se pojma „opscenosti” tiče, on za Hemingveja nije sinonim skarednosti već prekomerne verbalizacije i metafizičkog govora koji vode u laž i apstrakciju, sinonim kićenog, „baroknog” izraza, suprotnost meri i suzdržanosti. Za Hemingveja su verbalna akrobatika i verbalizovanje apstraktnih sadržaja ravne opscenosti; prava vrednost književnosti leži u sažetom prikazivanju konkretnog.

Tako se koreni Hemingvejeve tišine nalaze u intenciji da se osećanje, događaj i iskustvo prikažu, predstave, evociraju, a ne da se prepričavaju i opisuju. Tišina, u njegovom slučaju, nije drugo ime za lišavanje ili uskraćenost, nego sinonim mere, redukcije na neophodno i suštinsko. Akcija stoga često zamenjuje reči, a misao i osećanje ostaju implicitni.

U pokušaju da izbegne govor banalizovanih slika i sačuva direktnost jezičke poruke, Hemingvej koristi i sleng, govor na sredokraći metafori klišea:

⁵ Ihab Hassan, *The Silence of Ernest Hemingway*, Melvin J. Friedman and John B. Vickery (eds.), *The Shaken Realist: Essays in Modern Literature in Honor of Frederick J. Hoffman*, Baton Rouge, Louisiana University Press, 1970.

⁶ „Hemingway is dead. His work now begins the perverse journey in literary history that the work of great authors undertakes. His work may prove, above Faulkner's, Eliot's, or O'Neill's, above the work of any other American writer of our century, closest to our insanity and hope”; Ihab Hassan, *The Silence of Ernest Hemingway*, p. 5. Podvukla V. G.

Sleng, činjenica i govorenje manje od onog što se podrazumeva su, kao verbalni modusi, dvosmisleni. Naizgled čine da površina jezika otvrdne; isprva deluju kao tehnike semantičkog sputavanja ili čak odsustva. Stvaraju nekakvu tišinu. A ipak im je cilj da stvore značenje; na kraju one funkcionišu kao tehnike semantičke prisutnosti. Tišina je progonjena mnoštvom glasova. Takva se dvoličnost tišine sreće u Hemingvejevoj prozi. Književnost se rađa u samoporicanju, a stil evoluiruira u čist anti-stil.⁷

Hemingvejeva tišina je mudro oružje, jer je njena redukovanost samo prividna - ona u sebi umnožava glasove, stavove i utiske, sadrži sve neizrečeno. Ona nije negacija reči i iskaza već njihov produžetak. Stoga Hasan i koristi jedan specifičan termin da označi mesto tišine u tekstu - termin „lakuna”; rekavši da „Hemingvej našu percepciju kontroliše pravilnim rasporedom lakuna”,⁸ nagoveštava da se radi o praznom, namerno nepopunjenom mestu u tekstu, o izostavljenom a ne o zaboravljenom i zametnutom.

Na nekoliko primera videćemo kako Hemingvej prikazuje nasilje i emotivnu dramu, bilo putem prećutkivanja svega što je suviše bolno i delikatno da bi se izreklo, bilo nadomeštenim govorom o nevažnim i sporednim temama.

Jedna od priča u kojima tišina igra ključnu ulogu su *Ubice* (The Killers). Tišina se pokazuje u svoj svojoj mnogostrukosti, ne samo kao uzdržavanje od govora nego i kao prenošenje poruke neverbalnim sredstvima. Ova priča posvedočiće kao prećutkivanje biva rečito ako je praćeno efektom kompozicijom i tehnikom.

Kritičarima se priča *Ubice* učinila i originalnom i prepoznatljivom u isti mah. Reklo bi se, ponajpre, da je pripovedni model primenjen u njoj bez presedana. Izrazito ekstrospektivno pripovedanje i krajnja „nevidljivost” pripovedača učinili su *Ubice* primerom „oka kamere” ili filmskog i sceničnog propovedanja za mnoge teoretičare, uključujući Franca Šancela (Franz Stanzel) i Vejna Buta (Wayne C. Boothe). Ne samo da je pripovedanje eksternalizovano do krajnjih granica, nego potpuno izostaje čak i impersonalni komentar o reakcijama likova. Čitalac je u poziciji filmskog gledaoca - sudu na osnovu prikazanog i manifestovanog, nemajući nijednog trenutka uvid u unutrašnji svet aktera priče. Sve što vidi, to i zna: dva čoveka upadaju u restoran u gradu Samitu u potrazi za švedskim bokserom Oleom Andresonom kog moraju da ubiju. Zaseda, koju su postavili nakon što su Nika Adamsa i kuvara Sama zavezali u kuhinji, nije uspela. Nakon što se oslobodio, Nik odlazi da upozori boksera i nalazi ga kako iščekuje dželat, potpuno nezainteresovan za svoju sudbinu.

Zanimljivo poređenje *Ubica* sa Kafkinim *Procesom*⁹ daje Artur Voldhorn (Arthur Waldhorn): plaćene ubice Al i Maks, koje Nik sreće u restoranu, podsećaju na sablasne egzektore Jozefa K.-a. Čitav događaj je groteskan, predodčen kao u krivom ogledalu: Hemingvej, slično Kafki, reflektuje stvarnost, ali sa zastrašujućom distorzijom usled koje ona počinje da liči na ružan san. Na tematsko-idejnom planu ova grotesknost je očita, ali je nepobitno da se njeno dejstvo pojačava upravo znalačkim rasporedom lakuna, kao i odlučnim odstupanjem naratora od uloge medijatora i tumača.

⁷ „Slang, fact, and understatement, as verbal modes, are equivocal. They appear to harden the surface of language; at first, they seem techniques of semantic restraint or even absence. They produce a stillness. Yet their end is to create meaning; they finally function as techniques of semantic presence. The stillness is haunted by many voices. Such is the duplicity of silence in Hemingway's fiction. Literature creates itself in self-opposition, and style evolves into a pure anti-style”; *ibid.*, p. 7.

⁸ „Hemingway controls our perception by a careful disposition of lacunae”; *ibid.*, p. 12.

⁹ Vidi Arthur Waldhorn, *A Reader's Guide to Ernest Hemingway*, New York, Farrar, 1972, p. 61.

U ovoj priči uočljivi su brojni dramski elementi, poput dominantnog dijaloga, didaskalija i jasne scenske strukture. Pojedinačne scene se samo „pretapaju” jedna u drugu kao filmski kadrovi, a svi podaci se prenose škrtim realističkim dijalogom ili ekspozicijom bitnih detalja. I Nik i čitalac prinuđeni su da sami izvlače zaključke na osnovu zapažanja detalja i procenjivanja okruženja i protagonista. U ovoj priči ima manje autorskih intervencija i komentara nego u mnogim dramskim delima, te je Karl Fiken (Carl Ficken) navodi kao primer primene „obezličene” pripovedača,¹⁰ koji nikad ne otkriva misli i osećanja junaka, izuzev putem dijaloga. Njegova priča počinje *in medias res*, bez ikakvog uvoda, slikajući situaciju i likove čija je tipičnost krajnje varljiva:

Vrata Henrijevog restorana otvoriše se i dva čoveka uđoše. Oni sedoše za tezg.

'Šta želite?' upita ih Džorž.

'Ne znam' reče jedan od njih. 'Šta ti hoćeš da jedeš, Al?'

'Ne znam', reče Al. 'Ne znam šta hoću da jedem.' (...)

'Ja ću svinjsko pečenje sa sosom od jabuka i krompir pireom', reče prvi čovek.

'Nije još gotovo.'

'Zašto ga, dođavola, onda stavljate na jelovnik?'

'To je za večeru', objasni Džordž. 'Možete ga dobiti u šest sati.'

Džordž pogleda u sat na zidu iza tezge.

'Pet je sati.'

'Sat pokazuje pet i dvadeset', reče drugi čovek.

'Ide napred dvadeset minuta.'

'Oh, dođavola i sa satom', reče prvi čovek. 'Šta imate za jelo?''¹¹

Mušterije koje ne znaju šta će da poruče, jela kojih nema iako su popisana na jelovniku, sat koji ne pokazuje tačno vreme, sve to doprinosi da, bez ikakvog opisa, komentara ili otvorenog nagoveštaja događaja koji će uslediti, priča uznalikuje košmaru. Ništa ne znamo o plaćenim ubicama Alu i Maksu - ni o njihovoj motivaciji, ni o njihovim karakternim svojstvima. Prozni lik lišen društvenog konteksta koji bi ga odredio postaje potpuno nestvaran. Njegova lišenost svojstava simptom je apokalipse i raspada koji dolaze skupa sa zločinom i korupcijom čak i u mala, izolovana mesta. Al i Maks pretvaraju se u obezličene mučitelje čija je uloga „anđela smrti” suviše zlokobna da bi se o njima podrobno govorilo. Vidimo ih samo na delu kao inkvizitore: Al i Maks ispituju vlasnika restorana Džordža polagano, zaobilazno, odnoseći se prema njemu osiono i podrugljivo. Oni nisu nimalo voljni da mu objasne razloge sa kojih Ole Anderson mora da umre - radije bi da Džordža zapanje nemotivisanošću toga čina:

'Zašto hoćete da ubijete Ole Andersona? Šta vam je on učinio?'

'Nikada nije imao prilike da nam nešto učini. Čak nas nikada nije ni video.'

'I on će nas samo jedanput videti', reče Al iz kuhinje.

¹⁰ Carl Ficken, *Point of View in the Nick Adams Stories*, **Fitzgerald/Hemingway Annual**, 1971, pp. 212-235.

¹¹ James Fenton (ed.), **Ernest Hemingway: The Collected Stories**, London, David Campbell Publishers Ltd, 1995, p. 204; prevod Vere Ilić citiran je prema Ernest Hemingvej, **Pripovetke**, Novi Sad, Matica srpska, 1967, str. 283-294.

Nedostatkom motivacije Al i Maks potvrđuju svoju nerealnost. Njihovi postupci slede kodeks istrgnut iz sveta gangsterskog filma i trilera, nasilno izmešten u realan svet, kodeks koji ih čini superiornima ali time ne biva manje apsurdan. Oni će se uživeti u ulogu egzekutora, mučitelja i sudije istovremeno. Njihovog se kodeksa drži i Ole - on ne pokušava da beži, jer zna da se kazna ne može izbeći.

Nik otvori vrata i uđe u sobu. Ole Andreson je ležao na krevetu, potpuno obučan. Bio je bokser teške kategorije i bio je suviše dugačak za svoj krevet. Ležao je sa nastavkom ispod glave. On ne pogleda u Nika.

'Šta je?' upita.

'Bio sam u Henrijevom restoranu', reče Nik. 'i dva tipa su ušla i vezala mene i kuvara i rekli su da će vas ubiti.'

Zvučalo je glupo kada je to rekao. Ole Andreson ne kaza ništa.

'Uterali su nas u kuhinju', reče Nik. 'Oni bi pucali u vas da ste došli na večeru.'

Ole Andreson je gledao u zid i ništa nije rekao.

'Džordž je rekao da je bolje da dođem i da vam to ispričam.'

'Ništa ja tu ne mogu da učinim', reče Ole Andreson.

Pokušaj da se prepriča groteskan i nerealan događaj biva osuđen na neuspeh - utoliko pre što Ole ne pokazuje znake uzbuđenja, straha niti brige za svoj život. Sam Nikov doživljaj je neopisiv zato što je nepojmljiv; o njemu bi se dalo govoriti da postoje uzroci i povodi, logički sled shvatljiv ljudskom umu. Nemotivisanost, apsurd, izostanak očekivane reakcije pokreću tišinu: jer, kako verbalizovati ono što se u potpunosti kosi sa našim iskustvom sveta? Dramatična tišina nastaje na kraju, kad nam pripovedač ne otkriva da li je Ole Anderson ubijen ili ne - to i nije bitno, barem sa pripovedačeve tačke gledišta. Događaji pokazuju da nema logičkog sleda ni racionalnog objašnjenja, te tako ni ishoda. I sami pripovedni prioriteti ukazuju na besmisao svakog razrešenja: čak i u slučaju da švedski bokser ostane živ, Niku Adamsu svet se ne bi učinio ništa boljim, budući da je iskusio strah, nespokoj i nesigurnost.

Tamo gde reč ne može dovoljno upečatljivo da prenese osećaj i reakciju, to čini struktura u kojoj se smenjuju ekspozicija i zatamnjenje, izjednačavajući cenzuru tišine sa neizgovorivošću i neopisivošću. Upotreba tišine manifestuje se kao zamena prioriteta - umesto kazivanja, prikazuje se, umesto opisa primenjuje se ekspozicija detalja ili postupka, a nije retka ni zamena glavnog toka radnje sporednim. Kad ne može da opiše situaciju iz nekih razloga, pisac će tu nemoć kompenzovati fokusiranjem na sporedno.

Primer takve pripovedne strategije nalazimo u priči *Kanarinac za jednu osobu* (A Canary for One), gde se pomoću tišine do samog kraja čitalac navodi na pogrešan trag u pogledu teme priče. Kao glavna junakinja se, logikom manifestovane pripovedne strukture, od samog početka nameće jedna nagluva starija dama koju mladi bračni par (pripovedač i njegova supruga) upoznaje u vozu. Pripovedač nas zasipa podacima o gospođi, ali ne otkriva ništa o sebi ni o svojoj supruzi. Njih dvoje su samo glasovi koji katkad odjeknu, stvarajući iluziju daje beskrajni, samodopadni monolog stare dame vid saobraćanja: sve u vezi s njima dvoma obavijeno je tišinom, a čak ni razlog njihovog putovanja u Pariz ne saznajemo sve do poslednje rečenice. Tišina nas vara i u pogledu žanra: iz prve dve trećine priče moglo bi se pomisliti da je u pitanju satiričan portret jedne američke dame, ali kad se osvedočimo u pripovedačev bol, shvatamo da čitamo priču o kraju jednu ljubavi i jednog braka:

Nosač doveze jedna teretna kolica i nagomila na njih prtljag, a moja žena i ja se pozdravismo sa Amerikankom, čije je ime čovek iz kompanije Kuk pronašao na mašinom otkucanoj stranici u čitavom svežnju stranica ispisanih mašinom, koje je ponovo vratio u džep.

Išli smo za nosačem sa teretnim kolicima niz dugi betonski peron duž voza. Na kraju je bila jedna kapija i čovek koji je uzimao karte.

Vratili smo se u Pariz da se razvedemo.

Glavni junak pokušavao je da svoj bol preseli u tišinu, da ga potisne tako što je svu pažnju usmerio na svoju krajnje nevažnu saputnicu. Ono što nam pripovedač do samog kraja ne otkriva jasno pokazuju, s druge strane, struktura i značenje slika u priči. *Kanarinac za jednu osobu*, kako Džulijan Smit (Julian Smith) uočava,¹² ostvaruje nenametljiv kontinuitet u upotrebi slika zamki i kaveza. Isto kao što je kanarinac iz naslova, koga gospođa kupuje svojoj kćeri, zatočen u kavezu, bračni par je uhvaćen u zamku bolnih uspomena na zajednički život koje svaki čas iskrsavaju u naoko trivijalnom ćaskanju sa saputnicom; brzi voz je na neki način simbolički reprezent njihove sudbine, jer strelovito i neumitno hrli ka svom jedinom mogućem odredištu. Tek u poslednjoj rečenici saznajemo da je cilj zajedničkog puta u Pariz rastanak i odvojen život. U kupeu, kao u kakvom kavezu, bračni par je prinuđen da bude zajedno, iako oboje žele (ili bar osećaju da moraju) da žive odvojeno.

Gospođa je zarobljenica sopstvenih predrasuda, uskogrudosti, potrošačkog mentaliteta, neznanja. Međutim, pripovedač ne iznosi svoje mišljenje o njoj ni u jednom trenutku; iz njegovih reči ili reakcija nećemo zaključiti šta misli o gospođi. O njegovom stavu prema njoj saznajemo samo na osnovu selekcije detalja koje pripoveda:

Amerikanka se divila putnom kaputu moje žene i pokazalo se da je Amerikanka kupovala haljine već dvadeset godina u istoj maison de couture u ulici Saint Honoré. Imali su njenu meru i jedna vendeuse, koja je poznavala nju i njen ukus, birala joj je haljine i slala ih u Ameriku. Stizale su na poštu blizu mesta gde je stanovala u gornjem delu Njujorka, a carina nikada nije bila preterana, jer su otvarali haljine tamo na pošti radi procene vrednosti i one su uvek bile vrlo jednostavne, bez zlatne čipke ili ukrasa koji bi činili da izgledaju skupe. Pre sadašnje vendeuse, koja se zvala Thérèse, bila je jedna druga vendeuse koja se zvala Amélie. Ukupno za dvadeset godina bile su samo dve. Uvek je bio isti couturier. Međutim, cene su se povećale. Promenom valute ipak se to izjednačavalo. Sada su imali i meru njene ćerke. Ona je sada odrasla i nema više izgleda da će menjati meru.

Muš i žena se tokom cele priče nijednom nisu jedno drugom obratili, svesni da neće moći da se sporazumeju. Njihovo ćutanje takođe pokazuje da je već sve rešeno u njihovim životima, te otud govor više nema nikakve svrhe.

Tako se, posmatrajući pojedinačne primere Hemingvejevih priča, možemo uveriti u ispravnost Hasanovog razmišljanja o tišini. Tišina je u najvećoj meri ontološki uslovljena, jer je ona u tesnoj vezi sa našim viđenjem sveta čiji smo integralni deo. Sve što se u tom svetu naprasno promeni ili izobličiti, nailazi na muk. Tišina je tako tesno vezana sa našom nemoći prilagođavanja ili prihvatanja promena. Najdrastičniji ishod, ishod u vidu kraha

¹² Julian Smith, „A Canary for One”: Hemingway in the Wasteland, *Studies in Short Fiction*, V (1967-68), pp. 355-361.

junakovog sveta, dešava se ćutke, nailazi ne samo na tišinu nego i na ogluvelost i oglušivanje, kao u priči *Kanarinac za jednu osobu*. Tišina nije znak da se odbija komunikacija, nego da je ona nemoguća između nekompatibilnih svetova, kao u *Ubicama*. Budući svestan važnosti te reakcije za čoveka, Hemingvej se prihvata teškog i delikatnog zadatka da tišinu rasporedi tako da ukaže na dezorijentaciju i alijenaciju koji je uzrokuje.

dr Vladislava Gordić

SILENCE AS AN ELEMENT OF STRUCTURE AND STYLE IN SHORT FICTION OF ERNEST
HEMINGWAY

Summary

Hemingway frequently uses silence as a constitutive element of his short stories which corresponds to the conception of this genre. His literary practice is adequately explicated in the works of Ihab Hassan. Our intention here is to show the structural and stylistic function of silence in two of Hemingway's stories.

Key words: silence, short story, narration

UDK: 378.147-008(410)

INTERDISCIPLINARNI PRISTUP U NASTAVI STUDIJA BRITANSKE KULTURE

Dr Zoran Paunović

REZIME

Rad predstavlja prilog metodologiji nastave Studija britanske kulture, zasnovan prevashodno na praktičnim iskustvima. Pristup nastavi ovog predmeta trebalo bi da se odvija u tri stadijuma: definicije kulture, određivanja individualnog polazišta nastavnika i prepoznavanja specifičnih zahteva koje nameće svaka nastavna jedinica. Drugi deo rada razmatra osnovne prednosti i nedostatke položaja „nematičnog“ nastavnika Studija britanske kulture u odnosu na britanskog predavača.

Ključne reči: Kultura, studije (britanske) kulture, nastava, interdisciplinarni pristup

Poslednjih decenija, posebno u anglosaksonskom svetu, studije kulture (*cultural studies*) postojano i sigurno izrastaju u zasebnu humanističku granu koja, umesto površnog eklekticizma iz svojih pionirskih dana, sve više nudi plodne i podsticajne sinteze, vraćajući na taj način dug pojedinačnim oblastima kulturnih izučavanja, iz kojih crpe svoju građu. Zbog toga bi u globalnom kontekstu tema, koju naslov ovog rada najavljuje, možda mogla zazvučati kao suviše uopšteno i čak davno razrešeno pitanje o kome više nije potrebno raspravljati. Međutim, iz perspektive „nematičnog“ (dakle, „nebritanskog“) predavača Studija britanske kulture, razmatranje mogućnosti interdisciplinarnog pristupa u nastavi ovog predmeta, dobija i neke nove, matičnim predavačima i izučavaocima manje poznate aspekte. Dakle, uz prilično uopšteno temu i sasvim specifičnu tačku gledišta, ovo razmatranje trebalo bi da izbegne dve opasnosti: pre svega, ponavljanje već bezbroj puta isticanih zaključaka, a potom i preteranu uslovljenost specifičnošću polazišne tačke, zbog koje bi razmišljanje moglo postati preusko, pa stoga i sasvim irelevantno za sve koji rade izvan opisanog konteksta. Uz neprestanu težnju za pronalaženjem zlatne sredine između spomenute dve krajnosti, većina zaključaka u ovom radu nastala je kao plod još uvek kratkog, ali zanimljivog i dinamičnog iskustva „nematičnog“ predavača Studija britanske kulture.

Ti zaključci, međutim, začeti su na osnovama stvorenim pojedinim teorijskim postavkama; na tim istim postavkama zasnovan je u velikoj meri i čitav nastavni proces. Pre svega, valja biti sasvim siguran u to čime se bavi jedan tako uopšteno imenovan predmet. Složimo li se da je manje-više jasno šta označava pridev „britanski“, kao i to šta znači termin „studije“, ostaje problem definisanja kulture. Pristup izučavanju i nastavi Studija britanske kulture u najvećoj meri zavisi od definicije kulture koju koristimo kao polazište. Ukoliko, na primer, odlučimo da posmatramo kulturu kao „skup društvenih procesa kojima se stvaraju, prenose i razmenjuju značenja“¹, jasno je da ključnu reč u tom određenju

¹ Tony Thwaites, Loyd Davis, Warwick Mules, *Tools for Cultural Studies*, MacMilan, Melbourne, 1994, p. 1

predstavlja termin *značenja*, te da stoga okvir izučavanja nudi (ili nameće) semiotika. Videne iz te perspektive, studije kulture predstavljaju „*niz pitanja o tome šta možemo reći o različitim oblastima... ukoliko im pristupamo kao procesima značenja*”.² *Prihvatimo li definiciju Margaret Dudi, koja kulturu određuje kroz „priče koje ona sama sebi priča”*³, *težište istraživanja pomera se ka mitovima i mitologiji kao najbitnijim putokazima ka punom razumevanju jedne kulture, ali i prema književnosti ili masovnim medijima kao savremenim izvorima priča i mitova. Rejmond Vilijams, dalje, vidi kulturu kao „proizvod nekadašnjih dokonih klasa... (i)... nasleđe nove klase u usponu, koja u sebi nosi klicu čovečanstva budućnosti.*”⁴ Ova je definicija sasvim očigledno sociološki usmerena, pa kao takva nameće i sličan pristup. I tako dalje. Navedeni primeri pokazuju da čak i pokušaj stvaranja vrlo širokog okvira za studije kulture, prethodnim opštim određenjem pojma kulture, predstavlja veoma težak zadatak, pošto je ne samo teško, već i nemoguće dati dovoljno uopšteno određenje, jer svaka od tih „opštih” definicija neizbežno vodi ka užoj oblasti unutar nestabilnih i dinamičkih granica studija kulture uzetih u celini.

To, međutim, i nije tako loše kako se na prvi pogled može učiniti. Štaviše, čak i kada nam takvo određenje ne bi bilo nametnuto, morali bismo ga sami sebi nametnuti. Drugim rečima, nakon odgovora na pitanje šta za nas znači termin „kulture”, nužno je da preciznije definišemo vlastito polazište. To ne bi trebalo da predstavlja veliki problem, pošto je to polazište nužno unapred određeno; ono je uslovljeno našim ranijim naučnim radom, i valja ga tražiti u onome što smatramo svojom „specijalnošću”. (Još uvek, čak i u svetskim razmerama, ima malo eksperata za studije kulture kao zasebne, zaokružene oblasti). Lako je, dakle, definisati vlastito polazište, no to nije i najvažniji zadatak u ovom drugom stadijumu pristupa studijama kulture, jer to polazište i određujemo samo zbog toga da bismo mogli da ga se klonimo što je više moguće. Takav oprez je nužan zbog toga što nam se ono što najbolje poznajemo prirodno nameće kao oslonac, pa postoji opasnost da u jednom trenutku shvatimo kako, na primer, posmatramo klasna pitanja kroz prizmu i s tačke gledišta književnosti, da život etničkih manjina u Britaniji analiziramo na sličan način, da i sve drugo sagledavamo uvek sa iste tačke gledišta, te da na taj način, dakako, stvaramo nepotpunu, jednostranu sliku izučavanih problema.

Moramo, dalje, biti svesni i činjenice da pristup svakoj oblasti izučavanja, dakle i svakoj nastavnoj jedinici u okviru Studija kulture, u zavisnosti od materije kojom se odabrana oblast bavi, nameće specifičnu polazišnu tačku i specifičan okvir. Ponekad se taj okvir prividno, ili zaista poklapa sa okvirom koji nameće specijalnost nastavnika. Tako, na primer, nastavni plan Studija britanske kulture na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu sadrži jedinicu pod nazivom *Mitovi i legende: nekadašnji i savremeni značaj*. Najjednostavniji pristup za nastavnika, čija je specijalnost književnost, podrazumevao bi organizaciju nastave isključivo unutar okvira nauke o književnosti; dakle, uočavanje prisustva različitih mitova i legendi u književnosti i zasnivanje svih zaključaka na tim osnovama. Takav pristup, međutim, obuhvatio bi samo jedan aspekt teme. Za širi uvid u materiju, neophodno bi bilo potražiti pomoć različitih humanističkih disciplina. Istorijskim pristupom, na primer, moguće je pokazati kako se konotativna sadržina predstava o mitskim ličnostima, događajima i mestima s vremenom menja. (Odličan primer takvih promena nudi

² Ibid., p. 2.

³ Margaret Anne Doody, *The True Story of the Novel*, Rutgers University Press, New Brunswick, 1996, p. 17.

⁴ Raymond Williams, *Culture and Society 1780-1950*, u: Anthony Easthorpe and Kute McGowan, *A Critical and Cultural Theory Reader*, Open University Press, Buckingham, 1994, p. 224.

čuveni praistorijski spomenik Stounhendž u Velikoj Britaniji; tokom dvadesetak vekova, ta monumentalna i tajanstvena kamena tvorevina smatrana je najpre svetilištem, potom grobnicom, pa opservatorijom, da bi poslednjih decenija postala omiljeno mesto za održavanje rok-koncerta). Na sličan način, uz izrazitije oslanjanje na saznanja i metode političkih nauka, bilo bi mnogo lakše objasniti smisao i suštinu najznačajnijih nacionalnih mitova (poput mitskog značaja bitke kod Kalodena za škotsku nacionalnu svest), ili, uz pomoć istorije umetnosti, koja je u stanju da ponudi obilje primera različitih umetničkih predstava mitskih ličnosti, moguće je sagledati raznolikost viđenja najuticajnijih mitskih ličnosti. (Upoznavanje s različitim likovnim interpretacijama „Gospe od Šalota” iz istoimene Tenisonove pesme, na primer, veoma je plodno polazište za raspravu o mogućnostima interpretacije mitskog sadržaja).

Bitno drugačiji primer uslovljenosti pristupa materiji izučavanja pronalazimo u temama koje se bave medijima masovne kulture. Izučavanje masmedija s vremenom je takođe izraslo u samostalnu, široku naučnu disciplinu, no ona ipak nije u stanju da sama obuhvati sve aspekte jednog od najznačajnijih fenomena modernog doba. Za razliku od prethodnog primera, u kome se nauka o književnosti prirodno nameće kao okvir izučavanja, ovde vrebaju drugačija opasnost. U izučavanju masmedija, naime, lako se gube iz vida izvesni literarni aspekti fenomena (kao, na primer, stilske razlike između „ozbiljne” štampe i „tabloida”). Nastavimo li istim pravcem razmišljanja, uočićemo i to da tema masmedija ima i te kako mnogo veze sa lingvistikom, posebno psiholingvistikom i sociolingvistikom, disciplinama koje su suštinski bitne za razumevanje mnogih aspekata fenomena masovnih medija, od komercijalne do političke propagande. Psihologija i sociologija, takođe, mogu da ponude najcelovitija objašnjenja mehanizma masovne proizvodnje savremenih heroja i ikona (pri čemu najupečatljiviji primer svakako predstavlja „slučaj” princeze Dajane).

Navedeni primeri jasno svedoče o tome da se kulturni procesi moraju izučavati na multidisciplinarnan način, i da te procese nužno moramo posmatrati u njihovoj međusobnoj povezanosti i interakciji a ne, kako se to često čini, kao izdvojene, samostalne fenomene.

Takav zaključak nameće i jedno veoma praktično pitanje: kako, naime, predavač Studija britanske kulture, može biti ekspert, ili bar dovoljno stručan, u tako raznovrsnim oblastima znanja? Odgovor je: nikako, uz napomenu da tako nešto nije ni potrebno. Naime, mnoga dosadašnja iskustva pokazuju da je saradnja sa ekspertima u pojedinačnim naučnim disciplinama obuhvaćenim Sudijama kulture nesumnjivo jedna od ključnih pretpostavki za uspeh u nastavi ovog predmeta. Često se, uostalom, ističe da je predavač Studija kulture ostaje važan zadatak da ne dopusti sebi da se previše razmeće svojim „svaštarskim” znanjem. To znanje, međutim, nije neupotrebljivo; ono se može, i mora iskoristiti za otkrivanje i angažovanje saradnika čije znanje nije tako univerzalno, ali jeste vrhunsko u jednoj odabranoj oblasti. Ukatko, univerzitetski nastavnik Studija kulture trebalo bi da nastoji da postane neka vrsta dirigenta pažljivo odabranog orkestra eksperata, čija će muzika delovati blagotvorno na čula i umove studenata.

Dodajmo, na kraju, još nekoliko specifičnih napomena sa stanovišta „nematičnog” predavača Studija britanske kulture. Očigledna je, najpre, činjenica je da je za takvog nastavnika praktično nemoguće da poseduje količinu i nivo znanja kakvim raspolaže njegov britanski kolega. Postoji, međutim, i jedan složeniji problem, koji je u isti mah toliko suptilan da ga mnogi nastavnici uopšte i nisu svesni (pri čemu valja istaći da je gotovo podjednako bitan i za predavače stranog jezika i književnosti). Često se, naime, zaboravlja da „...učenici ne mogu jednostavno da stresu sa sebe svoju kulturu i zakorače u drugu. To nije pitanje oslobađanja od vlastitog „kulturnog prtljaga”, pošto je njihova kultura deo

njih samih, ona ih je oblikovala i stvorila kao društvena bića."⁵ Ovom lucidnom zapažanju valja dodati samo to da se ono može primeniti i na nastavnike, i to, čini se, u još većoj meri, posebno kada je reč o predavačima Studija kulture.

Drugim rečima, jedan od ključnih preduslova uspeha za predavača Studija britanske kulture jeste da pokuša da o različitim aspektima strane kulture ne govori „spolja”, kao o skupu fenomena koji pripadaju jednom drugom, po svemu različitom svetu, već „iznutra”, kao o nečemu što tvori suštinski deo i njegovog vlastitog kulturnog fundamenta. Taj fundament bi zapravo trebalo da predstavlja amalgam nasleđene i prirodno apsorbovane matične, i stečene – „naučene” britanske kulture. S takvim polazištem, nastavniku ostaje zadatak da pokuša da sličan amalgam uključi u „kulturni prtljag” studenata. Dakle, umesto samo naizgled bitnih gomila podataka, predavač Studija britanske kulture treba da ponudi studentima ona teže opipljiva i uhvatljiva ali suštinski bitna obeležja britanske kulture, uz nastojanje da ih postepeno pretvori u živi aktivan elemenat njihove lične kulture.

Svoju „dvostruku” kulturnu podlogu, dakle, nematični predavač Studija britanske kulture trebalo bi da iskoristi kao ključnu prednost nad podrazumevano kompetentnijim britanskim predavačima. I to ne jedinu prednost; jer će predavač, čija se kulturna podloga u značajnoj meri preklapa sa onom kojom raspolažu njegovi studenti, imati iprilično jasnu predstavu o nivou prethodnog znanja studenata. Takav predavač znače koja su dela iz engleske književnosti njegovi studenti pročitali, koje su filmove i televizijske serije imali prilike da vide i kakve su još prilike za sticanje znanja o britanskoj kulturi imali na raspolaganju. Takva svest o prethodnom znanju studenata omogućava znatno efikasniju organizaciju nastave; njome se smanjuje mogućnost gubljenja vremena na upoznavanje studenata s nečim što im je odavno poznato, kao i mogućnost nastajanja problema i razočaranja (kako nastavnika tako i studenata) proisteklih iz previsoko ili prenisko postavljenih polaznih osnova nastave.

Dodajmo još i to da preklapanje kulturne podloge nastavnika i studenata otvara nastavniku široke mogućnosti za plodna i korisna poređenja dveju kultura, koja po pravilu vode potpunijem razumevanju ne samo određenih tema, već i same suštine izučavanja kulturnih fenomena.

Kultura se sa svojim različitim značenjima, aspektima i sadržajima, veoma brzo menja. Zajedno s njom, prirodno, menjaju se i studije kulture, te zbog toga i pristup izučavanju i nastava iz ove oblasti moraju biti maksimalno prilagodljivi i otvoreni za promene. Svest o tome jedan je od osnovnih preduslova za stvaranje uspešnih stručnjaka i predavača u ovoj izuzetno perspektivnoj humanističkoj disciplini.

Dr Zoran Paunović

INTERDISCIPLINARY APPROACH IN TEACHING BRITISH CULTURAL STUDIES

Summary

The paper deals with the methodology of teaching British Cultural Studies, predominantly with the teacher's approach to the subject. The approach should consist of three steps: definition of culture in general, definition of the teacher's individual starting point, and the recognition of specific requirements imposed by the teaching matter in each unit. Since the problems are discussed from the point of view of a non-native British Cultural Studies teacher, the paper also gives a comment on the disadvantages and advantages peculiar to teachers in that position.

Key Words: Culture, (British) Cultural Studies, teaching, interdisciplinary approach

⁵ Michael Byram, „Teaching-and-Learning Language-and-Culture”, *Multilingual Matters*, 100, ix, Clevedon, 1994, p. 43.

UDK: 820(73).09 Po, E.A.

PRIRODA FANTASTIČKOG U DELU EDGARA ALANA POA

Mr Ivana Đurić Paunović

REZIME

Sagledavanje fantastičkog sloja u pripovetkama E. A. Poa doprinosi potpunijem razumevanju opusa ovog autora, kao i detaljnijem određenju same prirode fantastičkog. U radu je analizovana fantastička komponenta prisutna na nivou fabule, kroz primere pripovedaka u kojima pisac fantastičko koristi na takav način na njegov efekat varira od horora i gotike do satire i parodije.

Ključne reči: fantastičko, fabula, horor, gotika, parodija, satira.

Američka književnost devetnaestog veka rasprostire se unutar granica dva sveta: sveta „civilizacije” i sveta „granice” (*frontier*). Naseljena i nenaseljena mesta severnoameričkog kontinenta, koja su bila inspiracija mnogim američkim piscima, Edgaru Alanu Pou nisu bila dovoljno prostrana, te je on svoje „teritorije” osvajao u predelima znatno manje opipljive i konkretizovane stvarnosti. Po se zaputio u istraživanje ne baš jasnih, često neprohodnih i višeznačnih „kontinenata” svog uma inspirisanog čudnim stanjima svesti. Radnja Poovih priča može da se događa na različitim tačkama zemljine kugle, ali ona je uvek smeštena u zatvoren i nepokretan prostor u kome, izuzev grozničave akcije uma, istinske dinamike zapravo i nema. Autorka knjige *Opijum i rimantičarska imaginacija*, u poglavlju o Pou navodi psihološke pojave i stanja koja su, kao izvor inspiracije, najznačajnije obeležila njegov rad: „Veoma su ga zanimala neobičnastanja svesti – snovi, granica između sna i jave, nesvestica, katalepsija, dolazak k svesti, veliki strah i uznemirenost, gubitak identiteta, opsesija, letargija, melanholija, klaustrofobija, vrtoglavica.”¹ Sva ta stanja za Poa su predstavljala oblik drugačijeg, potpunijeg percipiranja stvarnosti, mogućnost uvida u one njene aspekte koji nisu dostupni svakodnevnoj, običnoj svesti. Fantastika se u književnoj praksi javlja kao mogući način da se takva stanja opišu, približe, i možda posredno prožive.

Dok se u delima Gogolja, Kafke i Mopasana fantastika ostvaruje najpre na planu „fizičke” realnosti (a zatim se njen uticaj širi), u Poovim pripovetkama je odstupanje od opštepoznatog, ili očekivanog, češće na psihološkm planu (koji potom utiče i na fizički aspekt priče). Ta, uslovno nazvana, „unutrašnja” fantastika poseduje veliki potencijal jer funkcioniše upravo na principu distorzije percepcije koja se ispoljava u nekom od likova iz pripovetke. Za fantastički efekat tako nije neophodna konstrukcija spoljašnjih obeležja koja nose epitet fantastičkog; da bi došlo do iniciranja fantastičkog efekta dovoljno je da um koji pripoveda, i koji se nalazi u nekom „nesvakidašnjem” stanju, pokuša da objasni svoju stvarnost.

¹ Alethea Hayter, *Opium and the Romantic Imagination*, Crucible, Irthlingborough, 1988. p. 136: „He was deeply interested in all unusual states of consciousness - dreams, hypnagogic visions, swoons, catalepsies, resuscitations, extreme fear and anxiety, loss of identity, obsession, lethargy, melancholia, claustrophobia, vertigo.”

Teme Poovih pripovedaka i narativna tehnika korišćena u njima bile su, u velikoj meri, određene činjenicom da su pisane za objavljivanje u popularnim časopisima tog vremena. Komercijalna prihvatljivost često je podrazumevala nepostojan kvalitet, te stoga Poa pojedini kritičari smatraju piscem čija su dela bila vredna i zanimljiva samo u vremenu u kome su nastala.² Takvo ispitivanje potencijala žanrovske matrice neke pripovetke, bilo u pogledu tema i motiva ili tehnike, dovodi do pomeranja žanrovskih obrazaca gotike, horor i fantastike.

U bogatom i šarolikom opusu Edgara Alana Poa fantastička komponenta zauzima značajno mesto. Ako se taj fantastički sloj posmatra kao modus, literarni obrazac koji svoje mesto nalazi u različitim žanrovima, Poove pripovetke predstavljaju neiscrpan izvor fantastičkih elemenata; s druge strane, korpus se značajno sužava ako prihvatimo određenje žanrovske, čiste fantastike koja odbacuje sva ona dela čija je radnja makar i potencijalno objašnjiva na neki drugi način osim natprirodnog i fantastičnog. Proučavanjem načina na koji fantastika kao obrazac funkcioniše u određenim književnim vrstama, može se doći ne samo do bitnih saznanja o prirodi samog dela, već i do preciznijeg određenja fantastičkog, odnosno fantastike.

Pošto je ovaj rad prevashodno usmeren ka unutrašnjem izučavanju Poovog proznog opusa, čini se da je najprimerenija organizacija anlizovanog materijala ona koja se zasniva na sastavnim elementima svake pripovetke: shodno značaju i frekventnosti fantastičkog u Poovoj prozi, kao i na osnovu mesta realizacije fantastičkog, elementi fantastike ispituju se na nivou fabule, i na nivou likova.

ELEMENTI FANTASTIKE REALIZOVANI NA NIVOU FABULE

Fantastika vrlo vešto uspeva da izbegne pokušaje jasnog određenja; ipak, skup događaja organizovanih u nekom vremenskom sledu -fabula- predstavlja onaj segment umetničke proze koji se možda najmanje dvosmisleno može odrediti kao fantastički ili nefantastički. Utvrđivanje elemenata fantastične ili mimetričke prirode u fabuli moguće je ostvariti analizom njenih osnovnih jedinica, motiva i situacija. Iz klasičnog fantastičkog repertoara Po koristi motive dvojnika, živih sahranjenih, personifikacije ili otelovljenja smrti i bolesti, dok za pojavljivanje stanovnika onog sveta u svojim pričama izgovor najčešće nalazi u verovanju u ideju o seobi duše, metempsihozi.

„MECENGERŠTAJN”³ I „OVALNI PORTRET”⁴ - METEMPSIHOZA KAO SREDSTVO HOROR-FANTASTIKE

U pripoveci „Mecengerštajn”, jednoj od prvih koje je Po objavio, obrađen je nedvosmisleno fantastičan događaj, smešten u tipično gotsko okruženje. Naracija se odvija u trećem licu, što nije uobičajeno za pripovetke u kojima je piščev cilj da prikaže „arabesknu” realnost, i u kojima nema satiričnog ili parodičnog podteksta.

² Negirajući značaj E. A. Poa kao pisca, Ajvor Vinters (Yvor Winters) u eseju „Poe: A Crisis in American Obscurantism” kaže: „One seldom encounters a writer so thoroughly at the mercy of contemporaneity”, što je stav izveden na osnovu jednog sličnog, donekle blažeg suda profesora Vudberija (Woodberry): „He had, in the narrowest sense, a contemporaneous mind, the instinct of the journalist, the magazine writer”. Navedeno prema: Louis J. Budd and Edwin H. Cady (eds.), *On Poe - the Best From American Literature*, Duke University Press, Durham and London, 1993, p. 57.

³ Naslovi pripovedaka u originalu, kao i godine prvih izdanja, u čitavom radu dati su u napomenama. „Metzengerstein”, *Saturday Courier*, Philadelphia, January 14, 1832.

⁴ „The Oval Portrait”, April, 1842.

Glavni lik, baron Frederik fon Mecengerštajn živi, kao poslednji izdanak svoje loze, na porodičnom imanju u Mađarskoj, u mračno-egzotičnom gotskom krajoliku, obdaren svim karakterističnim osobinama pravog gotskog zlikovca. Jedina njegova aktivnost jeste smišljanje podlosti koje će do propasti dovesti vekovne neprijatelje njegove porodice, plemićku porodicu Berlificinga.

Natprirodni događaj koji pisac stavlja u sedište priče uveden je postupno (onoliko koliko je to moguće, s obzirom na njenu neveliku dužinu): za vreme požara na imanju Berlificinga, s kojim, naslućuje se, baron Frederik ima neke veze, baronov pogled pada na tapiseriju na kojoj se nalaze likovi konjanika, jednog od Berlificinga, i konja. Konj u jednom trenutku okreće glavu prema Frederiku i posmatra ga zlokobnim pogledom. Ako nedoumica u pogledu verodostojnosti ovog detalja i postoji (obmana čula), sledeći događaj svakako nije racionalno objašnjiv. U trenutku kada na imanje Mecengerštajnovih zaluta konj, za koga sluge misle da je pobeo od požara, s tapiserije nestane parče tkanine, upravo ono na kome se konj nalazio. Baron se čudno ponaša; uhvaćena životinja ima nad njim neobičnu moć, i konačno, kada na njegovom imanju izbije požar, on strada, pošto ga izbezumljenog konj odnosi u zamak u plamenu. I završetak pripovetke u prvi plan ističe njene fantastičke osobine: oblak dima koji se nakon požara nadvio nad zgarištem poprima oblik ogromnog konja.

Svedena na osnovne elemente fabule, pripovetka bez sumnje spada u književnost fantastike, i gotovo da i ne krši pravila žanrovske fantastike. Međutim, pažljivim čitanjem, kao i u mnogim drugim Poovim pripovetkama slične vrste, otkrivamo nemali broj tragova koji bi trebalo da nas dovedu do koliko-toliko logičnog rešenja. Na samom početku pominje se da, u kraju u kom se priča dešava, ljudi veruju u metempsihozu, seobu duša; objašnjenje tragičnog događaja iz pripovetke, ako pratimo ovaj trag, svodi se na to da je duša barona Berlificinga, u trenutku njegove smrti, nastanila telo životinje, i da je propast Mecengerštajna zapravo čin osvete. Ipak, u pripoveci nema nikakvih putokaza pomoću kojih bismo došli do objašnjenja nestanka komada tapiserije, ili znamenja ocrtanog u oblaku na kraju pripovetke.

U kasnijim delima Po gotovo nikad ne uspeva da odoli potrebi da racionalizuje, makar u naznakama, događaj koji je potencijalno fantastičan, i upravo to je razlog zbog koga se kritičari dvoume u vezi sa svrstavanjem njegovih priča u fantastički žanr.

Deset godina nakon „Mecengerštajna”, Po piše još jedno delo koje je vrlo blisko čistoj fantastici. U pripoveci „Ovalni portret” fantastičko se nalazi u kratkom zapisu unutar okvirne priče koja jeste opremljena formalnim gotskim motivima, ali je u najvećoj meri ipak realistična. Po čak ekonomično naracijom pozivajući se na dela gospođe Redklif⁵, čime čitaocu sugerise da u njegovu priču jednostavno prenese opšti duh gotskih dela: „Zamak u koji je moj sluga rizikovao da na silu uđe, radije nego da mi dozvoli da, u očajno lošem stanju, provedem noć pod vedrim nebom, bio je jedna od onih velikih građevina, istovremeno i tmurnih i velepnih, koje se odavno grubo ocrtavaju među Apeninima, ništa manje u stvarnosti nego u mašti gospođe Redklif.”⁶

Da bi se skolinili od olujne noći, gospodar i sluga ulaze u jedan napušteni zamak: u sobi prepunoj slika gospodar nailazi na portret devojke od koga ne može da odvoji pogled, ima utisak da ga njene oči progone. Prestravljen, u knjižici s podacima o slikama, nalazi

⁵ Ann Radcliffe (1764-1823), autorka više gotskih romana među kojima je najpoznatiji *The Mysteries of Udolpho* (1794).

⁶ Edgar Alan Po, *Najlepše priče Edgara Pou*, Bigz, Beograd, 1994, str. 294.

priču o slikaru i njegovoj mladoj ženi koja je bila model za portret. Pre nego što nam predoči sadržaj pronađenog teksta, narator u jednoj vrlo neutralnoj rečenici nudi „objašnjenje” događaja koje će tek s krajem priče dobiti puno značenje: „Zaključio sam da je čar slike u potpunoj *životnosti* izraza, koja me je najpre uplašila i najzad zgranula, savladala i prenerazila.”⁷ „Životnost” uočljiva u izrazu lica jeste ono što je ostalo od života mlade žene koja s poslednjim potezom četkice pada mrtva. Duša, životna energija, ne prelazi, kao što je u pričama ubičajeno, u drugo telo, ngo na neživu stvar.

Teme koje se u ovoj pripovetci začinju, o dihotomiji života i umetnosti, o umetnosti kao suparnici, možemo pronaći i u drugim delima. (*Slika Dorijana Greja* na primer, funkcioniše po obrnutom principu - portret „stari i propada” dok model ostaje mlad do konačnog suočenja sa vlastitom savešću u obliku portreta).

„MORELA”⁸, „LIGEJA”⁹ I „PAD KUĆE AŠERA”¹⁰ - ŽIVOT I SMRT KAO MEĐUSOBNO ZAMENJIVE KATEGORIJE

Prve dve antologijske pripovetke imaju, bar kada je domen fantastike u pitanju, mnogo toga zajedničkog, te se tako mogu i analizovati. Naratori u obe pripovetke (ništa ne ukazuje na to da nije reč o jednom te istom) pričaju svaki o svom životu koji dele na period, pre Morele/Ligeje, i posle njih. Obe pripovetke u opisu likova sadrže brojne detalje koji izazivaju jezu, što je samo uvod ili priprema za ono što sledi. Ligeja poseduje neobičnu, gotovo strašnu lepotu: uočava se odsustvo osećajnosti – svakoj crti lica nedostaje samo mali detalj da bi bila nežna. Tako njen nos jedva приметно prelazi u orlovski; belina zuba izaziva jezu i strah; čelo ostavlja utisak zapovesti, dok posebno mesto u opisu zauzimaju oči, ogromne i crne. Detalji fizičkog opisa od velike su važnosti kao uvod u potencijalnu horor fantastiku. Oni grade deo opšte atmosfere zasnovane na gotici i romantičarskim motivima osame i skrivenog greha.

Druga važna činjenica, u oblikovanju onih osobina likova koje učestvuju u građenju fantastičkog u fabuli, tiče se sticanja poverenja čitalaca u moći junaka. I Morela i Ligeja izdvajaju se po ogromnom znanju koje poseduju iz raznih filozofskih doktrina, palingeneze, metempsihoze, Šelingovog učenja o identitetu. Znanje je izvor njihove moći, ali i propasti i jada za naratore pripovedaka. Morela, koja umire na porođaju, vraća se, kao u savršeno zatvorenom ciklusu, kroz biće svoje kćeri. (Reč je o konstrukciji jedinstvenog vida pobeđe nad smrću - Morela zapravo rađa samu sebe.) Devojčica koja raste, i fizički i mentalno, neverovatnom brzinom, u potpunosti liči na svoju majku, iako to otac uporno odbija da primeti, ali njegovo neobjašnjivo odlaganje čina krštenja (devojka nema ime) govori mnogo više o razlozima njegovog postupka. Kada konačno dođe dan njenog krštenja, otac, ne svojom voljom, izgovara ime Morela, i kći pada mrtva. Fantastični događaji slede jedan za drugim: kada mrtvu kćer odnese da je sahrani u majčin grob on je prazan.

I Ligeji je potrebno neko fizičko obličje da bi ostala u blizini svog voljenog muža i posle smrti, tako da se prava prilika ukazuje u liku njegove druge žene, gospe Rovene od Tremejna. Standardni gotski repertoar Po smatra neophodnim da bi postigao efekat strave: u pehar koji Rovenin muž prinosi njenim usnama, neznano otkuda padaju kapi neke

⁷ E.A. Poe, *op. cit.*, str. 296. „I had found the spell of the picture in an absolute *lifelikeness* of expression, which, at first startling, finally confounded, subdued, and appalled me.” Edgar Allan Poe, *op. cit.*, p. 291.

⁸ Morella”, *Southern Literary Messenger*, 1835.

⁹ „Ligeia”, *American Museum of Science, Literature and the Arts*, September, 1838.

¹⁰ „The Fall of the House of Usher”, *Burton's Magazine*, 1839.

nepoznate tečnosti; dok bdi nad telom mrtve žene, on čuje sablasne šumove i glasove, gleda kako se leš miče, kako se smeši. On se već nalazi u stanju nervne prenadraženosti koja vrhunac dostiže u transformaciji Roveninog lica, tako da svojom nevericom samo naglašava neizvesnost i uvlači čitaoca da mu bude „saučesnik” i da „ne veruje” zajedno s njim. Kraj koji se možda i sluti, ipak je vrlo efekatan i dostojan najboljih ostvarenja horor žanra.

Književnost sa fantastičnim motivima često se tematski određuje kao književnost kršenja ontoloških normi i opšteprihvaćenih pravila. Ekstremni vid normiranja ljudskog života predstavljaju tabui, kao „najsnažnije inhibicije koju neka kultura fantastičku uspostavlja da bi osigurala svoj opstanak.”¹¹ Kao dva najvažnija tabua Frojd navodi incest i smrt, a upravo to su dve ključne tačke na kojima Po gradi „kuću Ašera”. Osnovno obeležje tog sveta, i uslov za ostvarenje likova koji ga nastanjuju, jeste postojanje van granica opšteprihvaćene realnosti.

Kao jedno od Poovih najboljih ostvarenja, ovo delo je podstaklo mnoga kritička čitanja, među kojima je najveći broj onih usredsređenih na potisnute motive incesta i nekrofilije, motiv dvojnika, ili na projekciju autorove ličnosti u delu. Središnje mesto u analizama zauzima lik Roderika Ašera, dok je lik naratora, naizgled s razlogom, donekle zanemaren; shvaćen je kao funkcija radnje bez presudnog značaja za dešavanja u njoj. On se predstavlja kao izvestilac o događaju koji je i njegovo lično iskustvo.

Međutim, neefikasnost lika u ostvarivanju konkretnog zadatka koji mu je dodeljen, omogućava da se stvari sagledaju iz drugog ugla i da se, u skladu s Poovim razmišljanjima o ograničenjima ljudske percepcije, uoče detalji koji događaj osvetljavaju na nov način.

Naracija se odvija u prvom licu, i uz neizbežnu subjektivnost pripovedanja, opaža se i svest pripovedača o tome; štaviše, činjenicu da se pripovest od strane čitalaca doživljava kao subjektivna, pripovedač koristi kao sredstvo manipulacije, koja se ne svodi, kako je uobičajeno, na elemente naracije - selekciju događaja i redosled njihovog uvođenja, već na manipulaciju emocijama.

Uvođenjem u pripovest, ostvarenim visoko ličnim, emotivnim i melanholičnim tonom, narator uspostavlja s čitaocem takvu vrstu odnosa da je čitaćevo, gotovo neosetno, emotivno angažovanje ono što ga navodi da naratoru pokloni poverenje. Kada saznamo razloge njegove „misije”, spremni smo da ga smatramo pozitivnim likom: iako i sam sklon depresivnim stanjima, on hita da pomogne prijatelju iz detinjstva. Paradoks njegovog pripovedanja leži u raskoraku namere i učinka: svaka njegova akcija je kontraproduktivna, tako da, umesto da pomogne prijatelju, on samo ubrzava njegovu propast.

Turobne misli svog prijatelja on pokušava da otkloni uz pomoć umetnosti, dosledno se pridržavajući svih izvora u njoj koji su Ašera, ako ne doveli u bolesno stanje svesti, onda su potpomogli da se ono održi. On ga ne sprečava u suludoj ideji da sahrani sestru u kući - pomaže mu da to učini; spreman je da s njim deli strah kada se ona pojavi na vratima odaje, ali i da slučajno odabranim odlomkom (iz knjige koja takođe „slučajno” nosi naslov *Mad Trist - Ludi Trist*) kreira atmosferu napetosti sa savršenom sinhronizacijom teksta koji čita i događanja u kući. Ašeri nestaju s lica zemlje, a kuća, od ranije načeta, sledi sudbinu svojih gospodara i urušava se u otrovne vode ribnjaka.

Nepouzdanost pripovedača ovde doseže krajnje granice jer se više ne pitamo samo o istinitostidogađaja, nego i o motivima onoga ko govori. Pripovetka samo prividno ima unutrašnju fokalizaciju; lik se pretvara da je ono što govori sve što zna, možda i manje, dok prave motive kao da ostavlja izvan teksta. Tek se s udaljavanjem od pripovedačevog tona,

¹¹ Rosemary Jackson, *op. cit.*, p. 70.

i sagledavanjem svih elemenata priče, može utvrditi prava priroda naratora koja, prikriivenim zlom i destruktivnošću, učvršćuje poziciju dela u gotskom žanru. Njeni fantastički elementi ugroženi su time što pisac velikodušno nudi njihova potencijalno racionalna objašnjenja (jedva primetna pukotina na zidu kuće koja se proteže po zemlji, do ribnjaka; kataliptičke osobine bolesti Medlin Ašer). Ono se bez rezerve ipak, svrstava u fantastiku, onakvu kakvu piše Edgar Alan Po, za koju je karakteristično čudno i neobično pre nego čisto fantastično.

„BERNIS”¹² – PREĆUTANI UŽAS

Jedan od najčešće obrađivanih motiva u Poovoj prozi, motiv prevremene sahrane ili živih sahranjenih, prvi put se pojavljuje u pripoveci „Bernis”, koja se po svojim osnovnim odlikama može svrstati u kategoriju horor fantastike. Pripovetka sadrži tipične elemente priče strave i užasa: glavni lik, Egej, koji ne želi da otkrije svoje prezime, živi s rođakom Bernis okružen neobičnim i retkim knjigama, u drevnom zamku sa ogromnim prostorijama punom vrednih i neupotrebljivanih starina.

Bez želje da ponudi tragove koji vode do razrešenja misterioznog događaja opisanog u priči, pisac uspeva da je izvede iz okvira pojednosavljenog – *spine chiller*-a palp literature, i da je ponudi kao primer nadgradnje žanrovskih obrazaca horor-fantastike.

Naracija je neposredna – pripovedanje se odvija iz vizure lika koji priča o svom zastrašujućem iskustvu. Narator govori o svom odnosu prema rođaci, sumirajući tako osećanja svih Poovih pripovedača u sličnim situacijama, čak i onih koji to poriču: „U neobičnoj anomaliji mog postojanja, moja osećanja *nikad nisu* poticala iz srca, a strasti su *oduvek bile* strasti uma.”¹³ Bolest igra značajnu ulogu u ovoj priči: uz naratorovu monomaniju, čudnu opsednutost blještavo belim zubima rođake, tu je njena bolest, jedan oblik epilepsije, koja joj polako oduzima snagu i menja je.

Najvažniji događaj, stožer horor efekta u priči, prećuan je – ostaje nepoznanica, „belina na stranici”, kako kaže Todorov.¹⁴ Na njega ukazuju detalji koji u međusobnom sadejstvu ćutanje postupno pretvaraju u jezu, onom brzinom koja je potrebna čitaocu, ali i naratoru, da te detalje povežu u smislenu celinu. Ukratko, Bernis umire i, noć nakon što je sahranjena, prestravljeni sluga obaveštava Egeja o kricima koji su se čuli iz pravca groba, o otkopanoj raci i lešu koji je, iako već deformisan, još uvek živ. I ovoliko bi bilo dovoljno da se kod američkih čitalaca devetnaestog veka, koji su gajili posebnu sklonost ka stravičnom i gotskom, izazove željeni efekat. Međutim, Po ide dalje s bizarnostima koje gotovo prelaze u parodiju horor žanra. Sluga zatiče gospodara u blatnjavoj odeći, izgrehanog, s ašovom koji je naslonjen na zid, i kutijom sa zubarskim priborom. Egej može samo da pretpostavlja šta se dogodilo jer se ne seća te noći sve dok sluga ne uđu u sobu. „Ali tog se sablasnog međuvremena ne sećam... A opet, sećanje na njega prepuno je užasa - užasa užasnijeg time što je nejasan, i straha strašnijeg zbog svoje višesmislenosti”¹⁵.

¹² „Berenice”, *Southern Literary Messenger*, 1835.

¹³ Edgar Allan Poe, *The Complete Tales and Poems of Edgar Allan Poe*, p. 645: „In the strange anomaly of my existence, feelings with me *had never been* of the heart, and my passions *always were* of the mind.”

¹⁴ Tzvetan Todorov, *Genres in Discourse*, Cambridge University Press, Cambridge, 1990. p. 101.

¹⁵ Edgar Allan Poe, *op. cit.*, p. 647. „But of that dreary period which intervened I had no ...comprehension. Yet its memory was replete with horror - horror more horrible from being vague, and terror more terrible from ambiguity.”

Hiperbolička, konvencionalna retorika horora manje je efektna od suptilno konstruisanog kraja pripovetke – kutije koja pada i otvara se, a iz nje ispadaju trideseti dva biserno bela zuba.

„MASKA CRVENE SMRTI”¹⁶ I „SENKA”¹⁷ - PERSONIFIKACIJA SMRTI

Jedna od značajnih tema književne fantastike svakako je izolovanost, zatočenje i dobrovoljno izgnanstvo iz ustaljenog kulturnog poretka. Ona se provlači kroz mnoge Poove pripovetke u kojima se javlja ne samo kao elemenat građenja atmosfere, nego i kao posledica delovanja likova. U pripoveci „Maska crvene smrti”, Poov junak, knez Prospero, odvajanje od ostatka sveta vidi kao jedini način da se pobedi smrt koju donosi epidemija kuge. U opresivnoj, vanvremenoj atmosferi, u kojoj je jedan užas smatra lekome za drugi, uobličena je pripovest o nepobedivosti smrti.

Prospero poziva u zamak („tvorevinu kneževog nastranog ali ipak uzvišenog ukusa”¹⁸) svoje prijatelje da bi se sklonili od kuge koja pustoši zemlju. I dok se „napolju” umire, u zamku, čije su kapije zakovane iznutre, vreme se prekraćuje uživanjem u čarima veštački zaštićenog života. Kontrast spoljašnjeg i unutrašnjeg izaziva jezu; život deluje pomalo sablasno i nastrano, ali tu još uvek nema fantastike. Fantastično počinje da se nazire najpre kroz nešto što može biti i varka čula: svetlosni efekti u odajama zamka koji stvaraju „mnoštvo sjajnih i fantastičnih utisaka”. Ubrzo shvatamo da je to samo način da se čitalac dovede do ključnog mesta pripovetke - crne odaje.

Ta odaja je „beskrajno jeziva”, obaveštava nas nemaštovito narator, a ono najstrašnije u njoj jeste ogromni časovnik od abonosovine, koji se oglašava čudesnim zvukom. U noći kada knez Prospero priređuje maskenbal (još jedno od omiljenih sredstava fantastike je maska, simbol prikriivanja identiteta, dvostrukog identiteta; najjednostavniji način za ostvarenje težnje bića da bude nešto drugo), otkucaji časovnika svaki put zaustave zabavu do sablasnog mira, gotovo dovodeći goste u stanje transa ispunjenog stravom. Taj sat je *memento mori*, predskazanje kome se šarenilo maski samo prividno suprotstavlja.

Događaj koji konačno prevodi priču u domen fantastike, odigrava se tačno u ponoć: kroz sedam različito okrećenih prostorija prolazi visoka i mršava prilika odevena u mrtvački pokrov. Reakcije na njeno pojavljivanje pisac vrlo pažljivo gradira; ona najpre izaziva samo zainteresovane poglede, divljenje prisutnih zbog hrabrosti i smelosti da izaziva sudbinu, a potom bes zbog drskosti što se usuđuje da u svetlu koji bi trebalo da predstavlja sigurno utočište podseća na realnost spoljašnjeg sveta. Nezvani gost kreće se pravo prema knezu Prosperu koji prilazi neznancu s isukanim mačem, ali trenutak kasnije, uz krik, pada mrtav. „Tada, prizivajući bezumnu hrabrost očajanja, gomila zvanica odjednom navali u crnu odaju i, ščepavši masku, čija je visoka prilika uspravno i nepomično stajala u senci časovnika od abonosovine, zastade bez daha, u neizrecivom užasu, videći da mrtvački pokrov i lešu slična maska, koje su oni s takvom žestokom surovošću zgrabili, ne sadrže nikakvo opipljivo obličje.”¹⁹

¹⁶ „The Masque of the Red Death”, *Graham's Magazine*, 1842.

¹⁷ „Shadow - A Parable”, *Southern Literary Messenger*, 1835.

¹⁸ E.A. Po, *Najlepše priče Edgara Poa*, str. 39. Tekst na engleskom glasi: „This was an extensive and magnificent structure, the creation of prince's own eccentric yet august taste.” *The Complete Tales and Poems of Edgar Allan Poe*, p. 269.

¹⁹ *Ibid.*, str. 45. „Then, summoning the wild courage of despair, a throng of the revellers at once threw themselves into the black apartment, and, seizing the mummer, whose tall figure stood erect and motionless within the shadow of the ebony clock, gasped in unutterable horror at finding the grave ceremonies and corpse-like mask, which they handled with so violent a rudeness, untroubled by any tangible form. *Ibid.*, p. 273.

Maska crvene smrti bestesna je i nemilosrdna, i kao takva primerena izrazito stravičnom završetku priče - svi gosti padaju mrtvi.

Sudar dva sveta, sveta realnosti i sveta mašte, oličen u kublajkanovskom zamku užitaka, okončava se pobedom ovog prvog, ostavljajući tako kritičarima mnogobrojne mogućnosti za njegovo tumačenje.

Promišljena i brižljivo sagrađena struktura priče kao i kombinacija realističkog okvirnog dela, narušenog jednim fantastičkim događajem, predstavljaju najveće vrednosti ove pripovetke. Njen glavni nedostatak ogleda se u prenaplašenoj simbolici nekih scena (kao kada maska crvene smrti stoji u senci sata, na primer), nauštrb doslednijeg građenja horor efekta. Ova pripovetka je, sudeći po njenim vrlinama ali i manama, pravi primer Poovog „recepta” za pisanje pripovedaka koji je ponudio u prikazu Hotornovih (Hawthorne) *Dva puta ispričanih priča* (*Twice-Told Tales*, 1837), po kome pisac prvo treba idejno da osmisli priču, a potom da bira i smišlja događaje u kojima će se te ideje najbolje realizovati.

U pripoveci „Senka”, nastaloj nekoliko godina pre „Maske”, može se uočiti ista osnovna ideja, ali je polazište drugačije: subjektivna perspektiva naracije (koja dopušta nagađanja u pogledu pouzdanosti pripovedača) i upozorenje na neobičnost priče koja sledi („biće nekih koji neće verovati”) postavljaju čitaoca u aktivan odnos prema naraciji, što sa sveznajućim autorom iz prethodne priče nije bio slučaj.

Pre samog fantastičnog događaja, narator naglašava posebno psihičko stanje u kome se nalaze akteri priče: i oni su odvojeni od ostalih zahvaljujući specifičnoj percepciji stvorenoj, prozaičnije nego u „Maski crvene smrti”, pomoću vina – sasvim jasan trag za sve one koji priču žele da čitaju u realističkom ključu. Vešta kompozicija i ovog puta ne dopušta da standardni gotski rekvizitarij (sedmorica ljudi, sedam gvozdениh lampi, bleđa lica, ogledalo) izgubi na snazi: trenutak strave nastupa kada saznamo da njima koji piju („premda ih purpurno vino opominje na krv”²⁰) i histrično se vesele, društvo pravi mrtvi Zoilus.

Elementi fantastike isprva se javljaju diskretno: pripovedaču se čini da ga Zoilusove oči posmatraju s gorčinom. Pažljivim gradiranjem efekta fantastike, stiže se do trenutka pojave senke. Kao i u prethodnoj priči, fantastična priroda pojave potvrđuje se na više načina – dvorac kneza Prospera bilo je moguće otvoriti samo iznutra; ni bakarnu kapiju u ovoj priči, kako otkriva pripovedač Oinos, niko nije mogao da otvori spolja - na misteriozan način senke su dospеле u ograđeni, naizgled zaštićeni svet. Za senku koja se pojavljuje kraj Zoilusovog odra, narator kaže: „senka ni od čoveka, ni od boga, ni od ma koje poznate stvari”,²¹ čime još više ističe misteriozno poreklo sablasne pojave.

Personifikacija smrti u obe priče može se shvatiti dvojako: kao Poov pokušaj da, davanjem konkretnog oblića nečemu nematerijalnom, donekle racionalizuje i ublaži užas koji to nešto (smrt) sa sobom nosi, ili kao želju da se otelovljenjem smrti nekako „definiše” piščev najljubiji neprijatelj i time stvori mogućnost za pobjedu nad njim.

Fantastički elementi koji se pojavljuju na nivou fabule mogu, u zavisnosti od efekta koji pisac želi da postigne, imati dvojaku funkciju: oni mogu biti sredstvo za postizanje efekta strave, što je karakteristično za horor žanr, ili mogu imati funkciju u građenju satire i parodije. U horor fantastici i gotskim pripovetkama ovi elementi često se pojavljuju u vidu motiva dvojnika, živih sahranjenih, ili kao posledica delovanja metempsihoze. Takođe, oni mogu da se jave i u pripovetkama koje su naglašeno satirične. U tom slučaju fantastički elementi samo su sredstvo kojim se postizu željeni efekti.

²⁰ *Ibid.*, str. 121. „although the purple wine reminded us of blood”. *Ibid.*, p. 458.

²¹ *Ibid.*, str. 122. „It was the shadow neither of man nor of God, nor of any familiar thing.” *Ibid.*, p. 458.

Mr Ivana Đurić Paunović

FUNCTION OF FANTASY IN E.A. POE'S WORKS

Summary

The analysis of the fantasy component in E.A. Poe's oeuvre contributes to a better understanding of his work, as well as to a deeper understanding of the nature of fantasy genre. The paper deals with the elements of fantasy genre present on the story level and shows their contribution in horror, satire and parody.

Key words: fantasy, story, plot, horror genre, gothic genre, satire.

UDK: 327.39(=81):(44)"18"

COLLEGE DE FRANCE ET L'IDEE PANSLAVE AU XIXe SIECLE

Mr Pavle Sekeruš

ABRÉGÉ

Trois professeurs du Collège de France, Adam Mickiewicz, Cyprien Robert et Jules Michelet et un grand écrivain, Honoré de Balzac, sont représentants les plus illustres de l'intérêt qui existe en France du XIXe siècle pour la question du panslavisme.

Mots clefs: panslavisme, Collège de France, Mickiewicz, Cyprien Robert, Jules Michelet.

Le panslavisme, concept hétérogène et complexe qui malait tendances supranationales et idéalistes et éléments nationalistes et purement impérialistes, est né parmi les intellectuels slaves de l'Europe centrale. Le cadre dans lequel il se développe est marqué par les idées de la Révolution française, la philosophie idéaliste allemande et le mouvement romantique. La nouvelle constellation des forces en Europe après les guerres napoléoniennes qui érigea la Russie au rang des plus grandes nations continentales, augmentant ainsi sa force attractive pour les Slaves, complète ce contexte idéologique et politique.

Au début du XIXe siècle, à part la Russie, le petit état insignifiant de Cracovie, et celui des montagnards Monténégrins, il n'y avait pas d'état slave indépendant. Ce sont ces Slaves non Russes qui exprimaient le plus clairement¹ le désir de rapprochement car ils chérissaient l'idée que l'unification serait la voie de libération du joug autrichien et turc qui les oppressait.

Déjà en 1791, dans son livre *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*, Johann Gotfried Herder développa des idées qui trouvèrent un retentissement favorable en Europe slave. Il prédisait leur prochaine gloire au cours du XIX siècle qui devrait apporter la récompense de leurs mérites et leur donner une prépondérance justifiée. Suivant sa théorie, teintée de l'utopie primitiviste, les Slaves, peuple idyllique non corrompu par la civilisation, secoueront leur joug et jouiront en toute propriété de leurs belles contrées, de l'Adriatique aux Carpathes, du Don à la Mulda². Herder reprend cette vieille idée de la décadence de l'Europe occidentale, germanique et latine, à laquelle, d'après lui, la jeune race slave donnera un nouveau souffle venu de l'Est. Ses réflexions sur l'auto-détermination nationale et sa conception de la nation comme entité des origines historiques, qui doit être fondée dans l'esprit national distinct (*Volkgeist*), trouvèrent un écho favorable parmi les savants slaves. L'appel d'Herder pour la préservation du folklore et des chansons populaires, épiques et lyriques, fut passionnément suivi par des hommes comme Frantisek Palacky, Josef Dubrovski, Ian Kollar et Pavel Josef Safarik.

¹ Cf. Hans Kohn, *Le panslavisme*, Paris, Payot, 1963, pp. 10-11.

² Herder, *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*, *Sämtl. Werke*, B. Suphan, t. XIV, Berlin, 1909, p. 279.

Il est intéressant de constater que la Russie même, encore au début du XIXe siècle, restait absolument indifférente au panslavisme³. Une explication de cet état de choses peut être que les principes qui inspiraient le mouvement panslave de l'Europe centrale et orientale, pendant sa première période entre 1815 et 1850, allaient à l'opposé de la politique russe. C'était le principe du nationalisme et le principe du libéralisme émanant de la Révolution française, qui ne trouvaient pas le meilleur accueil dans la Russie tsariste. Le paradoxe de ce sentiment nationaliste, tourné contre l'opresseur étranger, était que plus il était fort, plus il empêchait la réalisation des idéaux et des principes panslavistes. Au XIXe siècle les Slaves se sont autant battus entre eux mêmes, que contre d'autres pays.

Michel Cadot dans son livre monumental *L'image de la Russie dans la vie intellectuelle française (1839-1856)*⁴ écrit que, sous son aspect politique, le panslavisme était évoqué pour la première fois en 1832, dans un pamphlet allemand qui accuse Nicolas Ier de vouloir réunir tous les peuples slaves et détruire l'Autriche et la Turquie⁵. Une fois mis en relation avec la Russie, le pays dont la force grandissante fait qu'à l'ouest il remplace progressivement la Turquie comme la représentation du mal, le panslavisme provoque un grand intérêt. L'Europe voit en lui l'instrument de l'impérialisme russe et en est effrayée.

La complexité du phénomène panslaviste peut se résumer en trois courants distincts: a) le panslavisme russe b) le panslavisme slave [sic!] qui désigne plusieurs tendances similaires, connus sous les noms de l'austroslavisme, le panslavisme polonais, le panslavisme libéral ou démocratique et c) le panslavisme révolutionnaire.

L'essentiel du panslavisme russe se trouve dans la définition donnée par Cyprien Robert dans son article *Les deux Panslavismes. Situation actuelle des peuples slaves vis-à-vis de la Russie*, publié en 1846 dans la *Revue des Deux Mondes*, et en livre en 1852 à Leipzig: ce serait le principe d'un centralisme absolu et la négation de l'existence de plusieurs nations slaves.

Comme l'œuvre type qui résume toutes les craintes de la France par rapport au panslavisme russe, nous pouvons citer la brochure du marquis Prosper-Paul de Fleury, *France et panslavisme* de 1849. Après avoir analysé la situation politique dans laquelle se trouvent les races européennes, latine et germanique, l'auteur se penche sur la race slave, „la dernière venue sur la scène de l'Europe, après avoir accompli sur elle même, dans une obscurité profonde un travail de reconstitution” et qui „se révèle tout à coup au commencement du dix-huitième siècle”⁶. Elle réclame l'attention „par la formidable unité de son gouvernement despotique, pour les dangers dont elle menace le monde” et à „la tête de laquelle se place, en la résument en lui seul presque entière, l'empire de Russie”⁷. Sur sa voie victorieuse, la Russie conquérante a commis une grave faute: elle a envahi la Pologne. Pour réparer cette faute elle a arboré le drapeau du panslavisme ou de l'unité slave. Nul ne saurait prévoir les conséquences de cette décision. „Mais quand on a pu voir des hommes comme Miskiewitz [sic!], le poète polonais par excellence, se rattacher, quoique exilé, au panslavisme, on ne saurait douter que malgré la haine qu'une ambition aveugle a si maladroitement suscité depuis près de cent ans, [...] ces derniers ne soient demeurés slaves

³ Cf. Paulin Gérard Scolardi, *Krijanich, Messager de l'Unité des Chrétiens et Père du Panslavisme*, Paris, Picard, 1947.

⁴ Michel Cadot, *L'image de la Russie dans la vie intellectuelle française (1839-1856)*, Paris, Fayard, 1967.

⁵ *Ibid.*, p. 471.

⁶ Prosper-Paul de Fleury, *France et panslavisme*, Senlis, Imp. de Regnier, 1849, p. 1.

⁷ *Ibid.*, p. 1.

par le coeur, et qu'il ne soit possible à une politique intelligente, de combater, au moins dans une certaine mesure les aspirations vers l'indépendance polonaise, par la fascination que doit exercer l'aspect de la grandeur de slavisme."⁸

Le panslavisme révolutionnaire est représenté par l'action d'un homme hors du commun, avec tous les traits du révolutionnaire russe, Michel Alexandrovitch Bakounine (1814-1876). Ce noble russe voyageait entre 1841 et 1847 à travers l'Allemagne, la France et la Suisse. Dans ses articles publiés dans la presse française, il présenta ses pensées qui de manière étonnante, annoncent la révolution, la terreur et la peur qui s'ensuivre. Il reprend l'idée répandue à l'époque sur la décadence de l'Europe que les Slaves allaient régénérer. Avant cela, des changements importants doivent s'opérer en Russie, force Slave de premier ordre. Les Slaves opprimés n'ont rien à attendre de la Russie tsariste de Nicolas Ier, telle qu'elle est, avant un remaniement révolutionnaire.

Les idées panslaves, révolutionnaires ou non, et la possibilité d'un gouvernement russe universel faisaient peur, aussi bien dans les pays de l'ouest européen que parmi les Slaves. Pour parer à cette menace, créant le cadre d'un panslavisme qui exclurait la Russie, plusieurs formes d'unions slaves furent envisagées comme rempart. Ce panslavisme, dont la caractéristique est l'appréhension du danger russe, est appelé panslavisme slave, démocratique ou polonais.

Un événement historique aida son développement et attira l'attention particulière de l'opinion publique française vers les problèmes du monde slave. En 1831, la Russie occupa une grande partie de la Pologne et cela provoqua une émigration importante. Entre cinq et six mille polonais, en grande majorité des gentilshommes, des officiers, et des artistes, affluèrent vers Paris. Chopin, qui commence à émouvoir les parisiens, s'établit dans la capitale en 1831, Mickiewicz en 1832⁹. Leur infortune provoqua une vive réprobation des intellectuels français.

Particulièrement actif était le groupe autour de Félicité Robert de Lamennais et de son magazine *l'Avenir* dont certains membres visitaient régulièrement sa propriété de La Chesnaie près de Dinan. Ce sont Jean-Baptiste Lacordaire (1802-1861), le comte Charles de Montalembert (1810-1870), publiciste et politicien, Cyrien Robert, collaborateur du prince Czartoryski¹⁰ et à partir de 1845, professeur des langues slaves au Collège de France, Maurice de Guérin (1810-1839), écrivain, auteur du poème en prose *Le Centaure* et le critique Sainte-Beuve.

Coté polonais, le centre de l'activité politique et diplomatique s'organise autour de l'Hotel Lambert, siège parisien d'Adam Czartoryski¹¹. Ce prince polonais, écrivain et diplomate, émigra en 1833 en France où sa résidence de l'île Saint-Louis devient un lieu de rassemblement et de manoeuvres politiques polonaises et européennes dont le but était de miner les intérêts russes et de rétablir la Pologne. De cette politique va naître le concept du panslavisme démocratique dont l'essence s'exprime par les mots suivants du prince Czartoryski:

⁸ *Ibid.*, p. 3.

⁹ Sophie de Korwin-Piotrowska, *Balzac et le monde slave, Introduction*, Paris, Honoré Champion, 1933, p. 13.

¹⁰ Czartoryski Adam Jerzy, (Varsovie 1770 - Montfermeil 1861), prince polonais, écrivain et diplomate. En 1833 il émigra en France où sa résidence, l'Hotel Lambert, devint le lieu du rassemblement et de l'action politique polonaise et européenne.

¹¹ Cf. Jaroslav Šidak, „L'Hotel Lambert et les Croates”, *Annales de l'Institut Français de Zagreb*, Zagreb, 1942-43.

„Si la question polonaise est considérée comme une question européenne, c'est uniquement parce que la Pologne passe pour être capable de contrebalancer et arrêter l'influence russe chez les peuples slaves, et par là même opposer une barrière à l'ambition envahissante de cette puissance. Or toute rupture de notre part avec les Slaves de l'Autriche, quand même elle n'aurait pas pour effet de pousser ces derniers dans les bras de la Russie, ce que pourtant nous croyons inévitable; nous ôterait aux yeux de l'Europe la valeur que nous prétendons avoir; et que nos ennemis s'efforcent de nous contester.”¹²

L'action du prince Czartoryski était de grande envergure et il la menait sur plusieurs fronts. Sous son patronat discret la chaire des langues slaves au Collège de France fut d'abord instaurée et devint ensuite le foyer des idées du panslavisme libéral, malgré la méfiance du ministre de l'Éducation, Victor Cousin¹³. Deux enseignants successifs furent nommés grâce à son appui, Adam Mickiewicz, le grand poète romantique polonais et Cyprien Robert, le slavisant français.

Les circonstances dans lesquelles est née la première chaire des langues slaves en Europe, celle du Collège de France, ont déjà été racontés plusieurs fois. Comme premier professeur de cette chaire, fondée en 1840, est choisi le poète polonais Adam Mickiewicz. À l'époque, professeur de latin à Lausanne, il fut nommé à Paris grâce à l'appui de Léon Faucher¹⁴ et du prince Adam Czartoryski qui organisèrent son transfert. Léon Faucher (1803-1854) était marié à Céline Szymanowska, compagne de Mickiewicz depuis 1834¹⁵. Économiste et aussi journaliste, il dirigea le *Constitutionnel* et collabora au *Courrier français*, journal fidèle aux intérêts polonais. Il était proche de Michelet, du ministre de l'Enseignement public, Victor Cousin, et le prince Czartoryski le soutenait dans son action.

Louis Leger attribuait la promptitude de Mickiewicz à enseigner à la chaire nommée *Chaire de langue et de littérature slave*, au singulier, à ces vagues tendances panslavistes. Nous dirions aussi que c'était le résultat de l'enseignement de Kollar et de Pavel Jozef Safarik, de vraies autorités à l'époque dans le champ linguistique, qu'il n'existait qu'une seule langue slave avec quatre dialectes: tchèque, polonais, russe et serbe. Mais il faut ajouter qu'on arrive de nouveau aux tendances panslavistes car ni Kollar, ni Safarik ne les dissimulaient pas.

Les cours de Mickiewicz eurent un succès retentissant. Sa première leçon fut prononcée devant un auditoire parmi lequel se trouvaient Michelet, Quinet, George Sand, Montalembert, de nombreux polonais et russes, et deux Slaves du Sud: Antun Sorkočević et Nikola Vasojević¹⁶. Les Slaves de passage à Paris se sentaient obligés d'assister au moins

¹² *Ibid*, p. 6.

¹³ Adam Mickiewicz, *Correspondance (1820-1855)*, P. Belles Lettres, 1924, p. 221.

¹⁴ Louis Leger, professeur au Collège de France, écrivant sur la création de cette chaire dans son livre *Le panslavisme et l'intérêt français* (Flamarion, 1917, pp. 101-102), attribue l'initiative des démarches à Paul Faucher, publiciste et auteur dramatique, dont la soeur était la femme de Victor Hugo et constate que „les affaires de famille jouent leur rôle dans les choses les plus graves de ce monde.” Nous pouvons voir qu'il s'est trompé de famille. Michel Cadot (*La Russie dans la vie intellectuelle française 1839-1856*, p. 477) rectifiant cette faute de Leger qui a entraîné de nombreux historiens après lui, ajoute que Leger était „extrêmement malveillant envers les Polonais et capable d'erreurs singulières sur les faits.”

¹⁵ Cf. la lettre de Mickiewicz à Léon Faucher du 9 mars 1840 dans Adam Mickiewicz, *Correspondance (1820-1855)*, pp. 220-221.

¹⁶ Michel Cadot, *op. cit.* p. 478.

Cf. aussi Ljubomir Durković-Jakšić, *Mickjevič i Jugosloveni*, Matica Srpska, Novi Sad, 1987, p. 33.

une fois à ces cours au Collège. Ils considéraient cette chaire presque comme une institution nationale¹⁷. V. A. Lèbre écrit: „L'auditoire de M. Mickiewicz offre un spectacle singulièrement bigarré. On y voit, outre la jeunesse des écoles, comme un congrès de peuples slaves, émigrés polonais, russes, bohèmes, illyriens, qui tous demandent au professeur un compte jaloux de ses paroles. Il est difficile de naviguer entre les écueils et les bas fonds de ces susceptibilités...”¹⁸.

La conception de l'unité slave de Mickiewicz est loin du programme politique. C'est un mélange de mysticisme, de foi catholique ardente, de messianisme polonais et slave, de méfiance à l'égard de l'occident européen qui veut transformer le caractère propre au Slave et „en faire des négociants, des commerçants des industriels...”¹⁹. Alexandre Herzen écrivait en février 1844: „Mickiewicz est un slavophile, comme Khomiakov et d'autres, avec cette seule différence que c'est un Polonais et non un Russe, qu'il vit en Europe et non à Moscou et qu'il ne se soucie pas uniquement des Russes, mais aussi des Tchèques, des Illyriens, etc.”²⁰.

L'unité slave était le sujet favori dans les leçons de Mickiewicz. Dans celui du 26 janvier 1841, il critiquait les savants qui invoquaient toujours la communauté de race, „oubliant que ce sont les institutions religieuses et politiques qui ont créé les séparations qu'ils voudraient anéantir, et qu'il est impossible de détruire tout le passé d'une nation pour le ramener à son origine physique.”²¹ D'autres savants voient la possibilité de l'unité future des Slaves „dans l'adoption de certaine forme gouvernementale. Cependant quel gouvernement a jamais eu assez de force pour réunir et relier ensemble des nationalités différentes?” La solution du problème de l'unité slave selon lui est dans une idée commune „qui renferme en elle tout le passé et aussi tout l'avenir de ces peuples”²². Cette idée Mickiewicz pensa l'avoir trouvé dans l'enseignement du mystique André Towianski. La même année quand il fut chargé de la chaire de littérature slave, c'est à dire 1840, Andrzej Towianski (1799-1878), théosophe polonais arrivait à Paris. C'était aussi l'année où furent ramenées les cendres de Napoléon à Paris. Towianski voyait en lui l'envoyé de dieux, venu pour répandre la justice sociale, et se considérait comme son successeur. Guidé par Napoléon, la France était devenu le deuxième Israël et c'était aux Slaves maintenant de reprendre le flambeau. Mickiewicz adopta avec enthousiasme ces théories mystiques formées de trois éléments: le mysticisme chrétien, le messianisme polonais et les principes révolutionnaires de Napoléon²³. La littérature slave disparut presque absolument des cours professés en 1843 et en 1844 et Mickiewicz ne fut plus un professeur mais un inspiré et un prophète.

Des leçons nouvelles attireraient l'attention du gouvernement. Déjà du côté des catholiques les protestations étaient vives car les déclarations de Mickiewicz contre l'Eglise officielle qu'il disait incapable de reconnaître l'esprit nouveau et la véritable Eglise militante, ne trouvaient pas d'échos favorables²⁴. Ministre de l'Education nationale considérait la suspension des cours mais grâce à l'intervention des amis de Mickiewicz, tout finit par la

17 A. Lèbre, *Revue des Deux Mondes*, 15 décembre 1843.

18 V.A. Lèbre, *Oeuvres*, Lausanne et Paris, 1856, p. 246.

19 Conférence au Collège de mars 1843. Cité par Hans Kohn, p. 51.

20 Hans Kohn, *op. cit.* p. 50.

21 Louis Leger, *Le panslavisme...*, p. 104.

22 Cité par Michael Cadot, *L'image de la Russie dans la vie intellectuelle française 1839-1856*, p. 479.

23 Cf.; Hans Cohn, *op. cit.*, p. 50.

24 A. Mickiewicz, *Les Slaves*, 1914, p. 263 (leçon du 23 janvier 1844).

demande au ministre d'un congé pour le travail sur la publication de ses leçons²⁵. Le cours fut confié à Cyprien Robert, remarqué par son livre *les Slaves de Turquie* et par ses articles sur les Slaves dans la *Revue des Deux Mondes*.

Certain considère que Cyprien Robert²⁶ était l'agent du prince Czartoryski, responsable des relations avec les Slaves du Sud. Après avoir vu ces publications, il n'est pas difficile de constater qu'il plaide en faveur des intérêts polonais suivant la conception du prince Czartoryski. Ses liens avec l'émigration polonaise étaient étroits, mais est-il certain qu'il fut l'agent du prince? Plusieurs auteurs répondent affirmativement à cette question; Michel Cadot cite M. Handelsman et Ernst Birke²⁷. Ceux-ci soulignent ses nombreux voyages dans les pays slaves, le rencontre avec Ljudevit Gaj à Belgrade en 1843, le fait que son frère Louis [?] était le représentant du prince à Constantinople et sa nomination comme remplaçant de Mickiewicz au Collège de France au moment où il avait derrière lui seulement quelques articles publiés dans la *Revue des Deux Mondes*.

A la différence de Mickiewicz, Cyprien Robert n'avait ni la gloire d'un grand poète ni la notoriété d'un émigré politique. „Les cours de Cyprien Robert furent naturellement moins suivis que ceux de Mickiewicz: d'après ce que m'ont raconté d'anciens auditeurs, il se confina dans une des petites salles du Collège de France et ne se soucia guère d'intéresser le grand public à son enseignement. Quelques-unes de ses leçons devaient être excellentes, si j'en juge par certains de ses ouvrages²⁸.”

La plus grande partie de l'oeuvre de Cyprien Robert peut être classé comme publiciste. On le comprend lorsque l'on considère son exceptionnelle activité politique à laquelle son oeuvre était étroitement liée. Les essais qui traitent des problèmes politiques, économiques et culturels des pays des Balkans prédominent. Publiés d'abord comme articles dans des revues, avant tout dans la *Revue Des Deux Mondes*, ces essais furent groupés plus tard dans des oeuvres plus volumineuses. A propos de son enseignement, il écrit les lignes suivantes dans l'article *Cours de littérature slave au Collège de France par M. Cyprien Robert*, publié dans le journal *La Pologne* en 1849:

„Or, c'est précisément, Messieurs, l'époque que je compte étudier spécialement dans nos leçons de cet hiver. C'est la littérature politique des peuples slaves, et ses rapports avec la révolution que je veux étudier ici particulièrement avec vous.

Désormais le temps de la littérature académique, et d'une érudition futile est passé. Aujourd'hui pour être lu et pour être écouté, il faut poursuivre un but pratique, plutôt qu'un but savant²⁹.”

Il est vrai représentant du concept du slavisme démocratique, directement impliqué dans le jeu politique polonais. Dans sa première leçon au Collège de France, en décembre 1845, il déclare: „Pour éviter de nous enroler sous le drapeau historique, soit de la Pologne, soit de la Russie, c'est à dire pour mieux rester dans la question slave pure, nous porterons notre principale attention sur les Slaves du Midi...”³⁰.

²⁵ Mickiewicz, *Correspondance*, p. 273-74, (lettre du 4 octobre 1844).

²⁶ Cf., „Siprijen Robert i Južni Sloveni”, *Zbornik Matice srpske za slavistiku*, Novi Sad, 1991, br. 41, str. 7-49.

²⁷ Michel Cadot, *op. cit.*, p. 466.

²⁸ Louis Leger, *Russes et Slaves, études politiques et littéraires*, Paris, Hachette et Cie, 1896, p. 235, in-16.

²⁹ Cyprien Robert, „Cours de littérature slave au Collège de France, par M. Cyprien Robert, Analyse du discours d'ouverture”, *La Pologne* Paris, n. 6, 1er février 1849, p. 22.

³⁰ C. Robert, „De l'enseignement des littératures slaves”, *R. d. D. M.*, 15 janvier 1846, p. 371-372.

Les Slaves du Sud par rapport à l'Europe, leur unité, envisagée comme rempart contre les influences russes et autrichiennes, sont les sujets principaux de ses oeuvres qui plaident sans réserve pour les intérêts polonais.

Il pouvait bien parler des Slaves du Midi car il connaissait leur langue (ou langues), et il voyageait souvent dans le pays. En 1842 commence sa collaboration avec la *Revue des Deux Mondes* dont il devient membre de la rédaction. C'est dans cette revue qu'il publie le premier³¹ et de la Turquie d'autrefois qui seront réunis dans son oeuvre *Les Slaves de Turquie* (Paris, Passard et Labite, 1844).

Pour illustrer la fortune de l'oeuvre de Cyprien Robert et de ses idées sur le panslavisme en France, nous mentionnerons quelques réactions de deux noms qui marquèrent le XIXe siècle: Jules Michelet et Honoré de Balzac. L'historien Michelet, professeur au Collège de France à la même époque que Mickiewicz et son ami pouvait suivre de près le travail à la Chaire de langue slave au Collège. D'ailleurs, une bonne partie de ses écrits sur la Russie est imprégnée par l'influence de Mickiewicz et de ses cours. Adversaire farouche de la conception du panslavisme unitaire, il attaque aussi les conceptions du panslavisme polonais et démocratique dont Robert se faisait le représentant. Dans la collection de ses papiers privés, le *Fonds Monod, Papiers Michelet*³², on trouve traces de ses réflexions sur le travail de Cyprien Robert. Il ne croit pas en la réalisation d'une construction panslave et note ainsi: „L'impossibilité du panslavisme, résultat des diversités infinies qui séparèrent les peuples slaves.” Et il continue dans le même sens: „C. Rob. ancien voyageur, montre villages russes comme ceux de Serbie” [sic!]. Je ne vois nullement chez les Serbes, ni en Bohême, ni la majorité des Polonais, une organisation analogue à celle de la commune russe”. Il considère qu'un abîme sépare „le Slave spartiate des îles dalmates et le moujic de Russie”. L'attitude de Michelet n'était pas dépourvue d'une certaine russophobie, même slavophobie pourrait-on dire. Dans ces mêmes *Papiers Monod*, on trouve aussi ces phrases: „Nullité des Slaves; leur impuissance civilisatrice (contre Cyprien Robert). Dangers que le panslavisme ferait courir à l'Europe.” A l'idée fondamentale de Cyprien Robert que la seule manière de brider la Russie était d'aider le développement du sentiment national parmi d'autres nations slaves, il oppose la question suivante: „Comment avec les gens qui ne savent pas lire?” et ajoute: „Nicolas pour tout journal envoie son portrait, Metternich n'ose rien dire...”

Quant à Balzac, il rappelle le travail de Cyprien Robert dans sa lettre envoyée de Kiew à „mon cher Armand”, publiée dans le *Constitutionnel* le 19 avril 1848³³. Après avoir brièvement mentionné le climat russophobe qui règne en France et à l'Ouest: „Ce pays n'a jamais été apprécié, l'on s'en est moqué, l'artillerie de la pensée a tiré dessus, on l'a honni; mais comme un ours invulnérable, il va toujours”³⁴, et nommé quelques ouvrages sur la Russie: „On a vu la Russie comme celui qui vient à Canton a vu la Chine; et au retour, on écrit pour un aperçu vrai, cent billevesées sur un empire déjà plus vaste que l'Empire romain sous Auguste”, Balzac consacre quelques lignes à Cyprien Robert:

³¹ „Le monde gréco-slave: Etat actuel, moeurs publiques et privées des peuples de la péninsule”, *Revue des Deux Mondes*, Paris, t. XXIX, 1er février 1842, pp. 380-430.

³² Fonds Monod, Papiers Michelet, A 3879n, Archives Nationales.

³³ La lettre est reproduite dans ses *Oeuvres complètes* dans le livre *Oeuvres diverses*, III, (1836-48), t. XL, Conard, 1940, pp. 653-681.

³⁴ *Ibid.*, p. 654.

Le dernier voyageur sérieux a été M. Cyprien Robert; il a fait un voyage héroïque à toute heure, il a vu beaucoup; mais il a visité les nations slaves avec une lorgnette panslavienne, dominé par une idée impraticable, c'est celle de l'union future des races slaves; il a voyagé comme voyagerait en Allemagne un propagandiste de la *Jeune Allemagne*. Or l'union des Slaves, en une vaste boule de neige qui roulerait sur le monde, est pour le moment un système aussi absurde que celui de réunion des peuples de l'Allemagne. Les politiques du faubourg Saint-Marceau, qui revent des fédérations, ignorent, comme tous les faiseurs d'utopies français, les haines profondes qui séparent ces membres d'une même famille. Le Polonais et le Russe, le Russe et les Serbes, les Moldaves, sont aussi bons amis que les Prussiens et les Autrichiens, que les Bavares, et les gens de la rive gauche du Rhin, aussi bons amis que les Jansénistes et des Jésuites, des républicains et des dynastiques en France. Cette idée a donc faussé le jugement de M. Cyprien Robert, qui, sous le point de vue de l'art, était aussi par trop attaqué de la manie du bysantin. Néanmoins, les publications de ce voyageur, qui n'a pas embrassé la dixième partie de ce vaste empire, ont de grands mérites; c'est d'accuser beaucoup de faits, et de faits vrais. Cet écrivain a, d'ailleurs, acquis des connaissances philologiques plus sérieuses que celles de beaucoup de russologues. Était-il à la hauteur de la mission qu'il s'était donnée? Ses ouvrages ont produit peu de sensation en Russie. Telle est la seule réponse à faire à la question. Maintenant, partons!³⁵

L'idée d'une ou plusieurs fédérations slaves, telle qu'elle fut imaginée par Cyprien Robert, n'était pas oubliée à la chaire de langues slaves. Au contraire, elle fut ravivée avec l'unification de l'Allemagne en 1871. Dans son livre de 1917 *Le Panslavisme et l'intérêt français* Louis Léger, professeur de langues slaves, héritier de Mickiewicz, et de Robert au Collège de France dit: „Cyprien Robert répudie et condamne le panslavisme tzarien. Mais il n'hésite pas à se prononcer en faveur du panslavisme fédéral. C'est précisément celui que je rêve en ce moment.

...Mais aujourd'hui, en présence des appétits farouches, des ambitions illimitées du *Deutschtum*, il n'y a plus lieu d'établir ces distinctions. Ce qu'il nous faut - comme je l'expliquerai plus loin - c'est une vaste fédération slave, appuyée d'un côté sur la France, de l'autre sur la Russie.”³⁶

Depuis son évocation sous son aspect politique dans les années 30 du XIXe siècle, l'idée panslave hantait les esprits de la vie culturelle française. Selon le changement du contexte politique et historique, elle est vue soit comme danger, soit comme utile pour la France. Collège de France et sa chaire de langue slave comme haut lieu des connaissances sur le monde slave était naturellement au centre du débat sur ce problème. L'intérêt pour le panslavisme n'était que l'expression d'un intérêt plus large pour le monde slave, sa culture et son histoire durant le XIXe siècle. Comme cela est souvent le cas, la discussion reflétait le contexte idéologique et politique français, son espace culturel et social ainsi bien qu'on évolution.³⁷

³⁵ *Ibid.*, p. 655.

³⁶ Léger, *Le Panslavisme et l'intérêt français*, 1917, pp. 106-109.

³⁷ Je remercie Research Support Scheme du Higher Education Programme N°: 182/1995 d'avoir soutenu le travail sur ce sujet.

Mr Pavle Sekeruš

PANSLOVENSKA IDEJA NA KOLEŽ DE FRANSU U XIX VEKU

Rezime

Smatra se da je panslavizam u svom političkom vidu po prvi put spomenut 1832. godine u jednom nemačkom pamfletu koji optužuje Nikolu I da želi da ujedini sve slovenske narode i da uništi Austriju i Tursku. Ideja ima velikog odjeka u Francuskoj a posebno je razmatrana na Katedri za slovenski jezik i književnost Kolež de Fransa gde predaju Adam Mickijević i Sipurjen Rober. Žil Mišle, predavač na Katedri za istoriju i pisac Onore de Balzak takođe učestvuju u raspravi o ovoj, pre svega, političkoj temi. To će biti jedan od aspekata interesa za slovenske narode koji će podstaći studije jezika i književnosti kao i prodor njihove kulture u Francusku u XIX veku.

UDK: 805.451.1-555

PADEŽNI NASTAVCI MAĐARSKIH IMENICA

Dr Edita Andrić

REZIME

Padežni sistem mađarskog jezika predstavlja jedno od pitanja koje još uvek nije u potpunosti rešeno u gramatici pomenutog jezika. Mišljenja mađarskih lingvista su, tokom istorije proučavanja ove problematike, bila veoma podeljena: od tendencija da se osporava postojanje padeža, pa sve do stavova da ih ima na više desetina.

Cilj ovog rada je da zauzme stav po ovom pitanju i da kratak opis morfoloških karakteristika padežnih nastavaka, kao i da, ukratko, ukaže na to, koja značenja kategorije sa padežnim nastavcima imaju u rečenici. Zbog obimnosti problematike ovom prilikom nisam u situaciji da detaljno prikažem sva svojstva ovog sistema, već se zadržavam samo na glavnim crtama, dajući samo informativne podatke. Padeže delim na osnovu funkcije koju imaju u rečenici i to na gramatičke (nominativ, genitiv, akuzativ) i na adverbijalne. Kod adverbijalnih posebnu podgrupu čine lokativni nastavci (ukupno ih je deset), koji primarno imaju mesno, odnosno prostorno značenje.

Osim toga, nastojim da dam ekvivalentne oblike ovih kategorija u srpskom jeziku, potkrepljujući tvrdnje primerima uzetim iz dva romana mađarskih autora i njihovih prevoda na srpski jezik.

Pitanje padežnog sistema u mađarskom jeziku i dan danas predstavlja predmet polimika među mađarskim lingvistima. Šta se može smatrati padežom u mnogome zavisi od toga da li se problemu prilazi sa morfološkog ili sintaksičkog stanovišta. Bilo je velikih promena u pristupu ovoj oblasti u istoriji proučavanja mađarske gramatike, počev od pretpostavke da, po analogiji na latinski, mađarski ima šest, odnosno sedam padeža do kojih su gramatičari početkom devetnaestog veka došli prostim "prevođenjem" latinskih padeža na mađarski.

Krajem XIX veka, međutim, prevladala je sasvim suprotna tendencija - da se među padežne ubrajaju i nastavci koji to nisu, pa se dešavalo da je broj padeža dostigao i brojku od preko trideset. Čak je i u opisnoj gramatici mađarskog jezika, u izdanju akademije (1962.), nabrojano 28 padežnih kategorija, dok u fakultetskom udžbeniku iz 1988. godine taj broj iznosi 24. Prekretnicu u ovoj oblasti čini studija Lasla Antala (1961. god!) u kojoj se padež tretira isključivo na osnovu morfoloških kriterijuma. Mogućnost ubrajanja u paradigmu je glavni kriterijum po čemu se određuje da li se neki nastavak može smatrati padežnim ili ne. Pomenuti nastavci moraju zadovoljiti sledeće zahteve: da se mogu dodati zamenicama, ličnim imenima, pridevima i brojevima, da mogu slediti iza nastavaka koje zovemo znacima, kao i da ih možemo pripojiti nezavisno od semantičkog svojstva korena reči. Na osnovu navedenih kriterijuma Antal je ustanovio da 16 nastavaka ima navedene osobine, pa je zaključio da, uključujući i nultu morfemu nominativa, u mađarskom postoji 17 padeža. On isključuje mogućnost

nom+mellé	mesto	kraj/pored+gen.
nom+mellett	1. mesto	kraj/pored+gen.
	2. stanje	pored+gen.
	3. okolnost	uz+ak
nom+mellől	mesto	od+gen.
nom+mentén	mesto	uz+ak.; pored+gen.; niz+ak.; po+lok
nom+miatt	uzrok	zbog+gen
nom+möggé	mesto	iza+gen.; za+ak.
nom+mögül	mesto	iza+gen.
nom+múlva	vreme	posle+gen.
nom+nélkül	1. način	bez+gen
	2. stanje	bez+gen
	3. okolnost	bez+gen
nom+óta	vreme	nom.; od+gen
nom+számára	namena	za+ak.
nom+részére	namena	za+ak.
nom+révén	način	instr.; pomoću/putem+gen.
nom+szerint	način	nom.; prema+lok.
nom+után	1. mesto	gen.
	2. vreme	posle+gen
	3. način	po+lok.; prema+lok.
	4. cilj	gen.
nom+vége	1. cilj	radi+gen.;
	2. uzrok	zbog+gen

Genitiv

Kao što sam u uvodu ovog rada već napomenula, oprečna mišljenja vladaju među lingvistima u vezi sa tim da li ovaj padež uopšte postoji u mađarskom jeziku (pošto nema svoj nastavak koji se razlikuje od dativnog) ili se radi samo o još jednoj posebnoj funkciji dativskog nastavka *-nak/nek*. Mnogi veruju da ne mogu postojati homonimni oblici među padežnim nastavcima, drugi pak tvrde da su to dva različita nastavka istog oblika.

Genitiv u mađarskom jeziku izražava posesivno pridevsko značenje. Tačnije, izražava pripadnost nekome ili nečemu, odnos dela i celine, odnos vlasnika i poseda, onoga što mu pripada, odnos stvaraoca prema delu koji je stvorio, odnos srodnika i drugih lica koji su u nekoj vezi, odnos mesta i vremena prema njihovim delovima. Ponekad nastavak *'-nak/nek'* može da izostane, tada dobijamo nominativni oblik, koji najčešće ima prisvojni lični nastavak. Jedino lična zamenica ne može poprimiti genitivni nastavak, on uvek stoji u nominativu, ali zato imenica koja izražava posed dobija posesivni lični nastavak. Ako imamo višestruko složenu, lančanu prisvojnu strukturu, samo će zadnji u nizu prisvojni pridev dobiti genitivni nastavak, ostali samo prisvojne lične nastavke:

Novi Sad *Város Képvisező-testülete Végrehajtó Tanácsa Választói Bizottságának* elnöke...

Predsednik *Izborne komisije Izvršnog veća Skupštine grada Novog Sada...*
Ekvivalent mađarskom genitivu u srpskom jeziku je takođe genitiv.

Akuzativ

Akuzativ je padež primarnog objekta, padežni nastavak je *-t*. Međutim, ako prihvatimo mogućnost da postoji genitiv sa nultom morfemom, koja je homonimna sa nominativom, isto tako moramo računati i sa akuzativom bez nastavka. Ovaj oblik se javlja kod imenica sa prisvojnim ličnim nastavkom u prvom i drugom licu. Lične, prisvojne i povratne zamenice u prvom i drugom licu jednine takođe najčešće stoje bez akuzativnog nastavka.

Nem, nem *rázogattam a fejem.* (OG 7)

Ne, ne *tresao sam glavom.* (OG 8)

Engem jóformán születésem óta Bébének hívott mindenki. (OG 15)

Mene tako reći od rođenja zovu Bebe. (OG 16)

Oblici ličnih zamenica u akuzativu glase: *engem(et)*, *téged(et)*, *őt*, *minket*, *titeket*, *őket*. Imenica u akuzativu označava biće, stvar, pojam, osobinu, količinu na koju se radnja odnosi, odnosno na koju je usmerena, zatim objekat koji nastaje kao rezultat radnje. Osim ove primarne funkcije, akuzativ može sekundarno da izrazi vreme, mesto i meru, odnosno stepen vršenja radnje (*várja* a *reggelt* - čeka *jutro*; *járja* a *várost* - obilazi *grad*; *kevesebbet kérek* - molim *manje nečega...*).

Kao ekvivalent mađarskom akuzativu u srpskom jeziku prvenstveno stoji akuzativ bez predloga, zatim može biti akuzativ sa predlozima *u*, *na*, *za*, kao i genitiv bez predloga i sa predlogom *oko* i *od*. Kao odgovarajući oblik, u zavisnosti od značenja, može se javiti još instrumental, dativ i lokativ sa predlozima *o*, *u*, *na* i *po*.

ADVERBIJALNI PADEŽI

Dativ

Dativ je, kao i u mnogim drugim jezicima, padež namene u mađarskom jeziku. Obeležava biće ili stvar u korist ili na štetu koga se neka radnja vrši. Nešto je znači namenjeno, upravljeno ka pojmu u obliku dativa.

S obzirom da se padežni nastavak dativa podudara sa genitivnim nastavkom (*nak/nek*) ponekad je veoma teško razgraničiti o kom se tačno padežu radi, pogotovo u slučajevima kad imamo posesivni dativ uz egzistencijalne glagolole. Rečenica: "Ha például XY *kartársunknak* a szemébe mondta..." (DT 38) može da se tumači da oči pripadaju našem kolegi (tada imamo prisvojni pridev), ali i da je neko rekao nešto našem kolegi u oči (u tom slučaju se radi o značenju namene). Rečenica u prevodu glasi: "Naprimera, kad bi nešema kolegi XY u oči rekao..." (DT 62) - u srpskom znači imamo dativ.

Dativom se izražava i mesni odnos, da je radnja usmerena ka površini ili ka blizini pojma u dativu:

Hegynek fordult, a motor dohogni kezdett. (OG 91)

Okrenuli smo *u brda*, mašina je počela da dahće. (OG 106)

A *Dunának* indult.

Krenuo je *ka Dunavu*.

Nalazi se ponekad u ulozi odredbe za stanje i rezultat, ali izražava i cilj radnje. Lične zamenice u dativu glase: *(én)nekem, (te)neked, (ő)neki, (mi)nekünk, (ti)nektek, (ő)nekik*. Kao ekvivalent mađarskom dativu u srpskom nalazimo dativ bez predloga i sa predlogom *ka*, izuzetno možemo da ga izrazimo akuzativom sa predlogom *za, na u*, kao i genitivom sa predlogom *zbog*.

Instrumental

Instrumental prvenstveno izražava sredstvo i društvo.

Elgondolkozva dobolgatott *ujjaival* az asztalon. (OG 8)

Zamišljeno je dobio *prstima* po stolu. (OG 8)

Egy *pincérrel* Budapestre utazott. (OG 37)

Uputila se u Budimpeštu sa *jednim kelnerom*. (OG 42)

Osim navedene dve primarne funkcije instrumentalom obeležavamo meru i stepen.

Négyesével mentünk be a rendelőbe.

Po četvoro nas je ulazilo u ambulantu.

...egy *mákszemnyivel* puhábban tartotta a nyakát... (OG 19)

...vrat je držala *za zaricu* mekše nego inače... (OG 19)

Egy *karcsapással* előzte meg a mi úszónkat.

Jednim zamahom je pobedila ispred naše plivačice.

Nije redak slučaj da u instrumentalu stoji pojam koji određuje mesto ili vreme radnje (ovo poslednje najčešće za izražavanje godišnjih doba ili doba dana).

Az *orvossal szemben/áttelenben* foglalt helyet.

Seo je *naspram/preko puta* doktora.

Barátságunk *tavasszal* kezdődött (OG 47)

Družiti smo se počeli *u proleće*. (OG 54)

Izražavanje načina i stanja instrumentalom je isto čest slučaj u mađarskom jeziku.

Komoly, bús *szemmel* nézett az emberre... (OG 70)

Gledala je čoveka *ozbiljnim, tužnim očima*... (OG 81)

...a repülőgépről *agyvérzéssel* vitték be a szanatóriumba... (OG 6)

...iz aviona (su ga) izneli s moždanim udarom... (OG 6)

Padežni nastavak je *-val/vel*. Ukoliko se reč kojoj se dodaje završava na suglasnik, dolazi do potpunog jednačenja suglasnika kojim počinje nastavak. To znači da '-v' prelazi u onaj suglasnik na koji se završava reč kojoj se nastavak dodaje. Kao rezultat dobijamo dugi suglasnik, koji se piše udvostručivanjem istog (pr. s+v=ss). Lične zamenice u instrumentalu glase: *(én)velem, (te)veled, (ő)vele, (mi)velünk, (ti)veletek, (ő)velük*. Ekvivalent je u srpskom takođe instrumental bez ili sa predlogom *sa*. U sekundarnom značenju u prevodima nalazimo i genitiv, akuzativ sa predlogom i bez predloga, kao i lokativ sa predlogom *po*.

Formal

Formal prvenstveno izražava način na koji se radnja vrši, ali može da znači i stanje. Nastavak je *-ként*. Lične zamenice nemaju oblik u formalu.

...valójában nevetéséges *bohócként* viselkedtem... (DT 123)

...zapravo sam se ponašao *kao smešni pajac*... (DT 135)

Felém fordítja a *sertéssültként* ragyogó piros orcáit. (DT 32)

Okreće prema meni rumeno lice koje se presijava *poput svinjskog pečenja*. (DT 57)

U srpskom se ovaj padež uglavnom prevodi konstrukcijama 'kao+nom' ili 'poput+gen'.

Faktiv

Faktivom se označava kakvim postaje neko ili nešto, odnosno u šta se pretvara neko ili nešto ali i to u šta će se količinski pretvoriti nešto. Nastavak je *-va/ve*, koji se ponaša kao i instrumentalni nastavak, kada ga dodajemo pojmu koji se završava na suglasnik, dolazi do jednačenja suglasnika 'v'. Lične zamenice nemaju oblik u faktivu.

Az ebédlőt és a fogadót könnyűszerrel át lehet alakítani *dolgozó- és hálószobává*... (DT 197)

Trpezariju i gostinjsku sobu lako je pretvoriti *u spavaću i u radnu sobu*... (DT 200)

A tengervíz és a nap kimondottan *széppé* tette.

More i sunce su je načinile *lepom*.

Ekvivalent mađarskom faktivu u srpskom je prvenstveno akuzativ bez predloga (u slučaju da se nađe uz glagol 'postati') ili sa predlogom *u* (ako nam je regens glagol 'pretvoriti') ali se može izraziti i instrumentalom, adverbom, pa čak i glagolom (*lehetetlenné tesz* - onemogućavati, *jéggé válik* - slediti...)

Kauzal

Kauzal je padež kojim obeležavamo uzrok radnje, odnosno pojam koji inicira, izaziva radnju, bez kojeg se ona ne bi desila, ili biće, stvar, radnju zbog koje se, takoreći uzvratno, odigrava radnja. Nastavak je *-ért*, a oblici ličnih zamenica glase: (*én*)*értem*, (*te*)*érted*, (*ő*)*érte*, (*mi*)*értünk*, (*ti*)*értetek*, (*ő*)*értük*.

Nélkülözhetetlenek azok a szokások is, melyeket a társas érintkezés *kedvéért* az emberi méltóság nevében alakítottunk ki... (DT 43)

Neophodne su i navike koje smo razvili u ime ljudskog dostojanstva *radi uravnoteženosti društvenih kontakata*... (DT 66)

Sosem áltattam magam azzal, hogy *magamért* szeretnek... (DT 141)

Nikad se nisam zanosio time da me neko voli *zbog mene samog*... (DT 151)

Najčešći srpski ekvivalenti kauzalu u ovom značenju je genitiv sa predlozima *radi*, *zbog*, i *zarad*, ali se javlja i akuzativ sa predlogom *za* ili *po*.

Druga, takođe značajna funkcija kauzala, jeste izražavanje cilja: neko nešto želi da postigne, ili dostigne.

...*eszméimért* szívesen bárd alá hajtoitam volna a fejemet. (DT 20)

...za svoje ideje (bih) rado mogao da stavim glavu pod sekiru. (DT 46)

Ovaj padež može da označava i sredstvo, kojim se nešto u zamenu kao protivvrednost dobija, kupuje:

Megvesszük a képet tízezer forintért. (OG 9)

Kupićemo ti sliku za deset hiljada forinti. (OG 9)

Péter csalta-e ki belőle, vagy ennyiért vette meg a kompromitáló borfőtköt. (OG 87)

Da li ga je Peter izmamio od nje, ili je njime kupila kompromitujući koverat. (OG 101)

LOKATIVNI NASTAVCI

Posebnu grupu padežnih nastavaka u mađarskom čine oni, čija je primarna funkcija obeležavanje nekakvog mesnog (odnosno vremenskog) odnosa. Zbog toga ih i nazivamo lokativnim nastavcima.

PADEŽI ZA OBELEŽAVANJE UNUTRAŠNJEG PROSTORNOG ODNOSA

Inesiv

Za izražavanje da se nešto nalazi u nečemu u stanju mirovanja ili se kreće u granicama nekog zatvorenog prostora u mađarskom se koristi padež *inesiv*. Odgovara na pitanje *gde?* a nastavak je *-ban/ben*. Ekvivalenti u srpskom su lokativ sa predlogom *u*, odnosno *po*. Lične zamenice u ovom padežu glase: (*én*)*bennem*, (*te*)*benned*, (*ő*)*benne*, (*mi*)*bennünk*, (*ti*)*bennetek*, (*ő*)*bennük*.

Ülök a szobában. (OG 15)

Sedim u sobi. (OG 17)

Kotorászott a zsebeiben. (OG 23)

Preturao je po džepovima. (OG 26)

Osim ovog, *inesiv* obeležava i druge prostorne odnose: da se nešto nalazi pored, kraj nečega (az *ablakban* áltam), da se radnja dešava iznad nečega (*cseresznyefa virágzott a sárban*). Pored prostornog može da izrazi još i sledeća značenja:

- vreme: Lilivel *novemberben* ismerkedtem meg. (OG 15)

Lili sam upoznao u novembru. (OG 17)

- način: *Hamarjában* nem tudtam megállapítani... (DT 185)

Na brzinu nisam mogao da utvrdim... (DT 191)

- meru: teljes *mértékben*, *részben*, nagy *számban*...

u *potpunosti*, delimično, u velikom broju...

- uzrok: ...azonnal menjek be fontos *ügyben*. (OG 6)

...da odmah svratim kod njih zbog važne stvari. (OG 6)

- okolnost: ...mögöttem pedig *fényárban* úsznak végig az emeleti termék... (OG 15)

...dok su iza mene sve dvorane na spratu bile *preplavljene svetlošću*...

(OG 17)

- stanje: ...vonítani tudtam volna *kínomban*. (OG 8)

...samo što nisam cvileo *od muke*. (OG 8)

Glagolski pridev sa sufiksom ‘-ó/ő’, ili deverbarna imenica sa sufiksom ‘-ás/és’ u inezivu označavaju da je stanje koje je njime naznačeno u fazi nastanka, razvitka:

Az izlandi farkasok *kiveszőben* vannak.
Vukovima sa Islanda preti *istrebljenje*.

Ilativ

Ovaj padež označava da se nešto kreće iz spoljnijeg prostora ka unutrašnjosti pojma izraženog ilativom. Većinom stoji uz dinamične glagole, uglavnom uz glagole kretanja. Pitanje na koje sledi odgovor u ilativu jeste kuda?, a nastavak je *-bal/be*. Lične zamenice u ovom padežu glase: *(én)belém*, *(te)beléd*, *(ő)beléj(e)*, *(mi)belénk*, *(ti)belétek*, *(ő)beléjük*. Odgovarajući oblik u srpskom jeste akuzativ sa predlogom *u*.

Megyek az *iskolába*.
Idem *u školu*.

Sekundarno, ilativ može da ima još i sledeća značenja:

- način: Hosszú pályafutásom során megszoktam, hogy az íróknak *szemükbe*
Tokom dugog bavljenja ovim pozivom privikao sam se da piscima *u oči*
kažem istinu... (DT 96)
- cilj: *Látogatóba* jöttem, de végül itt maradtak.
Došli su *u posetu* pa su na kraju ostali.
- stanje: Így hát inkább *magába* burkolózik. (DT 114)
Otuda se najradije povlači *u sebe*. (DT 127)
- rezultat: A gyöngyöket *gyöngysorba* fűzzük.
Bisere nižemo *u niske*.
- uzrok: *Tüdővészbe* halt meg.
Umro je *od tuberkuloze*.

Elativ

Elativ izražava da se nešto iz unutrašnjosti prostora kreće ka spoljašnjosti, napušta je, izlazi. Kao i prethodni, stoji uz glagole kretanja. Pitanje na koje se odgovara imenicom u elativu je odakle?. Padežni nastavak je *-ból/ből*, a lične zamenice u ovom padežu glase: *(én)belőlem*, *(te)belőled*, *(ő)belőle*, *(mi)belőlünk*, *(ti)belőletek*, *(ő)belőlük*.

A szomszéd *szobából* áthallatszott a gyerek szuszogása. (DT 13)
Iz susedne sobe dopiralo je dahtanje deteta. (DT 40)

Međutim, dešava se da elativom obeležavamo i mesne odnose druge vrste:

Levette a láncot a *nyakából*.
Skinula je ogrlicu *sa vrata*.

Térj ki az *utamból*!
Skloni mi se *s puta*!

Elativ se sekundarno pojavljuje i u sledećim značenjima:

- način: *Szivből gratulálok!*

Čestitam *od srca!*

- uzrok: ...a kimaradt betűket semmi másért: *fukarságból* hagyom el... (DT 45)

... izostavljena slova nisam ispisivao u stvari *zbog tvrđičluka*... (DT 68)

- poreklo: Pétert gyatra *anyagból* faragta a természet... (OG 38)

Priroda je Petera Halasa zamesila *od traljavgov materijala*... (OG 44)

U svojoj osnovnoj funkciji ekvivalent mađarskom elativu u srpskom je genitiv sa predlogom *iz*, a u ostalim funkcijama je takođe genitiv ali sa predlozima *zbog*, *radi*, *od*.

PADEŽI ZA OBELEŽAVANJE SPOLJNJEG PROSTORNOG ODNOSA

Superesiv

Superesiv označava površinu na kojoj se nešto nalazi u stanju mirovanja, da se radnja odigrava na površini nečega ili da se tom površinom nešto kreće. Pitanje na koje se odgovara imenicom u superesivu je *gde?*, a padežni nastavak je *-n/on/en/ön*. Oblici ličnih zamenica u ovom padežu glase: (*én*)*rajtam*, (*te*)*rajtad*, (*ő*)*rajta*, (*mi*)*rajtunk*, (*ti*)*rajtatok*, (*ő*)*rajtuk*.

...éjféltájt egy ablakban álltam a *Rózsadombon*... (DT 15)

...oko ponoći stajao (sam) kraj jednog prozora u vili *na Rožadombu*... (OG 17)

Szállt a hamu az *asztalon*... (OG 87)

Leteo je pepeo *po stolu*... (OG 102)

Silaženje ili penjanje po površini nečega isto se može izraziti superesivom, ali se obeležava i da nešto prolazi kroz pojam nazvan superesivom, ili da se nalazi iznad njega:

Mentünk lefelé a *lépcsőn*. (OG 105)

Spustili smo se *niz stepenice*. (OG 123)

...tagolatlan hang tört ki a *torkán*... (DT 42)

...*kroz grlo* joj provali kratak, neartikulisan uzvik... (DT 65)

Felső *ajkán* szőke pihék csillantak meg. (OG 78)

Nad njenom gornjom usnom bljesnule su plave maljice. (OG 98)

Ponekad izražava i unutrašnji mesni odnos:

Dél előtt Péter bement az egyetemre, a *kveszturán* akadt dolga... (OG 75)

Peter bi do podne svratio na univerzitet, imao je posla *u kvesturi*... (OG 87)

Osim prostornog odnosa superesiv može da označi još i:

- vreme: Május *derekán* egy társaságban azt hallottam... (OG 38)

Sredinom maja u jednom društvu čuo sam... (OG 43)

- način: ...mondta Bebsz közömbös *hangon*. (OG 22)

...reče Bebs *ravnodušnim glasom*. (OG 25)

-stanje: Egész úton *féllábon* álltam a buszban.

Ceo put sam prestajala na jednoj nozi.

-okolnost: ...egy-egy kivételes alkalommal, mint például *temetéseken*, a szemük közé nézek... (DT 40)

...kad se izuzetno, kao *prilikom pogreba* suoči sa njima... (DT 63)

Ekvivalent primarne funkcije superesiva u srpskom je izražen lokativom sa predlozima *na* i *po*, odnosno akuzativom sa predlozima *uz* i *niz*. Za ostale mesne odnose imamo akuzativ sa predlogom *kroz*, lokativ sa predlogom *u*, dok se sekundarna značenja izražavaju konstrukcijom 'instr+gen', '*prilikom*+gen', genitivom, akuzativom sa predlogom *u*, instrumentalom, kao i lokativom sa predlozima *na* i *pri*.

Superesiv sa postpozicijama

Superesiv je padež koji, posle nominativa, može da veže najveći broj postpozicija, čineći tako konstrukcije koje uglavnom izražavaju prostorne odnose (što proizilazi iz osnovnog značenja ovog padeža) u kojima preovlađuje značenje postpozicije, ali ne retko mogu da obeleže i značenja kao što su način, cilj, uzrok, stanje i okolnosti vršenja radnje. Sledi spisak pospozicija koje idu uz superesiv sa značenjima i ekvivalentima u srpskom jeziku.

superesiv+alul	način	ispod+gen
superesiv+át	1. mesto	kroz+akuzativ
	2. mesto	instrumental
	3. način	kroz+akuzativ
superesiv+belül	1. mesto	unutar+genitiv
	2. vreme	u roku od+genitiv
superesiv+felül	1. mesto	iznad+genitiv
	2. mera, stepen	iznad+genitiv
superesiv+innen	mesto	sa ove strane+genitiv
superesiv+keresztül	1. mesto	kroz+akuzativ, preko+genitiv
	2. vreme	instrumental
	3. način	kroz+akuzativ
superesiv+kívül	1. mesto	van+genitiv
	2. način	preko+genitiv, bez+genitiv
	3. stanje	van+genitiv, bez+genitiv
superesiv+túl	1. mesto	preko+genitiv, iza+genitiv, sa+genitiv
	2. vreme	preko+genitiv
	3. mera	preko/iznad+genitiv više od+genitiv
superesiv+végig	mesto	instrumental

Sublativ

U sublativu stoje pojmovi koji odgovaraju na pitanje kuda?, a nastavak je *-ra/re*. Lične zamenice u sublativu su: (*én*)*rám*, (*te*)*rád*, (*ő*)*rá*, (*mi*)*ránk*, (*ti*)*rátok*, (*ő*)*rájuk*. Primarna funkcija mu je da označava spoljašnji prostorni odnos, i to da se nešto kreće, da je usmereno ka površini pojma u sublativu:

Letette a könyvet *az asztalra*.

Stavila je knjigu *na sto*.

Može se, međutim, upotrebiti i u terminativnom značenju - da je radnja dospela do određene granice, ali i za obeležavanje unutrašnjeg mesnog odnosa:

...mely csak egy idő múlva, a tudat mélyére érve, érezteti súlyát. (DT 120)

...koja tek posle izvesnog vremena, stigavši *do dubine* svesti, pokazuje svoju težinu. (DT 132)

Felmentünk a *lakásomra*.

Svratili smo u *moj stan/do mog stana*.

Veoma retko, pojam kojem smo dodali sublativni nastavak odgovara na pitanje gde?

Északra hidegebb van.

Na severu je hladnije.

Osim toga, sublativ može da izrazi i razdaljinu od mesta vršenja radnje do nekog drugog pojma koji stoji u ablativu, stvarajući tako kompleksne priloge za mesto. Osnova kojoj se u takvim slučajevima dodaje padežni nastavak jeste najčešće ime neke mere, ili pridev koji je nastao od imenice kojoj smo dodali sufiks '-nyi' :

Néhány lépésnyire állt csak az ajtótól.

Stajao je samo *na nekoliko koraka* od vrata.

A háza körülbelül húsz méterre van ide.

Kuća joj je *na oko dvadeset metara* odavde.

Osim prostornog, ovaj padež sekundarno ima i vremensko značenje, i to najčešće odgovara na pitanje do kada? odnosno za kada? obeležavajući krajnju tačku u vremenu do kada neku radnju treba izvršiti, ili vreme kada se neka radnja dešava a ujedno i završava. Nije, međutim, retkost ni to da izražava značenje koje odgovara na pitanje kada?:

Bevonultunk a *hajnalra* leszálló harmat elől.

Sklonili smo se od rose koja bi *pred zoru* pala.

Télire ismét eljövök hozzátok.

Na *zimu* ću ponovo doći do vas.

Obeležava još i vremensko trajanje radnje, koje odgovara na pitanje na/za koje vreme?. U tom slučaju pojam kojem dodajemo sublativni nastavak označava vremenski period ili vremensku mernu jedinicu, ali može to biti i pridev koji smo dobili od imenice, dodajući joj sufiks '-nyi'.

...látam, hogy a fekete fiú egy pillanatra elfordítja a fejét... (OG 16)

...video sam kako crni mladić *za trenutak* obrće od nje glavu... (OG 19)

Egy *órányira* vagyunk az iskolától.

Nalazimo se *na otprilike sat* hoda od škole.

I u ovom značenju, isto kao i kod prostornog odnosa, sublativ stvara kompleksne priloge, obeležavajući vreme kada će nešto uslediti u odnosu na neko drugo vreme obeleženo ablativom ili alativom:

keddtől számítva egy *hétre*, keddhez egy *hétre* (*za nedelju dana* računajući od utorka),

ali i takozvane dvostruke priloge za vreme sa delativom, kada određuje početak i kraj trajanja, odnosno ukazuje na učestalost radnje, koja se ponavlja u određenim vremenskim razmacima: *napról napra* (iz dana u dan).

Sublativ izražava još i sledeća značenja:

- način: ...hogy kedvemre, számolatlanul költsem el, ami pénzemből ... telt. (DT 202)
...da *po svojoj volji*, bez računa trošim novac... (DT 205)
- uzrok: ...a magam *vigasztalására*... ellátogattam a N. utcai elfekvőbe. (DT 106)
...svoje *utehe radi*, jednom sam svratio u stacionar u ulici N. (DT 120)
- cilj: A Kormoran *tengerre épült*... (OG 41)
Kormoran je bio građen *za morsku vožnju*... (OG 48)
- stanje: Soha nem gondoltam volna... hogy *vénkoromra* hisztériás leszek. (DT 97)
Nikad ne bih ni pomislio... da ću *u starosti* postati hiseričan. (DT 112)
- rezultat: A tükör *darabokra tört*.
Ogledalo se razbilo *u paramparčad*.

Ekvivalent primarnoj funkciji sublativa u srpskom jeste akuzativ sa predlogom *na*; ukoliko je radnja usmerena na veću površinu, u obzir dolaze i lokativ sa predlogom *po*, kao i genitiv sa predlogom *preko*. Usmerenost se u srpskom izražava akuzativom sa predlogom *u* kao i dativom sa predlozima *ka* i *prema*. U terminativnom značenju koristimo genitiv sa predlogom *do*. U vremenskom značenju sublativ najčešće prevodimo genitivom i akuzativom sa predlogom *na*, odnosno *za*. U ostalim situacijama nalazimo lokativ sa predlozima *po* i *u*, genitiv sa predlogom *radi* odnosno *zbog*, kao i *do*, akuzativ sa predlozima *za* i *na*.

Delativ

Delativ primarno izražava spoljnji mesni odnos koji odgovara na pitanje *odakle?*, to jest pravac kretanja sa površine nekog pojma, a nastavak je *-ról/ről*. Oblici ličnih zamenica u ovom padežu glase: (*én*)*ról*am, (*te*)*ról*ad, (*ő*)*ról*a, (*mi*)*ról*unk, (*ti*)*ról*atok, (*ő*)*ról*uk.

Tamásék az *emeletről* leköltöztek mellém... (DT 168)

...doselili su se *sa sprata* pored mene... (DT 174)

Letörölte a rizsport a füle *tövérről*. (OG 71)

Obrisala je puder *iza ušiju*. (OG 82)

Delativ sekundarno izražava još i:

- vreme: *időről* időre (*sa vremena* na vreme), *márról* holnapra (*od danas* do sutra),
napról napra (*iz dana* u dan)
- način: Csak úgy, *félvállról* válaszolt neki.
Odgovorio mu je *preko volje*.

házzól házra,

od kuće do kuće,

lépésről lépésre,

korak po korak,

szájról szájra

sa usta na usta

- poreklo: ...holott köztudomású róla, hogy anyai *ágról* sváb származású. (DT 34)
...mada je opštepoznato da je *po majčinoj liniji* poreklom švaba. (DT 58)

Mađarskom delativu u srpskom uglavnom odgovara genitiv sa predlogom, i to u primarnoj funkciji ekvivalent mu je genitiv sa predlogom *sa*. Za ostala značenja nalazimo predloge *iz, iza, od*, dok u poslednjem slučaju imamo lokativ sa predlogom *po*.

Adesiv

Adesiv izražava pozicioni mesni odnos, da se nešto nalazi u stanju mirovanja ili se odigrava u blizini, odnosno pored pojma u ovom padežu. Pitanje na koje možemo odgovoriti adesivom je *gde?*, a padežni nastavak je *-nál/nél*. Lične zamenice u adesivu glase: *(én)nálam, (te)nálad, (ő)nála, (mi)nálunk, (ti)nálatok (ő)náluk*.

Állva maradt az *ajtónál*. (DT 199)

Osta stojeći *kod vrata*. (DT 202)

Az *íróasztalomnál* ültem... (DT 96)

Sedeo sam za *pisaćim stolom*... (DT 111)

Adesiv sekundarno može imati još i sledeća značenja:

- stanje: ...mely nyilván nem fog elenyészni, amíg *észnél* vagyok. (DT 49)
...očito ga neću zaboraviti dok budem *pri svesti*. (DT 71)
- uzrok: ...isten kegyelméből valamilyen *oknál fogva* elhalálozott. (DT 5)
...milošću božjom (je) *iz nekog razloga* preminula... (DT 33)
- način: A *hajánál fogva* húzta ki a folyóból.
Vukući je *za kosu* izvukao ju je iz reke.
- okolnost: *Gyertyánál* nem látom befűzni a tűt.
Uz sveću ne vidim da udenem konac.
- poredbeno značenje: *Napnál* világosabb.
Jasno kao dan.

Primarna funkcija adesiva se u srpskom izražava genitivom sa predlozima *kod, blizu, kraj, do, pored*, zatim instrumentalom sa predlozima *pred nad, za*, ili akuzativom sa predlogom *uz*, eventualno lokativom sa predlozima *na i u*. U sekundarnoj funkciji nalazimo akuzativ sa predlozima *za i uz*, instrumental sa predlogom *za*, genitiv sa predlozima *iz, od*, i lokativ sa predlogom *pri*.

Alativ

Usmerenost kretanja ili vršenja neke radnje ka blizini nekog pojma, u mađarskom jeziku izražava se imenicom u alativu, koji odgovara na pitanje *kuda?*. Padežni nastavak je *-hoz/hez/höz*. U srpskom jeziku u ovoj primarnoj funkciji alativa nalazimo genitiv sa predlozima *kod, blizu, do*, zatim dativ, i akuzativ sa predlozima *o, uz, na i za*.

Menj az *ajtóhoz* és nyisd ki!

Idi *do vrata* i otvori ih!

Osim ovog, alativ obeležava i značenja kao što su:

- vreme: *Mához egy hétre utazom.*

Putujem za nedelju dana (računajući od danas).

- cilj: *Tamásnak a villásreggelijéhez odakészített sonkás zsemlét is megette. (DT 35)*
 ...pojeo je i kajzericu sa šunkom koja je bila pripremljena Tamašu za doručak. (DT 59)

Oblici ličnih zamenica u alativu glase: *(én)hosszám, (te)hosszád, (ő)hosszá, (mi)hosszánk, (ti)hosszátok, (ő)hosszájuk.* Ovaj se padež inače vrlo često sreće u rekcijama.

Ablativ

Padežni nastavak za ablativ u mađarskom jeziku je *-tól/től*. Prvenstveno ima spoljno mesno značenje, odgovara na pitanje odakle?, i određuje odakle, sa kog mesta, iz čije blizine radnja potiče, odakle kreće. Lične zamenice u ablativu su: *(én)tőlem, (te)tőled, (ő)tőle, (mi)tőlünk, (ti)tőletek, (ő)tőlük.* Ekvivalent ablativu je srpski ablativni genitiv sa predlogom *od*.

...mely *tetőtől* talpig egész törzsüket *csúcstól* a földig befogja. (DT 25)

...trepet koji zahvata stablo *od vrha* do podnožja, *od krošnje* do zemlje. (DT 50)

Osim mesnog, ovaj padež ima i sledeća značenja:

- vreme: *Igaz, első pillanattól kezdve, ahogy fiam belépett a szobámba...* (DT 196)

Istina, znao sam to već *od trenutka* kad mi je sin ušao u sobu. (DT 199)

- uzrok: ...lába gyökeret vert az ördögi látványtól. (DT 34)

...skamenio se *zbog paklenog prizora.* (DT 59)

- stanje: ellentétben halálfejes kollégájától majd kicsattant az egészségtől. (DT 32)

...u suprotnosti sa kolegom ... sav puca *od zdravlja.* (DT 57)

- poreklo: Megint jött egy levél a franciától. (OG 82)

Opet je dobila pismo *od Francuza.* (OG 95)

Terminativ

Terminativom se u mađarskom jeziku označava granica u prostoru i vremenu do koje se radnja vrši, dokle neko zbivanje ili postojanje traje, i tu se završava. Pojam u terminativu odgovara na pitanje dokle?, a padežni nastavak je *-ig*, i nema oblike ličnih zamenica.

Az ablak alatt arasznyi széles párkány futott az *erkélyig.* (OG 101)

Ispod prozora se pružao *do terase* sims širok jedan pedalj. (OG

Egészséges kedélyű, engedelmes fiam lesz *holtomig...* (DT 110)

Sve *do smrti* ću imati zdravog i pokornog sina... (DT 123)

Može da izrazi i vremenski period u kojem se radnja dešava:

A hajóról *órákig* el tudtunk beszélgetni. (OG 42)

\\Moglo se s njom razgovarati o brodu *satima.* (OG 48)

Osim ova dva značenja, terminativ može da obeleži i meru – granicu do koje se radnja odvija.

Bármilyen nevetségesnek hangzik, a csontom *velejéig* meg vagyok rémülve.
(DT 154)

Ma koliko izgledalo smešno, *do srži kostiju* sam prestravljen. (DT 163)

Ekvivalent mađarskom terminativu je, kao što se to vidi i iz primera, genitiv sa predlogom *do*. Jedino za obeležavanje vremenskog trajanja, u srpskom nalazimo instrumental.

IZVOR GRAĐE

DT - Déri Tibor: Kedves Bópeer...! Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1973. Tibor Deri: Duga topla jesen, Beograd: Nolit, 1989. (preveo Sava Babić)

OG - Ottlik Géza: Hajnali háztetők. Budapest: Magvető Kiadó, 1969. Geza Otlík: Krovovi u svitanju. Novi Sad: Matica Srpska, 1990. (preveo Aleksandar Tišma)

LITERATURA

Antal László: A magyar esetrendszer. Nyelvtudományi Értekezések 29. szám. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1961.

A mai magyar nyelv rendszere I-II. Leíró nyelvtan (Szerk. Tompa József) Budapest: Akadémiai Kiadó, 1962.

Laslo Deže: Tipološka razmatranja. Kontrastivna gramatika srpskohrvatskog i mađarskog jezika I. Novi Sad: Institut za hungarologiju, 1971.

Strukturális magyar nyelvtan I.- Mondattan. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1992.

Edita Andrić

CASE INFLECTIONS OF NOUNS IN THE HUNGARIAN LANGUAGE

Summary

Case system of the hungarian language is one of the problems which has not been entirely solved in the grammar of the mentioned language. From the beginning of studies on this matter the views of hungarian linguists have varied greatly, from those which deny existence of case to those which believe there are a few tens of cases in hungarian.

The target of this work is to take an attitude on this matter and to give a description of the morphological characteristics of case inflections, as well as to point out in short to what meanings the categories with case inflections have within a word.

Due to the fact that this problem is very deep, on this occasion I am not able to show the characteristics of this system in detail, but I stick to the main characteristics only, thus giving just basic information. I categorize cases according to the function they have within a word to: grammar cases and adverbial cases.

UDK: 372.8:371.3
371.385

NASTAVNIK I SAVREMENI MODELI INDIVIDUALIZOVANE NASTAVE

Dr Mara Đukić

REZIME

U radu se polazi od ocene da, omeđeni krutim okvirima predmetno-razredno-časovnog sistema s jedne strane i neadekvatnim sistemom profesionalnog obrazovanja s druge strane, nastavnici redukuju mnoštvo svojih potencijalnih, potrebnih i poželjnih uloga u nastavi, svodeći se samo na predavača i ocenjivača znanja učenika. Razmatraju se savremeni modeli individualizovane nastave („Mastery” strategija, PLAN, IPI, LAP i „Excellence” projekt), posebno sa stanovišta nastavnikovog položaja i uloge. Zaključuje se da prikazani modeli individualizovane nastave, pored drugih pozitivnih karakteristika, u samoj svojoj strukturi sadrže čitav niz prethodnih uslova i osnovne pretpostavke da oba subjektivna činioca nastave, što znači i nastavnik i učenik, promene tradicionalne, nametnute uloge i na njima zasnovane međusobne odnose, kojima s pravom nisu zadovoljni.

Ključne reči: nastavnik, nastava, individualizacija, model.

Po svemu sudeći, prevladavanje krize, koja obeležava vaspitno-obrazovne sisteme mnogih zemalja (govori se o globalnoj krizi), moralo bi početi od nastavnika, pre nego od uobičajenih, dosadašnjih tokova raznih reformi koje su počinjale bez oslonca u nastavnicima, ili čak uprkos njima.

Međutim, žalosna je stvarnost što i dalje traje paradoksalna situacija u kojoj se od nastavnika traži sve više, a društvena podrška i efikasnije otklanjanje brojnih teškoća vezanih za položaj i ulogu nastavnika zabrinjavajuće i nenadoknadivo kasne. Pored toga, sve očigledniji je veliki jaz između sistema obrazovanja nastavnika, odnosno onoga za šta se nastavnik priprema i zahteva koje nastavnik svojim radom u školi i nastavi treba da zadovolji, odnosno onoga što se u praksi od njega traži. Nastavnik je suočen sa brojnim, različitim, ponekad i protivrečnim očekivanjima, unutar višestrukog spleta determinišćih činilaca. To su:

- država, koja ga dovodi u činovnički odnos, upućuje ga na radno mesto, a može i da ga zameni, nadgleda njegov rad, često samo formalno proverava vođenje školske dokumentacije i „prelaženje” propisanog nastavnog plana i programa;
- roditelji, čija očekivanja variraju sa tendencijom grupisanja oko ekstrema, neki žele da nastavnik preuzme i deo njihovih vaspitnih funkcija, dok mu drugi to isto zameraju;
- društvo u celini, a posebno škole višeg nivoa, proizvodna i druga preduzeća, firme, institucije i radne organizacije;
- kolege;
- oblasti nauke, umetnosti i kulture transformisane u nastave predmete, odnosno programe;
- učenici kao individualnosti sa sopstvenom biografijom i kao grupa, odeljenje, sa očekivanjima specifičnim za uzrast, dominirajući sistem vrednosti i duh vremena (E. Geisler, 1991).

Pošto tokom osposobljavanja za nastavničku profesiju nisu pripremani da se snađu u mnoštvu ovako različitih očekivanja, a izloženi brojnim dodatnim ometajućim i otežavajućim činiocima i objektivne i subjektivne prirode, nastavnici u praksi najčešće ne rešavaju problemsku situaciju, već uzmiču pred konfliktom. Drugim rečima, nastavnici mogu da održe ravnotežu identiteta samo ako se prema protivrečnim očekivanjima odnose uzdržano, ako reaguju povlačenjem. Upravo to i čini većina nastavnika, zatvarajući se prema roditeljima (što manje kontakata), prema učenicima (nema ličnog angažovanja, nastavnik za učenike postoji jedino kao predavač i ocenjivač) i prema kolegama (usamljujući se kao predmetni nastavnik). Na ovaj način, za mnoge nastavnike profesija (poziv?) postaje beskrajna mešavina veoma stresnih, ali i prijatnih iskustava.

Utvrđeno je da sledeće situacije nastavnicima prčinjavaju najveće zadovoljstvo:

- rad sa mladima, topli emotivni odnosi;
- neposredna povratna informacija da je učenik razumeo, da mu je interesantno i zabavno, učenikov „aha-doživljaj”;
- učenički uspeh, postignuće;
- saradnja i podrška kolega;
- uticaj na razvoj, karakter i stavove učenika;
- učestvovanje u vannastavnim aktivnostima: kao trener, režiser, vođa hora i sl.;
- razmišljanje o svom predmetu, razvoj kurikuluma;
- uspelo predavanje, dobar nastavni čas;
- individualna pomoć učeniku da nauči nastavni sadržaj;
- saznanje o uspehu bivših učenika na kraju školovanja i kasnije u životu, godinama posle diplomiranja.

Deset situacija koje su za nastavnike najzasićenije stresom i neprijatnošću su:

- problemi sa održavanjem discipline i pažnje, konfrontacija sa učenicima;
- nedostatak motivacija kod učenika, apatija, negativni stavovi prema školi, nastavi i nastavniku;
- nedostatak administrativne podrške, loše upravljanje;
- negativni stavovi kolega, nekompetentno, loše poučavanje;
- uslovi rada: nedostatak odgovarajuće opreme, udžbenika, nizak budžet;
- nesigurnost, osećanje da nastavnici nisu potrebni, da su suvišni;
- veliki broj učenika u odeljenju;
- direktive od strane Ministarstva, izmene nastavnih predmeta i programa;
- nedostatak roditeljske i šire društvene podrške, negativni stavovi prema obrazovanju (A.J. King, W. Waren & M. Peart, 1988).

Nije teško uočiti i veoma upadljivu disproporciju između bogatog inventara potencijalnih uloga nastavnika u nastavnom procesu uopšte, uloga koje se od nastavnika očekuju ili zahtevaju i uloga koje on zaista u svojoj praksi ispunjava. Teorijski posmatrano, nastavnikove uloge u nastavi moguće je klasifikovati u nekoliko grupa:

I Nastavnička uloga

- nastavnik kao predavač (nastavnikova uloga u užem smislu);
- nastavnik kao organizator nastave;
- nastavnik kao partner u nastavnoj komunikaciji;
- nastavnik kao stručnjak za svoj predmet (nastavnu oblast);
- nastavnik kao baza podataka, izvor informacija.

II Motivaciona uloga

- nastavnik motiviše učenike za rad i održava njihova interesovanja;
- nastavnik deluje i kao model za profesionalnu identifikaciju učenika.

Nastavnik treba da motiviše učenike za rad na sadržajima koji su teški, nekada i daleki učenicima, da razvija unutrašnju motivaciju, da neguje radne navike, da podstiče, razvija i održava radoznalost i interesovanja učenika. Pored toga, svojom „ličnom jednačinom” nastavnik privlači učenike, podstiče ih da zavole njegov predmet, budi u njima želju za identifikacijom u profesionalnom opredeljenju.

III Uloga procenjivača (evaluatora)

- ocenjivanje znanja učenika;
- vrednovanje ponašanja i kvaliteta ličnosti učenika.

IV Saznajno-dijagnostička uloga

Nastavnik dijagnostikuje individualne saznajne karakteristike svakog svog učenika, njegove intelektualne sposobnosti, kognitivni stil, zrelost i akademske kompetencije u odnosu na poznate uzrasne karakteristike.

V Nastavnik kao regulator socijalnih odnosa u odeljenju

Ova uloga se prvenstveno vezuje za nastavnika koji je i odeljenski starešina, međutim, potrebno je da svi nastavnici deluju u istom smislu.

VI Partner u afektivnoj interakciji

- nastavnik procenjuje mentalno zdravlje, afektivna stanja i potrebe učenika, kao i modalitete svojih reakcija na učenikovo ponašanje;
- dijagnostikuje (neprofesionalno identifikuje) probleme u psihičkom stanju učenika;
- preuzima akcije (razgovor sa učenikom, roditeljima, upućivanje učenika kod odgovarajućih stručnjaka ili specijalizovanih ustanova za pružanje pomoći) (I. Ivić i dr. 1997).

Ograničeni okoštanim predmetno-razredno-časovnim sistemom i kolektivnim organizacionim oblikom nastave, nastavnici po pravilu redukuju mnoštvo svojih potencijalnih uloga, svodeći ih samo na jednu ili dve. U uobičajenoj nastavnoj praksi i nastavnici i učenici sputani su i otuđeni u svojim nepedagoškim ulogama: nastavnik je predavač (propisani su mu nastavni sadržaji koje mora da „ispredaje” i „pređe”), a učenik je slušalac sa osnovnim zadatkom da zapamti i što vernije reprodukuje ono što je nastavnik predavao. Ove uloge, i na njima zasnovani međusobni odnosi nastavnika i učenika, teško se menjaju. Nastavnici su često nezadovoljni jer se osećaju nesigurno i bespomoćno, baš kao i njihovi učenici, neznajući kakve inovacije da unesu u svoj rad, ili kako da ih primene u nastavi.

Danas se brojni autori i autoriteti u ovoj oblasti slažu da se najveća inovativna snaga i potencijal za promenu postojećeg stanja kriju u selekciji i implementaciji procedura i postupaka individualizacije nastavnog procesa, odnosno modela individualizovane nastave.

Sušтина individualizovane nastave može se izraziti konstatacijom da je to nastava koja podrazumeva različite didaktičko-metodičke postupke, prilagođene zadovoljenju individualnih specifičnosti svakog učenika, tako da se do maksimuma utiče na njegovo učenje i razvoj. Drugim rečima, individualizovana nastava je fleksibilan sistem mnogobrojnih didaktičkih materijala i procedura, u kome učenik, uz nastavnikovu pomoć,

preuzima suštinsku odgovornost za planiranje i izvođenje individualizovanog nastavnog programa. Individualizovana nastava je totalni kurikulum koji inkorporira sve korisne koncepte za koje je poznato da unapređuju nastavni proces. Uspeh individualizovane nastave zavisi od optimalne ravnoteže između učenikove samoprocene i nastavnikovog saveta. Kao osnovne odlike individualizovane nastave izdvojene su sledeće: nova uloga nastavnika i učenika, fleksibilna upotreba nastavnog vremena, program kontinuiranog progresa, efikasno korišćenje učeničkih sposobnosti i stalna evaluacija njihovog napredovanja.

Osnova za uverenje da je individualizovana nastava poželjna i potrebna kao korekcija, ili kao alternativa dominirajućoj kolektivnoj nastavi i tradicionalnom predmetno-razredno-časovnom sistemu, nalazi se u relevantnim saznanjima o raznovrsnosti prirode, živog sveta i posebno čoveka, odnosno učenika. Ne mogu se naći dva ista učenika koji imaju isti cilj, ili ga dostižu u isto vreme, koji koriste istu tehniku učenja, rešavaju probleme na isti način, poseduju isti repertoar ponašanja, koji su motivisani za postignuća istog nivoa, spremni i zainteresovani za učenje u isto vreme, imaju isti kapacitet učenja, iste potrebe i interese. Uzimajući u obzir, pored navedenih, i razlike u sredinskim uticajima (porodica, škola, šira društvena sredina) postaje sasvim očigledno koliko je učenje, po svojoj suštini, jedinstveno za svakog učenika.

Individualizovana nastava je idealan, apstraktan, teorijski koncept nastave po kome se nastava organizuje u skladu sa učenikovim sposobnostima, interesovanjima, motivima, osobinama ličnosti, potrebama i drugim specifičnim karakteristikama. U praksi, reč je o stepenu, o nivou individualizacije koji, razume se, ne uzima u obzir sve odlike ideala. Tokom poslednje dve decenije razvijen je i u nastavnoj praksi mnogih škola, posebno u SAD, Kanadi, Holandiji, Nemačkoj i Švajcarskoj, realizovan s uspehom, veliki broj različitih modela, planova, projekata i strategija individualizovane nastave (G.M. Fullan, 1992).

Jedan od najrasprostranjenijih savremenih modela individualizovane nastave je Blumov model („Mastery” strategija). Blumov projekat se bazira na ideji da većinu zadataka školskog programa mogu da savladaju svi učenici, pod uslovom da se svakom učeniku omogući potrebno vreme koje varira kao funkcija složenosti zadatka, sposobnosti i prethodnog znanja učenika, razumljivosti uputstva, istrajnosti u radu i kvaliteta nastave. Kvalitet nastave zavisi od toga koliko su jasno definisani zadaci za učenje, kako su nastavni materijali strukturirani i graduirani i kako se koriste testovi čija osnovna uloga jeste pružanja ohrabrenja, pohvala i korektivnih povratnih informacija. Za Blumov model karakteristično je da su sadržaji određenog predmeta podeljeni na segmente koji se realizuju tokom jedne do dve nedelje, a nastavni ciljevi i zadaci se određuju precizno i jasno. Po završetku rada na svakoj jedinici primenjuju se dijagnostičko-razvojni testovi. Propisano je dodatno vreme za učenje, specifični materijali i metodi za ispravljanje grešaka u učenju, kao i dodatni zadaci za one koji postižu bolje rezultate. Naročito je efikasan rad u malim grupama, individualno poučavanje, korišćenje alternativnih udžbenika i šire literature, raznovrsnih AV sredstava i tehničkih uređaja. Ovakav pristup omogućuje da se na vreme uoče i reše teškoće koje se javljaju tokom učenja, ohrabruje učenike da traže i upotrebljavaju različite načine učenja, što treba da ih nauči kako da uče i da doprinese efikasnijem samostalnom učenju. Na kraju, posle pređenih svih jedinica kurikuluma, učenici dobijaju sumativne testove kojima se meri učenikovo ovladavanje reprezentativnim uzorkom nastavnih ciljeva čitavog programa. Uspešnost se procenjuje na osnovu postignuća učenika prema standardnoj meri ovladavanja

svakom jedinicom, a ne poređenjem njegovog nivoa sa nivoima drugih učenika iz odeljenja. Nastavnik ima centralnu ulogu u „Mastery” modelu kao planer i vođa nastave, kao osoba koja olakšava proces učenja u nastavi.

Sledeći savremeni model individualizovane nastave poznat je kao PLAN (Program for Learning in Accordance with Needs). Nastavni program strukturiran po PLAN sistemu sastoji se iz jedinica za nastavu i učenje (Teaching/Learning Units – TLU), koje su grupisane u dvanaest nivoa. Svaka jedinica ima nastavni cilj, opis materijala za učenje i metoda koje učenik može da koristi kako bi postigao cilj. Na početku učenik pređe nekoliko jedinica koje ga upoznaju sa PLAN sistemom, zatim i određene orijentacione jedinice, na osnovu čega nastavnik identifikuje njegovo predznanje, sposobnosti, interesovanja i sl. Zatim nastavnik i učenik, dogovarajući se, biraju program po kome će učenik učiti samostalno, sopstvenim tempom. Učenik dobija svoj materijal za učenje, a preporučuje mu se i omogućava korišćenje raznovrsnih izvora znanja, AV tehnike. Postepeno, učenik postaje sve nezavisniji u učenju. Testovi se obavezno primenjuju po završetku učenja svake jedinice, a pored toga i po želji bilo nastavnika, bilo učenika. Rezultati testova se upotrebljavaju da bi pomogli nastavniku i učeniku u usmeravanju i vođenju procesa učenja, a ne za direktno upoređivanje i rangiranje učenika; u PLAN modelu izričito je zabranjeno rezultate testova povezivati sa uspehom učenika.

PLAN model individualizovane nastave podrazumeva automatizaciju mnogih rutinskih nastavnikovih obaveza: uz pomoć kompjutera obrađuju se testovi, vode kumulativne beleške o napredovanju učenika, pripremaju dnevni i sumativni izveštaji nastavniku o tome koje nastavne ciljeve je određeni učenik savladao, koje testove je radio ali nije postigao uspeh, kako je počeo i planirao svoj rad, da li je plan realizovao, izveštaje o progresu svih učenika po odeljenjima, liste sa potrebnim nastavnim materijalima prema zahtevima i broju učenika itd.

Važno je istaći da PLAN sistem obuhvata i specijalne seminare za nastavnike na kojim se radi po jedinicama za nastavu i učenje sličnim onima koje su predviđene za učenike. Na taj način nastavnici se upoznaju sa operativnim postupcima PLAN sistema i obezbeđuje im se neophodno iskustvo u radu sopstvenim tempom, na individualizovanim programima. Osnovni cilj ovih seminara je da nastavnik nauči kako da pomogne učeniku u izboru odgovarajućih nastavnih ciljeva i programa, jer je ta uloga nastavnika na prvom mestu. Pored toga, od nastavnika se posebno očekuje da deluje kao organizatore odeljenskih kolektiva u uslovima rada po PLAN modelu.

Savremeni model individualizovane nastave poznat kao IPI (Individually Prescribed Instruction) zasniva se na kurikulumu koji obuhvata na stotine jasno određenih zadataka. Zadaci su dati u „terminima ponašanja” (merljivi su) i precizno ukazuju na to šta učenik treba da uradi kako bi pokazao da je savladao određeni zadatak. Svaki zadatak pokriva ograničenu oblast i obično se odnosi na sadržaj ili veštine koje se u kraćem roku mogu naučiti. Ovi zadaci čine bazu za organizaciju programa, izbor metoda i materijala, pripremanje različitih testova i organizaciju učenikovog samostalnog učenja.

Dnevni rad učenika u IPI sistemu vođen je pisanim uputstvima koja izlaze u susret njegovim individualnim potrebama. Nastavnik piše uputstva pošto je pregledao rezultate predtesta, a uzimajući u obzir i druge relevantne informacije koje ima o učeniku. U tim uputstvima označene su pojedine aktivnosti učenika u nastavi, povezane sa različitim mogućnostima rada, kao što su: specijalni tekstualni materijali, poučavanje od strane nastavnika, međusobno poučavanje i učenje u tandemu, rad u maloj grupi, rad u velikoj

grupi, seminar, korišćenje raznih AV sredstava i tehničkih uređaja, mala istraživanja i laboratorijski eksperimenti i sl. Na osnovu pisanog uputstva učenik radi sopstvenim ritmom i obično mu je potrebno malo direktne nastavnikove pomoći.

Osnovna uloga nastavnika u IPI modelu individualizovane nastave uključuje planiranje aktivnosti učenika u odeljenju i njihovo nadgledanje. Nastavnik ima, posebno, sledeće odgovornosti: dijagnozu i evaluaciju potreba i progressa svakog učenika, razvoj individualnih planova učenja ili uputstava, kreiranje bliskog i udaljenog plana za celo odeljenje - koji respektuju individualne planove, planiranje i opremanje učionice kako bi se stvorila što podsticajna sredina za učenje, saradnja sa ostalim članovima profesionalnog tima nastavnika i drugih saradnika, nadgledanje rada tehničara i pomoćnika i kontinuirana evaluacija IPI projekta, da bi se unapredila njegova efektivnost u određenoj učionici, odnosno odeljenju. Nastavnik je odgovoran i za dopunu IPI sistema postupcima za povećavanje adaptacije individualnim razlikama među učenicima i za obezbeđivanje dodatnih ciljeva koji zahtevaju specijalnu nastavnikovu pažnju (na primer: stavovi učenika, vrednosti, socijalne veštine i sl.) Pre nego što počnu rad po IPI projektu, nastavnici obavezno pohađaju specijalne kurseve za obuku (E.J. Duane, 1975).

Jedna od najuzbudljivijih inovacija na obrazovnoj sceni danas je LAP (Learning Activity Package) model individualizovane nastave. Osnovne komponente ovog projekta su: teme, podteme, ciljevi, predtest, raznovrsne vrste, nivoi i aktivnosti učenja i poučavanja, kvizovi, završni test.

Nastavnik određuje suštinu i obim svake teme i podteme, pa se onda učenik s njima upoznaje. Da bi se učenik motivisao za rad koriste se kao podsticaji: filmovi koji mogu pobuditi radoznalost i stimulisati saznanji interes, izazovni eksperimenti, istraživačke studije, objašnjenja značaja i relevantnosti teme kako u odnosu na čitav nastavni program, tako i u odnosu na učenikov svakodnevni život sad i u budućnosti. Ciljevi su izraženi u formi bihejvioralnih ciljeva, odnosno opisom onoga šta će učenik moći da uradi kad završi sa učenjem. U svetlu postavljenih ciljeva, saradjujući sa nastavnikom, učenik donosi odluku o predtestu. Predtestom se blagovremeno dijagnostikuju moguće slabosti, propusti, i od učenika se zahteva ovladanost određenim znanjima i veštinama. Na ovaj način učenik se ne suočava sa neuspehom, već, naprotiv, sa podsticajnim i pozitivnim emocijama u situaciji učenja. Aktivnosti učenikove obuhvataju nezavisno, samostalno učenje, interakciju sa multimedijalnim izvorima znanja, korišćenje moderne obrazovne tehnike i tehnologije, aktivnosti kooperativnog učenja u maloj grupi i aktivnosti u velikoj grupi. Pri tome, ključna karakteristika kurikuluma je njegova fleksibilnost i individualna adaptabilnost. Kvizovi treba da na lak i prijatan način obezbede dovoljno čestu povratnu informaciju učeniku i nastavniku o uspehu u dostizanju postavljenih ciljeva. Svi zahtevi u kvizu postavljeni su tako da testiraju određene ciljeve. Pošto su ciljevi utvrđeni na samom početku i prihvaćeni od strane nastavnika i učenika, učenik odlično zna šta se od njega očekuje. Kvizovi i završni test održavaju se onda kada je svaki pojedini učenik spreman, nezavisno od opšte srednje spremnosti odeljenja. Rezultati finalnog testa porede se isključivo sa rezultatima početnog testa za svakog učenika. Evaluacija u LAP modelu individualizovane nastave podrazumeva ocenjivanje ne samo učenika, već i nastavnika, a takođe i nastavnog programa.

Posebno treba naglasiti da se svaki korak koji nastavnik učini da poveća odgovornost, nezavisnost i inicijativu svojih učenika, u projektu LAP, direktno povezuje sa njegovom uspešnošću i oslobađa ga od opterećujućih organizacionih obaveza koje prihvataju učenici. Postepeno, nastavnik ima sve više vremena za personalizovanu pažnju i saradničku komunikaciju sa učenicima, za potpunije, svestrano upoznavanje ličnosti učenika, njihovih

pojedinačnih i zajedničkih problema, koje ranije nije stizao da uoči, ili ih je ignorisao zbog stalnog nedostatka vremena. Nastavnik je ovde prvenstveno osoba koja savetuje, predlaže, usmerava i olakšava aktivnosti učenja, motiviše i podstiče učenike.

„Excellence” projekat je jedan od najnovijih modela individualizovane nastave. Svojom strukturom i organizacijom usmeren je na podsticanje aktivnog učešća i nastavnika i učenika u nastavnom procesu, prihvatanje zajedničke odgovornosti za uspeh nastavnog procesa, počev od kreiranja individualizovanog kurikulima, njegovog savladavanja i evaluacije sopstvenog rada i postignuća. Nastavnik je uključen u nastavu pre svega kao savetodavac i kao stalna podrška učeniku. Ovaj projekat podrazumeva bogate materijalno-tehničke resurse škole, optimalnu opremljenost, kompjuterske i druge specijalizovane učionice, laboratorije, biblioteke, medijateke i slično, u kojima rade stručni saradnici (asistenti, tehničari, bibliotekari), a svi oni i sve to je u svakom trenutku dostupno učenicima. Učenici se veoma često konsultuju sa nastavnikom, obraćaju mu se za savet i pomoć, zajedno biraju aktivnosti u skladu sa prethodnim rezultatima učenika, njegovim sposobnostima, motivima, potrebama i interesovanjima. Nastavnikova osnovna uloga je savetodavna i motivaciona (S. Anderson, S. Stiegelbauer, D. Gerin-LaJoie, H. Palow & A. Cummins, 1990).

U odnosu na nastavnike, zajedničke karakteristike prikazanih modela individualizovane nastave svode se, pre svega, na eliminaciju mnogih zamornih, rutinskih obaveza. Nastavnik može (na osnovu većeg broja ponuđenih) da izbere teme koje voli i koje sa oduševljenjem želi da prenese učenicima, a ostale nastavne jedinice učenici mogu naučiti u interakciji sa drugim izvorima znanja. Nastavniku se omogućuje da razvije pažljivo promišljen individualizovan program za svoje učenike. Na taj način se maksimalno izlazi u susret individualnim osobenostima, potrebama i interesovanjima svakog učenika. U nastavnom procesu, nastavnik posreduje dijagnostičkim savetima. Po pravilu, stiže dobro da upozna svoje učenike i ima više vremena za humanu komunikaciju sa učenicima, za individualne razgovore, za diskusije sa grupom učenika, kao i za personalizovan pristup svakom od njih. Naglašava se uloga nastavnika kao vođe, kao kompetentnog stručnjaka koji upravlja nastavom, kao saradnika koji, pomažući učenicima, podstiče pre svega njih da međusobno saraduju i jedni drugima pružaju pomoć u učenju.

Savremeni modeli individualizovane nastave ne daju nastavniku samo novu ulogu i drugačiji položaj; oni podrazumevaju i omogućavaju unošenje novih osećanja i raspoloženja (radoznalost, uzbuđenje pred otkrićem, zadovoljstvo zbog uspeha) u nastavu, a to je posebno važno, „ako nastava nije ni interesantna, ni uzbudljiva za većinu nastavnika, kako se može od njih očekivati da je učine interesantnom i uzbudljivom za učenike” (S. Sarason, 1990). Čini se da savremeni modeli individualizovane nastave predstavljaju ohrabrujuću, pozitivnu alternativu, u čijoj su njihovoj strukturi već sadržani prethodni uslovi i osnovne pretpostavke da nastava postane zaista inspirativno i kreativno iskustvo i za nastavnike i za učenike.

LITERATURA

Anderson, S. Stiegelbauer, S. Gerin-LaJoie D, Partlow, H. & Cummins, A, Excellence-Project, Toronto, Ontario Ministry of Education, 1990.

Duane, E.J. (Ed.) Individualized-Instruction Programs and Materials, N. Jersey, Englewood Cliffs, Educational Technology Publication, 1975.

Đukić, M. Teorijski model individualizovane nastave u didaktici, Godišnjak Filozofskog fakulteta, Novi Sad, XXIV, 1996.

- Geisler, E.E. Allgemeine Didaktik, Stuttgart, 1991.
- Ivić, I. i dr Metode aktivnog učenja / nastave, Institut za psihologiju, Beograd, 1997.
- Fullan, G.M. The New Meaning of Educational Change, Cassel Ed. Ltd, 1992.
- King, A.J., Waren, W. & Peart, M, The Teacher Experience, Toronto, Ontario, Second School Teacher Federation, 1988.
- Sarason, S. The Predictable Failure of Educational Reform, San Francisco, Yossey-Bass, 1990.

Dr. Mara Đukić

DE LEHRER UND ZEITGENÖSSISCH MODELLE DES INDIVIDUALISIERTEN UNTERRICHTS

Resüme

In der vorliegenden Arbeit geht man von der Meinung aus, daß Lehrer wegen der Begrenztheit durch den strengen Rahmen des Fächer-, Klassen- und Stundensystems auf der einen Seite und des unadäquaten Systems professioneller Erziehung auf der anderen Seite, eine Vielzahl ihrer potentiellen, benötigten und wünschenswerten Aufgaben im Unterricht reduzieren und nur auf die Funktion des Vorlesers und Benoters des Wissens der Schüler hinauslaufen. Es werden zeitgenössische Modelle des individualisierten Unterrichts („Mastery“-Strategie, PLAN, IPI, LAP und „Excellence“ Projekt) untersucht, vor allem vom Standpunkt der Position und Rolle des Lehrers aus. Man kommt zu dem Beschluß, daß die dargestellten Modelle des individualisierten Unterrichts, neben anderen positiven Charakteristiken, in ihrer eigenen Struktur eine ganze Reihe von Vorbedingungen und grundsätzlichen Hypothesen dafür enthalten, daß beide subjektiven Unterrichtsfaktoren, d. h. der Lehrer und der Schüler, ihre traditionellen, auferlegten Rollen und auf ihnen begründeten gegenseitigen Beziehungen, mit denen sie mit Recht nicht zufrieden sind, verändern.

Schlagwörter: Lehrer, Unterricht, Individualisation, Modell.

UDK: 165.62:37

FENOMENOLOŠKE OSNOVE PEDAGOGIJE

Dr Milka Oljača

REZIME

Fenomenologija, kao naučna paradigma i istraživačka metoda u XX veku, nalazi primenu u brojnim humanističkim naukama, kao što su filozofija, psihologija, sociologija i dr. Nažalost, u pedagogiji nema dovoljno istraživanja koja bi se zasnivala na primeni fenomenoloških principa. To je utoliko čudnije, ukoliko se zna da su fenomeni, kojima se bavi i koje istražuje pedagogija, po svojoj prirodi upravo takvi, da se do otkrivanja i temeljitijeg saznanja o njihovoj suštini može doći samo fenomenološkim pristupom. U ovom radu se nastoji ukazati na značaj fenomenoloških istraživanja za pedagogiju, na mogućnosti njene primene u procesu istraživanja, i nastoji se ukazati na samo fenomenološku metodu, na njene karakteristike, faze, zahteve, osnove i prednosti.

Ključne reči: fenomenologija, fenomenološko polje, pedagogija, ličnost, svest, samosvest, volja.

Fenomenologija se kao naučna paradigma i istraživačka metoda snažnije razvija tek u XX veku, i postaje bitan faktor razvoja brojnih društvenih nauka: filozofije, sociologije, psihologije i dr. Nažalost, u pedagogiji ona nije našla primenu iako se brojni fenomeni i procesi, koji predstavljaju predmet pedagoških istraživanja, mogu istražiti, ponekad, isključivo primenom fenomenološke metode.

Osnovna postavka od koje se polazi u fenomenološkim pristupima, a koja je bitna za pedagoška istraživanja, odnosi se na to da je PONAŠANJE LIČNOSTI, u najširem smislu, determinisano NAČINOM na koji ona SHVATA I RAZUME događaje. Događaj, dakle, ne izaziva ponašanje nego individualna percepcija tog događaja. Na primer, ja se neću uplašiti režanja psa, samim tim što on reži, nego samo ukoliko shvatim da je ono pretnja ili opasnost za mene. Dakle, nauke koje proučavaju ljudsko ponašanje, aspekte uticaja na to ponašanje, i razvoj, među koje, svakako, spada i pedagogija, morale bi da polaze, pored ostalih paradigmi, i od paradigme da su gotovo svi vidovi ponašanja individue DETERMINISANI FENOMENOLOŠKIM POLJEM. Fenomenološko polje je sve ono što individua doživljava u datom momentu. To bi dalje značilo, da bismo bili u stanju da razumemo i da delujemo u procesu vaspitanja i obrazovanja na razvoj određenog tipa ponašanja, mi moramo nekako doći do saznanja kako individue percipiraju svoje fenomenološko polje. To znači, da bismo stvarno razumeli ličnost učenika i njegovo ponašanje, mi moramo biti u stanju da vidimo svet upravo onako kako ga on vidi. Dakle, u pedagoškim istraživanjima, u kojima centralno mesto mora da zauzima ličnost učenika, mora se polaziti od sistematskog istraživanja fenomena koji utiču na razvoj ličnosti, kao i fenomena koji deluju u samoj ličnosti, koji je motivišu na akciju i na specifične odnose sa socijalnim i prirodnim okruženjem.

Fenomenološka istraživanja su, po svojoj suštini, uvek humanistička i antropološka, i usmerena su na sistematsko istraživanje i opisivanje ličnosti i njenih doživljaja fenomena onako kako oni nastaju i kako se manifestuju. Opažanje, evidentiranje i pojašnjavanje su

moćni procesi razvoja svesti o fenomenima. Dakle fenomenološka istraživanja su usmerena na proučavanje sadržaja mišljenja i svesti, kao i na proučavanje samih procesa mišljenja i svesti.

Postavlja se pitanje šta je to fenomenologija. Polazeći od Enciklopedije Britanike (Spiegelberg. H., 1965, 1467), definiše se kao proces „direktnog istraživanja i deskripcije fenomena svesti onakvih kakvi oni jesu, i toku njihove pojave, nastanka i subjektivnog doživljaja” bez obzira na prethodna znanja, kauzalna objašnjenja i na postojeće naučne pretpostavke. Fander (1967,35) u svome delu „Fenomenologija volje i motivacija” definiše fenomenologiju kao „akt mišljenja, svesti o objektima, i svesti o sopstvenoj svesti” tj. kao samosvest. Primenom fenomenologije u pedagogiji može se doprineti optimalnijem planiranju i dizajniranju procesa učenja, ali i temeljnijem zasnivanju procesa koji će obezbeđivati razvoj sposobnosti za samorazvoj kod učenika, samousmeravanje u procesu učenja, za samomotivisanje i na kraju, za samostalniji razvoj poželjnih voljnih karakteristika ličnosti.

Fenomenološka istraživanja predstavljaju, prema Edmondu Husserlu (1965, 114), najrigoroznija naučna istraživanja i moraju biti osnova i elementi svakog naučnog istraživanja. On se dalje zalaže za holistički pristup proučavanju pojava, i to znači ostvariti istraživački pristup pojavama i fenomenima bez prethodnih ikakvih predrasuda, tumačenja, kidanja na delove, i to deskripcijom tih pojava u celini, onako kako se one primarno i javljaju. Ukoliko se u društvenim naukama ne pođe od fenomenoloških paradigmi, onda se ipak fenomenološki pristupi moraju primeniti u završnoj fazi u interpretaciji dobijenih rezultata i interpretaciji istraženih fenomena. Za pedagogiju to znači da su ona neophodna u proučavanju celokupnog svesnog života svake ličnosti. Upravo putem procesa svesti omogućavaju se fenomenološke eksploracije, deskripcije i analize, na osnovu nje otkrivamo naše iskustvo i naša osećanja kao ličnosti, a isto tako na osnovu nje, saznajemo i razumemo svet, i okruženje u kome se nalazimo.

Ličnost nikad nije svesna nečega, a da ne zna šta je to čega je svesna. Dakle, ona je uvek u stanju svesti - o nečemu. Ti objekti njene svesti mogu biti osećanja, iskustva, doživljaji, ideje, problemi ili fizički objekti. Dakle, fenomenološka istraživanja upravo zato, započinju kao istraživanja svesti ličnosti, i sadržaja te svesti. Ono što se stvarno tu ispituje je korespondencija između sveta stimulusa, fizičkih veličina izvan ličnosti i njenih subjektivnih doživljaja. To je proces istraživanja introspekcijom, samoposmatranjem fenomena sopstvene svesti. Kriterijum za objektivnost takvih nalaza dobija se preko interpersonalne saglasnosti ispitanika.

Pitanja fenomenološkog polja, razvoja ličnosti, sticanja znanja, pitanja doživljavanja, osećanja, emocije i razvoja svesti u procesu vaspitanja i obrazovanja, sve su to pitanja koja se moraju istraživati, pored ostalih istraživačkih metoda, primenom i fenomenologije u pedagogiji.

Tek u poslednjih 150 godina ostvaren je stvarni progres u razumevanju ljudskog mozga, ali čak i taj progres je mali u odnosu na ono što još treba otkriti. Sada, i pored toga što poznajemo bolje pojedine delove mozga, njihovu funkciju, što znamo načine na koje se ostvaruju hemijski procesi u njemu, što znamo dosta o DNK i RNK, i što imamo rezultate određenih eksperimenata u restriktivnim uslovima, mozak još uvek predstavlja čovekovu najveću nedostižnu tajnu i tek primenom fenomenoloških istraživanja došlo se do napretka u toj oblasti.

S jedne strane, svest je preduslov odvijanja čovekovih mentalnih aktivnosti, a sa druge strane ona je krajnji rezultat sinteze svih tih procesa. Međutim, jedan od sinonima svesti je i samosvest, tj. znanje o samom sebi, o svom položaju u svetu realnog okruženja, a u odnosu

na parametre: prostor, vreme, druga bića i objekte, kao i na druge fenomene, što podrazumeva i znanje o svojim postupcima, osećanjima, mislima, iskustvima, stavovima i interesima. Cousin (1937,4) ističe: „Mi ne samo što mislimo - mi i znamo da mislimo, ne samo da osećamo - i znamo da osećamo, ne samo da činimo - nego i znamo da činimo. Neobičan kvalitet, - fundamentalni atribut svesti je u tome što postoji svest o njoj samoj. Svest je pratilja svih naših sposobnosti i, takoreći, njihov je eho. Svest o sebi istovremeno je „znanje” o svom mentalnom jedinstvu iskazanom kroz pojam ličnosti. Jedinstvenost znači očuvanu integrisanost u jednoj jedinoj ličnosti čak i onda kad su podsticaji disharmonični i prividno se međusobno isključuju. Ali istovremeno i jedinstvenu u smislu neponovljive specifičnosti. Pored toga postoji i „znanje” o identitetu, o istosti ličnosti bez obzira na stalne promene kojima je izložena: da pomenemo samo čovekov razvoj od rođenja pa do starosti.

Istraživanja samosvesti, kao krajnje subjektivnog iskustva, moguće je ostvariti samo introspekcijom, tj. fenomenološkim istraživanjima. Pod samosvesnoću se podrazumeva da individua:

1. reaguje izvesnim stepenom inteligencije,
2. reaguje emocionalno adekvatno, primereno situaciji, i da
3. može da nauči odgovarajuće, za sebe korisne akcije.

Dakle, samosvest je naročiti kvalitet svesti o sopstvenim radnjama, o samom sebi (Cousin, 1937,88) i to svojstvo pripada samo čovekovoju vrsti. Sadržaj fenomena samosvesti, prema dosadašnjim istraživanjima, čine percepcije, pamćenje, emocije, voljni pokreti (Sutton, S, 1965, 1187-1188.), ali i svesno Ja, mišljenje (idejacija), donošenje odluke i slobodna volja, kao i sjedinjenost iskustva prošlosti, sadašnjosti i budućnosti.

Svest i volja su osnovne psihičke karakteristike čoveka, pored sposobnosti za simbolizaciju, i po tim trima karakteristikama čovek se i razlikuje suštinski od drugih poznatih živih bića na našoj planeti. Volja kao svesna aktivnost obuhvata tri faze: borbu motiva (ako se međusobno isključuju), donošenje odluke i izvršenje te odluke (pretvaranje izabranog motiva u ponašanje).

S druge strane, znanje - šta želimo i zašto to želimo, uz anticipaciju cilja u daljoj i bliskoj budućnosti, takođe je deo naše svesnosti. Voljna radnja je uvek i svesna radnja (uz napomenu da sve što je svesno nije i voljno):

Volja, kao proces, u koji je uklopljeno donošenje svesne odluke i njeno svesno izvršenje, govori svakako, o postojanju onog kvaliteta svesti koji nazivamo samosvest, odnosno svesnost. U okviru voljnog akta postoji stanje svesne namere, i isto tako voljne pažnje - našom voljom usmerene pažnje na izabran sadržaj. Voljni čin omogućava žiža budnosti kao nespecifičnog spoja opšte spremnosti centralnog nervnog sistema, i svesnosti kao integrisanog rezultata svih zbivanja u mentalnoj sferi, sa naročitim naglaskom na „znanju” o sadržajima svesti. Sama pažnja znači - izbor, a namerna pažnja znači voljni i svesni izbor. Dakle, ona se fenomenološki javlja dvojako - u vidu neophodnog preduslova samosvesnosti, ali i u okviru same samosvesti. Kad se borba motiva završi odlukom, onda se ta odluka pretvara u nameru, a nju prati namerna ili voljna pažnja. Završna faza voljnog procesa podrazumeva izvršenje odluke, a preduslov izvršenja odluke je uspostavljeno stanje svesne i namerne, tj. voljne pažnje.

Među brojnim problemima, koji bi se morali proučavati u okviru pedagoških istraživanja primenom fenomenološke metode, su istraživanja emocija koje su, takođe, deo samosvesti. Naime, svaka ličnost svakodnevno doživljava prelive emocionalnih reakcija, kao i promene raspoloženja. I mi ne samo što ih osećamo kao subjektivni doživljaj, nego i znamo (Cousin, 1973,66) da takvu emociju imamo.

U svakoj emociji razlikujemo četiri komponente:

1. pomenuti subjektivni i specifični doživljaj, u koji stičemo uvid samo introspekcijom, nepristupačan je objektivnom proučavanju;
2. kognitivni aspekt (emocionalni stav prema nečemu) može da nastane tek posle opažanja i razumevanja značenja i značaja opaženog, uz doživljavanje engrama iz sećanja na ranija iskustva;
3. ekspresija kroz ponašanje i vegetativne funkcije, pristupačna objektivnom proučavanju, i
4. ekscitaciju, opštu, nespecifičnu.

Najizrazitije su dve osobine emocije: specifična obojenost - specifičnost, i subjektivnost ili specifičnost koja se može iskusiti isključivo kroz subjektivni doživljaj. Ličnost razvija široku lepezu emocija sa raskošnim prelivima i često veoma kompleksnim značenjima zbog istovremenog postojanja stavova koji se međusobno isključuju. Međutim, naporan podela razlikuje samo dva tipa antitetskih emocija: prijatne - neprijatne.

Daljom analizom procesa vaspitanja i obrazovanja došli bismo do zaključka da gotovo nema ni jednog fenomena u tom složenom i dinamičnom procesu koji ne bi zahtevao, pored drugih istraživačkih metoda, primenu i fenomenologije. Ovaj zaključak proizilazi iz činjenice da je to proces „svesnih i namernih aktivnosti” i da je uvek povezan sa određenim subjektom. Ipak na kraju, polazeći od Spiegelberga (1965,98), neophodno je navesti i korake koje podrazumeva primena fenomenološke metode:

1. Ispitivanje određenog fenomena;
2. Ispitivanje opšte suštine;
3. Shvatanje bitnih odnosa u okviru te suštine;
4. Posmatranje modela pojavljivanja;
5. Posmatranje konstituisanja fenomena u svesti;
6. Odloženo verovanje u postojanje fenomena;
7. Interpretacija značenja fenomena (hermeneutika).

Pored toga, Spiegelberg govori i o različitim pristupima u procesu istraživanja: o opservaciji sa jedne strane, i nasuprot njoj o intuitivnom pristupu fenomenu (u fenomenološkom istraživanju), sa druge strane, zatim o klasifikaciji i komparativnom procesu opisivanja primenom partikularnog sagledavanja fenomena: sagledavanja određenog elementa neke celine, ali u okviru te date celine, o procesu postavljanja hipoteza i dolaženja do generalizacija, i nasuprot njima o procesu opisivanja odnosa u okviru fenomena, u okviru date celine i to u perspektivi, u procesu variranja pojedinih faktora, zatim u istraživanju i razumevanju fenomena, i nasuprot tome u praćenju konstituisanja fenomena u našoj svesti i na kraju - o eksperimentisanju i nasuprot tome u neograničenom i otvorenom istraživanju fenomena u našoj svesti.

Fenomenološka metoda, dakle, predstavlja takvu istraživačku metodu koja omogućava pristup uviđanju, otkrivanju i shvatanju suštine upravo kod onih fenomena koji se neminovno javljaju kao osnovni i najbitniji u procesu vaspitanja i obrazovanja. To su ličnost vaspitanika, proces učenja, menjanja i razvoja, svest i svi ostali mentalni i voljni procesi na kojima se zasniva vaspitno obrazovni rad. Iako se zasniva na „deskriptivnom intuicionizmu, u kombinaciji sa drugim istraživačkim metodama, ona očigledno može obezbediti da se razvojni put pedagogije ostvaruje ka konstituisanju jedne nove, naučno rigoroznije, ontološke nauke.

BIBLIOGRAFIJA

- Cousin, u knjizi C. Spearman, *Psychology Down the Ages*, Macmillan, London, 1937.
- Husserl E. *Phenomenology as Rigorous Science*, Harper and Row, New York, 1965.
- Mićić Z. *Fenomenologija Edmunda Husserla*, Književna zajednica Novog Sada, 1988.
- Pfander A. *Phenomenology of Willing and Motivation*, Evanston, Northwestern University, Evanston, 1967.
- Spiegelberg, H. *Phenomenology*, Enciclopedia Britannica, Enciclopedia Britannica Inc. Chicago, 1965.
- Spiegelberg H. *The Phenomenological Movement: A Historical Introduction*, Martin Nijhoff, Hague, 1982.
- Stein E. *On the Problem of Empathy*, Nijhoff, Hague, 1964.
- Strasser S. *Phenomenology of Feeling*, Duquesne University, Pittsburgh, 1977.
- Sutton S. N. Braren i J. Zubin, *Evoked potentials: correlates of stimulus uncertainty*, Science, br. 150. 1965.
- Straus E. *Phenomenology*, Duquesne University, Pittsburgh, 1964.
- Zaner R. *The Way of Phenomenology: Criticism as a Philosophical Discipline*, Pegasus, New York, 1970.

Prof. dr Milka Oljača

A PHENOMENOLOGICAL APPROACH TO PEDAGOGY

Resume

Phenomenology is, in the 20th century, mainly an approach whose primary objective is the direct investigation and description of phenomena as consciously experienced, without theories about their causal explanation and as free as possible from unexamined preconceptions and presuppositions. A phenomenological approach to pedagogy opens up new directions for research and uncovers new layers of clarity in perceptions, conceptions, action, and practices. This means that new ventures in programming, curricula, teaching, and research become manifest contextually within all learning-teaching appropriately characteristic of pupils. My discussion lays out and clarifies certain phases, steps, and stages of methods in phenomenological investigation of pedagogy.

UDK: 003

KOMUNIKACIJA - AKTUELNI PROBLEMI PROUČAVANJA U DRUŠTVENOHUMANISTIČKIM NAUKAMA

Jelena Djermanov, mr Svetlana Kostović, Marijana Kosanović

REZIME

Polazeći od različitih naučnih disciplina za koje je fenomen komunikacije relevantno područje istraživanja, u radu se razmatra fenomen komunikacije, njegovo poreklo, određenje i značaj za čoveka, posebno u usloviima razvoja savremene komunikacione tehnologije.

Kompariranjem različitih pristupa i sadržinskom analizom različitih određenja komunikacije, u radu se izdvajaju opšta pitanja, koja su istovremeno i suštinska i najatraktivnija za proučavanje. Njihovo razjašnjavanje i integrisanje, na metateorijskom nivou, doprineće izgrađivanju nove komunikacione paradigme, koju je po našem mišljenju podjedanko značajna i za komunikologiju, kao integralnu nauku o komunikaciji, i za druge društveno-humanističke nauke.

Ključne reči: komunikacija, pristupi i određenja komunikacije, interakcija, znak, značenje

KONTEKST I OČEKIVANJA U PROUČAVANJU KOMUNIKACIJE

Učestala upotreba termina „informaciono društvo”, „komunikaciona tehnologija”, „informaciona tehnologija”, „doba informatike” i fantastičan porast razmene poruka, najrečitije pokazuje da kraj veka u kome živimo, obeležavaju dva inovativna sistema: kibernetika i masovni mediji.

Oba sistema povezana su sa informacijama, bilo da ih neposredno prenese, kodiraju, otkrivaju ili ih proizvode, što fenomen komunikacije aktuelizuje i u teorijskom i praktičnom smislu i dovodi u žižu interesovanja, ne samo stručne i naučne, nego ukupne javnosti.

Zahvaljujući upravo eksponencijalnom rastu komunikacione tehnike i tehnologije, „svet je na neki način smanjen i zgusnut”, a integracija planete postala je tolika, da se slobodno može govoriti o nastanku Makluanovog „globalnog sela”.

U uslovima „totalne komunikacije” kada je čovekov svet, lični i socijalni, prožet različitim vrstama i načinima komunikacije, čovekova okolina sve više prestaje da bude „odraz” stvarnih zbivanja i postaje nova stvarnost posredovana različitim medijima.

Danas postoje raznovrsni mediji za prenos zvuka, teksta, slike i podataka: video, telekomunikacioni i kompjuterski mediji. Mediji, međutim, nisu samo novine, radio, TV, PC računari, nego i ljudi koji stvaraju, selektuju, menjaju, interpretiraju i prezentuju informacije.

Informaciona tehnologija se u odnosu na druge tehnološke oblasti najbrže razvija. Posebno je brz razvoj mikroelektronike, koja je omogućila razvoj računarske i telekomunikacione opreme i njihovo integrisanje putem satelita u planetarni sistem.

Sa razvojem telekomunikacionih sistema, istovremeno se razvijaju i veliki javni informacioni sistemi - baze podataka, za opšte i specijalne namene, koje omogućavaju da se neuporedivo većom brzinom dođe do podataka iz svih oblasti čovekovog stvaralaštva.

Jedna od prednosti, koju je omogućila opšta informatizacija i kompjuterizacija u savremenom društvu, je u tome što čovek danas ima mogućnost da pomera granice vremena i prostora u saznavanju, doživljavanju, razumevanju i procenivanju događaja i fenomena iz prošlosti, ali i da ih sagledava i projektuje u budućnost.

Osim prednosti koje donosi relativno brz i jednostavan pristup informacijama, jer su informacije podloga za odlučivanje i delovanje, čovek sve snažnije i učestalije ima potrebu „da savlada svoj sopstveni proizvod - *komunikaciju*, kako ne bi postao njena žrtva” (Vreg, F., 1975).

Elektronskom obradom informacija otvorene su zaista ogromne mogućnosti komuniciranja, međutim, javljaju se i kritičke opaske u smislu da „kao što postoji tehnofobija, tako postoji i tehnofilija i da obe mogu podjednako da kompromituju tehnološki razvoj” (Havelka, N., 1995).

Ima i mišljenja da, uopšte uzev, elektronska obrada informacija „u suštini predstavlja sužavanje mogućnosti komuniciranja između eksperata i korisnika” jer korisnicima nedostaje mogućnost da ponuđene informacije dovedu u pitanje, procene njihovu osnovanost i izvrše izbor među raspoloživim informacijama. Problem je i to što su novi mediji, u odnosu na ranije statične i nefleksibilne, dobili „život-pokret”, odnosno mogućnost transformisanja i manipulisanja sadržaja tako da se više „ne sme verovati u potpunosti ni svojim čulima” (Danilović, M., 1996).

Komunikacija (*communicatio*) je pojam latinskog porekla i znači saopštavanje, saopštenje, veza, ophođenje, opštenje, dodir, saobraćaj (M. Vujaklija). Mada je pojam relativno nov, ono što on znači u najdubljem smislu nije novo, niti je kao problem novina. Slobodno se može tvrditi, ma kako se to činilo pretencioznim, da je fenomen komunikacije star koliko i samo čovečanstvo. Veoma davno, ljudi su uočili da je komunikacija važan deo njihovog života, ali do sada nisu uspeali u potpunosti da objasne suštinu komunikacije: Kako se komunicira? Kako treba da se „govori” da bi drugi čuli i razumeli? Kako treba da se sluša? Kako se može znati da je ono što je saslušano (što se čulo) i shvaćeno? Pomenuta pitanja deo su mnogih koja su oduvek izazivala i teorijsku i istraživačku pažnju, tako da gotovo nema perioda u istoriji ljudske kulture i civilizacije u kome se ne posvećuje pažnja problemima komunikacije. Cilj je bio, a to je i danas, da se pronikne u njene osnove kako bi se njome ovladalo.

Svest o značaju komunikacije i potrebi njenog proučavanja prisutna je još kod Helena. Dovoljno je pomenuti da je još u antičko doba proučavan praktični aspekt komunikacije u okviru retorike i politike, koje su imale istu važnost kao i antička filozofija. Još je Aristotel konstatovao da su za retorički proces potrebna najmanje tri elementa: govornik, govor i slušalac.

O značaju jezika i govora kod mislilaca tog vremena, svedoči M. Đurić: „Besedništvo i to ne kao l'art pour l'art, nego kao veština osvajanja duša, kao politička i socijalna moć, glavno su polje na kome se sofist kreće” (Đurić, M., 1990).

Osnovni sadržaj učenja je retorika, kojom su se sofisti bavili i teorijski i praktično: kao besednici, pisci, učitelji i sistematičari.

„Posebno je jezik predmet njihovog proučavanja i oni ga ne obrađuju samo deskriptivno nego i normativno. Stoga je sasvim razumljivo da je negovanje žive reči dostiglo visok stepen razvitka u helenskoj državi, posebno ako se zna da helenska reč nije brušena i glačana u sebi, nego uvek u javnosti, pa tako i sofistika reč, koja nije bila reč publike, nego reč pred publikom, i da su Heleni, naročito Atinjani, odvajkada imali

neverovatnu moć razlikovanja za svaku boju reči, za artikulaciju glasova, za dikciju, tj. za lepo, pravilni i skladno izražavanje reči i rečenica, kao i za modulaciju, tj. glasovnu harmoniju i ritam u reči i tonu” (Đurić, M., 1990).

Ovaj duži citat o svesnosti značaja jezika i govora kod Helena, naveli smo ne samo da bismo pokazali koliko je fenomen komunikacije star, nego i duboko uvereni da se heuristička vrednost ukazivanja M. Đurića, iznetog u uvodnoj reči „Istorije helenističke etike”, „o potrebi proučavanja helenističke etike i danas, radi boljeg razumevanja etičkih problema”, može odnositi na proučavanje bilo kog fenomena u savremenoj nauci.¹

Procesi komunikacije, u svim svojim pojavnim oblicima (govor, pokret, slika), prisutni u različitim područjima čovekove stvarnosti (književnost, pozorište, likovna umetnost, arhitektura, politika, ekonomija, vaspitanje, religija, nauka, tehnika i svakodnevni život), postajali su tokom istorijskog razvoja čoveka predmet istraživanja niza naučnih disciplina, koje su u okviru svoje predmetne određenosti proučavale različite aspekte - prirodu, funkciju i smisao komunikacije. To govori, s jedne strane, o važnosti fenomena ljudske komunikacije, a sa druge, s obzirom na to da je proces komunikacije toliko obiman i rasprostranjen u svim sferama čovekovog života, o neophodnosti različitih pristupa u njegovom proučavanju i poimanju. Poslednjih godina procesi socijalne i individualne komunikacije su predmet intenzivnog istraživanja (sociologije, socijalne psihologije i politologije), dok je u istraživanjima kibernetike, informatike, teorije sistema, semantike, semiologije, retorike i organizacionih nauka, komunikacija centralno istraživačko područje.

70-ih godina ovog veka javila se teza o potrebi jedinstvenog posmatranja jedinstvenog fenomena, što je rezultiralo konstituisanjem nauke o komunikacijama (*komunikologije*) kao samostalne naučne grane. Ideja o novoj nauci sazrevala je sporo, nailazeći na otpor i nepoverenje tradicionalnih disciplina. Dugo je smatrano da se fenomenološki aspekti komunikacije mogu proučavati samo multidisciplinarno, samo povezivanjem znanja iz različitih disciplina.

Pod uticajem, pre svega, socioloških teorija i psiholoških pravaca, na heterogenoj osnovi, razvile su se, u okrilju pomenutih nauka, različite koncepcije, hipoteze, teorije, modeli i pristupi komunikaciji, koje čine teorijsku osnovu komunikologije. Nije neobično, naprotiv, gotovo je uobičajeno da se nauka, koja je još uvek u konstituisanju, zasniva na tako šitokoj osnovi, pri čemu se proučavanja komunikacije u nečemu presecaju, podudaraju, paralelno razvijaju, oslanjaju na različite teorijske pristupe, čak protivreče jedna drugima.

Sveobuhvatnih teorija, koje bi istovremeno opisale i objasnile sve funkcionalne, strukturalne i druge uzajamne veze tako složenog fenomena, nema, kao što takve teorije nema ni u jednom ogranku nauke o čoveku i društvu.

¹ M. N. Đurić, Istorija helenističke etike, Beograd, 1990. „Helenska misao uopšte jeste neprekidna, ako ne i postojana, pokretna snaga evropske kulture, i njenu privlačnost čovečanstvo oseća svaki put kad god pokuša da se od nje udalji. Sve duhovne epohe: i helenizam i romantizam, patristika i sholastika, preporodaj i restauracija, prosvećenost i klasicizam, nisu drugo nego nova uobličavanja helenskog duha.” „Istorija razvitka helenske etike nije istorija minulih shvatanja sveta i života, ni izvor istorijskih saznanja, nego majdan neprolaznih životnih vrednosti i živa moć koja iz bogatog Almatejina roga svojih ideja i današnjem vremenu može dati dopuna i korektura najviše vrednosti. Ponekad se čini da su heleni sa svojim filozofskim sistemima odigrali svoju ulogu, da su za svagda utonuli ispod površine vremena, ali oni neprestano, od vremena do vremena, dobri plivači i ronionci, kao i njihov Odisej, izlaze na svetlost, ali ne da nam budu norma, nego, kao što je rekao T. Zjelinski, da budu seme i da izazivaju smisao za razvitak etičke svesti.”

Komunikologija proučava sadržinu, oblik i načine čovekovog međusobnog i masovnog komuniciranja, smisao, svrhe i efekte simboličke interakcije kojom se ljudi sporazumevaju, kooperiraju i podstiču na delatnost kao i strukture i funkcije društvenih komunikacijskih sistema.

Konstituisanje komunikologije kao integralne nauke ne znači negiranje potrebe postojanja različitih parcijalnih pristupa proučavanju komunikacije, naprotiv, novo znanje, koje najčešće nastaje na granici različitih (posebnih) disciplina, ukazuje na potrebu proširenja i produblivanja interdisciplinarne kooperacije između komunikologije i matičnih disciplina. Saradnja kroz multidisciplinarnu konferencije, razvoj interdisciplinarnih časopisa, projekata i konceptualnih shema, razvoj subdisciplina omogućava da se izolovane činjenice i istraživanja integrišu na višem nivou.

RAZLIČITI PRISTUPI PROUČAVANJU I ODREĐENJU POJMA KOMUNIKACIJE

Već je istaknuto da su pristupi proučavanju komunikacije različiti od jedne do druge nauke i zavise od referentnog okvira svake nauke (njegov materijalnog i formalnog objekta) u koji se fenomen komunikacije situira. Razlike, potpuno istog karaktera, prepoznaju se i na nižim nivoima posmatranja komunikacije u okviru sistema naučnih disciplina jedne nauke.

Kako je reč o specifičnim fokusima naučnog posmatranja iste pojave, procesa, efekta, fenomena ili njegovih delova, prirodno je, dakle očekivano, da su u stručnoj literaturi prisutna različita određenja komunikacije.

Ono što se, međutim, na prvi pogled uočava, uvidom u literaturu, je da se fenomen komunikacije često ne definiše eksplicitno. Imajući u vidu složenost i sveprožimajući karakter komunikacije, veoma je teško pronaći prihvatljivu definiciju u kojoj bi bili obuhvaćeni svi bitni elementi. Vrlo je verovatno da mnogi autori, upravo iz tog razloga ili smatrajući da je komunikacija opšte poznat i prihvaćen pojam, ni ne pokušavaju da je bliže odrede.

Pored toga, jasno se uočava da postoje dva nivoa posmatranja fenomena. S jedne strane, komunikacija se posmatra kao „tehnička operacija“, a sa druge, naglašena je njena ljudska priroda i karakter.

Zbog naglašenosti ovih distinktivnih pristupa, uobičajena formalna klasifikacija definicija na šira (obuhvatnija) i uža (specifičnija) određenja nije produktivna. Iste definicije mogu se klasifikovati i kao šire i kao uže, s obzirom na različite elemente koji su u njih uključeni, a koji se ne mogu dovoditi u realciju šireg prema užem.

Smatramo, stoga, da je razumevanju fenomena i problema komunikacije primerenija sadržinska od formalne analize, koja omogućava da se istovremeno uoče i svojstva komunikacije, koja se ističu kao bitna, i njeni strukturalni elementi.

Različita određenja komunikacije prikazaćemo sledeći pomenute pristupe: - u prvom grupi definicija komunikacija se posmatra kao tehnološki proces prenošenja informacija od izvora (komunikatora) do primaoca informacija (recipijenta) i svodi se na transfer predmeta, pojava ili ideja s jednog mesta na drugo. U ovakvim definicijama (bez osoba), koje polaze od komunikacionog modela Šenona i Vivera (1949. god.) u okviru teorije informacija, komunikacija se, u suštini, redukuje na tehničku operaciju. Da bi se komunikacija ostvarila, dovoljno je, smatra Miler (1951. god.), da postoji izvor informacija, kanal kojim se informacija prenosi i odredište (primaoc).

Ovakva određenja nisu, međutim, karakteristična samo za starije pristupe komunikaciji u okviru teorije informacija, nego i za savremene. Kritičke primedbe da tehnika i tehnički sistemi predstavljaju samo sredstva koja se pri komunikaciji koriste, ali

još nisu komunikacija, dovele su petnaest godina kasnije (1967. god.) do redefinisanja komunikacionog modela i uključivanja čoveka i njegove aktivnosti u koncept komunikacije, što je, posmatrano sa stanovišta savremene komunikacione i informacione tehnologije, čini se, bilo privremeno. Čovek se ponovo isključuje iz procesa komunikacije kao njen bitan elemenat. Ponovo se komunikacija, odnosno komunikacioni sistem, određuje kao veza između informacionih sistema i realizuje pomoću uređaja (telefon, faks, modem), sistema za prenošenje (mreže, optički kablovi) i odgovarajućeg softvera za transport informacije.

- u drugoj grupi određenja nastalih u okviru društveno-humanističkih nauka, koji smo okarakterisali „naglašenim humanističkim pristupom” komunikaciji, nije ni malo jednostavno izvršiti analizu mnogobrojnih i često metaforički nadahnutih određenja komunikacije.

Teškoće se javljaju počev od toga što su autori oslonac (višu kategoriju) tražili u širokom krugu pojmova, do pronalaženja kriterijuma (zavisno od namene i metoda definisanja) kojima su se autori rukovodili prilikom definisanja pojma komunikacije.

Komunikacija se određuje kao: „fundamentalni oblik življenja”, „akt ljudskog postojanja”, „izraz ljudskosti”, „ljudski odnos”, „smisao života”, „obogaćivanje života”, „opštenje među ljudima”, „područje čovekovog rađanja”, „razmena ideja i iskustava”, „razmena značenja”, „simbolička interakcija”, „posredna interakcija putem znakova”, „uslov međugrupne integracije”, „uslov samorealizacije”, „pretpostavka kulturne evolucije”, „krvotok zajednice”, „medijum i sredstvo socijalizacije” i sl.

Bez namere da budemo potpuno iscrpni u navođenju svih određenja komunikacije na koja se u literaturi nailazi, izdvojili smo neka koja navodimo citirajući ih ili parafrazirajući, a koja, po našem mišljenju, najjasnije ilustruju zaključke do kojih smo analizom došli:

a) komunikacija se razumeva kao značajan oblik, izraz, uslov i sredstvo realizacije čovekove egzistencije

„Komunikacija je akt ljudskog postojanja, na čijoj osnovi se izgrađuje fenomen društvenosti, jezik i svi oblici saradnje među ljudima” (Kujundić, N., 1990). Komunikacija je područje gde se rađa čovek kao ličnost, jer ličnost izrasta iz široke komunikacione potke na osnovu svesnih odnosa prema drugim ljudima i prema samome sebi.

„Kada kažemo da je čovek određen kao kulturna individualnost i ograničen biološkom konstitucijom, kulturom i iskustvom u društvenim uslovima, da je društvenost osnovna potreba individualnosti, da bez interpersonalnih relacija nema zadovoljavanja kulturnih potreba, kažemo zapravo da se ličnost izgrađuje u neposrednim i posrednim međuljudskim interakcijama” (Lazin, S., 1987).

Čovek svoju individualnost i društvenost ostvaruje kroz ljudske odnose. „Stvaranjem sebe i uz pomoć drugog čoveka kao kulturnog aktera, čovek stvara sebe i druge kao subjekte kulturne komunikacije (Lazin, S., 1987).

Bez komunikacije nema ljudske interakcije, nema socijalizacije i kulturne egzistencije, niti društvenog iskustva kao opštije vrednosti.

b) ističe se društveno-istorijski karakter razvoja komunikacije i njeno poreklo se vezuje za autentične ljudske potrebe

Nastala iz čovekove potrebe za razmenom iskustva, komunikacija predstavlja „apsolutni izraz ljudskosti”. Moglo bi se reći da se celokupni razvoj (i društva i pojedinca) oslanja na mogućnost razmene iskustva i odvija kroz interaktivne interpersonalne odnose, bilo da su stvarni ili zamišljeni.

„Na temeljima manje ili više osveščene životne interakcije, razvija se socijalna komunikacija, a iz nje se formira govorna komunikacija, a nad svim tim slojevima izgrađuje se totalna vaspitna komunikacija” (Kujundžić, N., 1980).

„Prvobitna praktična komunikacija koja se razvija u toku zajedničkih aktivnosti, potom afektivna komunikacija (neverbalnim sredstvima) i na kraju simbolička komunikacija, pomoću znakovnih sistema, čine uslov održanja zajednice i razvoja zajednice i pojedinca” (Ivić, I., 1977).

c) komunikacija i interakcija se fenomenološki izjednačavaju u definicijama i pojavljuju kao međusobno uslovljeni fenomeni ili jedan kao deo drugog

Već je pomenuto da veliki broj autora ne definiše pojam komunikacije. Među onima koji nastoje da definišu komunikaciju, vrlo je mali broj definicija koje odgovaraju formalno-logičkim pravilima definisanja. Istovremeno se uočava da se kod jednog broja definicija pojam komunikacije širi ili redukuje, zavisno od namene definicije, što implicitno ukazuje na različite aspekte posmatranja, čime se menja mesto, značenje i zunačaj komunikacije u odnosu na fenomen (ili pojam) sa kojim se komparira.

U najvećem broju analiziranih definicija srodni pojam za komunikaciju traži se u pojmu interakcija. Jedan broj pokušaja definisanja završava se u cirkularnim definicijama. Pojmovi komunikacija i interakcija se izjednačavaju, sinonimno koriste ili određuju kao „međusobni odnos među ljudima” (Grauman, C.F., 1972).

Drugu grupu definicija čine one u kojima je interakcija širi pojam od komunikacije jer „podrazumeva celovit socijalni odnos dok se komunikacija odnosi samo na interakciju putem znakova” (N. Rot, 1982). Istog mišljenja je i I. Ivić koji smatra da je komunikacija „samo informacijski deo zajedničke aktivnosti” (I. Ivić, 1978). Komunikacija se određuje kao vrsta interakcije, ali se ističe da nema interakcije bez komunikacije i da „pri svakoj interakciji dolazi do neke vrste komunikativnog odnosa” (N. Rot, 1982).

Postoje i određenja u kojima se komunikacija izjednačava sa celokupnim čovekovim ponašanjem što je primer širenja pojma interakcije. S druge strane, često se fenomen ljudske komunikacije izjednačava sa komunikacijom u celini, što je primer redukcije. Ljudska komunikacija je, svakako, najznačajniji i najrazvijeniji oblik komunikacije u živom svetu, ali ne i jedini, što se često svesno ili nesvesno zanemaruje u želji da se istakne značaj čovekove komunikacije.

Primer dvostruke redukcije su definicije komunikacije kao „razmena značenja među ljudima” (D. Kreč, R. Kračfeld, L. Balaki, 1972) ili „razmena ideja i iskustava među pojedincima” (McDavid, prema Rot, N., 1982). Takva određenja su, prema mišljenju N. Rota, neadekvatna i kada se misli na komunikaciju među ljudima.

Pojedini autori, kako bi izbegli nužnost pojmovnog definisanja i dovođenja u relaciju šireg pojma prema užem pojmu komunikacije i interakcije uvode neutralni izraz „zajednička aktivnost” (S. L. Vigotski, 1977), iako „čini se ima osnova da se komunikacija izdvoji iz konteksta interakcije i najopštije definiše kao proces prenošenja i razmene znakova i značenja” (Z. Matejić-Đurišić, 1994).

Naše stanovište u određenju pojma komunikacije bliže je onim autorima koji smatraju da je fenomen interakcije širi od fenomena komunikacije i da se komunikacija može posmatrati kao oblik interakcije.

d) Simbolička komunikacija kao najznačajniji oblik komunikacije među ljudima najviše je proučavana na području jezika i govora

Od kakve važnosti je proučavanje znaka i promovisanje semiotike (nauka o znaku) kao meta teorije za sve društveno-humanističke nauke, nagovestio je Č. Moris svojim stavom da pojam znaka može biti fundamentalan za nauke o čoveku kao što je to pojam atoma za fizičke nauke ili pojam ćelije za biološke nauke (Č. Moris, prema Jovanović, G., 1984).

Komunikacija koja je neophodni elemenat svakog kontakta među ljudima predstavlja interakciju subjekata posredstvom znakova. Znak je nosilac informacije i predstavlja prostu ili složenu draž, a kod primaoca uvek izaziva određenu reakciju. Komunikacija se ne može svesti samo na namerne znakove jer i nenamerni znak, ako je primljen i protumačen, utiče na primaoca.

Uobičajena je podela znakova na prirodne i veštačke znakove i na simbole i signale. Prirodni znakovi se najčešće identifikuju sa facijalnom ekspresijom, refleksnim ili neposrednim emobionalnim reakcijama, mada se prirodnim znakovima mogu smatrati gotovo svi znakovi neverbalne komunikacije: paralingvistički (prozodijski i paralingvistički u užem smislu) i ekstralingvistički (kinezički i proksemički). Veštački znaci se dele na arbitrarne (reči, slova, brojevi, hemijske formule) i ikoničke (crteži i slike).

Signal, simbol i simptom su bliski pojmovi koji se često međusobno izjednačavaju. Njihovo precizno razlikovanje moguće je sa funkcionalnog aspekta. Funkcija signala je apelativna, dok je funkcija simbola ekspresivna i reprezentativna (signifikativna). Prema bileru, signali se ne proizvode namerno, oni su „izraz unutrašnjeg stanja, intenzivne potrebe ili neke relativno trajne karakteristike” (K. biler, prema N. Rot, 1982).

Simboli su nosioci značenja i predstavljaju znakove kojima se označavaju odnosi, ideje, doživljaji i predmeti. „Oni su konvencionalni reprezentanti za njima obeležene realnosti” (Lazin, 1987).

Opštenje putem simbola predstavlja najznačajniji i najfrekventniji oblik ljudske komunikacije, koja se jedino i može razumeti kao simbolička komunikacija. Simbolička komunikacija (razmena simbola) nije moguća ukoliko simboli imaju različito značenje za učesnike u komunikaciji. Neophodno je da se značenje simbola podudara, bar jednim delom, da bi se komunikacija ostvarila, što najbolje omogućava jezik kao sredstvo (instrument) komunikacije i razmene značenja.

„Pod jezikom se podrazumevaju svi sistemi manipulacije simbolima i svi sistemi standardizovane simboličke interakcije”, od mimike i gestova, kao najjednostavnijih sredstava, do raznovrsnih složenih oblika umetničkog izražavanja. (Lazin, 1987). Uobičajeno je, mada u osnovi pogrešno, da se jezikom označava samo govor, iako je on najviši, najrasprostranjeniji i svakako najznačajniji oblik ljudskog opštenja.

Nastanak govora kao izrazitog i specifičnog ljudskog obeležja i tvorevine kulture, koja se manifestuje najpre u usmenom a zatim i u pisanom obliku, predstavlja presudnu pojavu u čovekovo evoluciji. Funkcije govora su polivalentne, ali najstarija, prvobitna funkcija govora je socijalna - komunikativna. (L. Vigotski, 1977., N. Vološinov, i O. Ditrlih, prema, Hrkalović, R., 1982). Kao istorijsko (promenljivo) sredstvo komunikacije, govor je „pre svega sredstvo *društvenog sporazumevanja*, iskazivanja i razumevanja (Vigotski, L., 1977).

O tome, da su misao i govor bez sumnje povezane pojave, ali da misao i govor nisu ista psihička i kulturna stvarnost govori i S. Lazin: „Misaone predstave su mahom govorne predstave, rečima izražavamo pojmove, rečima ukazujemo (sebi i drugima) na srž i granice predmetne problematike, rečima označavamo zahvaćene relacije među realijama... retke su sprege oskudnog rečnika i suptilne misaonosti, konfuzan govor ukazuje, najčešće, na

- Langer, S., (1967), Filozofija u novom ključu, Prosveta, Beograd
 Lazin, S., (1987), Intersubjektivnost, Naučna knjiga, Beograd
 Marković, M., (1961), Dijalektička teorija značenja, Nolit, Beograd
 Matejić-Đuričić, Z., (1994), Senzomotorna inteligencija i socijalno posredovanje, ZZU, Beograd
 Mišćević, N., (1981), Filozofija jezika, Naprijed, Zagreb
 Pavlović, M., (1994), Ponašanje i značenje, Institut za pedagogiju i andragogiju Filozofskog fakulteta, Beograd
 Rot, N., (1972), Osnovi socijalne psihologije, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd
 Rot, N., (1982), Interakcija i interpersonalni odnosi, Avalske sveske br. 5, Beograd
 Rubinstajn, S.L., (1981), O mišljenju i putevima njegovog istraživanja, ZZU, Beograd
 Scherer, K.R., (1970), Non-verbale Kommunikation, Hamburg
 Vigotski, L., (1977), Mišljenje i govor, Nolit, Beograd
 Vigotski, L., (1972), Istorijski razvoj ponašanja čoveka, Psihologija 1-2
 Vreg, F., (1975), Društveno komuniciranje, Centar za informacije i publicitet, Zagreb

Jelena Đermanov, mr Svetlana Kostović, Marijana Kosanović

DIE AKTUALITÄT DER UNTERSUCHUNG VON KOMMUNIKATIONSPHÄNOMENEN IM BEREICH DER HUMANISTISCHEN WISSENSCHAFTEN

Resüme

Ausgehend von verschiedenen wissenschaftlichen Disziplinen, für welche das Phänomen der Kommunikation ein relevantes Untersuchungsfeld darstellt, werden in dieser Studie das Phänomen der Kommunikation, sein Ursprung, seine Definition und seine Bedeutung für den Menschen, vor allem unter den Bedingungen der Entwicklung der heutigen Kommunikationstechnologie untersucht.

Durch den Vergleich verschiedener Ausätze und die inhaltliche Analyse verschiedener Definitionen der Kommunikation, werden in der Studie allgemeine Fragen hervorgehoben, die gleichzeitig grundsätzlich und für die Untersuchung am interessantesten sind. Ihre Untersuchung und Integration auf dem metatheoretischen Niveau wird zur Entwicklung eines neuen Kommunikationsparadigmas beitragen, das unserer Meinung nach von gleicher Bedeutung wie für die Kommunikologie, als intergraler Kommunikationswissenschaft, als auch für andere humanistische Wissenschaften ist.

UDK: 372.8:371.3

EX CATHEDRA KAO VID RECEPTIVNOSTI U NASTAVI

Dr Stipan Jukić

REZIME

Rad predstavlja prezentaciju rezultata dela istraživanja na temu „Negovanje misaonih aktivnosti učenika u nastavnom procesu”. Pored ostalog tragali smo za odgovorima: U kojoj meri se u nastavi osnovne i srednjih škola primenjuje ex cathedra, kao vid prenošenja gotovih znanja pri obradi novih nastavnih sadržaja? Kakav je odnos između dobijenih rezultata ovog istraživanja i rezultata M. Bakovljeva, do kojih je došao istraživanjem ovih problema u dva navrata? Ukupni rezultati pokazuju da se primena ex cathedra ne smanjuje, nego, naprotiv, u brojnim nastavnim predmetima povećava u odnosu na stanje u vremenu prethodnih istraživanja.

Osnovni pojmovi: ex cathedra, nastava, nastavni predmeti, škola, razred, etape istraživanja.

U okviru istraživanja na temu: *Negovanje misaonih aktivnosti učenika u nastavnom procesu*, pored ostalog, istraživali smo i stepen zastupljenosti ex cathedra u različitim nastavnim predmetima osnovne i srednjih škola. Izvršili smo analizu 120 snimljenih nastavnih časova (većinu video kamerom, a ostale časove kasetofonom) različitih nastavnih predmeta u IV, VII i VIII razredu osnovne škole, I i II razredu gimnazije i III i IV razredu srednjih stručnih škola u vojvodini. Uz snimke nastavnih časova imali smo i pismene pripreme nastavnika za te časove, a uz kasetofonske zapise, manjeg broja časova, imali smo na raspolaganju i pismenu belešku pedagoga ili psihologa škole o toku realizacije tih časova. Na svim nastavnim časovima obrađivani su novi nastavni sadržaji.¹ U većini slučajeva nastavnici su se dobrovoljno prijavljivali za realizaciju ovih časova, a u ostalim slučajevima nastavnici su to prihvatili po nagovoru direktora, pedagoga ili psihologa škole.² Pri analizi snimljenih nastavnih časova imali smo u vidu shvatanja pojedinih mislilaca, naučnih radnika, tendencije pokreta, škola i teorija koji se odnose na moderniju organizaciju nastavnog procesa, te uspešnije prevazilaženje slabosti tradicionalne nastave, a time i ex cathedra, kao jednog od vidova prenošenja gotovih znanja učenicima. Nije nam namera da u ovom radu detaljnije analiziramo takva shvatanja.³ Pomenimo samo neke: Mišel Montenj - „ideal je čovek koji kritički misli”. Protivnik je davanja gotovih znanja učenicima. Učenike treba staviti u situaciju da sami misle, ispituju, da misli prerađuju, da saznato primenjuju i

¹ Projekat ovog istraživanja objavljen je u: *Zbornik*, Filozofski fakultet, Katedra za pedagogiju, Novi Sad, 1997, sv. XII, str. 45-57

² I ovom prilikom dugujem duboku zahvalnost nastavnicima koji su organizovali i izveli nastavne časove, direktorima škola, pedagozima i psiholozima ovih škola bez čije pomoći realizacija ovog istraživanja ne bi bila moguća, Oliveri Gajić, asistentu na Katedri za pedagogiju u N. Sadu i Nedeljki Dimitrijević, školskom pedagogu u Poljoprivrednoj školi u Futogu, koje su svesrdno pomagale u organizaciji ovog istraživanja.

³ Detaljnije o ovim shvatanjima: Stipan JUKIĆ, Receptivnost u nastavi, *Zbornik*, Filozofski fakultet, Katedra za pedagogiju, Novi Sad, 1998, sv. XIII

da vežbaju pravilno suđenje i pravilni govor. Jan Amos Komenski se zalaže da učenici donose sopstveni sud o stvarima i pojavama. Disterveg ukazuje na to da je učenika potrebno što manje poučavati, a što više navikavati na samostalni rad kako bi samostalno pronalazio istinu i formirao sopstvene misli. Keršenštajner se protivi predavanjima nastavnika, jer se tako mehanički uči. Učenici samo pamte gotova znanja. Insistira na samoaktivnosti učenika u procesu učenja. Laj potencira aktivnost učenika u nastavnom procesu u kome će do punog izražaja doći prerada i izražavanje saznanog. To ne može biti ako se učeniku daju znanja u gotovom vidu. Đuj se zalaže za to da učenik u nastavnom procesu bude samostalan pri posmatranju i pri zaključivanju. Protivi se davanju gotovih znanja. Ajzek je protiv nastave u kojoj se od učenika traži da samo pasivno slušaju. Elbi ističe apsurdnost učenja koje se zasniva na pasivnom posmatranju, na imitiranju operacija koje demonstrira nastavnik. Brojni pokreti u XX veku (Dalton plan, Jena plan, Projekt metoda, Manhajmski sistem, Dekroljiev metod centara interesovanja, vinetka plan...) nastoje koncipirati nastavu tako da se prevaziđe *ex cathedra* i frontalni oblik nastave, a da se afirmiše samostalni, stvaralački rad učenika u procesu nastave. Slične ideje imamo u Frene sistemu, kao i u brojnim projektima individualizovane nastave (Plan sistem, IPI projekat, Plato sistem i drugi). Za samostalnost i misaonu - stvaralačku aktivnost učenika u procesu učenja, svako na svoj način, zalažu se i predstavnici brojnih psiholoških škola učenja (Geštaltistička teorija učenja, Skinnerova teorija potkrepljenja, Dolard - Milerova teorija učenja, Medijaciona teorija učenja, Pijažeova teorija razvoja logičkih struktura, Moskovska psihološka škola - Teorija Vigotskog o zoni narednog razvoja, Teorijski model Galjperina o etapnom formiranju umnih radnji, Kibernetički model Talizine, Ganjeva teorija kumulativnog učenja - Berlinska škola strukturalizma, Brunerova shvatanja o nastavi i učenju, Blumova strategija učenja ovladavanjem itd.).

Sve smo to naveli samo zato da se vidi koliko je bilo nastojanja da se osnovne slabosti tradicionalne nastave prevaziđu, a time i *ex cathedra*, kao osnovni vid prenošenja gotovih znanja od strane nastavnika. Da li su brojna teorijska i praktična nastojanja prevazilaženja *ex cathedre* u nastavi imala refleksiju i uticaj u praksi naših osnovnih i srednjih škola? Ovim istraživanjem tragali smo za odgovorom i na to pitanje. Dakle, koliko je *ex cathedra* prisutna u nastavi pojedinih nastavnih predmeta u osnovnoj i srednjim školama Vojvodine? Ovim pitanjima se posebno bavio Milan Bakovljević. On je u dva navrata istraživao misaonu aktivizaciju učenika u nastavnom procesu (1961/62. i 1979/82.). Rezultate svojih istraživanja objavio je u dve studije.⁴ Zadatak našeg istraživanja je, pored ostalog, da rezultate uporedimo sa rezultatima do kojih je došao M. Bakovljević i da sagledamo u kojoj se meri nastava u našim školama organizuje, manje ili više, u odnosu na prethodna dva perioda, po modelu *ex cathedra*.

EX CATHEDRA - POJAM I REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Pod pojmom *ex cathedra*, kao način prenošenja gotovih znanja, podrazumevamo kontinuirano nastavnikovo izlaganje više od 20 minuta na nastavnom času, bez obzira da li on samo usmeno izlaže ili pri tome koristi i neka druga nastavna sredstva - demonstrira, ilustruje i sl. a učenici slušaju izlaganje nastavnika, ponešto zapisuju i trude se da što više zapamte. U tradicionalnoj nastavi prenošenje gotovih znanja u obliku *ex cathedra* je osnovna

⁴ M. Bakovljević, *Osnovni nedostaci praktične realizacije zahteva za misaonu aktivizaciju učenika u nastavnom saznanjnom procesu*, Beograd, Naučna knjiga, 1971.; M. Bakovljević, *Misaona aktivizacija učenika u nastavi*, Beograd, Prosveta, 1982.

karakteristika ove nastave. U ovu grupu ubrojali smo one nastavne časove na kojima je dominirala ex cathedra 20 i više minuta. Problem je u tesnoj vezi sa pitanjem receptivnosti u nastavi, ali se sa njom ne može poistovetiti. Receptivnost treba shvatiti nešto šire, jer se gotova znanja mogu davati i u kraćim vremenskim intervalima. Časovi na kojima su davana gotova znanja u kraćim vremenskim intervalima ubrojani su u grupu časova sticanja gotovih znanja, a ne i u časove na kojima je dominirala ex cathedra.

Tabelom br. 1 dajemo pregled časova na kojima su primenjena predavanja ex cathedra u poslednjem istraživanju.

Tabela br. 1 ČASOVI NA KOJIMA SU PRIMENJENA PREDAVANJA EX CATHEDRA PO

Nast. Pred.	IV r.o.š.	%	VII- VIII r.o.š.	%	I-II r.gimn	%	III-IV r. stručne škole	%	Svega	%
Maternji jezik	2	20,00	3	50,00	5	100,00	-	-	10	47,62
Matematika	1	12,50	2	50,00	3	60,00	-	-	6	35,29
Poznav.prirode	2	25,00	-	-	-	-	-	-	2	25,00
Poznav.društva	3	75,00	-	-	-	-	-	-	3	75,00
Fizika	-	-	2	50,00	4	100,00	-	-	6	75,00
Hemija	-	-	2	50,00	3	75,00	-	-	5	62,50
Biologija	-	-	3	75,00	4	100,00	-	-	7	87,50
Istorija	-	-	3	75,00	4	100,00	-	-	7	87,50
Geografija	-	-	1	25,00	3	75,00	-	-	4	50,00
Stručni predmet	-	-	-	-	-	-	24	80,00	24	80,00
SVEGA	8	26,67	16	53,33	26	86,67	24	80,00	74	61,67

Ako posmatramo stepen zastupljenosti ex cathedre po nastavnim predmetima i razredima pojedinih škola, onda se može zaključiti da je ovakva nastava sa porastom uzrasta učenika sve zastupljenija. Najmanje je zastupljena u IV razredu osnovne škole (26,67%), a najviše u gimnazijama (86,67%) i srednjim stručnim školama (80,00%). Samo u nastavi maternjeg jezika, matematike i poznavanja prirode, u svim razredima, stepen zastupljenosti ovakvog načina rada je ispod 50%. U svim ostalim predmetima zastupljenost ovakve nastave je iznad tih vrednosti, sem u nastavi geografije. Ex cathedra se najviše koristi u nastavi biologije, istorije i u nastavi stručnih predmeta srednjih stručnih škola. Iznenađuje nastava biologije, posebno ako se ima u vidu da su njeni sadržaji takvi da učenici mogu veoma često i samostalno dolaziti do novih saznanja.

Tabelom br. 2 dajemo pregled časova na kojima su primenjena predavanja ex cathedra po razredima i školama u poslednjem istraživanju.

Tabela br. 2 ČASOVI NA KOJIMA SU PRIMENJENA PREDAVANJA EX CATHEDRA PO RAZREDIMA I ŠKOLAMA

ŠKOLE I RAZREDI	BROJ SNIMLJENIH ČASOVA	PREDAVANJE EX CATHEDRA	%
IV razred osnovne škole	30	8	26,67
VII-VIII razred osnovne škole	30	16	53,33
I-II razred srednje škole	30	26	86,67
III-IV razred sred. Stručne šk.	30	24	80,00
UKUPNO	120	74	61,76
Osnovna škola	60	24	40,00
Srednje škole	60	50	83,33

Poslednje istraživanje pokazuje da se na preko 60% ispitanih nastavnih časova organizuje nastava po modelu ex cathedra. Poređenjem rezultata razredne i predmetne nastave u osnovnoj školi, vidi se da je znatno više časova na kojima se primenjuje ex cathedra u predmetnoj nego u razrednoj nastavi. Razlika je na granici nivoa 0,05 značajnosti. ($H^2=3,455$ uz stepen slobode $df=1$). Međutim, poređenjem rezultata osnovne i srednjih škola vidi se da je preko dva puta više istraženih nastavnih časova u srednjim školama na kojima se primenjuje ex cathedra. Taj podatak ukazuje da postoji statistički značajna razlika na nivou 0,01 ($H^2=21,558$, a stupanj slobode $df=1$). Zabrinjava podatak da se tako radi na preko 86% časova u I i II razredu gimnazije i 80,00% u srednjim stručnim školama. Razlika među ovim školama nije statistički značajna, jer je $H^2 = 1,667$, a $df = 1$. Ti podaci nam potvrđuju da je naša nastava veoma tradicionalna i da se negativne karakteristike tradicionalizma teško prevazilaze u nastavi naših škola. Poredimo naše rezultate sa rezultatima M. Bakovljeva (Tabela br. 3)

Tabela br. 3 ČASOVI NA KOJIMA SU PRIMENJENA PREDAVANJA EX CATHEDRA PO PREDMETIMA, RAZREDIMA, ŠKOLAMA I ETAPAMA ISTRAŽIVANJA

Nastavni predmeti	Vreme istraživanja	IV razred osn. škole	VII-VIII r.o.š. %	I-II r. gimn. %	III-IV r. str. škole	UKUPNO %
Maternji jezik	1961/62.	-	25	25		8,82
	1979/81.					0
	1996/97.	20,00	50,00	100,00		47,62
Matematika	1961/62.	11,76		60,00		16,66
	1979/81.					8,33
	1996/97.	12,50	50,00	60,00		35,29
Pozn. prirode	1961/62.	25,00				25,00
	1979/81.					0
	1996/97.	25,00				25,00

Pozn. društva	1979/81.			16,68
	1996/97.	75,00		75,00
	1961/62.	40,00	75,00	55,55
Fizika	1979/81.			0
	1996/97.	50,00	100,00	75,00
	1961/62.	60,00	75,00	64,29
Hemija	1979/81.			14,29
	1996/97.	50,00	75,00	62,50
	1961/62.	88,89	80,00	85,71
Biologija	1979/82.			14,29
	1996/97.	75,00	100,00	87,50
	1961/62.	100,00	100,00	100,00
Istorija	1979/81.			42,86
	1996/97.	75,00	100,00	87,50
	1961/62.	71,43	100,00	80,00
Geografija	1979/81.			14,29
	1996/97.	25,00	75,00	50,00
	1961/62.		80,00	80,00
Str. predmet	1979/81.			44,00
	1996/97.		80,00	80,00

Ako poredimo rezultate najnovijeg istraživanja sa rezultatima prvog istraživanja, organizovanog pre više od 35 godina, onda je stanje u našoj nastavi veoma zabrinjavajuće. U pogledu primene ex cathedre stanje je danas lošije nego pre 35 godina u nastavi maternjeg jezika, matematike, fizike i biologije. Tako npr. u nastavi maternjeg jezika stanje se pogoršalo sa 8,82 na 47,62%, u nastavi matematike sa 16,66 na 35,29% itd. Identični su rezultatu u prvom i poslednjem istraživanju u nastavi poznavanja prirode, poznavanja društva i u nastavi stručnih predmeta u srednjim stručnim školama.

Poredimo li rezultate našeg istraživanja sa rezultatima drugog istraživanja, obavljenog pre 15 godina, onda zapažamo da ni u jednom nastavnom predmetu nije došlo do poboljšanja. Naprotiv, došlo je do znatnog pogoršanja situacije u nastavi svih nastavnih predmeta. Posebno je negativni trend u nastavi maternjeg jezika u kojoj se ex cathedra od 0 povećava na 47,62%, u nastavi fizike od 0 na 75,00%, nastavi biologije od 14,29 na 87,50% nastavnih časova itd. U tabeli br. 7 dajemo pregled časova na kojima su primenjena predavanja ex cathedra po razredima i etapama istraživanja.

Tabela br. 4 ČASOVI NA KOJIMA SU PRIMENJENA PREDAVANJA EX CATHEDRA PO RAZREDIMA I ETAPAMA ISTRAŽIVANJA

ŠKOLE I RAZREDI	VREME ISTRAŽIVANJA	BROJ SNIM. ČASOVA	PREDAVANJA EX CATHEDRA	%
IV raz.osn.šk.	1961/62.	75	19	25,33
	1979/81.	25	1	4.00
	1996/97.	30	8	26.66
VII-VIII r.o.š.	1961/62.	55	31	56.36
	1979/81.	25	2	8.00
	1996/97.	30	16	53,33
I-II r.sr.škole	1961/62.	45	35	77.78
	1979/81.	25	8	32.00
	1996/97.	30	26	86,67
III-IV r.st.škole	1961/62.	25	20	80.00
	1979/81.	25	11	44.00
	1996/97.	30	24	80.00
UKUPNO	1961/62.	200	105	52.50
	1979/81.	100	22	44.00
	1996/97.	120	74	61,67
Osnovne škole	1961/62.	130	40	30.77
	1979/81.	50	3	6.00
	1996/97.	60	24	40,00
Srednje škole	1961/62.	79	55	78.57
	1979/81.	50	19	38.00
	1996/97.	60	50	83,33

Kao što se vidi, ex cathedra je prisutnija u nastavi IV razreda osnovne škole i I i II razredu gimnazije danas nego što je bila pre 35 godina, a znatno više nego pre 15 godina. Poređenjem rezultata našeg istraživanja u IV razredu osnovne škole sa rezultatima prethodnog istraživanja, i pored velike procentualne razlike, može se zapaziti da je ta razlika veoma blizu granične vrednosti na nivou 0,05, ali da ipak nije značajna. ($H^2 = 5,656$, a stupanj slobode $df = 2$.) Međutim, ako se porede rezultati poslednjeg i prethodnog istraživanja u VII i VIII razredu osnovne škole, onda se primećuje da je ta razlika statistički značajna, na nivou 0,01 (H - kvadrat je 17,025, a stupanj slobode $df = 2$) I razlika među frekvencijama časova, na kojima se primenjuje ex cathedra, u I i II razredu gimnazije, između poslednjeg i prethodnog istraživanja, je statistički značajna - na nivou 0,01 (H - kvadrat 21,999, a stupanj slobode $df = 2$.) Nastava III i IV razreda stručnih škola je na nivou od pre 35 godina, a znatno slabija u odnosu na nastavu od pre 15 godina. Utvrđena razlika između poslednjeg i prethodnog istraživanja u nastavi III i IV razreda srednjih stručnih škola je statistički značajna na nivou 0,01 ($H^2 = 10,256$, a stupanj slobode $df = 2$). Ako se analizira

nastava u celini, u svim razredima i školama u kojima su snimani nastavni časovi, u sve tri etape istraživanja, može se zaključiti da je današnja nastava najviše opterećena predavanjima po modelu ex cathedra. Stanje je posebno pogoršano poslednjih 15 godina. Razlika u frekvenciji ukupnog broja analiziranih časova, na kojima se primenjuje ex cathedra, u rezultatima našeg i prethodnog istraživanja je statistički značaj na nivou 0,01 ($H^2 = 36,704$, a stepen slobode $df=2$). Podaci pokazuju da je nastava tipa ex cathedra najprisutnija u trećem (poslednjem) istraživanju (1996/97.- 61,67%), a najmanje u drugom istraživanju. (1979-82, 44,00%). U vremenu između dva poslednja istraživanja u osnovnoj školi stanje se pogoršalo sa 6,00 na 40,00%, a u srednjoj školi sa 38,00 na 83,33% časova, na kojima se primenjuje ex cathedra.

NEKI OD PRIMERA RECEPTIVNOSTI U NASTAVI - EX CATHEDRA

IV razred osnovne škole

U nastavi poznavanja prirode nastavnik obrađuje nastavnu jedinicu „Organi za kretanje”. Posle uvodnog dela i najave nastavne jedinice, nastavnik istumači celinu gradiva, a u preostalom delu časa jedan po jedan učenik naglas čita delove gradiva iz udžbenika, ali bez konkretnih zadataka. U nastavi poznavanje društva, nastavnik obrađuje nastavnu jedinicu „Reke i rečni slivovi”. Celinu gradiva nastavnik je izlagao. I pored toga što učenici o tome imaju dosta predznanja, nastavnik ih ne koristi. On tumači, a učenici mu nestrpljivo upadaju u reč i pogađaju njegove misli. To je izgledalo ovako: N: „Velika Morava nastaje...” U: „od Južne i Zapadne Morave”. N: „Od Južne i Zapadne Morave, koje se sastaju kod mesta...” U: „Stalaća”. Pri izlaganju o Dunavu učenik dobacuje: „Dunav izvire u Nemačkoj ispod planine Švarcvald”, a drugi učenik: „Dunav protiče kroz sedam zemalja...” Nastavnik se ne da zbuniti. On i dalje izlaže onako i onim redom kako je unapred zamislio. U istom predmetu nastavnik izlaže gradivo nastavne jedinice „Prvi srpski ustanak”. Pri tome pravi teze na tabli, a onda, pri kraju časa, ponavlja gradivo. Učenici pri tome samo čitaju teze i uspešno odgovaraju na pitanja: Kada je podignut Prvi srpski ustanak? Zašto je podignut? Gde je Podignut? Ko je bio vođa tog ustanka?...

VII i VIII razred osnovne škole

Nastavnik hemije u VII razredu, pri obradi nastavne jedinice „Jonske veze”, sam tumači, objašnjava i zaključuje. Nastavnik geografije obrađuje nastavnu jedinicu „Glacijalna erozija” tako što ceo čas predaje, uz zapis na tabli. Pri tome ne koristi film, dijafilm, slike, što bi bilo neophodno. U VIII razredu nastavnik obrađuje nastavnu jedinicu „Prvi svetski rat”, sam izlaže, tumači, objašnjava i piše teze. Pri ponavljanju učenici čitaju teze. Na času su učenici potpuno pasivni. U VII razredu nastavnik monologom istumači gradivo o privrednim promenama u zapadnoj Evropi. Daje učenicima da prepisu zapisane teze na grafofoliji. U VIII razredu nastavnik biologije obrađuje nastavnu jedinicu „Oplodnja i trudnoća”. Posle uvodnog dela časa, nastavnik monologom istumači celo gradivo. Povremeno je diktirao delove gradiva. Pri kraju časa: „A sada ćemo ponoviti ono što smo danas naučili”. U stvari učenja i nije bilo, bio je samo monolog nastavnika. Na času biologije u VIII razredu nastavnik obrađuje nastavnu jedinicu „Čulo vida - delovi, funkcije, mane”. Iako učenici imaju dosta predznanja o čulu vida, iako su u udžbeniku date dobre ilustracije čula vida, iapk se nastavnik odlučuje da sam izloži celinu gradiva uz pomoć sheme (precrtane iz udžbenika) i modela. Zar učenici nisu mogli, uz određena uputstva (postavljanje pitanja i zadataka), sami obraditi ovu nastavnu jedinicu iz udžbenika? Zar učenici ne mogu sami razmišljati o postavljenom problemu, npr. „Pretpostavite kuda bi

svetlost mogla prolaziti kroz oko. Pri tome koristite crtež preseka oka iz vašeg udžbenika. Šta bi se desilo sa vidom ako bi svetlost padala ispred ili iza žute mrlje? Razmislite o tome kako bi taj nedostatak u čulu vida mogli ublažiti? U VII razredu na času geografije, nastavnik obrađuje nastavnu jedinicu „Prirodne odlike Afrike.” Posle uvodnog dela, u kome je bila reprodukcija prethodno učenog gradiva, nastavnik najveći deo časa tumači gradivo - predaje o reljefu, klimi, hidrografiji, vegetaciji, prirodnom bogatstvu Afrike. Sve to daje učenicima u gotovom fidu. Posle završenog predavanja, na grafofoliji projektuje opšte teze koje učenici prepisuju, a nastavnik komentariše i sam ponavlja sopstveno predavanje...

I i II razred gimnazije

Na času maternjeg jezika u I razredu, o drami u užem smislu, nastavnik veći deo časa tumači gradivo. Pri obradi „Glacijalne erozije”, nastavnik geografije u I razredu u uvodnom delu reproduktivnim pitanjima ponavlja gradivo, potom tumači gradivo do pred sam kraj časa, pri kraju ponavlja istim redosledom kojim je izlagao. Na času fizike nastavnik obrađuje „Primena Bernulijeve jednačine” On, sa aspekta fizike, veoma stručno objašnjava, tumači, izvodi obrasce i zaključuje, ali je veoma slabo obradio ovu nastavnu jedinicu, sa aspekta moderne nastave. Ceo čas učenici su bili u poziciji slušalaca. Nastavnik istorije u II razredu najveći deo časa sam izlaže gradivo „Moskovska Rusija”, a kraći deo časa učenici daju pripremljena saopštenja. U II razredu nastavnik obrađuje „Razvitak kapitalističkih društvenih odnosa u XVIII veku”. Posle uvodnog razgovora sa učenicima o prethodnim društveno-ekonomskim odnosima, nastavnik je najveći deo časa utrošio na usmeno izlaganje uz zapis na tabli. U završnom delu časa kratkim pitanjima ponavlja gradivo sa učenicima istim redosledom kako ga je istumačio. Učenici odgovaraju kratko, a najčešće samo čitaju teze sa table. Na času nije bilo problemskih zadataka, niti pitanja kojima se stimuliše misaona aktivnost učenika. U I razredu nastavnik hemije obrađuje „Stehnometrijska izračunavanja” i opredeljuje se za ex cathedru. Sam izvodi obrasce na tabli i demonstrira način rešavanja konkretnog zadatka na tabli (daje gotov obrazac i gotov postupak rešenja jednačine). Jedan zadatak učenik pokušava rešiti na tabli po izvedenom postupku, ali ga nastavnik ometa stalnim upadicama. Učenik nema mogućnosti da misli sam. Ostali prepisuju. Zar zadatak nije mogao biti zadan svim učenicima i da ga oni rešavaju samostalno? Tako bi bilo bolje. Svi bi razmišljali o mogućim rešenjima. Nastavnik bi kontrolisao i pomagao samo onim učenicima kojima bi bila neophodna pomoć. Učenici su na ovom času bili veoma pasivni. Trude se da pasivno prepisuju ono što nastavnik zapisuje na tabli, ali to ne stižu jer nastavnik brzo radi i neke delove briše. U I razredu nastavnik maternjeg jezika obrađuje novelu A.P.Čehov „Tuga” (pojam i struktura novele) i znatan deo časa iskoristi da on sam izlaže o Čehovu, da tumači novelu, umesto da je to omogućio učenicima da iz određenog izvora sami saznaju o ovom piscu, da kompariraju novelu sa drugim književnim tvorevinama i da tako, induktivnim putem, sami zaključe o karakteristikama novele i sl. U II razredu, nastavnik istorije obrađuje nastavnu jedinicu „Srbija kao velika sila Balkana”. Ceo čas usmeno izlaže gradivo sa veoma mnogo podataka - godina, ličnosti, mesta, događaja. Prosto je neverovatno kako se tim sadržajima neselektivno pristupa. Učenici slušaju, pažljivo ili ne, to samo oni znaju. Ni od jednog ni od drugog nemaju mnogo koristi, bar ne u formiranju i razvoju istorijskog mišljenja. U II razredu, nastavnik fizike obrađuje nastavnu jedinicu „Toplotna širenja tečnih i čvrstih tela”. Ceo čas nastavnik koristi monološko izlaganje, izvodi eksperimente, ali sam zaključuje o uzročno - posledičnim vezama. Učenici samo posmatraju i prepisuju teze sa table, koje je ispisao nastavnik. Nije bilo vremena za proveru da li su nešto od toga učenici i razumeli. U

istom razredu, nastavnik biologije obrađuje nastavnu jedinicu „Rakovi”. Opređelio se za monološko izlaganje celine gradiva. U završnom delu ponavlja gradivo sa učenicima, ali tako da navodi učenike da, pri davanju kratkog odgovora na postavljeno pitanje, čitaju teze sa table, kao da se nastavnik boji da bi učenici mogli nešto i drugačije misliti. O misaonoj aktivnosti učenika na ovom času nema ni govora. U II razredu nastavnik fizike tumači primenu Bernulijeve jednačine. Sam izlaže, tumači primenu, na tabli izvodi konkretne primere primene ove jednačine. I kada je bilo vreme da nešto učenici i sami urade, da urade poneki zadatak samostalno, nastavnik i tada zadate zadatke iz udžbenika sam čita, tumači. Ne dozvoljava se učenicima da i sami nešto pokušaju, da samostalno analiziraju postavljeni zadatak i da samostalno tragaju za rešenjima. U I razredu nastavnik biologije usmeno izlaže o zelenim algama (rasprostranjenost, građa, predstavnici, razmnožavanje, značaj). Pri tome koristi teze sa grafofolije, koje projektuje veoma nisko tako da ih samo nastavnik može koristiti. Pri kraju časa podelio je nastavne listove učenicima, na kojima je bilo samo po jedno pitanje, npr.: Zelene alge su stanovnici _____; Zelene alge se javljaju kao različiti organizmi. Kakvi? _____;... i tako dalje. Odgovore učenici prepisuju iz udžbenika. Zar nije bilo bolje da su svi učenici bili u situaciji da tragaju za odgovorima na sva pitanja, a ne samo na jedno? Zar zadaci nisu mogli biti teži? Zar tokom nastavnog časa nisu mogli i sami (individualno, u tandemu ili u grupama) koristiti različite izvore znanja i tragati za odgovorima na, unapred, postavljene problemske zadatke? Sve je to moglo. Učenici bi na času bili mnogo aktivniji. Na času bi mnogo toga samostalno učili i naučili.

III i IV razredi srednjih stručnih škola

U srednjoj poljoprivrednoj školi nastavnik obrađuje nastavnu jedinicu „Kiselasta zemljišta”, a u pismenoj pripremi za nastavni čas piše: „Kroz izlaganje nastavnika, učenici će se upoznati sa: 1. značajem kiselosti za zemljište i biljke; 2. oblicima kiselosti; 3. izvorima kiselosti; 4. brzim metodama za određivanje reakcije zemljišta”. Prema tome, nastavnik je planirao da bude posrednik između učenika i nastavnog gradiva, da on daje gotova znanja. Tako je na času i radio. On je predavao, učenici zapisivali i slušali. U III razredu poljoprivredne škole nastavnik obrađuje nastavnu jedinicu „Proteini”. Ceo čas izlaže sam uz zapisivanje na tabli. Učenici slušaju i zapisuju. U srednjoj medicinskoj školi u IV razredu nastavnik pedijatrije obrađuje „Infekciju kože novorođenčeta”. Posle kratkog uvodnog dela sam je celo gradivo istumačio, bez bilo kakvog učešća učenika. U ekonomskoj školi nastavnik bankarskog poslovanja obrađuje nastavnu jedinicu „Skladišta funkcija”. Skoro ceo čas nastavnik je izlagao, zapisivao teze na tabli, ponekad postavljao pitanja, ali je sam na njih odgovarao. Učenici su prepisivali teze sa table, delovali pospano i nezainteresovano. U IV razredu srednje stručne škole, nastavnik automatizacije proizvodnje obrađuje nastavnu jedinicu „Numerički upravljane mašine alatke”. Ne samo da je nastavnik monologom istumačio novo gradivo, nego je i, pri ponavljanju istumačenog, sam ponavljao umesto učenika. Nastavnik srednje tehničke škole u IV razredu obrađuje „Diferencijalni protokomer i rotometar”. Posle kratkog uvoda monološkom metodom izlaže celinu gradiva, a pri tome sam tumači i ono što su učenici već učili (obrasce, definicije i sl.). U IV razredu poljoprivredne škole, nastavnik se opredelio da monologom obradi nastavnu jedinicu „Prašenje krmača”. Pri kraju časa u ponavljanju gradiva više sâm učestvuje nego učenici. Insistira se na pamćenju činjenica. Mišljenje učenika je zapostavljeno. U istoj školi nastavnik zaštite bilja obrađuje nastavnu jedinicu „Repina pipa” isključivo monologom. Nastavnik izlaže, objašnjava, sam zapisuje teze i, pored svega, sam ponavlja gradivo koje je izložio. Učenici su potpuno pasivni slušaoci.

ZAKLJUČCI

1. I pored brojnih teorijskih saznanja u svetu i našoj zemlji i praktičnih dostignuća u svetu, davanje gotovih znanja putem *ex cathedra* u našim školama se i dalje neguje. To je u više nastavnih predmeta najčešći vid obrade novih nastavnih sadržaja. Na preko dve trećine analiziranih nastavnih časova u nastavi stručnih predmeta u srednjim stručnim školama, u nastavi istorije, biologije, fizike, poznavanja društva, koristi se *ex cathedra* pri obradi novih nastavnih sadržaja.

2. Kao po nekom pravilu, što su učenici stariji *ex cathedra* se pri obradi novih nastavnih sadržaja više koristi. Bolo bi prirodno da se sa starijim učenicima taj način manje primenjuje, jer bi trebalo da su oni sposobniji za samostalni rad, za samostalno otkrivanje, analizu, zaključivanje i samostalno rešavanje problema. Ovakvim načinom rada oni ne mogu doći do punog izražaja u nastavnom procesu, te se sputava razvoj njihovih intelektualnih sposobnosti i osposobljavanje za samostalno učenje.

3. Posebno zabrinjavaju podaci da se *ex cathedra* u nizu nastavnih predmeta osnovne i srednjih škola primenjuje na nivou nastave od pre 35 godina (poznavanje prirode, poznavanje društva, stručni predmeti), a da je stanje u nekim nastavnim predmetima i pogoršano (maternji jezik, matematika, fizika). Nešto se manje koristi *ex cathedra* danas u odnosu na pre 35 godina u nastavi geografije, istorije, biologije, hemije.

4. Ako se rezultati posmatraju po razredima pojedinih škola i etapama istraživanja, onda se zapaža da je u svim razredima osnovne i srednjih škola došlo do znatnog povećanja broja časova na kojima se primenjuje *ex cathedra* pri obradi novih nastavnih sadržaja, u odnosu na vreme kada je organizovano prethodno istraživanje (1979 - 82).

5. Časovi, na kojima je gradivo izloženo *ex cathedra* pri obradi novih nastavnih sadržaja, organizovani su po veoma sličnom modelu tradicionalne organizacije. Posle kratkog uvodnog dela časa, na kome se uglavnom reproduktivno ponavlja već obrađeno gradivo, nastavnik veći deo vremena monologom izlaže gradivo, zapisuje teze ili ih je unapred pripremio na grafofoliji, i, pri kraju časa, ponavlja gradivo po tezama istim redosledom kojim je gradivo i izložio. Kao po nekom pravilu, učenici na ovim časovima ništa ne rade samostalno. Na času nemaju bilo kakvih poteškoća - problemskih zadataka za samostalni rad, npr. posmatranja, prikupljanja informacija iz različitih izvora, njihovo sređivanje po određenim kriterijima, kompariranja, analiziranja, zaključivanja, samostalnog formulisanja teza, samostalnog izvođenja ogleđa i otkrivanja, samostalnog definisanja, izvođenja obrazaca - samostalnog, u tandemu ili grupi, rešavanja zadataka, navođenja sopstvenih primera i sl. Celokupna aktivnost učenika na ovim časovima svedena je na to da prepisuju nastavnikove teze sa table ili grafofolije, da pri proveru razumevanja izloženog gradiva čitaju teze i uspešno daju odgovor na postavljeno pitanje i, u boljem slučaju, da se trude da što više zapamte ono što je nastavnik saopštio. Sve to pasivizira učenike u nastavnom radu i ne omogućuje njihov intelektualni razvoj. *Zato u nastavi osnovne i srednjih škola ex cathedru treba zameniti aktivnim metodama nastave, koje će imati dominantnu funkciju u nastavnom procesu, a ex cathedru primenjivati samo u izuzetnim slučajevima.* U većini nastavnim predmetima treba je u potpunosti zanemariti (maternji jezik, matematika, fizika, hemija, biologija, poznavanje prirode, poznavanje društva, istorija, geografija i većini stručnih predmeta u srednjim stručnim školama).

LITERATURA

- Bakovljević, M. *Osnovni nedostaci praktične realizacije zahteva za misaonu aktivizaciju učenika u nastavnom saznavnom procesu*, Beograd, Naučna knjiga, 1971.
- Bakovljević, M. *Misaona aktivizacija učenika u nastavi*, Beograd, Prosveta, 1982.
- Đorđević, J. *Savremena nastava*, Beograd, Naučna knjiga, 1981.
- Đorđević J. *Intelektualno vaspitanje*, Beograd, Prosvetni pregled, 1983.
- Grandić, R. - Gajić, O. *Teorije intelektualnog vaspitanja*, Novi Sad, Savez pedagoških društava, 1998.
- Intelektualno aktiviranje učenika*, Zbornik radova povodom 65. godišnjice prof. dr Milana Bakovljevića, Beograd, Institut za pedagoška istraživanja, 1991.
- Jukić, S. *Učenje učenja u nastavi*, Novi Sad, Savez pedagoških društava Vojvodine, 1997.
- Jukić, S. *Savremena nastavna tehnologija u obrazovanju nastavnika*, Novi Sad, Misao, 1984.
- Jukić, S. Logičke metode u nastavi: S. Jukić - Ž. Lazarević-V. Vučković, *Didaktika* (izbor tekstova), Jagodina, Učiteljski fakultet, 1998, str. 264.
- Jukić, S, Gajić, O, Pitanja i zadaci u funkciji negovanja misaonih aktivnosti učenika, *Zbornik*, Filozofski fakultet, Katedra za pedagogiju, Novi Sad 1996, br. XIII
- Knežević, V. *Strukturne teorije nastave*, Beograd: Prosveta, 1986.
- Krkljuš, S. *Učenje u nastavi otkrivanjem*, Novi Sad, RU „R. Čirpanov”, 1977.
- Kvaščev, R. *Modeliranje procesa učenja*, Beograd: Prosveta, 1977.
- Kvaščev, R. *Primena teorija učenja na oblast vaspitanja*, Beograd, Privredno - finansijski vodič, 1978.
- Milanović - Nahod, S. *Kognitivne teorije i nastava*, Beograd, Prosveta, 1988.
- Šaranović-Božanić, N. *Teorijske osnove saznanja u nastavi*, Beograd, Prosveta, 1989.
- Vilotijević, M. *sistemska - teorijske osnove nastavnog procesa*, Beograd, Učiteljski fakultet, 1996.

Dr Stipan Jukić

EX CATHEDRA AS A FORM OF RECEPTION IN TEACHING

Summary

The article represents a partial presentation of the results of investigation on a theme „Cherishing of pupil's thoughtful activities in a teaching process”. In addition to everything else, we have searching for the following answers: How often do elementary and secondary school apply ex cathedra in teaching as a form of transmission of prepared knowledge during the new teaching contents processing? What is the relation between acquired results of this investigation and M. Bakovljević's results, acquired by investigation of these problems twice? Total results shows that the application of ex cathedra doesn't reduced, but, on the contrary, it increases in numerous subjects in relation to the state in the period of previous investigations.

Key words: ex cathedra, teaching, subjects, school, class, phases of investigation

UDK: 159.928
376.54

ФАКТОРИ КОЈИ ПОДСТИЧУ ОСТВАРЕЊЕ ВИСОКИХ ПОТЕНЦИЈАЛА¹

Др Грозданка Гојков

РЕЗИМЕ

Испитивањем је обухваћено 706 испитаника (старост од 16 до 28 година) у вршачком региону. Испитани су бивши ученици основних школа који су постизали високе резултате на тестовима током основне школе (4,46% популације) изнад 90 перцентила (тест зрелости за полазак у школу, равенове матрице у боји, WISK, TRL, DAT-baterija, DOMINO test-D-48). Развој способности ових испитаника праћен је током основне школе, а њихова остварења у средњој школи, односно на студијама.

Теоријска основа истраживања и основа интерпретирања резултата била је Олпортова концепција личности. Праћење је вршено „студијом случаја“, уз коришћење експлоративног интервјуа.

Основни налази:

- три четвртине испитаних имало је одличан школски успех, односно успех на студијама: 46% њих, ипак, није испунило очекиване резултате;
- испитани су свесни својих способности, али већина није задовољна постигнућима (одличне оцене нису све чему су тежили);
- само 3% постигло је изузетна постигнућа на такмичењима високог ранга, на изложбама добијало награде, на конкусима освајало прва места и сл;
- постизање високих нивоа развоја има морфогенетски комплекс (set) фактора. У сваком случају неколико главних околиних карактеристика подстиче развој; њихово адекватно компоновање у одређеном моменту је најважнија ствар;
- ови се фактори односе на: систематску институционалну подршку интеракцијом, изазовом, разноликошћу, алтернативним облицима рада, истраживачким центрима, стимулативним програмима, стимулативну породичну средину (образовани родитељи, подршка интересовањима деце...).

Кључне речи: даровити, перформансе, карактеристике стимулативне околине.

Налази које презентујемо део су једног ширег истраживања које је у току од 1996. год.² У испитивање је укључено 706 испитаника који су у моменту испитивања били у узрасту од 16 до 29 година. Испитивани су некадашњи ученици основних школа који су постизали високе резултате на тестовима

¹ Nalazi istraživanja koje prezentujemo pod ovim naslovom saopšteni su 20. IX 98. god. na: European Council for High Ability (ECHA) and National Association for Able Children in Education in (NACE), NACE Research Centre, Westminster College, OXFORD, Great Britain, Tema skupa: POTENTIAL INTO PERFORMANSE, International conference, St. Catherine college, Oxford.

² Истраживање чије сегменте презентујемо у овом раду организује се у Вршцу под насловом: „Даровити и стимулације из околине“.

током основне школе (изнад 90. перцентила). Испитани чине 4,46% од укупне основношколске (неселекционисане) популације. Реч је о постигнућима на следећим тестовима:

- Тест зрелости пре поласка у школу,
- Равенове матрице у боји,
- ЊИСК,
- ТРЛ,
- ДАТ -батерија
- Домино тест-Д-48.

Поред резултата мерења степена развоја способности (интелектуалних, посебних, тестови знања и др. (- пре поласка у школу - 7 година, V разред - 10 година и VIII разред - 15 година), узете су у обзир и процене особина посматраних појединаца (извештаји и процене родитеља, опажања и предлози наставника, извештаји водитеља секција, програма, тренера, самооцене). Такође су укључена и запажања као и посебна креативна постигнућа, остварења на изложбама, конкурсима, такмичењима у научним областима, као и запажања педагога, психолога и сл.

Табела 1. Узорак даровитих испитаника према годинама рођења и проценат даровитих у односу на популацију

година рођења	број испитаних даровитих, и % у односу на популацију	
1969.год.	21	2,94 %
1970.год.	41	4,88 %
1971.год.	32	4,07 %
1972.год.	43	5,89 %
1973.год.	57	5,89 %
1974.год.	53	5,61 %
1975.год.	61	4,89 %
1976.год.	54	3,78 %
1977.год.	44	3,81 %
1978.год.	49	4,57 %
1979.год.	53	5,61 %
1980.год.	81	5,87 %
1981.год.	63	4,98 %
1982.год.	61	4,26 %

X = 4,46

Прегледом табеле бр. 1 види се да су у испитивање укључени субјекти из 14 различитих, тј. узастопних годишта, рођени у периоду од 1969 до 1982 године. Број означених као - потенцијално даровите особе (пред сам полазак у основну школу, у току основног школовања - тестовима утврђиване високе интелектуалне способности, као и праћене перформансе³⁾) варирао је од 2,94% до 5,89%,

дакле, скоро дупло. У просеку је 4,46% деце из основношколске популације, дакле несекционисане, било евидентирано као потенцијално даровито, или као ученици са високим потенцијалима и натпросечним остварењима - такмичења, конкурси и сл. Имали смо, у извесном смислу, студије случаја у досијеима ових ученика које је формирала педатошко-психолошка служба основних школа. У досијеима је било доста значајних података о сваком од испитаника које смо уврстили у наш узорак. Урађена идентификација проверавана је дугорочним праћењем (лонгитудинално), вршена је, у извесном смислу, процесна дијагностика те је рано откривање високих способности испитивано кроз праћење рада ученика; усмеравањем је развој неке способности, тј. подстицањем развој испољених потенцијала ка остварењима.

Теоријска основа истраживања, чије налазе презентујемо у овом раду је Олпортова концепција личности, а метод истраживања је студија случаја, па смо, користећи уз постојеће податке и експлоративни интервју, настојали да снимимо да ли се током даљег школовања и професионалног развоја (средња школа, студије...) манифестовала успешност у одређеним делатностима, или да јасније поставимо питање:

- да ли су ученици, означени као потенцијално даровити, манифестовали даровитост у некој области; докле су стигли у свом развоју; шта су од себе направили?

Основно питање којим смо се руководили у овом раду је: да ли је могуће назрети факторе који су значајни за подстицање или ометање остварења потенцијала, или је то толико индивидуално да је узалудно трагање за опште значајним факторима?

ОСНОВНИ НАЛАЗИ

Питање претварања интелектуалних потенцијала у остварења било је заступљено у нашем истраживању, пре свега, питање броја испитаника чије су се базичне способности, потенцијали, манифестовали као перформансе, дакле, запажено реализовали. Испитанике смо категорисали према карактеристикама које су доминирале у њиховим досијеима и упоредили их са постигнућима.

³ Подаци потичу из досијеа педатошко-психолошке службе вршачког региона.

Табела 2. Потенцијали и перформансе

облици даровитог понашања	изузетно академско постигнуће (5,00)	успех на такмичењима из науке (олимпијаде знања...)	успех на студијама	успех на конкурсима (литерарни, ликовни, драмски, тв акмичења високог ранга, остварења у области за коју се професионално припрема	успех у социјалним комуникацијама (лидерски апект комуникација)
радозналост	x			x	
креативност				x	x
трагање за новим, необичним стварима, решењима проблема					x
самосвојност у решењима и размишљањима				x	x
сопствени поглед на свет				x	
брзо и лако уче	x	x			
изузетна меморија	x	x			
брзо и лако апстрактно резоновање (увиђање битних елемената)	x				x
интересантна запажања				x	
истрајавање у интересовању, бављењу садржајима	x			x	
изузетна лакоћа обраде информација (прихватљиви одговори у новим ситуацијама последице су сједињења искустава)	x	x	x	x	

Легенда: x је ознака за значајне корелације на нивоу 0,001

Из претходне табеле уочава се да су издвојена карактеристична својства посматраних испитаника управо она која су највреднија у ситуацијама школског учења, те је ова јасно изражена веза између IQ резултата и школских постигнућа индикатор који може ићи у прилог тезе о постојању тзв. „школске

даровитости”.⁴ Она пак друга врста даровитости, „креативно-продуктивна”⁵, није се у толикој мери ослонила на издвојене особине даровитих. Можда би се могло закључити да креативне перформансе даровитих имају мање везе са потенцијалима које смо евидентирали као карактеристике које доминирају у досијеима посматраних даровитих⁶, односно да мали број испуњава ова очекивања (3,4%).⁷

Овај смо налаз посматрали као могући неуспех идентификације даровитих, али и као подстицај у трагању за факторима неуспеха. Наиме, интересовало нас је шта је то што велики број потенцијалних даровитих гура на маргину. Пре сагледавања налаза који покушавају да укажу на неке од значајних момената наводимо још неколико констатација:

- три четвртине испитаних били су или јесу одлични ученици у основним и средњим школама, односно са високим просеком на студијама (36% није остварило запажен успех у школи или на студијама - мисли се на успех у учењу);
- даровити са високим академским постигнућем, као и они који нису ово постигли, свесни су својих потенцијала, али ни једни ни други нису задовољни остварењима. Категорија даровитих са високим академским постигнућима није овим задовољна, јер одличан успех, тј. висок просек на студијама није све чему они теже.

Наша пажња је, у једном сегменту овога експлоративног истраживања, била посвећена факторима, карактеристикама средине, који подстицајно делују на претварање потенцијала у перформансе.

Тако смо настојали да међу бројним карактеристикама околине, у којима су се развијали посматрани субјекти, уочимо оне које би биле карактеристичне, једнако значајне за већи број субјеката. Широку лепезу специфичних карактеристика околности у којима су се развијали испитивани субјекти пратили смо у односу на успех испитаника кластер анализом.

Кластер анализом је добијено 6 група, класа, које карактерише мањи или већи степен корелације (у смислу паралелности) са остварењима. Две најшире групе, са најслабијим везама односе се на:

- наглашен и јасно функционисање породице, емоционалне везе у породици јаке, топле,
 - слобода у трагању за остварењем и манифестовањем интереса.
- У другој групи су:
- стабилне карактеристике интеракција у породици (атмосфера јасних циљева, стимулативна подршка),
 - конзистентност константи у функционисању система (окружења).

⁴ видети: Renzulli, Joseph, s, The three-Ring conception of giftedness: a developmental model for cognitive productivity (трокружна концепција обдарености: развојни модел креативне продуктивности, у књизи: Sternberg, R.J. and J.E. Davidson (Eds. 1986.) Conception of giftedness, Cambridge: Cambridge University Press.

⁵ Ибидем

⁶ Подсећамо: није небитна чињеница да су у идентификовању даровитих као основни инструменти коришћени они тестови који указују на општу интелектуалну даровитост и да су интелектуална постигнућа процењивана, праћена, између осталог, и на основу школског, академског постигнућа.

⁷ Овде се мисли на посебна остварења у области којом се испитаник бави (успех у основним предметима студија, запажени резултати у струци, успех на послу...).

Најтешње слагање са успесима, запаженим остварењима, уочава се код група карактеристика средине које су се по нашем мишљењу могле сврстати у категорије:

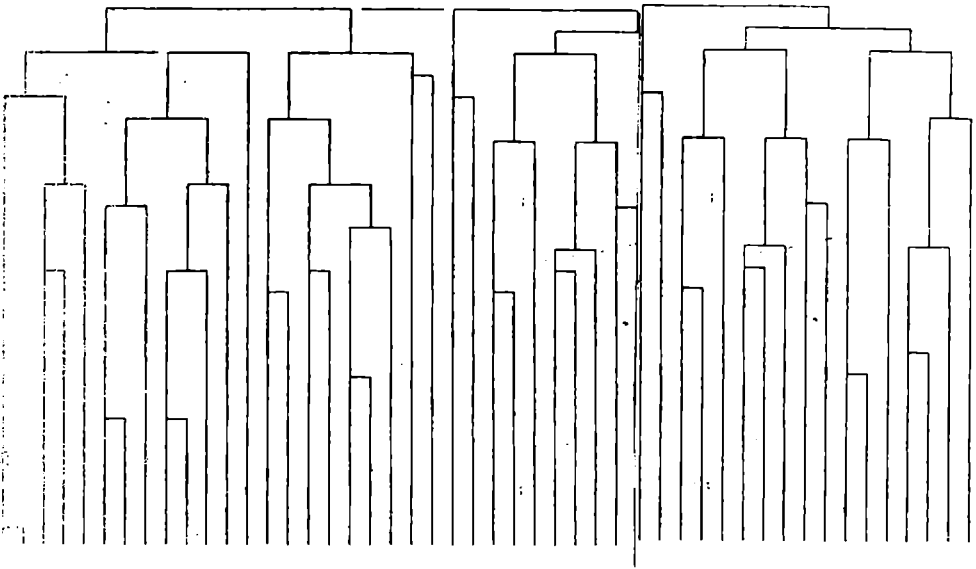
- социо-економски и образовни статус породице,
- помоћ да даровити доживи успех, открије интересовања и упорна подршка за постизањем успеха (изазови, подршка интеракцијом, алтернативни облици рада, стимулативни програми...).

Утисак је да је постојећа структура посматраних односа толико сложена и специфична да се издвојене класе могу узети само условно као карактеристичне.

Визуелна илустрација хијерархије интеркорелација међу елементима донекле наглашава степенасте структуре.

Dendogram 1. Хијерархијска кластер анализа односа карактеристика средине и запажених постигнућа

Прегледом дате структуре у дендограму 1 уочава се већи број карактеристика средине са високом аутономијом. Но, ипак се уочавају три групе хијер-

архијски конципираних класа са тесним међусобним везама, као основом међукорелације фактора (карактеристика средине), тј. испреплетаних латентних својстава околине, с једне стране, и остварења, с друге стране (изложбе, објављени радови, успех у послу...).

Но, и поред натукнуте могућности да се уоче фактори средине који су значајни за остварења потенцијала даровитих, налази упућују на запажање да постизање врхунских могућности развоја има морфогенични комплекс фактора. У сваком случају, издвојене групе карактеристика значајне су за развој, али је њихов сложај, адекватно компоновање у одређеном моменту, најважнија

ствар, а оно је према нашим налазима врло специфично за сваку особу, што подразумева комплексније приступе истраживања, а садашња методолошка сазнања нису за ово довољна.

Наша намера је била да уочимо опште карактеристике околине значајне за стимулацију манифестовања даровитости, не заборављајући да је индивидуалност највише обележје људске природе. Налази су нас довели до закључка да, у сплету околних својстава, карактеристика има исто толико сопствене сплети спољних, срединских црта, које као да на посебан начин имају нешто слично са јединственошћу особе, те као да, иако одвојене, јединствености споља (сложај околности формира средину, у значајним тренуцима, одлучујућим и ствара посебну формулу успеха) и оне изнутра (физичке и менталне црте) једне друге условљавају, покрећу, обележавају и провоцирају, чак, много тога што нам данас још није јасно. На срећу, често, и у неповољним околностима способности нађу свој пут и сјаје пуним сјајем.

ЛИТЕРАТУРА

1. Renzuli, J., The three - Ring conception of giftedness: a developmental model for cognitive productivity u knjizi: Stenberg, R. J. and Davidson, J. E. (Eds. 1986.) conception of giftedness, Cambridge: Cambridge University Press.

Dr Grozdanka Gojkov

FACTORS STIMULATING THE REALISATION OF HIGH POTENTIALITIES

Summary

The investigation took into consideration 706 subjects (ranging from 16 to 25 years of age) in the Vrsac region. They are former pupils of elementary schools (4.6% of the population) who scored high on tests during elementary school with more than 90 percentile (e.g. maturity test before entering school, Raven's colour matrices, WISK, TRL, DAT-battery, DOMINO test-D-48). Development of abilities of these subjects was observed during period of their secondary and university education.

Theoretical background of the investigation and interpretation of results was the Alport's personality conception. Observation was done by means of the case study using the exploratory interviews.

Basic findings:

- three quarters of the investigated subjects had excellent marks in school and at university; however, 46% of them did not achieve expected results;
- subjects are aware of their abilities, but most of them are not satisfied with their achievements (they wanted more than excellent academic results);
- only 3% of the investigated subjects achieved high results on various competitions, exhibitions, etc.;
- achieving high level of development has morphogenetic complexity of factors. There are several main environmental characteristics which stimulate development. Their adequate arrangement in a certain moment is the most important issue;
- these factors refer to systematic institutional stimulation by interaction, challenge, diversity, extracurricular activities, stimulating programmes, stimulating family environment (educated parents, encouraging various interests of the child), research centres, etc.

Key words: gifted children, performances, characteristics of the stimulating environment.

UDK: 37.032

U TRAGANJU ZA IDENTITETOM

Dr Milica Andevski

REZIME

Na naučnoj ravni odigrale su se velike promene paradigmi, posebno one koja se odnosila na „razvoj”. Iza tog pojma razvoja ponekada stoji model formiranja savršenog čoveka. O identitetu se govori kao o pokušaju prilagođavanja na život dostojan čoveka u haosu društva, delatnosti institucija, tehnološkom razvoju.

Ključne reči: razvoj, identitet, kultura

1. I tehnologija i kultura predstavljaju reakciju društva na razvoj. To uslovljava postojanje određenog toka stvari, ali i konflikata koje ne možemo uvek logički da objasnimo, predvidimo, pa je stoga teško na njih i delovati. Zahvati nas stihija, stvari izmaknu kontroli. Onaj ko krene pravcem tehnološkog razvoja istovremeno prihvata sve rizike novog i nepredvidljivog. One druge bije glas da su konzervativni, da ne razumeju savremena kretanja.

Tehnologija, makar bila i zastarela, trijumfalno se javlja, industrijalizam dovodi do velikih inovacijskih pomeranja, a njihov uticaj na naš život nije odmah jasno uočljiv. Zato ne treba da se čudimo pometnji u čovekovoј svesti u kojoj se uočava jaz između gotovo euforičnog prihvatanja tehnologije, i straha i odbacivanja iste. Čovek koji luta za svojim identitetom dolazi u situaciju da bira jedan od dva suprotna i nepomirljiva tabora u društvu, onih koji budućnost vide u jačanju novih tehnologija i onih koji govore o opasnostima, bilo da je reč o gubicima radnih mesta zbog primene novih tehnologija, pa sve do kritičkih rasprava u kulturi koja u prihvatanju (i primeni) neproverenih tehnologija vidi gubitak svojih osobenosti (uvoz nečega što je tuđe i strano). To vodi ka opštem pesimizmu u kulturi.

Oni koji zastupaju tehnološki prodor vrlo često imaju određenu društvenu moć, status, mogućnost ubeđivanja. Oni drugi, bojkotovanjem tehnološkog razvoja, često pokazuju svoju bespomoćnost. Po svojim razmišljanjima biću slična ovim drugim.

Industrijalizam se može uslovno okarakterisati s tri lajtmotiva: *radnik, potrošač, klijent*, što znači da u industrijskom društvu čoveku predstoji „da prodaje svoju radnu snagu za platu, da konzumira robu i da kao klijent koristi usluge institucija. U sve tri dimenzije ovaj model života se raspada u centrima/metropolama u kojima je nastao, dok se istovremeno u drugim delovima sveta još neometano širi.”¹

Kultura u ovim previranjima ima neizdiferenciranu ulogu, a time u stvari, ulogu patrona postojećeg stanja zato što još uvek nije dostigla onaj momenat sopstvene racionalnosti, nije dostigla nivo jasne misli da objasni čoveku, koji traga za sopstvenim

¹ Dauber, H., Neue Reichweiten einer ökologischen Lernbewegung? Ökopäd. 1985/2, s.38.

identitetom (dakle i kulturnim identitetom), da je industrijalizam kontraproduktivan u sebi samom, tj. da proizvodi više štete nego što donosi koristi. To se može uočiti u mnogim sferama života: ekonomiji, politici, obrazovanju, nauci, a najuočljivije je u samoj oblasti proizvodnje gde se mnogo više snage i sredstava upotrebljava za reklamiranje, distribuciju (raspodelu) proizvoda nego za samu proizvodnju. Ova kontraproduktivnost postaje profitabilna naročito u onim granama industrije koje se vrlo brzo šire, rastu, a to su takozvane industrije reciklaže, koje svoju korist izvlače iz onoga što je razoreno, a toga je u izobilju i u industriji i u kulturi. Čovek koji živi u našim prostorima nema ni u ovoj oblasti mogućnosti za ispoljavanje, jer industrija reciklaže, koja izvlači korist iz svega razorenog, kod nas nije razvijena. Sama kultura ovde dobija ulogu onoga koji obnavlja starudiju koja je pre toga ostavljena. Kulturni identitet, (koji u datim okolnostima i ne vidimo,) trebalo bi da se javi upravo tamo gde ovaj sistem izlazi iz sebe samog, tamo gde postaje kontraproduktivan u sebi samom, tamo gde se rađa čovek koji pokušava da se izvuče iz sistema koji ga guši.

Naravno, to pokušava da ostvari na više načina. Razvija alternative kojima ispoljava sopstvenu samostalnost, odgovornost, nezavisnost u svim sferama života. Ovi alternativni pokušaji svoj izraz dobijaju u ekološkom pokretu, pokretu za mir, pokretu za ljudska prava. U potrazi za svojim identitetom, čovek postaje član ovih pokreta, mada se može diskutovati o tome da li ti novi socijalni pokreti ne predstavljaju, u stvari, žirante za preživljavanje postojećeg sistema, brinu o tome da se on zaista ne raspadne i na taj način ga stabilizuju.

2. Sve ove promene i previranja nisu ostali bez odjeka na naučnoj ravni gde su se odigrale velike promene paradigmi, tj. promene u temeljnom načinu mišljenja. Poslednjih 150 godina ta paradigma se zvala „razvoj”. Razvoj je zapravo prevod toga što se ranije „latinski označavalo sa: *evolutio*. *Evolutio*, od čega potiče evolucija znači: odvijanje jedne rolne rukopisa neke knjige. Posle toga je izlaganje, tumačenje teksta. Ja, razvijam' rolnu knjige i, razvijam' tok misli, tako što ću rasplesti jedno klupko.”²

Po drugoj staroj upotrebi ove reči kaže se da se cvet razvija iz pupoljka. Reč razvoj, kasnije se sasvim drugačije upotrebljava. U XVIII veku postojala je velika kontroverza o tome da li priroda najbolje samu sebe razvija kada je ostavimo na miru - po jednim autorima, ili kako drugi smatraju - ljudski duh se mora razviti da bi se tako razvila istorija. U XIX veku pojam razvoja nalazi svoje mesto i u prirodnim naukama, pre svega u biologiji, naročito zaslugom Č. Darvina. Ovde je nastala velika diskusija o tome da li razvoj zavisi od sredine (miljea) ili je razvoj princip unutrašnjeg samooblikovanja. U ovom veku pojam razvoja zalazi u ekonomiju, u političke nauke, vrlo snažno u psihologiju (gde se povremeno stapa u razvojnu psihologiju), pedagogiju. Takođe možemo reći da postoje zemlje u razvoju, nedovoljno razvijene oblasti ili regije, ali postoji i razvoj identiteta (nedovoljno razvijen identitet unapređuje se pedagoškim, psihološkim i drugim postupcima).³

Ponekada se učini da iza pojma „razvoja” od početka stoji model orijentisan na mašinu, želja da se izgradi savršena mašina ili da se razvije „savršen čovek”. Nova paradigma koja od Drugog svetskog rata dolazi iz fizike, hemije, biologije zove se *samoorganizovanje*. Ističu se u ovoj problematici istraživanja belgijskog fizičara Prigogine i sasvim kratko se kaže: evolucija, život razvio se i razvija se stalno u disipativnim

² Ibidem, s. 38.

³ Uporedi: Illich, I., *Die drohende Ökokratie*, in Beer, W., Haan de G., *Ökopädagogik*, Wienheim / Basel, 1984, s. 24.

strukturama. Red postoji kroz fluktuaciju, ne postoji kontinuirani tok razvoja, ne postoji balans, ne postoji ravnoteža nego jedan proces u kojem se stalno smenjuju i uspostavljaju haos, nered i struktura reda.⁴

Postoji velika teškoća da se zamisli i predstavi kako to red i haos istovremeno deluju. Interesantno je poređenje sa morskom obalom i delovanjem plime i oseke. Sa plimom voda teče u malim žljebovima sa obale. Nastaju bare i voda teče ponovo nazad. Kada se sve to posmatra golim okom vide se hiljade zrnaca peska u neprestalnom kretanju: potpuni haos. Ako se sve to fotografiše „dobija se snimak spruda koji ima sasvim jasnu strukturu. Oboje se dešava istovremeno, red i haos (kroz fluktuaciju).”⁵

Postavlja se pitanje - ne živimo li i sami u jednom vremenu istovremenog haosa i pokušaja uspostavljanja reda? Koliko su čovekovi napori da uspostavi red uspešni?

3. Kako se sve to odvija u svesti čoveka koji pokušava da nađe svoj identitet (a živi u ovim našim uslovima)? Zaplašen je krizom, nestabilno je sve što je relativno bilo „sigurno”: rast, zaposlenost, povećanje dohotka, sigurne kamate, obezbeđenost sirovinama...

Govorim jezikom koji je meni lično u ovom trenutku stran i koji gotovo i da ne razumem. Stoga će i moja objašnjenja biti defanzivna i nevešta, možda će ličiti na konzerviranje jedne zastarele i za okolinu opasne industrijske strukture, kao što je protivrečna i sama želja ekologa za stanjem gotovo potpune dezindustrializacije. U zaoštrenoј formulaciji modernu varijantu možemo ovako opisati: „kompjuterska nastava odmah nakon školske molitve”.⁶

Nalazimo se u jednoj bedi smisla, svrhe, strukture koja je zahvatila sve elemente našeg društva, pa tako i tehnologiju i kulturu.

Velike promene dešavaju se u oba područja naše stvarnosti (tehnologije i kulture). To predstavlja teškoću za mlade i odrasle da nađu vlastito stanovište, da pronađu sebe same, da razviju vlastiti plan života, da funkcionišu kao jedinstvene i osobene jedinice - da razviju svoj identitet.

U ovom smislu tehnologija i kultura su u interesantnom spoju međusobnog delovanja koji često nije u skladu sa čovekovom prirodom, sa njegovim misaonim, vrednosnim, emocionalnim reakcijama. Kulturu vidim u pozadini krize jednog modela života, a to je industrijalizam. Zato se može govoriti o suprotnosti kulturi, odnosno o onoj kulturi koja potpomaže tehnologiju u zaštiti uslova unutar kojih čovekov identitet nema svoj smisao i određenje. Da li u sredini u kojoj kuglični ležajevi, video rikorderi, kompjuteri već generacijama pripadaju svakodnevi, postoji slobodan prostor za ispoljavanje nekulturnog identiteta? Možemo li govoriti o životu dostojnom čoveka u ograničenjima sistema, zatvoru stana ili čak i samim kulturnim manifestacijama? Ono što se danas naziva kulturom implicira bezizlaznost daljeg tehnološkog rasta.

Ovde se radi (ili bi trebalo da se radi) o suprotnosti tehnološkom rastu i granicama kulture, o potrebi dokazivanja da ni jedna kultura ne može da obuhvati besmislenost života u uslovima zagađenja industrijskog sistema. Ono što se nekada posmatralo kao kultura sa današnjom situacijom nema nikakve veze. Danas se govori gotovo samo o upravljanju bivstvovanjem, što zahteva tehničko gospodarenje prirodom, pa prema tome i čovekom. Svaka specifična forma nečovečnosti industrijskog društva shvata se kao *izazov*. U društvu,

⁴ Uporedi, Jantsch, E., Die Selbstorganisation des Universums, München, Wien 1979.

⁵ Dauber, H., Ibidem, s. 39.

⁶ Wagner, R., Koliko su napredne nove tehnologije, u: Marksizam u svetu, 1986 / 6-7, str. 80.

koje kao osnovni princip stavlja rast, ispituju se mogućnosti kako bi se ljudi uklopili u uslove života koji su neljudski. Tako je nastala i neka nova *kultura življenja*, javila se potreba formiranja novog, čovekovojoj prirodi stranog *kulturnog identiteta*.

U suštini radi se o *čovekovom preživljavanju* u uslovima *pritiska kulture i tehnologije* koji je nasilan i koje ni jedna svrha niti dobre želje ne mogu opravdati.

U uslovima pritiska, čoveku koji traži svoj identitet ostaje otvoreno samo *čuđenje*. Čuđenje pred nametnutim modelom rasta proizvodnje, potrošnje u tehnologiji, rasta u snabdevanju energijom, čuđenje pred isto tako nametnutim modelom rasta u kulturi. U izgradnji sopstvenog identiteta (pa prema tome i kulturnog) čoveku ostaje da kaže snažno, lepo, veliko: Ne, hvala!

— Još više tehnologije ? Ne, hvala !

— Još više ovakve kulture ? Ne, hvala !

— Tehnologija i kultura upravljanja čovekovim životom ? Ne, hvala !

Svoje čuđenje, zbog naivnosti uobičajenog besa u kulturi, postavljam kao polaznu tačku svojih razmišljanja.

Znam da je čuđenje opasno za mislioca jer lako može da se preokrene u otuđenje. Ono može da bude opasan otrov ili lek. Opasan otrov u slučaju kada čuđenje vodi simbiotskom osiguranju pod okriljem ideologije, ali i lek, u trenucima kada mislilac ustraje u svom čuđenju. Plašljivo - a ipak promišljeno, svojeglavo - a ipak jasno, ovo čuđenje daje misliocu ličnu distancu kako bi se rešio ne samo dogmi nego, takođe, onoga što je teže - lojalnosti.

4. Bliže određenje kulturnog identiteta posmatrala bih u sferi razmišljanja vezanih za budućnost. U tom smislu važno je podsticanje razmišljanja o tome kako se mogu negovati i štititi uslovi za nekontrolisano spoznavanje smisla, stila, tolerancije, kompetencije, razmišljanja o slobodnom prostoru za narastanje i negovanje kulturnog identiteta upravo tamo gde besmisao pripada svakodnevicu. Oslobođiti prostor da kulturni identitet dopre do suštine, do nekog skrivenog smisla kako bi se rasvetlile mogućnosti u kojima će kultura pomoći nauci i tehnologiji da vrate čoveku svojstvenu osećajnost i prirodnost. U društvu zahvaćenom tehnologijom i progresom otkriti mesto gde još svetluca osećaj smisla i dovesti ga do plamena. Radi se, u stvari, o pokušaju identifikovanja *uslova* unutar kojih bi bilo moguće ostvarenje kulturnog identiteta.

Razumevanje kulturnog identiteta posmatram u vidu određenih *oblika* (formi) koji se mogu definisati raznim pojmovima.⁷ Za sve pojmove moguće je formulisati, mada to zvuči pomalo strano, i određena prava koja bi u društvenom smislu bila pretpostavka za ostvarenje kulturnog identiteta.

A) Kulturni identitet znači mogućnost *oblikovanja vlastitog života*, (sredine, okoline), razumevanje sebe, svoje uloge u tehnološkim procesima. U ovom smislu kulturni identitet je suprotnost modernom siromaštvu. U modernom smislu siromašan je onaj koji sve ima, ali ne može ništa da oblikuje, zavistan je od drugih. Otuđen je onaj koji ne može samog sebe da razume, da shvati svoj život, uzme ga u sopstvene ruke. U tom smislu čovek stiče *pravo na opštost*, zajedničko oblikovanje tehnoloških procesa.

B) Svoju vlastitu kulturu čovek može da razume jedino kada iz nje „izađe”, kada može da je vidi spolja, kada dozvoli da na njega utiče upoznavanje i susretanje sa ljudima drugih kultura. Marko Polo je govorio: „Drugde je odraz u negativu. Putnik spoznaje ono malo što je njegovo, dok otkriva ono mnogo što nema i nikada neće imati.”⁸

⁷ Uporedi: Beck, J., Dauber, H., Gronemeyer, M., Marzahn, Ch., Stubenrauch, H., Sachs, W.: Das Recht auf Ungezogenheit, Reinbek 1983.

Dakle, horizont oko svoga crkvenog tornja čovek može sagledati jasnije pogledom sa džamije koja leži na drugoj strani horizonta. Čovek stiče *pravo na čuđenje (iznenađenje)*. U inostranstvu čovek sebe doživljava kao stranca ali takođe i vlastitu kulturu, iz koje dolazi, doživljava kao nešto novo i nepoznato.

C) Kulturni identitet može se shvatiti jedino u okviru društvenog (socijalnog) miljea. Moderne tehnologije uskraćuju čoveku pravu meru u osećanju moći, odnosno doprinose jačanje osećaja nadmoćnosti čoveka u odnosu na sredinu, prirodu. Tako se povećava i vladavina čoveka nad čovekom. Stari vladaju nad mladima, muškarci nad ženama, naučnici nad nenaučnicima.

Kulturni identitet predpostavlja uklanjanje svih vladavina i moći. U tom smislu govorimo o čovekovom *pravu na neposlušnost* prema autoritetima u politici, nauci, društvu, onima koji „brinu” o njegovoj sigurnosti, budućnosti, sreći.

D) Kulturni identitet predstavlja generalni pokušaj da se odredi odnos mene i moje sredine (situacije), pa stoga i tehnološke, i to upravo ono što se dešava između - u kontekstu. Martin Buber je rekao da se susret dešava „između JA i TI”, ne - ovde sam ja, tamo si ti, subjekt - objekt, nego upravo na granici kontakata gde se jedan sa drugim srećemo. U pogledu na svoju situaciju, pa stoga i tehnološku, čovek mora otkriti granicu kontakta. Tu mu pomažu koža, oči, uši, ukus. Ove granične zone mogu biti živahne, može da sledi vrlo intenzivna razmena materijala, ali mogu biti i ograničene.

Sužava se pogled čoveku koji se plaši, slabije čuje. To se događa u kulturi u kojoj ne postoji mogućnost ostvarenja kontakta. U tom smislu značajne su situacije koje su mnogostrane, stimulišu čula i mogu socijalno da se oblikuju. U svakom čoveku postoji želja da oživi kontakt između sebe i okoline. Javlja se njegovo *pravo na samovolju*, odnosno aktiviranje vlastitih čula, pouzdanje u vlastita čula, vlastiti smisao života.

Današnjem čoveku uskraćena je i mogućnost planiranja budućnosti, i to budućnosti koja pristiže, za koju treba da se priprema. Određeni tehnološki sistemi, npr. sistem naoružanja, ratovi, atomska energija ruše uslove (mogućnosti) otvorene budućnosti. Svojom današnjom aktivnošću uskraćujemo budućim generacijama mogućnost da biraju svoju budućnost. Ovi sistemi su, a to ih i razlikuje od drugih, neprijateljski usmereni prema greškama. Za čoveka su prihvatljivi samo sistemi koji su prijateljski usmereni prema greškama, kod kojih greške ne dovode odmah do katastrofa. I. Ilič je, pre nekoliko godina, predložio da se razviju tzv. negativni design-criteria, da se odredi okvir uslova kao negativna veličina.⁸ Možda ni šire u naučnim razmatranjima ne bi trebalo samo pozitivno određivati normativ čovekovog identiteta. Umesto toga treba definisati odnose koji omogućavaju neidentitet, predstave udaljenog modela identiteta. Francuski filozof Lefebvre je jednom rekao: „Ja sanjam o svetu u kome će svako naći svoj identitet, tako što će naći svoju razliku.”

Postavlja se pitanje od kakvog je značaja sve navedeno za promišljanje pedagoškog rada, samog procesa učenja koje svakako treba da pomogne čoveku u otkrivanju i spoznaji vlastite kreativnosti, osećanja, delovanja... Često to znači i potrebu da se izađe iz institucionalizovane uloge nastavnika kao posrednika sadržaja, kao neposrednog organizatora procesa učenja. U odnosu na ovo potrebna nam je temeljna i radikalna analiza institucija da bismo videli koje nove zavisnosti obrazujemo u našim institucijama putem naših pedagoških odnosa.

⁸ Dauber, H., Ibidem, s. 39-40.

⁹ Upređi, Illich, I., Fortschrittsmythen, Reinbek, 1978.

Moja lična perspektiva, u pogledu na promenu, nije određena jednim ili - ili, nego je snažno utiskuju komplementarni modeli koji sami sebe dopunjuju. Ako je tačno da naše društvo polako ostaje bez radnika, ako je tačno da to vodi nužno razdvajanju obrazovnog sistema i sistema zapošljavanja, to dovodi do novih izazova. Otvara se diskusija o tome da li želimo društvo u kome uvek mala grupa „posednika” radnih mesta stoji nasuprot sve većoj grupi nezaposlenih najamnika, ili želimo promene u pravcu jednog društva u kome će radna mesta, koja preostaju, biti ravnomerno podeljena; društva u kome, pored industrijski proizvedenih dobara, postoji još mnogo divnih stvari koje čovek sam pravi, produkuje da bi ih koristio. Pored obaveznog institucionalizovanog delovanja mora, dakle, da postoji nešto što se nipošto ne sme institucionalizovati.

Iz ove situacije samoograničenja čoveka u odnosu na tržište, institucije, mnogo šta može da nastane. U svakom slučaju, to ne znači povratak u srednji vek. Sada se odričemo nečeg - ali se to posmatra kao etički gest. Mnogo toga može nastati upravo tamo gde postoji samoograničenje, perspektiva koja se javlja u vidu mnoštva iz kojeg izrasta samoograničenje.

Čoveku ostaje da prestane sa ovim mentalitetom krivca: Šta moramo sada, odmah, učiniti? Citiraću Viktora von Weizsäckera, jednog od osnivača psihosomatske medicine: „Da bi proučio život, moraš učestvovati u životu. Doduše, može se pokušati, proizvesti život iz ne-života, ali taj poduhvat do sada nije uspeo. Može se takođe stremiti, poricati vlastiti život u nauci, ali time varamo same sebe. Život nalazimo kao živa bića. On ne nastaje nego je već tu, on ne počinje, on je već počeo. Na početku svake nauke o životu ne stoji početak samog života, nego je nauka započela sa pitanjima usred života”.¹⁰

Koje bi bile praktične posledice navedenih razmišljanja, odnosno kako zaboraviti sebe kako bih došao do identiteta? Radi se o pozitivnoj proceni stvaralačke društvene agresije. Moram imati priliku da razorim stvari, da bih mogao ponovo da ih izgradim.¹¹ Sa stvarima se stvarno moramo sjediniti, kao sa jelom, da bismo ih posle mogli „izlučiti” u izmenjenom obliku. To je osnovni tok života, razmena materijala, osnovni proces u kome se ja stvaralački ophodim prema svojoj okolini. Od značaja je i da se prošire opažanja. Osećanja su značajan, možda čak odlučujući instrument opažanja. Naše telo je, takođe, instrument opažanja. Uz malo učenja možemo primetiti da se grudima ili leđima, rukama ili nogama može vrlo mnogo interesantnih stvari opaziti. Od prvog dana, često od prvog momenta života, postajemo otuđeni od opažanja našeg tela, tako je kasnije i u „vaspitanju” naših osećanja, još kasnije naše fantazije (Nemoj ništa da primećuješ!). Raspoložemo još samo intelektom kao instrumentom spoznaje sveta, ali ovo saznanje kao da i nije više vredno. Naše opažanje je redukovano kao i slika stvarnosti koju spoznajemo.

Za sebe same treba naći početak vlastitog rizika koliko daleko. Ja mogu i želim da idem da bih promenio svoj život. Ovu kalkulaciju sopstvenog rizika mora svako za sebe sam da odmeri (koliko želim da rizikujem, koliko sebi mogu u ovom trenutku da dopustim...). Ono što se danas naziva identitetom vrlo često predstavlja pokušaj prilagođavanja na život dostojan čoveka u haosu društva, delatnosti institucija, nepromišljenom tehničkom rezvoju.

Prostor između progressa i regressa označen je često čovekovom nemoći da spozna i obuhvati sve besmislenosti koje ga očekuju, za koje treba da se pripremi.

¹⁰ Uporedi, Weizsäcker v. V., *Der Gestaltkreis*, Stuttgart, 1973.

¹¹ Uporedi, Poerls, F.S., und andere., *Gestalttherapie-Lebensfreude und Persönlichkeitsentfaltung*, Stuttgart, 1981.

Milica Andevski

IN SEARCHING FOR IDENTITY

Summary

At scientific level great changes of paradigmas have taken place, particularly of paradigma that concerns „development“. Sometimes, this concept is represented by a model of creating of perfect person. It is said that identity is attempt of adaptation to a man-worthy life in the social chaos, activities of institutions and technological development.

Key words: development, identity, culture

UDK: 379.822

PREGLED ZNAČAJNIJIH ISTRAŽIVANJA O OBRAZOVNO-KULTURNIM I UMETNIČKIM INTERESOVANJIMA

Olivera Gajić

SAŽETAK

Kao deo širih istraživanja o determinantama umetničkih interesovanja mladih, ovaj rad se bavi razmatranjem nekih srodnih (empirijskih) proučavanja. U njemu je pored prikaza značajnijih rezultata istraživanja u vezi sa kulturno-obrazovnim i umetničkim interesovanjima, ukazano i na neke metodološke teškoće i probleme u proučavanju navedenog fenomena.

Ključne reči: interesovanja, umetnička interesovanja, kultura, empirijska proučavanja, faktorsku istraživanja, činioci

NEKI METODOLOŠKI PROBLEMI PROUČAVANJA INTERESOVANJA

Koncept interesovanja danas je prilično zapostavljen. Uprkos saglasnosti s tim da je ovaj fenomen teorijski relevantan i da ima brojne praktične implikacije, on se još uvek nalazi u senci srodnih pojmova (vrednosti, motiva, stavova, navika, sposobnosti, itd.). Ova pojava može da se objasni, delimično, nedostatkom koherentne teorijske osnove interesovanja. S druge strane, teorijsku stagnaciju moguće je, na neki način, „povezati sa nedostatkom podsticaja iz empirijskih poduhvata koji bi otvorili nove pravce razmišljanja ili bar privukli širi interes za problem” (Bodroški, B., 1997,72)¹. Na ovaj način zatvara se začarani krug: neadekvatna teorijska pozicija ograničava mogućnost konkretnih naučnih traganja s jedne strane, dok sa druge, uskost, ograničenost istraživača ne pruža uslove za razradu neophodnih teorijskih osnova istraživanja interesovanja (Г.Н. Шукина, 1971,66)². Čini se da su u pravu oni autori (npr. S. Bolčić, D. Savićević i dr.) koji tvrde da, u naukama koje pretenduju da se bave kategorijom interesovanja, nisu stvorene metodološke pretpostavke za njihovo celovito naučno istraživanje. Uglavnom je prisutna jednostrana metodološka orijentacija sa naglaskom na empirijskim podacima. Metodološkoj orijentaciji bez teorijskog utemeljavanja preti opasnost oslanjanja samo na subjektivne iskaze pojedinaca o željama i preferencijama u odnosu na pojedine oblasti i sadržaje (Savićević, D., 1992,33-34)³.

¹ Bodroški, B.: *Struktura i korelati interesovanja učenika za nastavne predmete*, Savez pedagoških društava Vojvodine, Novi Sad, 1997.

² Шукина, Г. Н.: Проблема познавательного интереса в педагогике, Педагогика, Москва, 1971.

³ Savićević, D.: *Priroda i karakteristike interesa u andragogiji*, ZZUINS, Beograd, Katedra za andragogiju, Filozofski fakultet, Beograd, 1992.

U pedagogiji i psihologiji je još uvek malo longitudinalnih istraživanja interesovanja koja bi pratila njihov nastanak, razvoj i održavanje. Disciplinarna podeljenost vodi ka uskim istraživačkim vidicima, zapostavljanju brojnih faktora, uzrocima koji uslovljavaju nastanak i formiranje interesovanja. Takva parcijalnost ne pruža mogućnosti za dubljim, temeljnijim promišljanjem interesovanja (Ibid.,s.38).

Proučavanja u ovoj oblasti dodatno otežavaju neslaganja istraživača u shvatanju pojma interesovanja - njegove odredbe, preciziranja suštine, klasifikacije, pravaca javljanja i održavanja, prirode i činilaca, itd. Ove razlike dosežu dotle da poneki autori i smatraju interesovanja, toliko subjektivnim da je svako poređenje neopravdano i bespredmetno (vidi: Pantić, D., 1980, 124-136)⁴.

Posebne teškoće u proučavanju umetničkih interesovanja vezane su za istraživanje njihovih determinanti. Problemi ove vrste uslovljeni su samom složnošću pojave i raznovrsnošću tih veza i odnosa. To je, bez sumnje, jedan od razloga zbog koga se i teorijska, a posebno empirijska proučavanja interesovanja više bave problemima strukture i vrste interesovanja, a manje njihovim determinantama. To rezultira slabim poznavanjem njihove prirode i karaktera, niskim nivoom njihove proučenosti što otežava stvarno modelovanje sistema koji se proučava, i sagledavanjem njegovog funkcionisanja.

Teškoće se javljaju i u primeni statističkih postupaka u okviru metoda zavisnosti (multivarijantne i univarijantne analize varijanse i dr.), kada treba utvrditi status koji zauzima određena determinanta u sklopu kauzalnih faktora koji utiču na interesovanja.

Jedan od problema jeste i direktno ili indirektno merenje interesovanja. U proučavanju interesovanja čine se metodološke greške jer se traži od ispitanika da kažu kakva su njihova interesovanja, pa se zatim zaključuje na osnovu onoga što su oni saopštili, a ne na osnovu onoga što stvarno rade i preduzimaju (Savićević, D.). Indirektni način je, svakako, primereniji zbog objektivnosti, posebno u odnosu na društveno poželjna interesovanja. Ispitanici često ne mogu da definišu svoja interesovanja, posebno latentna, ni da shvate šta se pod interesovanjima podrazumeva. Mnoga empirijska istraživanja interesovanja pokazala su nesklad između saopštenih i indirektno utvrđenih interesovanja kod ličnosti. Osim toga, realniju sliku daju merenja interesovanja ako je skala šira (od averzije preko indiferentnosti do zainteresovanosti), a pitanja ili tvrdnje treba dati indirektno.

Najzad, kad je reč o kulturno-obrazovnim i umetničkim interesovanjima, teškoću predstavlja i činjenica da su ove vrste interesovanja zasnovane i na specijalnim sposobnostima (umetnički talenti se velikim delom nasleđuju), kao i da je u njihovom formiranju uloga ranog sazrevanja veća nego kod drugih interesovanja. Naravno, ni ovde nije isključena mogućnost socijalnih činilaca i učenja, jer razvoj nikada nije samo biološki proces. Naprotiv, njihova uloga je veoma značajna upravo u kasnijem održavanju i kvalitativnim promenama ovih interesovanja.

No, bez obzira na navedene teškoće, objektivan značaj interesovanja je toliki da ne bi trebalo da nas iznenadi to što su o ovom fenomenu pisali još Dž. Lok (J. Locke), Ž. Ž. Ruso (J.J. rousseau), Dž. S. Mil, R. Arnold (1906)⁵, Djuj (J. Dewey, 1912⁶, 1936⁷), torndajk (Thorndike, 1935)⁸, Vudvort (Woodworth, 1912), R. Katel (Cattel, R., 1936)⁹ i mnogi drugi.

U proteklih pola veka istraživači su pokušavali da mere interesovanja; tragali su za preferencijama, privlačnošću, averzijama, pravcu, obimu, intenzitetu i stabilnosti interesovanja. Da bi se utvrdili ovi različiti aspekti interesovanja pristupalo se različitim

⁴ Pantić, D.: *Priroda interesovanja*, IZCSSOS, Beograd, 1980.

metodološkim orijentacijama: eksperimentalnom ili neeksperimentalnom istraživanju, „direktnom” ili više „indirektnom” merenju, longitudinalnom ili transverzalnog pristupu i sl. (Bodroški, B., 1997)¹⁰.

Pokušaji merenja interesovanja doveli su do oblikovanja inventara interesovanja, upitnika, testova i sl. koji su imali sve širu primenu u profesionalnoj selekciji, kulturnom provođenju slobodnog vremena itd. Danas se procenjuje da tri miliona mladih svake godine popunjava različite inventare interesovanja (prema: Snow, R., 1989)¹¹. Najčešće primenjivani inventari su Strongov inventar profesionalnih interesovanja (Vocational Interest Blank), Kuderov inventar (Kuder Preference Record) i mnogi drugi. Možda najbolji metod za određivanje interesovanja mladih jeste onaj kojim se upoznaju njihove želje. Otkrivanjem svojih želja i preferencija, izražavaju svoju usmerenost prema objektima interesovanja (Fleege, 1945; Winker, 1949).

U našoj zemlji se primenjuje nekoliko inventara za ispitivanje profesionalnih interesovanja. Jedan od prevedenih i u našim uslovima prilagođenih instrumenata jeste Inventar preferencije zanimanja koji su konstruisali P. Brainard i R. Brainard (prema: Guzina, M., 1986)¹². Ovaj inventar meri profesionalna interesovanja za šest različitih područja delatnosti (ekonomske, mehaničke, tzv. slobodne profesije, estetske, naučne, poljoprivredne i sektor usluga) koja ispitanik izražava na petostepenoj skali od - „nikako ne bih voleo da radim taj posao” do - „mnogo bih voleo da radim taj posao”. Konstruisano je još nekoliko testova za profesionalna interesovanja, ali se nećemo zadržati na njima.

FAKTORSKA ISTRAŽIVANJA INTERESOVANJA

Što se tiče faktorskog istraživanja interesovanja, smatra se da je u strukturu interesovanja L. Thurston (Thurstone, L. 1931) prvi pokušao da pronikne pomoću faktorske analize¹³. On je utvrdio da postoje barem četiri „klase interesovanja” - za nauku, jezik, ljude i biznis, ujedno nagovestivši postojanje vrlo opšte strukture „interesovanja za ljude” nasuprot „interesovanju za stvari”. U SAD je zabeleženo još nekoliko pokušaja da se istraže primarne interesne adocijacije (Lurie, 1937¹⁴; Carter, et. al., 1935¹⁵; Crissy i Daniel, 1939¹⁶; Ferguson, et. al., 1941)¹⁷.

⁵ Arnold, R.: The Psychology of Interest, *Psychol. Rev.*, 1906, Vol. XIII, 221-238, 291-315.

⁶ Dewey, J.: Interest, u: Paul Monroe (ed.), *Encyclopedia of Education*, Vol. III, The Macmillan Co., New York, 1912.

⁷ Dewey, J.: *Interes i napor i moral i vaspitanje*, „Nemanja”, Skopje, 1936.

⁸ Thorndike, E.: *The Psychology of Wants, Interests and Attitudes*, Apleton-Century, New York, 1935.

⁹ Cattell, R.: The Measurement of Interest, Character & Pers, 1936, Vol. IV, 147-169.

¹⁰ Ibid., s.72.

¹¹ Snow, R.E.: Individualne razlike i izrada programa obrazovanja, *Psihologijska znanost i edukacija* (Zbornik radova), Školske novine, Zagreb, 1989, 15-37.

¹² Guzina, M.: *Kadrovska psihologija*, Naučna knjiga, Beograd, 1986.

¹³ Thurstone, L.: A Multiple Factor Study of Vocational Interest, *Personel J.*, 1931, 10, 198-205.

¹⁴ Lurie, W.: A Study of Sprangers Value Types ba the Method of Factor Analysis, *Journal Soc. Psychology*, 1937, 8, 17-37.

¹⁵ Carter, H., Pyles, M., Brentall: A Comparative Study of Factors in Vocational Interest Scores of High School Boys, *Journal Ed. Psychology*, 1935, 26, 81-98.

¹⁶ Crissy, W. - Daniel, W.: Vocational Interest Factors in Women, *J. Applied Psychology*, 1939, 23, 488-494.

¹⁷ Ferguson, L. - Humphreys, L. - Strong, W.: A Factor Analysis of Interests and Values, *Journal Educ. Psychology*, 1941, 32, 197-204.

Najpoznatije faktorsko istraživanje interesovanja je ono koje su obavili Gilford i saradnici (Guilford, et. al., 1954)¹⁸ polazeći od velikog broja interesnih stavki. Našli su 17 stabilnih faktora od kojih većina odgovara različitim vrstama interesovanja: naučno, avanturističko, poslovno, humanitarno, estetsko cenjenje, estetsko izražavanje, interesovanje za zabavu, itd.

Prema Katelovoj teoriji ličnosti (Cattell, 1965)¹⁹ mnoga interesovanja su nesvesna i on ih gotovo izjednačava sa motivima uopšte. Jedna od osnovnih slabosti ove teorije jeste u tome što su utvrđeni faktori uklopljeni u ukupnu strukturu ličnosti i zasnovani na neubedljivoj statističkoj građi (Katel je koeficijent korelacije od 0,30, pa i niže, tretirao kao značajna faktorska zasićenja!). Slične primedbe mogu se staviti i nekim Ajzenkovim istraživanjima.

Treće najpoznatije faktorsko istraživanje strukture interesovanja je ono koje su izvršili Edkok i Taunslie (Adcock i Townsley, 1971)²⁰, koristeći upitnik sa 130 samoocena aktivnosti na uzorku novozelandskih mladića. Autori su identifikovali sledeće faktore: interesovanje za komfor, za fizički izgled, za rekreaciju, za nauku, za filozofiju, za biznis, za aktivnosti u slobodnom vremenu, za socijalni kontakt, za pomoć drugima, za organizovanje društvenog života, za estetsko cenjenje, praktičnost, inovativnost. Razmatranje i empirijska proučavanja činilaca interesovanja uglavnom su usmerena ka profesionalnim interesovanjima (Kreč i Kračfild, 1958²¹; Kreč, Kračfild i Balaki, 1962²²; Overstreet, 1957²³; Hurlock, 1956²⁴. i dr.).

Izvršeno je više istraživanja u kojima su autori nastojali da strukturu interesovanja dovedu u vezu sa strukturom ličnosti, ili samo nekim crtama ličnosti. Jedno od prvih takvih istraživanja (Cottle, 1950)²⁵ ukazalo je na postojanje sedam faktora od kojih su pet bili zbog interesne prirode. Povezanost mera ličnosti, s jedne strane, i mera interesovanja, s druge strane, bila je praktično zanemarljiva. Zanimljivo je da su i novija istraživanja preduzeta u ovom pravcu uglavnom dala negativne nalaze. Do sada je identifikovano samo nekoliko crta ličnosti za koje se može reći da su (niski) korelati interesovanja, što svedoči o relativnoj nezavisnosti ovih dispozicija.

Najpoznatiju analizu korelata daje Krajs (Crites, J., 1969)²⁶, zatim Strong (E. Strong, 1943)²⁷, Džordan (Jordan, A. 1953)²⁸

¹⁸ Guilford, J. - Christensen, R. - Bond, N. - Sutton, M.: A Factor Analytic Study of Human Interests, *Psychological Monographs*, 1954, 68, 4.

¹⁹ Cattell, R.: *The Scientific Study of Personality*, Aldine, Chicago, 1965.

²⁰ Adcock, C. - Townsley, G.: A Factor Analytic Study of Interests, *Personality*, 1971, Vol. 2, No 2, 97-116.

²¹ Kreč, D. - Kračfild, R., *Elementi psihologije*, Naučna knjiga, Beograd, 1969. (Berkeley, 1958)

²² Kreč, D. - Kračfild, R i Balaki, E.L., *Pojedinac u društvu*, ZZUINS, Beograd, 1972. (Berkeley, 1962.)

²³ Overstreet, P.: Vocational development, u: Jersild, A. T.: *The Psychology of Adolescence*, The Macmillan Co., New York, 1957.

²⁴ Hurlock, E.: *Child Development*, McGraw-Hill, New York, 1956. (prevod: ZZUINS SR Srbije, Beograd, 1970).

²⁵ Cottle, W., A Factorial Study of the Multiphasic, Strong, Kuder and Bell Inventories Using a Population of Adult Males, *Psychometrika*, 1950, 15, 25-47.

²⁶ Crites, J.: Interest in Ebel, R.: *Enc. Educ. res.*, Macmillan, New York, 1969, 678-686.

²⁷ Strong, E.: Vocational Interests of Men and Women, Stanford Univ. Press., Stanford, 1943.

²⁸ Jordan, A.: Measurement in Education, McGraw-Hill, New York, 1953. (prevod: „Vuk Karadžić“, Beograd, 1966.), Adkins i Kuder (Adkins, D. i Kuder, G., 1940) koji su dokazali da ne postoje čvršće veze između interesovanja i sposobnosti ličnosti. Nešto je viša korelacija (statistički značajna, mada ne i visoka) između sredinskih uticaja (npr. socio-ekonomskog statusa) i određenih vrsta interesovanja (prosečno

Kod nas se malo autora bavilo proučavanjem interesovanja, i to pretežno faktorskim inventarisanjem mogućih vrsta interesovanja. Spomenućemo neke: B. Jerbić (1969)²⁹, Lj. Miočinović (1969)³⁰, B. Wolf (1973)³¹, C. Virant (1975)³², T. Đurić (1980)³³, Žlebnik, L. (1972), tomanović, 1971)³⁴ D. Pajević, D. Šušković i M. Plavšić (1975)³⁵, Lj. Kocić (1972)³⁶, i mnogi drugi.

ISTRAŽIVANJA KULTURNO-OBRAZOVNIH I UMETNIČKIH INTERESOVANJA

Interesovanja uopšte, pa i kulturno-obrazovna i umetnička interesovanja jedna su od distinktivnih ljudskih obeležja, ona su univerzalna i jedan od pokazatelja koncepta zrelosti i razvijenosti ličnosti (G. Olport, A. Maslov, K. Rodžers). Interesovanja predstavljaju svesne i snažne pokretače ponašanja; ona su deo aktivne ljudske prirode, pripadaju (pored sposobnosti i crta temperamenta) najpostojanijim ljudskim dispozicijama, što ipak ne znači da su ona apsolutno nepromenljiva. Interesovanja imaju važne funkcije u svim životnim dobima, posebno u mladosti: za formiranje identiteta, u izboru poziva, u korišćenju slobodnog vremena. Suštinska je uloga interesovanja, posebno umetničkih, za razvoj kulturnih i estetskih potreba, za kreativno ponašanje, kao i za proces samoaktualizacije i mentalno zdravlje uopšte. (Pantić, D., 1980).

Kulturno-obrazovna i umetnička interesovanja imaju nezamenjivu ulogu u formiranju estetske kulture uopšte (kao estetskog odnosa, komunikacije, ukusa, stava...), kao i u razvijanju pravilnog odnosa prema autentičnim vrednostima u oblasti umetnosti, kulture i društva u celini. Pedagoški značaj razvoja umetničkih interesovanja jeste, pre svega, u tome što se kroz rast i bogaćenje estetskih moći ličnosti u čoveku ostvaruju najsublimnije humane vrednosti.

O značaju interesovanja uopšte, pa i kulturno-obrazovnih i umetničkih interesovanja, govore brojna empirijska istraživanja. To je pouzdan pokazatelj da se ova kompleksna pojava sa višeslojnom strukturom, i pored svih teškoća i problema na koje smo ukazali u uvodnom delu rada, danas široko proučava. U nastavku našeg priloga pokušaćemo da sačinimo pregled najznačajnijih istraživanja u ovoj oblasti.

Najčešće su istraživači proučavali kulturne potrebe, obrazovne aspiracije, ali i interesovanja za kulturu i umetnost. Istraživanje među čitaocima beogradskih javnih biblioteka (Nemanjić, 1975)³⁷, pokazalo je da se učenici različitih tipova škola (gimnazije, srednje stručne i škole za radnička zanimanja) razlikuju u pogledu nivoa kulturnog standarda, stepena razvijenosti i kvalitetnosti kulturnih potreba.

²⁹ Jerbić, B., Struktura slobodnog vremena djece i omladine - faktorska analiza, *Slobodno vrijeme mladih*, 1 Kolokvij o slobodnom vremenu, 1969.

³⁰ Miočinović, Lj., Opšte tendencije razvoja profesionalnih interesovanja mladih od 14 do 18 godine, *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja*, Beograd, Zbornik 2, 1969.

³¹ Wolf, B.: Pokušaj utvrđivanja strukture zanimanja na osnovu skale preferencija, *Psihologija*, 1973, 1-2, 115-122.

³² Virant, C., Upotreba faktorske analize kod konstrukcije inventara interesa, *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja*, Naučna knjiga, Beograd, 1975, 8, 107-111.

³³ Đurić, T., Nastava i profesionalna interesovanja, *Psihologija*, Beograd, 1980, 4.

³⁴ Tomanović, V., *Radnička i intelektualna omladina - promene socijalnih razlika*, Institut društvenih nauka, Beograd, 1971.

³⁵ Pajević, D. - Šušković, F. - Plavšić, M., Uticaj socijalnog porekla i teritorijalne pripadnosti učenika na školski uspeh i na njihovo interesovanje za naučne oblasti, Materijali V Kongresa psihologa SFRJ, Skoplje, 1975.

³⁶ Kocić, Lj., Postojanost interesovanja učenika.

³⁷ Nemanjić, M. Srednjoškolski i studenti - čitaoci beogradskih javnih biblioteka, *Kultura mladih i slobodno vrijeme*, V Kolokvijum o slobodnom vremenu mladih, Beograd, 1975.

Istraživanja posebnih činilaca i uslova kulturnog života radničke omladine (Mojsin D., Popov N. i Indić T., 1969)³⁸ obuhvatilo je sledeće faktore: socijalno poreklo, razlozi profesionalnog izbora i zadovoljstvo njime, materijalne mogućnosti, uslovi stanovanja i opremljenost tehničkim sredstvima, kao i obeležja školske i radne sredine.

L. Zorman (1975)³⁹ je utvrdio da na profesionalne i obrazovne aspiracije utiču: socio-ekonomski status porodice, uzrast i pol. Deca višeg socio-ekonomskog statusa imaju više obrazovne aspiracije. Dečaci, izuzev uzorka iz Slovenije, pokazuju veće i profesionalne i obrazovne aspiracije nego devojčice.

Istraživanje obrazovno-kulturnih interesovanja odraslih (Galić, M., 1984)⁴⁰ ukazalo je na bitan uticaj činilaca kao što su pol, bračno stanje, (hronološka) starost, socijalno poreklo, školska sprema (stepen formalnog obrazovanja), zanimanja, radni status, dužina radnog staža, način rada, religioznost i način (stil) života na zastupljenost i strukturu obrazovno-kulturnih interesovanja.

S. Joksimović (1968)⁴¹ je ispitivala beogradske srednjoškolce radi utvrđivanja nivoa i sadržaja njihovog interesovanja za kulturu i umetnost i nekih bitnih determinanti toga interesovanja. Rezultati do kojih je došla ukazuju na činjenicu da je intenzitet interesovanja za kulturu i umetnost osrednji kod većine ispitanika, dok značaj kontrolisanih faktora varira. Socio-ekonomski uslovi i školski uspeh ispitanika nisu se pokazali značajnim determinantama, dok su za nivo i sadržaj kulturno-umetničkih interesovanja mnogo značajniji pol ispitanika i prostorna lociranost škole.

Interesovanje za pojedine oblasti kulture i umetnosti postoji kod mladih, a njen nivo varira od oblasti do oblasti (film, muzika, literatura, pozorište, itd.). Isti autor je u okviru jednog drugog istraživanja o uslovima i determinantama interesovanja (1981)⁴², pošla od pretpostavke da na formiranje određenih vrsta interesovanja, na njihov intenzitet i raširenost utiču sledeći činioci:

a) pojedina sociodemografska obeležja i obeležja društvenog položaja, kao što su: pol, uzrast, zanimanje, materijalni položaj, socijalno poreklo, regionalna pripadnost i stepen urbanizacije;

b) pojedine individualno psihološke crte ličnosti, vrednosne orijentacije i specifičnija obeležja pojedinca, kao što su: uspeh u školi, redosled rođenja i broj dece u počrodići, porodična situacija i bračno stanje;

c) spoljašnji agensi, kao što su: pojedini članovi porodice, nastavnici i drugovi, rođaci i stariji poznanici, popularne ličnosti, uđbenici i ostala literatura, društvene organizacije i sredstva masovnih komunikacija.

Generalni zaključak bi bio da na razlike u rasprostranjenosti pojedinih interesovanja utiču: uzrast, pol, zanimanje ispitanika, njihov socioprofesionalni i socioobrazovni status, mesto boravka, školski uspeh, dimenzije ekstravertnosti - introvertnosti, spremnost da se

³⁸ Mojsin, D. - Popov, N. - Indić, T., *Kulturni život radničke omladine*, Zavod za proučavanje kulturnog razvitka, sv. I, Beograd, 1969.

³⁹ Zorman, L., *Profesionalne i obrazovne aspiracije školske dece iz raznih zemalja s obzirom na socijalni status, uzrast i pol*, materijali V Kongresa psihologa SFRJ, Društvo na psiholozite na SR Makedonija, Skopje, 1975, tom I, 89-99.

⁴⁰ Galić, M., *Obrazovno-kulturna interesovanja odraslih, Andragogija*, 1984, 6-8.

⁴¹ Joksimović, S., *Interesovanja za kulturu i umetnost beogradske srednjoškolce, Sociologija*, Beograd, 1968, I, 255-268.

⁴² Pantić, D. - Joksimović, S. - Mihailović, M. - Tomanović, V. - Džuverović, B., *Razvoj i ostvarivanje interesovanja*, ISC SSO Srbije, Beograd, 1981.

utiče na promene u društvu. Učešće u društveno-političkim organizacijama smatra se posledicom, a ne činiocem interesovanja. Prema proceni samih ispitanika, kao najznačajniji činioci u formiranju interesovanja navode se roditelji i školski udžbenici.

Pošto su za nas posebno interesantni oni nalazi koji se odnose na interesovanja za kulturu i umetnost, naglasićemo da je navedeno istraživanje pokazalo da ova interesovanja pripadaju manje popularnoj kategoriji interesovanja, da je najviše izraženo kod studenata i stručnjaka sa visokom spremom, a najmanje kod nekvalifikovanih radnika, domaćica, poljoprivrednika. Najizraženije je književno, zatim muzičko, i najmanje likovno interesovanje. Nivo školskog uspeha je pozitivno povezan sa umetničkim interesovanjima, dok je uticaj zanimanja na kulturno-umetnička interesovanja dosta mali.

Neka istraživanja (tomanović, 1971; Pešić, 1977) nam ukazuju na postojanje razlika između pripadnika pojedinih socioprofesionalnih kategorija u pogledu odnosa prema oblasti kultura i umetnosti, koja su ipak manje rezultat razlika u pogledu razvijenosti pojedinih interesovanja, već više govore o nejednakim mogućnostima za njihovu realizaciju. Ovo istraživanje, u kome je veći naglasak stavljen na spremnost (dispoziciju) za bavljenje nekim oblastima i aktivnostima, a manji na same aktivnosti, pokazuje da su razlike među različitim kategorijama zanimanja manje izražene na nivou spremnosti i želje za bavljenjem kulturno - umetničkim aktivnostima, nego na nivou samog ponašanja. Pored potrebe za njegovim daljim proveravanjem, ovaj podatak već sugeriše zaključak da su neke razlike među mladima nastale veštački, usled nejednakih mogućnosti za bavljenjem određenim aktivnostima, iz čega sledi zahtev da se svim kategorijama mladih pruže jednake mogućnosti ne samo za razvijanje, već i za realizaciju njihovih interesovanja, posebno interesovanja u oblasti kulture i umetnosti. Kada je reč o potrebi razvijanja ovih interesovanja, onda se ovaj zahtev odnosi na sve kategorije mladih, bez obzira na njihovu socioprofesionalnu i obrazovnu pripadnost.

Istraživanjem, koje je izvršeno u Beogradu u organizaciji Centra za politikološka istraživanja i javno mnjenje Instituta društvenih nauka, na reprezentativnom uzorku učenika II i IV razreda usmerenog obrazovanja, roditelja i nastavnika - a koje se bavilo i problemom interesovanja mladih - došlo se do nekih interesantnih rezultata. Nastojeći da steknu što bolji uvid u sadržinsku diferencijaciju i funkcionalne karakteristike interesovanja učenika, istraživači su interesovanja grupisali u nekoliko celina: a) zabavna interesovanja (zabavna i pop muzika, sport), b) sentimentalna interesovanja (ljubav i prijateljstvo), c) kulturno-umetnička interesovanja (film, pozorište, slikarstvo, ozbiljna muzika) d) profesionalna interesovanja (nauka i tehnika), e) naučna interesovanja (naučne discipline, filozofija).

Rezultati istraživanja pokazuju da učenici II razreda usmerenog obrazovanja (uzrast 16-17 godina) pokazuju različiti stepen interesovanja prema pojedinim oblastima. Kao što smo već istakli, nas interesuju prevashodno kulturno-umetnička interesovanja, tako da ćemo akcenat staviti na njih. Mladi na ovom uzrastu najčešće se interesuju za film (75%), zabavnu i pop-muziku (65%), a nešto manje za literaturu, pozorište i slikarstvo (30%). Najmanje interesovanja učenici pokazuju za ozbiljnu muziku (5%). Generalno posmatrano, specifičnost ovih interesovanja ispoljava se u pretežnoj usmerenosti na područja umetnosti i sporta, posebno na područja koja imaju masovnu publiku i široku popularnost.

Na oblasti i stepen interesovanja utiču profesionalna očekivanja mladih, uspeh u školi i socijalno poreklo učenika. Učenici IV razreda usmerenog obrazovanja (uzrast 18-19 godina) pokazuju široku lepezu interesovanja, ali se više od drugih izdvajaju dve oblasti: film (65%) i ljubav i prijateljstvo (60%). Ostale oblasti privlače manji broj ispitanika: zabavna i pop-muzika (50%), literatura, pozorište i slikarstvo (35%), narodna muzika (25%), moda (25%).

Rasprostranjenost pojedinih interesovanja zavisi i od porodičnih mogućnosti i podsticaja za pojedine aktivnosti. Različite porodične i socijalne sredine karakterišu različite kulturne aktivnosti i navike, što utiče na izgrađivanje kulturnih afiniteta i interesovanja mladih. Značajna uloga pripada i onim uticajima koji dolaze preko sredstava informisanja i od kulturnih institucija kroz dominirajuće vidove kulturno-zabavne prakse. Od njih zavisi rasprostranjenost oblasti interesovanja, ali i kvalitet bavljenja ovim oblastima.

Zanimljivo je da su rezultati ovog istraživanja pokazali da roditelji potvrđuju stavove učenika pojedinih struka o njihovim interesovanjima. Procene nastavnika o interesovanjima učenika pokazuju da su najrasprostranjenije kulturno-zabavne oblasti interesovanja: film (85%), zabavna i pop muzika (80%) i moda (50%).

Analiza oblasti interesovanja pokazuje da po obimu dominiraju zabavna i deo kulturno-umetničkih interesovanja, a da je rasprostranjenost drugih oblasti znatno niža. Ovo je, svakako, povezano sa načinom života, oblicima kulturnih aktivnosti i sadržajima kulturne prakse. U njima istaknuto mesto imaju sredstva masovne kulture koja, između ostalog, utiču na formiranje i zadovoljavanje interesovanja mladih (Ivanović, S., 1983)⁴³.

Jugoslovenski autor koji je, po svoj prilici, izvršio najopsežnije ispitivanje mladih u Srbiji, jeste D. Pantić (Pantić, D. i saradnici, 1980, 1981, 1985)⁴⁴. On je primenio u svom istraživanju trideset sumacionih skala (Likertovog tipa). Svaka skala sastojala se od deset stavki različite prirode, odnosno, bazirala se na po deset vrsta indikatora: preferencije zanimanja, samoocene sklonosti, korišćenje slobodnog vremena („vremenski budžet“), „katalog knjiga“, reagovanje na kritične reči - stimulanse, preferencije vrsta televizijskih emisija, „katalog novina i časopisa“, introspekciju osećanja kada se u društvu povede razgovor o predmetu hipotetičkog interesovanja, direktnu samoocenu interesovanja i količinu znanja o interesnim oblastima. Ispitivanje je bilo zasnovano na transverzalnemu pristupu sa četiri uzrasna perioda - trinaestogodišnjaci, sedamnaestogodišnjaci i mladi od 21 i 26 godina u proseku. Od trideset vrsta interesovanja (administrativno, agrikulturno, avanturističko, biološko, delatnomanuelno, domaćinsko, estradno, sportsko-rekreativno, hedonističko, hipi interesovanje, socijalno-humanističko, istraživačko, literarno, hazardersko, likovno, muzičko, matematičko, političko, pedagoško, pronalazačko, interesovanje za putovanje, seksualno, interesovanje za humor, tehničko, saznanjoteorijsko, roditeljsko, religiozno, utilitarno, verbalno-lingvističko i vojno) izolovano je sedam faktora. Četvrti izolovani faktor iznačen je kao „umetnička orijentacija“ i obuhvata literarno, likovno, muzičko, estradno, jezičko, hipi i pedagoško interesovanje. Pored estetskih interesovanja, koja ipak dominiraju, ova orijentacija sadrži i idejne, avanturističke, saznanje i istraživačke sadržaje. „Umetničku orijentaciju“ ovoga sadržaja potvrdilo je i istraživanje B. Bokana (1985)⁴⁵.

Faktor označen kao „umetnička orijentacija“ podložan je polnim i uzrasnim varijacijama. Žene, u proseku gledano, ispoljavaju češće interesovanje za umetnost nego muškarci. Umetnička interesovanja su naročito zastupljena na uzrastu od 26 godina što govori u prilog čvršćem povezivanju estetskih interesovanja, odnosno procesu kristalizacije u tom životnom dobu.

⁴³ Ivanović, S., Interesovanje mladih i slobodno vreme, *Revija obrazovanja*, 1983, 6, 31-39.

⁴⁴ Pantić, D., Umetnička interesovanja mladih, *Kultura*, Beograd, 1985.

⁴⁵ Bokan, B., Vančasovne aktivnosti učenika u fizičkom vaspitanju u savremenoj pedagoškoj teoriji i praksi“, Fakultet za fizičko vaspitanje, Beograd, 1985. (doktorska disertacija).

Pomenuto istraživanje pokazalo je, dalje, da postoji korelacija između školskog uspeha i umetničkih interesovanja, kao i da mladi s umetničkim talentima znatno ranije od svojih vršnjaka razvijaju ovaj interesni pravac. Deca i mladi koji nemaju sklonosti i interesovanja za „estetsko izražavanje” takođe mogu da razviju umetničku orijentaciju čiji je smisao, prema Gilfordovim istraživanjima, „estetsko cenjenje”. Dakle, i oni mladi koji nisu umetnički obdareni mogu da se veoma interesuju i da uživaju u raznim vrstama umetnosti. Kao agense interesne socijalizacije Pantić pominje roditelje, porodicu, vršnjake, školu, sredstva masovnog komuniciranja i društvene organizacije, i ističe da interesovanja tokom razvoja prolaze kroz određene stadijume. To su sledeći stadijumi: predinteresni (uzrast od 3-4 godine starosti); stadijum difuznih interesovanja (između 5 - 10 godine); stadijum imaginarnih interesovanja (vreme puberteta i rane adolescencije); stadijum verifikacije interesovanja (vreme adolescencije); stadijum stabilizacije ili kristalizacije interesovanja (posle 18 ili 20 godine).

Ovaj autor izdvaja sledeća estetska interesovanja: interesovanje za književnost, likovno, muzičko i estradno interesovanje. Ovo poslednje je najviše rašireno, što je uslovljeno, verovatno, njenom heterogenošću i činjenicom da uključuje interesovanja za različite scenske aktivnosti: balet, folklor, glumu, voditeljstvo, artizam u užem smislu i sl.

Literarno interesovanje je u velikoj meri obrazovno i polno uslovljeno. Ono umereno korelira s velikim brojem drugih interesovanja i veoma je plastično, tj. može se usmeravati u raznim pravcima, obuhvata brojne žanrove i podžanrove. Likovno interesovanje je znatno manje rašireno; uzrasno je stabilno, a polno uslovljeno. Do puberteta postoji visoka korelacija između crtačkih sposobnosti i inteligencije dece, a tada dolazi do diferenciranja opštih i likovnih sposobnosti. Likovno interesovanje je veoma nejednako rašireno u mladoj generaciji (veliki varijabilitet). Osrednje korelira sa širinom interesovanja.

Muzičko interesovanje je utvrđeno kod 40% dece i mladih, ono je iznad prosečno rašireno kod devojčica i devojaka, odličnih učenika, mladih koji žive u većim gradovima, društveno-politički aktivnijih i onih čije je socijalno poreklo nemanuelno (otac stručnjak, službenik). Osrednje je povezano sa širinom interesovanja.

Prema rezultatima istraživanja, estradno interesovanje je najviše rašireno od svih vrsta kulturno-umetničkih interesovanja mladih. To je verovatno, uslovljeno time što je ono delimično proizvod masovne kulture i da uključuje interesovanja za različite scenske aktivnosti. Ono je raširenije kod devojaka nego kod mladića; osrednje korelira s drugim umetničkim interesovanjima, a nisko ili umereno s gotovo svim drugim merenim vrstama interesovanja. Estradno interesovanje je jako rašireno kod učenica sa odličnim ili vrlo dobrim školskim uspehom, a to je slučaj i sa ostalim umetničkim interesovanjima.

Pol je jači izvor diferenciranja umetničkih interesovanja nego što je to školski uspeh, mada je i ovaj važan, dok je uzrast za većinu ovih interesovanja manje značajan, a kasnije dolazi do čvršćeg međusobnog povezivanja svih umetničkih interesovanja.

Na razlike u umetničkom interesovanju polova ukazuje i opsežno istraživanje izvršeno u čak 36 država u SAD (McGehee, W., 1941). Pored toga, utvrđeno je da sa uzrastom dece oba pola raste i broj umetničkih hobija. Novija američka istraživanja ukazuju na to da je u međuvremenu došlo do izvesnih promena kada je reč o umetničkim hobijima kao oblicima aktivnog bavljenja određenim aktivnostima (literarnim, muzičkim, estradnim) i to u pravcu porasta mladih sa muzičkim i estradnim hobijem (prema: Pantić, D., 1981)⁴⁶.

Veoma su interesantna i istraživanja B. Džuverovića, saradnika D. Pantića, o nekim efektima i korelatima interesovanja, a posebno o proučavanju interesovanja mladih i masovne kulture (1981, 169-190). Ovo istraživanje polazi od konstatacije da su mladi, u svakodnevnom životu, suočeni sa mnoštvom tradicionalnih činilaca kulture, ali i sa onim pojavama koje su vezane za nove procese i stil života. Proučavanjem su obuhvaćeni - pored štampe, radija i televizije, na koje se obično svode razmatranja veze sa masovnom kulturom - i ostali činiooci, kao što su: filmski repertoar, pozorište, produkcija dobre knjige, ali i muzička produkcija ploča, zvučnih traka i kasete, estrada kao oblik zabave i ispunjenja određenih potreba, modna konfekcija kao oblik izražavanja stila življenja savremene omladine i sl. Uključivanje tako širokog spektra kulturnih činilaca u istraživanje pokazalo se kao dobro, s obzirom da nijedan od navedenih činilaca ne deluje samostalno, nezavisno od drugih. Istraživanje je demantovalo široko prisutnu zabludu da televizijski medij najuspešnije ispunjava potrebe i interesovanja mladih, i da je televizija potisnula štampu, radio i, posebno, knjigu. Rezultati upozoravaju da se muzička produkcija nameće kao najznačajniji faktor ispunjenja interesovanja mladih, što zajedno sa pokazateljima o popularnosti muzičkih sadržaja ostalih medija stvara jednu upečatljivu sociološku sliku o zabavno-rekreativnim potrebama i njihovoj vezi sa društvenim organizacijama za ispunjenje tih potreba (Ibid, 174-175).

Svi navedeni pokazatelji govore da je došlo do bitnog prestrukturiranja interesovanja mladih za pojedine oblike kulturnog života i da, u skladu s tim pomeranjem, pojedina sredstva masovne kulture različito ispunjavaju interesovanja i potrebe mladih. Pri tom nailazimo na neočekivanu pojavu da su vizuelni mediji (televizija, film, pozorište, moda) u izrazitoj krizi i da mnogo manje ispunjavaju interesovanja omladine nego što to ova od njih očekuje. Bez obzira na to koliko pomenuti kulturni činiooci (kumulirano i komplementarno) ispunjavaju interesovanja mladih, uočavaju se i značajne razlike u njihovom pojedinačnom prisustvu, naročito kad se analizira stanje u odnosu na zanimanje, mesto života, socijalno poreklo i slična obeležja.

Ukazaćemo na još jedno istraživanje, čiji su rezultati objavljeni u studiji D. Savićevića „Priroda i karakteristike interesa u andragogiji“⁴⁷, a čiji se jedan segment odnosi na čitalačke interese. Komparativne analize i rezultati empirijskih istraživanja pokazali su da proces čitanja i čitalački interesi imaju izuzetan naučni i praktični značaj. Rezultati istraživanja vode do jedne optimističke generalizacije - da interesi za čitanjem tokom godina ne opadaju već se mogu povećavati. Ostali bitni zaključci odnose se na povezanost između raznovrsnosti interesa i količine čitanja, kao i faktora sredine (socijalne, radne, porodične) koji, takođe, utiču na frekvenciju čitanja. U diferencijaciji interesa, nađeno je da uticaj imaju: pol, nivo obrazovanja, zanimanje, starost, geografska okolina, veličina komune, ranije vreme provedeno u čitanju i raspoloživost izvora za čitanje. Na frekvenciju čitanja utiče nekoliko činilaca. To su, pre svega, uslovi života gde ubrajamo socijalnu sredinu i raspoloživost izvora za čitanje. Najtešnja korelacija nađena je između nivoa prethodnog obrazovanja i čitanja i čitalačkih interesa. Osim toga, društvena aktivnost i angažovanost javlja se kao potencijalna snaga čitanju i čitalačkim interesima.

Od novijih istraživanja smatramo opravdanim da navedemo rezultate istraživanja B. Bodroški⁴⁸, barem one segmente koji su interesantni za nas sa aspekta proučavanog problema. Ispitivanje interesovanja učenika za nastavne predmete pokazalo je da se može

⁴⁷ Ibid., 1992.

⁴⁸ Ibid., 1997.

govoriti o centralnoj ulozi škole u kontekstu ostalih činilaca socijalne sredine. Intenzitet interesovanja za pojedine nastavne predmete značajno varira u zavisnosti od oblika vaspitno-obrazovnih aktivnosti. Posebno su nas zanimali rezultati o interesovanjima učenika za srpski jezik i književnost, muzičku kulturu i likovnu kulturu; pokazalo se da sklonost učenika oba pola, da svoja interesovanja dovode u vezu sa sposobnostima koje poseduju po sopstvenoj proceni, naročito dolazi do izražaja upravo onda kada je u pitanju interesovanje za navedene nastavne predmete. To znači da se očigledno radi o sadržajima koji se dominantno vezuju za različite specijalne sposobnosti.

Deo hipoteze koji se odnosi na predviđanje varijabiliteta interesovanja za nastavne predmete, s obzirom na pol i opšti školski uspeh učenika, je potvrđen. Devojčice u odnosu na dečake u proseku ispoljavaju viši ukupni stepen zainteresovanosti za nastavne predmete, kao i učenici koji imaju bolji školski uspeh u odnosu na učenike sa slabijim školskim uspehom. Drugi deo hipoteze, koji se odnosi na uticaj stručne spreme oca i majke na varijabilitet ispoljenih interesovanja, nije našao svoju potvrdu.

Hipoteza o korelaciji interesovanja za nastavne predmete i rezultate sa testa inteligencije nije naišla na punu potvrdu u ovom istraživanju. Pozitivna povezanost nije utvrđena između rezultata sa testa inteligencije i interesovanja za srpski jezik, muzičku i likovnu kulturu, mada postoji između inteligencije i nekih drugih nastavnih predmeta (matematike, stranog jezika, hemije, biologije i sl.).

Nalazi istraživanja ukazuju na to da varijable pretežno personalne prirode (kao što su sposobnosti, crte temperamenta i karaktera, kognitivni stilovi, vrednosti, stavovi i sl.) i varijable pretežno socio-demografskog i obrazovnog karaktera (kao što su pol, socio-kulturni status porodice, školski uspeh, oblici vaspitno-obrazovnog rada i mnoge druge) mogu biti važni korelati interesovanja van kojih se ne može steći pouzdano saznanje niti njihovih osnovnih karakteristika, niti uslova i efekata njihovog ispoljavanja.

Kratak pregled istraživanja (terminološki i metodološki prilično neujednačenih) u ovoj oblasti ukazuje nam na činjenicu da su se autori do sada više bavili proučavanjem razvoja, strukture i organizacije interesovanja, pa i kulturno-obrazovnih i umetničkih interesovanja, agensima interesne socijalizacije i sl., nego li utvrđivanjem njihovih determinanti. Mada brojna istraživanja, vezana za analizu korelata interesovanja koja smo spomenuli, pokazuju da su interesovanja relativno autonomne, „nezavisne pojave”. Ipak je moguće, kao značajne činioce, izdvojiti sredinske faktore (među kojima najveći značaj imaju kultura i društvena struktura), zatim određene crte i obeležja ličnosti (biološke, demografske i psihološke karakteristike), kao i uticaj drugih osoba i situacija sa kojima dolaze u dodir.

Navedena istraživanja ukazala su, bez sumnje, na neke bitne činioce u vezi sa složenom problematikom razvoja, strukture i organizacije interesovanja i nametnula potrebu daljeg traganja za generalnim faktorom interesovanja. Istraživanje usmereno ka povezivanju interesovanja, naročito na višim nivoima, sa dispozicijama ličnosti (sa crtama temperamenta i karaktera, dimenzijama, sposobnostima, stavovima, vrednostima, potrebama, itd.), čini nam se posebno obećavajućim.

Olivera Gajić

SOME IMPORTANT STUDIES ON CULTURAL, EDUCATIONAL AND ARTISTIC INTERESTS

Summary

This article is a part of the authors wider research of the factors in artistic interests of youth. The paper deals with some related (empirical) explorations, making a survey of important results of studies on cultural, educational and artistic interests.

The author pointing out the importance of some methodology difficulty and problems in the study of the phenomenon mentioned.

UDK: 159.922.72

FAKTORI RAZVOJA SPOSODNOSTI FONEMSKЕ SEGMENTACIJE REČI NA PREDŠKOLSKOM UZRASTU

mr Jasmina Kodžopeljić, dr Lajoš Genc i Vesna Jevremović

SAŽETAK

Sposobnost fonemske segmentacije reči je sposobnost deteta da izgovorenu reč analizira do nivoa glasa tako što će je razložiti na njene sastavne glasovne komponente, a onda pojedinačne glasove opet sintetisati kako bi dobilo reč. Fonemska svest je jedan od indikatora opšteg metalingvističkog razvoja i predstavlja značajan faktor uspešnog usvajanja čitanja.

Ovo istraživanje spada u onu grupu istraživanja iz ove oblasti koja se bave razvojnim aspektima fenomena i sprovedeno je sa ciljem da se utvrdi kako teče razvoj sposobnosti fonemske segmentacije reči kod predškolske dece i kako faktori kao što su uzrast, pol, obrazovni nivo roditelja i mesto stanovanja utiču na taj razvoj.

Individualno je ispitano 120 dece, uzrasta između 3. i 7. godina iz gradske i prigradske sredine. Stepen razvoja sposobnosti fonemske segmentacije reči utvrđen je „tapping testom” I. Liberman i zadatkom izdvajanja prvog glasa u izgovorenoj reči. Intelektualni nivo ispitanika kontrolisan je Ravenovim Matricama u boji.

Rezultati pokazuju da je sposobnost fonemske segmentacije reči uzrasno uslovljena i da se može javiti već na uzrastu od 4 godine. Od faktora koji determinišu razvoj ove sposobnosti značajnim se pokazalo mesto stanovanja, dok za pol i obrazovni nivo roditelja nisu dobijene takve potvrde.

Ključne reči: predškolski uzrast, faktori razvoja, metalingvistički razvoj, fonemska segmentacija.

UVOD

Sposobnost fonemske segmentacije ili fonemska svest (phonemic awareness) predstavlja sposobnost deteta da izgovorenu reč razloži na njene sastavne glasovne komponente, kao i da pojedinačne glasove opet sintetise kako bi dobilo reč (Nesdale, Herriman & Tunmer, 1984). Ova sposobnost manipulisanja glasovnom strukturom reči je vid jedne opštije svesti o jeziku, metalingvističke svesti (metalinguistic awareness) koja kao jedna od metasposobnosti predstavlja manifestaciju metakognitivnog razvoja. Metalingvistička svest ili sposobnost određuje se kao pojava da se jezički sistem ne koristi samo za razumevanje i produkciju iskaza, već da njegova struktura i pravila, odnosno on sâm, postanu objekt mišljenja (Tunmer & Herriman, 1984). Radi se o sposobnosti koja dolazi posle primarne jezičke kompetencije, a koja omogućava lingvističku aktivnost na jednom apstraktnijem nivou. Oгледа se u zanemarivanju semantičke komponente jezika i u usmeravanju pažnje deteta na formalne aspekte jezičkog sistema. Mattingly (1984) ovaj vid lingvističke aktivnosti naziva i sekundarnom lingvističkom kompetencijom.

Ako se kao kriterijum za klasifikaciju uzmu objekti na kojima se izvodi metalingvistička aktivnost, pored fonemske svesti postoje i sledeći vidovi metalingvističkih sposobnosti: svest o rečima (word awareness), sintaksička svest (syntactic awareness) i pragmatička svest (pragmatic awareness).

Razlikuju se tri komponente svesti o rečima: a) svest o reči kao najmanjoj jedinici jezika sa značenjem (formiran pojam „jedinice reči”); b) svest o nezavisnosti fonološke realizacije reči i njenog značenja (odsustvo nominalnog realizma u mišljenju) i c) mogućnost pravilnog određivanja samog termina „reč”. Istraživanja pokazuju da predškolska deca imaju dosta teškoća u izdvajanju reči iz šireg govornog toka (posebno tzv. funkcionalnih reči), da ne shvataju konvencionalnu prirodu veze između reči i objekta koji ona označava (prisustvo nominalnog realizma u mišljenju), kao i da znatno proširuju značenje samog termina „reč”, podrazumevajući pod njim sve artikulisane proizvode ljudskog glasa (Bowey & Tunmer, 1984). Sintaksička svest predstavlja sposobnost suđenja o gramatičkoj prihvatljivosti iskaza. Rezultati istraživanja sugerišu da mlađa predškolska deca sud o prihvatljivosti iskaza donose na osnovu semantičkog kriterijuma, a da tek između šeste i sedme godine počinju da koriste i gramatičke kriterijume u suđenju (Tunmer & Grieve, 1984; Gombert, 1992). Neki oblici pragmatičke svesti (Pratt & Nesdale, 1984) predstavljaju prve naznake javljanja metalingvističkih sposobnosti uopšte (sposobnost da se forma iskaza prilagodi osobinama slušaoca i zahtevima komunikacionog konteksta), dok se drugi javljaju tek na ranom školskom uzrastu (sposobnost uočavanja veza u širem skupu povezanih informacija).

Zainteresovanost velikog broja istraživača (Hakes, 1984; Liberman i sar., 1974; Ognjenović, Morača-Stojnov, 1982, 1983; Genc, Kodžopeljić, 1995, itd.) za razvoj fonemske segmentacije reči proizilazi iz njenog značaja za usvajanje čitanja i pismenosti uopšte. Naime, pokazalo se da nerazvijena sposobnost fonemske analize kod dece na početku opismenjavanja stvara teškoće u savlađivanju veštine čitanja (Foss & Hakes, 1978; Fox & Routh, 1976; Koopeljić, 1995). Učenje grafičkih reprezenata fonema i njihovo povezivanje u napisanu reč ne može biti dovoljno produktivna strategija ukoliko nije praćena prethodno razvijenom svešću o glasovnoj strukturi usmenog govora. Tek pošto razvije sposobnost da izgovorenu reč analizira do nivoa glasa, dete može biti u stanju da između sastavnih fonema jedne reči i njihovih grafemskih oznaka (slova) uspostavi korespondenciju „jedan prema jedan” (u fonetskom pravopisu) ili neku drugu (u etimološkom pravopisu).

Iz navedenih razloga procena stepena razvijenosti sposobnosti fonemske segmentacije reči nema samo istraživački već ima i praktični značaj pri utvrđivanju spremnosti dece za polazak u školu. Za utvrđivanje fonemske svesti korišćeni su vrlo različiti zadaci i procedure (Nesdale, Herriman & Tunmer, 1984) koji su pred ispitanika postavljali i različite nivoe zahteva za apstrakcijom. Tako je u nekim istraživanjima od dece traženo da izdvoje prvi, drugi itd. od kraja reči fonem, zatim da izgovore šta je preostalo od reči pošto se izostavi određeni fonem i sl. U nekim procedurama je svaki fonem predstavljan određenim žetonom u boji, te se njihova dalja analiza, sinteza i rekombinacija izvodila indirektno, tj. manipulisanjem žetonima. Nekad je samo trebalo da ispitanik pokaže sliku predmeta čiji naziv počinje određenim fonemom ili da poveže slike objekata sa istim inicijalnim glasom. Međutim, kao najproduktivnija istraživačka procedura pokazala se tehnika I. Liberman i sar. (1974), za koju se smatra da minimizira neke od zahteva za apstrakcijom (posmatranje reči kao objekta, zanemarivanje značenja i sl.) koji postoje kod ostalih postupaka, a koji ne odslikavaju samo sposobnost glasovne analize. Na tzv. „tapping testu” I. Liberman zadatak deteta je bio da reč, izgovorenu od strane ispitivača, rastavi na glasovne elemente tako što će jedanput otkucati štapićem za svaki glas. Lista reči za segmentaciju sastojala se od jednosegmentne do trosegmentne reči, a kriterijum uspešno rešenog zadatka bio je šest uzastopno tačno segmentiranih reči. Time što ispitivač detetu dâ eksplicitni nalog za segmentaciju, implicitno je već apstrahovao značenje i stavio je reč pred ispitanika kao

objekt posmatranja. Mora se napomenuti da kod ove procedure postoji opasnost da se fonemska segmentacija pomeša sa grafemskom, što može da dovede do neopravdano visokih rezultata i to kod subjekata koji, mada još nisu ovladali pismenošću, imaju minimalna iskustva o alfabetu i kombinovanju grafema u reči.

Većina opisanih postupaka za utvrđivanje razvijenosti fonemske svesti usmerena je samo na glasovnu analizu a ne i na sintezu. Istraživanja pokazuju da fonemska sinteza može biti lakše savladana i da zavisi od minimalnog nivoa razvijenosti sposobnosti fonemske segmentacije tako da su dosadašnja istraživanja uglavnom bila usmerena na ovaj aspekt glasovne strukture jezika.

Rezultati istraživanja razvojnih linija sposobnosti fonemske segmentacije (donja i gornja uzrasna granica pojavljivanja), dobijeni u svetu i kod nas, često su nekoherentni i ne mogu se porediti iz nekoliko razloga. Prvo - zbog toga što su korišćene istraživačke procedure sa različitim stepenom težine zahteva koji su postavljani pred subjekte i drugo - što su individualne razlike u vremenu pojavljivanja ove sposobnosti vrlo velike usled brojnih faktora koji mogu da imaju uticaja na njen razvoj. Ali i pored toga može se reći da istraživanja sugerišu uzrasnu uslovljenost razvoja ove sposobnosti (Hakes, 1980; Liberman i sar., 1974; Ognjenović, Morača-Stojnov, 1982, 1983; Genc, Kodžopeljić, 1995, itd.). To znači da ona raste sa uzrastom, uglavnom postepeno, i da je najveći priraštaj, pa i skokovit rast uočen između šeste i sedme godine kada deca bivaju izložena najpre usputnim, a zatim i sistematskim instrukcijama čitanja. Veći problemi se javljaju oko određivanja donje uzrasne granice pojavljivanja fonemske svesti. Kao uzrast na kome se javljaju začeci ove sposobnosti navodi se vrlo širok interval između treće i sedme godine. U prvim istraživanjima ovog fenomena na našoj deci, korišćenjem tehnike I. Liberman, V. Ognjenović, Morača-Stojnov (1982, 1983) našle su da sposobnost fonemske analize ne postoji kod dece mlađe od pet godina. Između pete i šeste godine javlja se kod 30-40% ispitanika, da bi na uzrastu između 6. i 7. godine bila prisutna kod više od polovine dece (60%). Neka druga naša istraživanja (Genc, Kodžopeljić, 1995; Kodžopeljić, 1995) govore o nešto većem postotku dece koja na uzrastu između 6. i 7. godie poseduju ovu sposobnost (77% do 85%). Bez obzira na neujednačenost dobijenih rezultata, vrlo jasno se može zaključiti da izvestan procenat dece (oko 20-30%) koja se nalaze pred polaskom u školu, dakle i pred zadatkom savladavanja pismenosti, još uvek ima znatnih problema u shvatanju glasovne strane jezika.

Pored uzrasta, kao faktora razvoja fonemske svesti, istraživanja sugerišu još neke lične determinante razvoja ove pojave. To su intelektualni nivo ispitanika i pol. Rezultati pokazuju da su ranija pojava fonemske svesti i analitičniji pristup jeziku determinisani višim intelektualnim kapacitetima (Genc, Kodžopeljić, 1995; Petković, 1997). Mada razlike između dečaka i devojčica nikad nisu pokazale statističku značajnost, često se uočava izvesna tendencija u korist devojčica i to na mlađim uzrastima.

Od sredinskih determinanti razvoja ove sposobnosti navode se socioekonomski status porodice ispitanika, sistematska i nesistematska vežbanja, rana dvojezičnost, fonetske karakteristike sâmog jezika, tip i pozicija glasa u analiziranoj reči.

Mada se većina autora slaže da podsticajna porodična sredina može imati stimulatívno dejstvo na razvoj ovog aspekta metalingvističke svesti, teza nije uvek potvrđena u istraživanjima. Neke studije (Warner-Luebecker, Carter, 1988) su pokazale značajnu vezu između nivoa socioekonomskog statusa porodice i stepena razvoja fonemske svesti, dok se u drugim i pored uočenih tendencija (Genc, Kodžopeljić, 1995) veza nije pokazala značajnom. Takođe je utvrđeno da prošireno jezičko iskustvo, kroz različite forme dvojezičnosti, podstiče razvoj različitih vidova metalingvističke svesti. Kroz dvojezično

iskustvo deca ranije bivaju u stanju da shvate konvencionalnu prirodu veze „reč - objekt”, ali i da zauzmu jedan analitičniji stav u odnosu prema različitim jezičkim formama, dakle i prema glasovnoj strukturi reči (Göncz, Kodžopeljić, 1991).

Uspeh u glasovnoj analizi reči može biti delom određen i fonetskim karakteristikama jezika uopšte, ali i osobinama fonemske realizacije pojedine reči. Tako rezultati istraživanja (na pr. Foss & Hakes, 1978) pokazuju da se težina zadatka segmentacije reči menja u zavisnosti od tipa i pozicije fonema: inicijalni fonemi se lakše identifikuju nego oni na srednjim i završnim pozicijama; inicijalni konsonant se lakše identifikuje ako ga sledi vokal; inicijalni konsonanti su lakši za analizu, a finalni za sintezu i sl.

Bez obzira na nekonzistentnost dosadašnjih rezultata o prirodi i razvojnom toku sposobnosti fonemske segmentacije reči, može se zaključiti da deca predškolskog uzrasta imaju očiglednih teškoća u glasovnoj analizi reči. Može se postaviti pitanje: zašto je to tako kad već novorođenče pokazuje sposobnost da diferencira različite glasove? Istraživanja u oblasti percepcije ljudskog govora (Lieberman i sar., 1974) su utvrdila da segmentacija akustičnog signala nije isto što i segmentacija na fonemskom nivou. Fonemski segmenti su na akustičnom nivou uklopljeni u veće jedinice približne slogu. Npr., u jednoj reči od tri fonemska segmenta inicijalni i finalni konsonant su stopljeni sa središnjim vokalom i daju jedan akustični signal, tako da ne postoji precizan akustični kriterijum (kao kod slogova) koji pokazuje gde se jedan glas završava a drugi počinje. Isto tako zvučanje jednog fonema ne zavisi samo od njegovog individualnog oblika, već i od njegove veze sa ostalim fonemima u jednoj reči. Zbog svega ovoga, dok je podela na slogovne segmente (slogovna segmentacija) prirodnija te se uzrasno ranije pojavljuje, fonemska segmentacija, kao neprirodna podela reči, stvara veće poteškoće deci predškolskog uzrasta.

METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Osnovni cilj ovog istraživanja jeste utvrđivanje razvojnog toka sposobnosti fonemske segmentacije reči kod dece predškolskog uzrasta. Prvenstveno nas je zanimalo koja je to donja uzrasna granica javljanja fonemske svesti, odnosno želeli smo da proverimo rezultate nekih ranijih istraživanja sprovedenih na našem jeziku (Ognjenović Morača-Stojnov, 1982, 1983) koji su sugerisali da kod dece mlađe od pet godina nije prisutna sposobnost fonemske segmentacije. Pored toga namera nam je bila i da utvrdimo neke od faktora koji mogu determinisati razvoj ove sposobnosti. Pretpostavka je da su pol ispitanika, obrazovni nivo roditelja i mesto stanovanja činioci koji mogu da deluju na tempo razvoja sposobnosti fonemske analize.

a. Varijable istraživanja

Zavisnu varijablu predstavlja sposobnost fonemske segmentacije reči (definisana u **Uvodu**). Za ispitivanje stepena razvoja ove sposobnosti korišćena su dva postupka:

1. „Tapping test” I. Lieberman koji su za primenu na našem jeziku modifikovali V. Ognjenović, Morača-Stojnov (1982). Zadatak deteta je da ponovi verbalni stimulus izgovoren od strane ispitivača i zatim ga razloži na glasove tako što će štapićem otkucati jedanput za svaki glas. Lista od 42 stimulusa za segmentaciju sastoji se od pojedinačnih glasova i dvosegmentnih i trosegmentnih reči. Kao kriterijum uspešnosti na zadatku, odnosno pokazatelj prisustva fonemske svesti uzima se šest uzastopno tačnih odgovora.

2. Zadatak izdvajanja prvog glasa koji je preuzet iz istraživanja V. Ognjenović, Morače-Stojnov (1983). Zadatak se sastoji iz dva dela. Dete najpre treba da izdvoji prvi glas iz zadate reči, a onda da kaže preostale glasove. Prva zadata reč je lično ime deteta, a zatim sledi lista od 16 naziva predmeta i životinja.

Nezavisne varijable predstavljaju uzrast ispitanika, obrazovni nivo roditelja i mesto stanovanja. Obrazovni nivo roditelja je podeljen u tri kategorije: završena osnovna škola, završena srednja (trogodišnja ili četvorogodišnja) škola i završena viša ili visoka škola. Podaci su prikupljeni posebno za majku i oca. Što se tiče mesta stanovanja, uzete su gradska i prigradska sredina.

b. Uzorak ispitanika

Ispitano je 120 predškolske dece na uzrastu od 3 godine i 4 meseca do 7 godina i 4 meseca. Polovina uzorka je bila iz prigradske a polovina iz gradske sredine. Intelktualni nivo subjekata iz dve sredine je ujednačen. Ispitanici su monolingvalni i još nisu ovladali većinom pismenosti.

c. Postupak ispitivanja

Sprovedeno je individualno ispitivanje koje je trajalo između 20 i 30 minuta za svako dete. Kod svakog ispitanika prvo je zadavan test inteligencije, a „tapping test” i zadatak izdvajanja prvog glasa su davani naizmenično kako bi se kontrolisao eventualni uticaj jednog zadatka kao vežbe za drugi. Ispitivanje dece je obavljeno u objektima predškolske ustanove „Radosno detinjstvo” u Veterniku i Novom Sadu.¹

REZULTATI I DISKUSIJA

S obzirom na faktor uzrasta, uzorak je podeljen u tri uzrasne kategorije: I kategoriju čine deca uzrasta od 3;4 do 4;6 godine, II deca srednjeg predškolskog uzrasta od 4;7 do 5;9 godina, a III stariji predškolski uzrast od 5;10 do 7;4 godine. U Tabeli 1 prikazan je procenat uspešnih i neuspešnih ispitanika na zadatku fonemske segmentacije (TFS) i na zadatku izdvajanja prvog glasa (IPG), u sve tri uzrasne kategorije.

Tabela 1: Frekvencije i procenti uspešnih i neuspešnih ispitanika na zadatku fonemske segmentacije (TFS) i zadatku izdvajanja prvog glasa (IPG)

ZADACI	UZRAST		
	3;4 - 4;6	4;7 - 5;9	5;10 - 7;4
TFS: uspešni	29 (74%)	36 (88%)	40 (100%)
TFS: neuspešni	10 (26%)	5 (12%)	0 (0%)
IPG: uspešni	0 (0%)	3 (7%)	13 (32%)
IPG: neuspešni	39 (100%)	38 (93%)	27 (68%)

¹ Ispitivanje dece na terenu organizovala je i sprovela Vesna Jevremović, psiholog.

Već preliminarnim pregledom rezultata može se uočiti da su i deca mlađeg predškolskog uzrasta (ispod 5 godina) u vrlo visokom procentu (74%) uspešna na „tapping testu” (TFS), a da je sposobnost glasovne analize, utvrđena ovom tehnikom, razvijena kod svih ispitanika starije predškolske grupe. Statističkim postupkom χ^2 -testa provereno je da li je priraštaj u stepenu razvoja fonemske analize, koji je uočen na ovom zadatku, sa povećanjem uzrasta značajan. Dobijena vrednost χ^2 -testa iznosi 11,88 (df=2) i statistički je značajna na nivou pouzdanosti od 0,01. Na osnovu ovoga može se reći da se uzrast pokazuje kao značajan faktor u razvoju sposobnosti fonemske segmentacije reči i da se njegovim povećanjem kod dece dolazi do značajnih promena u sposobnosti sagledavanja glasovne strane govora. Međutim, sa povećanjem uzrasta neminovno dolazi i do priraštaja u uspešnosti rešavanja testova inteligencije, odnosno do povećanja mentalnog uzrasta ispitanika. Kako su ranija istraživanja već pokazala značajnu vezu između stepena intelektualnog razvoja i razvoja fonemske svesti, čini se opravdanim reći da se promene u opštem kognitivnom razvoju, koje se dešavaju sa povećanjem uzrasta, reflektuju i na razvoj sposobnosti fonemske segmentacije reči.

Iz dela Tabele 1, koji se odnosi na uspeh u zadatku izdvajanja prvog glasa (IPG), uočava se znatno slabije postignuće ispitanika u odnosu na ona iz prethodnog zadatka. Tako nijedan ispitanik mlađeg predškolskog uzrasta ne uspeva da ispuni zahteve ovog zadatka, a tek 32% subjekata starijeg predškolskog uzrasta u potpunosti rešava zadatak izdvajanja prvog glasa reči i izgovaranja preostalih glasova. Međutim, i ovde je dobijena vrednost χ^2 -testa od 20,00 (df=2) značajna na nivou $P < 0,01$, te možemo reći da je priraštaj i na ovom zadatku u funkciji uzrasta.

Velike razlike u uspešnosti ispitanika, na dva zadatka fonemske analize, reč, mogle bi se objasniti različitim stepenom zahteva za apstrakcijom koji se u njima postavlja. Kao što je već rečeno u vezi sa opisom tehnika za ispitivanje fonemske svesti, time što ispitivač u „tapping testu” daje eksplicitni nalog detetu da segmentira određenu reč, on je već usmerio dete da apstrahuje njeno značenje i fokusirao mu pažnju na glasovnu strukturu, tj. postavio je pred ispitanika reč kao objekt mišljenja na kome treba da se izvede određene metalingvističke operacije. Isto tako sâm materijal iz liste od 42 reči je manje zasićen značenjem (na pr. NEK, POD, NA, AM, itd.) što olakšava zanemarivanje semantičke komponente reči i usmeravanje na njenu fonološku realizaciju. U zadatku izdvajanja prvog glasa stepen zahteva za apstrakcijom se povećava. Materijal je visoko zasićen značenjem jer se radi o ličnom imenu i nazivima konkretnih predmeta i živih bića. Tako se verovatno na ovom zadatku reflektuje još jedna karakteristika mišljenja predoperacionalnog tipa. To je nominalni realizam koji se ogleda u nemogućnosti predškolske dece da odvoje fonološku realizaciju reči od njenog značenja odnosno objekta koji označava. Ova karakteristika se ogleda u tipičnom odgovoru predškolskog deteta koje misli da se ne može promeniti ime neke stvari, jer bi sa tom promenom došlo i do promena osobina predmeta koji ta reč simboliše. Zbog toga i u ovom zadatku, kada se od ispitanika traži da kaže kako bi se zvao on ili neki drugi predmet kad bi mu se oduzelo prvo „slovo”, znatan broj mlađih subjekata pokušava da pronađe neki alternativni naziv (svoj nadimak, deminutiv, sinonim za datu reč i sl.), jer ne može da prihvati nekonvencionalni skup glasova kao odgovor. S druge strane, zadatak izdvajanja prvog glasa je otežan i time što se kroz zahtev za identifikacijom inicijalnog fonema traži samo delimična fonemska analiza, a na preostalim glasovima treba izvršiti fonemsku sintezu. Dakle, potpuni uspeh u rešavanju ovog zadatka zahteva viši stepen razvoja metalingvističke svesti uopšte.

Interesantno je uporediti rezultate dobijene u ovom istraživanju sa rezultatima drugih studija o razvoju sposobnosti fonemske segmentacije reči na predškolskom uzrastu, koje su sprovedene na našem jeziku (V. Ognjenović, Morača-Stojnov, 1982, 1983; Genc, Kodžopeljić 1995; Kodžopeljić, 1995). Rezultati istraživanja V. Ognjenović, Morača-Stojnov govore da se fonemska analiza javlja tek na uzrastu od 5 godina i da mlađa deca uopšte ne pokazuju sposobnost za ovaj vid jezičke analize. Isto tako, ova i druge navedene studije pokazale su da i na uzrastu između 6 i 7 godina još uvek postoji znatan procenat dece sa velikim teškoćama u deljenju reči na glasove. Međutim, po rezultatima ovog istraživanja vidi se da ne samo da su svi ispitanici starijeg predškolskog uzrasta bili uspešni na „tapping testu”, već i da je veliki procenat dece mlađe od pet godina pokazivao ovu sposobnost. U nedostatku čvršćih dokaza za objašnjenje ovog nesklada u rezultatima, navešćemo jednu metodološku razliku između ove i prethodnih studija. Naime, u svim ranijim našim istraživanjima pored sposobnosti fonemske analize ispitivana je i sposobnost slogovne analize. Zadatak slogovne sedimentacije zadavan je ispred zadatka fonemske segmentacije. Moguće je da je podela reči na slogove, koju su ispitanici prvo izvodili, intefrerirala na sledeći zadatak, stvarajući tako konfuziju, posebno kod ispitanika kod kojih je sposobnost fonemske analize bila tek u začetku razvoja.

Takođe se mora imati u vidu da se u današnjim vaspitno-obrazovnim programima za predškolski uzrast poklanja velika pažnja svim aspektima jezičkog razvoja. Kako je fonemska svest podložna uticajima vežbanja, moguće je da se i ovo sistematsko stimulisanje jezičkog razvoja predškolske dece moglo odraziti na dobijene rezultate. Pošto je ispitivanje vršeno u aprilu, i najmlađa grupa ispitanika pohađala je predškolsku ustanovu skoro jednu školsku godinu.

U daljem tekstu će se govoriti o uticaju ostalih ispitivanih faktora na razvoj sposobnosti fonemske segmentacije reči. U Tabeli 2 prikazan je uspeh ispitanika s obzirom na varijablu pol.

I sâm pregled frekvencija i procenata uspešnih ispitanika u Tabeli 2 ukazuje da skoro nikakvih razlika između dečaka i devojčica nema. To

Tabela 2. Frekvencije i procenti uspešnih i neuspešnih ispitanika na dva zadatka fonemske analize (TFS i IPG) s obzirom na pol

ZADACI	POL	
	Ž	M
TFS: uspešni	52 (87%)	53 (83%)
TFS: neuspešni	8 (13%)	7 (12%)
IPG: uspešni	8 (13%)	8 (13%)
IPG: neuspešni	52 (87%)	52 (87%)

potvrđuju i vrednosti χ^2 -testa koje ne pokazuju statističku značajnost ni kod jednog zadatka (za TFS $\chi^2=0,001$, za IPG $\chi^2=0,00$). Na osnovu ovoga može se zaključiti da pol nije značajan faktor u razvoju sposobnosti fonemske segmentacije reči.

S obzirom na obrazovni nivo roditelja (uzorak ispitanika je podeljen u tri kategorije: I završena osnovna škola; II završena trogodišnja ili četvorogodišnja srednja škola i III završena viša ili visoka škola) podela je učinjena posebno za majku i posebno za oca, jer se

pretpostavilo da majke, koje pretežno sprovode primarnu socijalizaciju, imaju i veću ulogu u jezičkom razvoju deteta. U Tabeli 3 prikazana je uspešnost ispitanika čije majke imaju različite nivoe obrazovanja.

Izračunavanjem značajnosti razlike između tri kategorije postupkom χ^2 -

Tabela 3: Frekvencije i procenti uspešnih i neuspešnih ispitanika na dva zadatka fonemske analize (TFS i IPG) s obzirom na obrazovni nivo majki

Obrazovanje majke	TFS		IPG	
	uspešni	neuspešni	uspešni	neuspešni
nisko	6 (100%)	0 (0%)	0 (0%)	6 (100%)
srednje	75 (85%)	13 (15%)	12 (14%)	76 (86%)
visoko	24 (92%)	2 (8%)	4 (15%)	22 (82%)

testa pokazalo se da razlike nisu statističke značajne (za TFS $\chi^2=1,822$, $df=2$; za IPG $\chi^2=2,191$, $df=2$). Može se reći da se u našem istraživanju obrazovni nivo majke nije pokazao kao značajan faktor ovog aspekta jezičkog razvoja.

U Tabeli 4 prikazani su rezultati u odnosu na obrazovanje očeva.

Tabela 4: Frekvencija i procenti uspešnih i neuspešnih ispitanika na dva zadatka fonemske segmentacije (TFS i IPG) s obzirom na obrazovni nivo očeva

Obrazovanje oca	TFS		IPG	
	uspešni	neuspešni	uspešni	neuspešni
nisko	8 (100%)	0 (0%)	0 (0%)	8 (100%)
srednje	75 (84%)	14 (16%)	11 (12%)	78 (88%)
visoko	22 (96%)	1 (4%)	5 (22%)	18 (78%)

Dobijene vrednosti χ^2 -testa na oba zadatka za ispitivanje fonemske svesti ni u ovom slučaju nisu statistički značajne (za TFS $\chi^2=3,389$, $df=f$; za IPG $\chi^2=3,492$, $df=2$). Varijacije u obrazovnom nivou očeva ne „idu zajedno” sa promenama u uspešnosti rešavanja zadataka fonemske analize.

Zaključak, koji sledi iz ovih nalaza, o nebitnoj ulozi obrazovnog nivoa roditelja u razvoju fonemske analize trebalo bi uzeti sa rezervom. Veoma mali broj ispitanika čiji roditelji imaju samo osnovno obrazovanje mogao je uticati na dobijene rezultate. S druge strane, rezultati mnogih drugih istraživanja sugerišu da obrazovni nivo roditelja, posebno majki, igra značajnu ulogu u različitim aspektima jezičkog razvoja.

Sledeći kriterijum za podelu uzorka bila je varijabla „mesto stanovanja”. Na osnovu nje ispitanici su podeljeni u dve kategorije: prigradsku i gradsku. U Tabeli 5 prikazan je uspeh ove dve grupe ispitanika na „tapping testu” (TFS) i zadatku izdvajanja prvog glasa (IPG).

Tabela 5. Frekvencije i procenti uspešne i neuspešne prigradske i gradske dece na dva zadatka za ispitivanje fonemske svesti (TFS i IPG)

ZADACI	MESTO STANOVANJA	
	PRIGRADSKO NASELJE	GRAD
TFS: uspešni	48 (80%)	57 (95%)
TFS: neuspešni	12 (20%)	3 (5%)
IPG: uspešni	5 (8%)	11 (18%)
IPG: neuspešni	55 (92%)	49 (82%)

Analizom frekvencija i procenata uspešnih i neuspešnih ispitanika iz dva poduzorka može se uočiti da su na oba zadatka gradska deca nešto uspešnija. Vrednost χ^2 -testa od 6,180 (df=1) dobijena iz dela Tabele 5, koja se odnosi na uspeh ispitanika na „tapping testu”, značajna je na nivou $P < 0,05$. Ona govori da su na zadatku fonemske segmentacije u čistom vidu gradska deca pokazala značajno bolje postignuće u odnosu na svoje vršnjake iz prigradske sredine. χ^2 -test iz iste tabele koji se odnosi na zadatak izdvajanja prvog glasa iznosi 1,803 (df=1) i nije značajan. Ovde uočene tendencije u korist gradske dece samo su posledica slučajnog variranja. Kako su gradski i prigradski poduzorcji bili ujednačeni po intelektualnom nivou ispitanika i po obrazovnoj strukturi njihovih roditelja, dobijene razlike u korist gradske dece mogle bi se eventualno pripisati razlikama u jezičkom okruženju i bogatstvu jezičke stimulacije.

ZAKLJUČAK

I ovo istraživanje je potvrdilo da je sposobnost fonemske segmentacije reči uzrasno uslovljena. Nagle promene u opštem kognitivnom razvoju koje se dešavaju tokom predškolskog perioda reflektuju se i na sposobnost deteta da uoči glasovnu strukturu govora koja je neophodan preduslov za kasnije usvajanje čitanja. Za razliku od ranijih istraživanja ovog fenomena, deca iz našeg poduzorka su pokazala zavidan nivo razvoja fonemske svesti, čak i na mlađem predškolskom uzrastu na kome se to nije očekivalo ili bar ne u tako visokom procentu. Uočene razlike u postignuću gradske i prigradske dece mogu biti doprinos saznanju da se i mesto stanovanja, odnosno jezičko okruženje koje je za njega vezano, može smatrati jednom od determinanti razvoja ove sposobnosti. Empirijske potvrde o uticaju faktora pola i obrazovnog nivoa roditelja na razvoj fonemske svesti u ovom istraživanju nisu dobijene.

LITERATURA

- Bowey, J. A. & Tunmer, W. E. (1984). Word Awareness in Children, u W.E. Tunmer, C. Pratt & M.L. Herriman (Eds.), *Metalinguistic Awareness of Children*, Springer-Verlag, Berlin, 73-91.
- Foss, D. J. & Hakes, T.D. (1978): *Psycholinguistics: An Introduction to the Psychology of Language*, Englewood Cliffs, Prentice-Hall, N.J.
- Fox, B. & Routh, D. K. (1976): Phonemic analysis and synthesis as word-attack skills, *Journal of Educational Psychology*, 68, 70-74.
- Göncz, L. & Kodžopeljić, J. (1991): Exposure to two languages in the preschool period: metalinguistic development and the acquisition of reading, *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, Vol. 12, 3, 137-163.

Genc, L. (Göncz, L.) Kodžopeljić, J. (1995): Neke determinante sposobnosti fonemske segmentacije reči, *Pedagoška stvarnost*, 1-2, 90-105.

Gombert, J. E. (1992): *Metalinguistic Development*, Harvester Wheatsheaf, New York etc.

Hakes, D. T. (1980): *The Development of Metalinguistic Abilities in Children*, Springer-Verlag, Berlin.

Kodžopeljić, J. (1995): Metalingvističke sposobnosti dece i usvajanje čitanja, Magistarska teza, Filozofski fakultet u Beogradu.

Liberman, I. Y., Shankweiler, D., Fisher, W. F. & Carter, B. (1974): Explicit syllable and phoneme segmentation in the young child, *Journal of Experimental Child Psychology*, 18: 201-212.

Mattingly, I. G. (1984): Reading, Linguistic Awareness and Language Acquisition, u J. Downing & R. Valtin (Eds.), *Language Awareness and Learning to Read*, Springer-Verlag, New York, 9-25.

Nesdale, A. R., Herriman, M. L. & Tunmer, W. E. (1984): Phonological awareness in children, u W. E. Tunmer, C. Pratt & M. L. Herriman (Eds.), *Metalinguistic Awareness of Children*, Springer-Verlag, Berlin, 56-72.

Ognjenović, V., Morača-Stojnov, J. (1983): Sposobnost slogovne i fonemske segmentacije na predškolskom uzrastu, *Psihologija*, 4: 35-42.

Ognjenović, V., Morača-Stojnov. (1983): Fonemska segmentacija na predškolskom uzrastu, *Psihologija*, 4:48-54.

Petković, J. (1997): Uticaj sistematskog intenzivnog treninga na razvoj sposobnosti slogovne i fonemske segmentacije kod dece na predškolskom uzrastu, *Deseti Kongres psihologa Jugoslavije, Knjiga Rezimea*, Savez Društava psihologa Jugoslavije, Beograd, 83.

Pratt, C. & Nesdale, A. R. (1984): Pragmatic Awareness in Children, u W. E. Tunmer, C. Pratt & M. L. Herriman (Eds.), *Metalinguistic Awareness in Children*, Springer-Verlag, Berlin, 105-123.

Tunmer, W. E. & Grieve, R. (1984): Syntactic Awareness in Children, u W. E. Tunmer, C. Pratt & M. L. Herriman (Eds.), *Metalinguistic Awareness in Children*, Springer-Verlag, Berlin, 92-104.

Tunmer, W. E. & Herriman, M. L. (1984): The Development of Metalinguistic Awareness: A Conceptual Overview, u W. E. Tunmer, C. Pratt & M. L. Herriman (Eds.), *Metalinguistic Awareness in Children*, Springer-Verlag, Berlin, 12-35.

Warren-Luebecker, A. & Carter, B. (1988): Reading and growth in metalinguistic awareness: relations to socioeconomic status and reading readiness skills, *Child Development*, 59, 728-742.

Jasmina Kodžopeljić, Lajos Göncz, Vesna Jevremović:

ENTWICKLUNGSFAKTOREN DER FÄHIGKEIT PHONEMISCHER SEGMENTIERUNG VON WÖRTERN IM VORSCHULALTER

Zusammenfassung

Unter der Fähigkeit phonemischer Segmentierung von Wörtern wird die Fähigkeit der Kinder verstanden, das ausgesprochene Wort bis zum Niveau des Lautes zu analysieren, nämlich so, daß die Kinder ein Wort zuerst auf seine Lautkomponenten zerlegen, und dann die einzelnen Laute wieder zum Wort synthetisieren. Das phonemische Bewußtsein als einer der Indikatoren der allgemeinen metasprachlichen Entwicklung ist ein bedeutender Faktor des erfolgreichen Lesenlernens.

Diese forschung wurde durchgeführt, um feststellen zu können, wie sich die Fähigkeit phonemischer Segmentierung von Wörtern im Vorschulalter entwickelt und wie bestimmte Faktoren (Alter, Geschlecht, Bildungsgrad der Eltern, Wohnort) diese Entwicklung beeinflussen können.

Wir untersuchten eine Gruppe von 120 Kindern im Alter von 3 bis 7 Jahren aus der Stadt und ihrer Vororte. Es wurde eine individuelle Prüfung durchgeführt, in der Grad der Fähigkeitsentwicklung phonemischer Segmentierung von Wörtern durch den „Tapping“-Test von I. Liberman und durch das Ausscheiden des Wortanlautes festgestellt wurde. Das intellektuelle Niveau der Geprüften (die Kontrollvariable) wurde durch die Raven's Coloured Progressive Matrices bestimmt.

Die Ergebnisse zeigen, daß die Fähigkeit der phonemischen Segmentierung von Wörtern durch das Alter bedingt ist und schon im vierten Lebensjahr vorhanden sein kann. Von den Faktoren, die die Entwicklung dieser Fähigkeit determinieren, zeigte sich der Wohnort als besonders wichtig, während das Geschlecht und der Bildungsgrad der Eltern in diesem Sinne nicht verifiziert wurden.

Schlüsselwörter: Vorschulalter, Entwicklungsfaktoren, metasprachliche Entwicklung, phonemische Segmentierung.

UDK: 159.97
616.89

NEKI ASPEKTI PSIHOLOŠKE ORGANIZACIJE KOD MULTIPLICITETA LIČNOSTI

Mr Ruk Đurđina

REZIME

Multiplicitet ličnosti je zanimljiv fenomen, koji, razmotren iz određenog ugla, može da nas prinudi da na drugačiji način razmišljamo o ličnosti uopšte, a i o pojedinim psihopatološkim kategorijama. U tome može da se ogleda njegov značaj u budućnosti. U prošlosti je značaj multipliciteta ličnosti neosporan. Važne ličnosti u oblasti psihijatrije i psihopatologije su svoj rad i otkrića zasnovali upravo na proučavanju multipliciteta ličnosti. Spomenimo samo Charcota i njegove nalaze o hipnozi, P. Janeta sa pojmom podsvesnog, Freuda i njegovo utemeljenje nesvesnog, C. G. Junga sa otkrićem arhetipova i kolektivno nesvesnog.

Međutim, posle radova ovih i drugih istraživača pionira, interes za multiplicitet ličnosti kao da je nestao, ili je možda opala učestalost njegovog javljanja kao psihopatološke kategorije.

S obzirom da je u poslednjoj deceniji (ranija istraživanja nisu razmatrana), uočen porast radova iz ove oblasti, bilo je interesantno razmotriti koji je pravac razmišljanja zauzet i kako izgledaju zaključci „jedan vek posle“.

Za ovaj rad se zahvaljujem profesorima Ignjatu Ignjatoviću, koji je pokrenuo prikupljanje savremene literature, Peri Šipki koji mi je prikupljanjem rezimea pružio kompletnu osnovu za nalaženje radova iz ove oblasti.

Ključne reči: multiplicitet ličnosti, definicija, savremena istraživanja, rezultati

I Uvod u problem

Pojava dvostrukih, višestrukih, naizmeničnih, a jednom rečju multipliciranih ličnosti se u psihopatologiji i psihijatriji vezuje za raspad psihičkog jedinstva i uglavnom se podvodi pod pojam disocijativnih stanja i disocijacije i predstavlja „kultivisani“ oblik disocijativnih stanja koja se javljaju prvenstveno kod histerije i shizofrenije.

U psihijatriji se smatra da disocijacija može da se manifestuje u vrlo različitim oblicima, sa svim vrstama pokazatelja, izražavajući nesklad, neadekvatnost ideja, držanja i emocionalnog sadržaja izraženih u istom trenutku. Ovaj fenomen se može otkriti i po jednostavnim gestovima kao što su nabiranje obrva, osmeh, pogled ili rečenična intonacija, a može da obuhvati i kompleksnije oblike ponašanja, kada se ustanovi da su ovi oblici odvojeni od idejnog ili emocionalnog sadržaja koji prate.

U jednoj od vodećih definicija, koju je dao Eugen Bloiler (nemački pojam Spaltung, tj. rascep), kaže se da je disocijacija prvenstveno „nedostatak sintetičke integracije dinamičkih komponenti koje normalno stvaraju pojam vlastitog JA“, ili pak stanje u kome: „vlastito JA ne priznaje neke primordijalne komponente psihičke ličnosti“. Reč je dakle o procesu psihičke disolucije sa dislokacijom vlastitog JA, njegovim komponentama i njegovom samosvesti. Ovako definisana disocijacija zacelo predstavlja najfundamentalniji proces „mentalne alijenacije“ u tačnom značenju te reči, i prema tome i duboki psihopatološki fenomen.

Posle Blojlera, Sigmund Freud je upravo na primeru multiplicirane ličnosti empirijski dokazao i utemeljio postojanje nesvesnog i time odvojio ovaj fenomen od klasičnog psihijatrijskog tumačenja, odakle je zapravo potekao (slučaj Ane O., gde je prikazana dvostruka ličnost i histerični rascep). Kasnije su usledili prikazi drugih poznatih slučajeva iz ovog kruga, na kojima su temeljeni drugi važni pojmovi u psihoanalitičkoj teoriji (navešćemo samo slučaj „čovjek - vuk“, gde je definisan pojam identifikacije i „Slučaj Schreber“ kojim se došlo do pojma projekcije i tumačenja paranoidnosti). Ovde je važno napomenuti da su ispitivanja Freuda i njegovih neposrednih sledbenika (sa izuzetkom Paula Federna koji je radio sa slučajevima psihotičnih poremećaja) uglavnom odnosila na područje psihologije neuroza, što znači da je fenomen multiplicirane ličnosti proučavan samo iz jednog specifičnog ugla.

C.G. Jung, osnivač analitičke psihologije i disident Freudovog „prstena“, je ispitivanje dinamike nesvesnog takođe započeo na primerima multiplicirane ličnosti, ali je on radio sa psihotičnim i shizofrenim osobama sa evidentnim rascepom ličnosti, i time pokrio drugi važan ugao u ispitivanju ovog fenomena. Na taj način je čvrsto i nedvosmisleno povezao pojam multiplicirane ličnosti sa ispitivanjem nesvesnih procesa, s tim što je, za razliku od klasičnog psihoanalitičkog učenja, ostavio prostor za mišljenje da pojava multipliciteta ličnosti ne mora nužno predstavljati psihopatološki fenomen, nego da pojedinim svojim izrazima može biti primer normalnog funkcionisanja psihe. Ovakvi nalazi, može se reći, predstavljaju sponu sa savremenim ispitivanjima.

Danas postoje dva osnovna pristupa u ispitivanju multipliciteta ličnosti. Prvi su psihopatološke studije slučajeva i kliničke analize kod osoba koje ispoljavaju multiplicitet kao poremećaj, a drugi su eksperimentalne i eksplorativna ispitivanja uz pomoć psiholoških instrumenata, u kojima se proučava dinamika ovog fenomena kod osoba koje evidentno ispoljavaju dve ili više ličnosti, ali i kod ličnosti kod kojih takvo ponašanje nije evidentno.

II Pregled savremenih istraživanja multipliciteta ličnosti

Kratak pregled raspoložive literature, objavljene u poslednjih 10 godina pokazuje porast broja radova iz ove oblasti, što se povezuje sa porastom javljanja ovog fenomena u kliničkim i vankliničkim uslovima. Pri tome su zahvaćeni gotovo svi aspekti važni za rasvetljavanje multipliciteta: istorija bolesti, rani razvoj, klinička fenomenologija koja obuhvata psihološka, psihijatrijska i neurološka ispitivanja, zatim specifičnost opšteg psihološkog profila ličnosti, i na kraju struktura, dinamika i specifičnosti u organizaciji ličnosti kao što su: self - koncept, identitet, unutrašnja organizacija ličnosti, misaoni tok, inteligencija, imaginacija itd. Ove radove u celini odlikuje velika raznolikost i bogatstvo ideja ali i odsustvo jednoznačnog odgovora na mnoga pa i neka osnovna pitanja.

Što se tiče istorije slučaja multipliciranih ličnosti, koje su ispitivane u kliničkim uslovima, nalazi gotovo redovno pokazuju prisustvo seksualnog, a potom i fizičkog zlostavljanja ovih osoba u detinjstvu. U poslednjih nekoliko godina učestali su izveštaji o multipliciranoj ličnosti i usled zloupotrebe u ritualima i religioznim i drugim sektama. Uobičajena druga (ili alternativna) ličnost je: ličnost deteta, zatim ličnost različitog uzrasta, ličnost koja štiti i ličnost koja proganja.

Što se tiče kliničke fenomenologije multiple ličnosti, jedno od najobimnijih istraživanja su obavili D. Cours i saradnici 1988.g. Oni su u 50 slučajeva utvrdili da je etiologija multiple ličnosti čvrsto vezana za traumu iz detinjstva, dok su neurološke i elektroencefalografske abnormalnosti retke. Ispitivanje je izvršeno u skladu sa DSM III klasifikacijom mentalnih bolesti, korišćenjem psihijatrijskog intervjua, kliničke istorije,

EEG-a, neuroloških ispitivanja, MMPI testa ličnosti i testova inteligencije. Nekoliko godina kasnije, daljim rasvetljavanjem kliničke fenomenologije R. Putnam i saradnici (1991) su na osnovu 100 slučajeva utvrdili postojanje jednog kliničkog sindroma kod multiplicitiranih ličnosti, koji je karakterističan po jezgrov depresivnog i disocijativnog simptoma, i životnu istoriju sa značajnom traumom zlostavljanja u detinjstvu.

U daljim kliničkim istraživanjima ispitivane su specifičnosti psihološkog profila multiplicitirane ličnosti, tj. kliničke slike, i u ovoj oblasti je (kao i obično) mnogo toga nejasno, a ponekad i protivrečno. Prvi i osnovni zaključak, koji se može izneti na osnovu pregleda rezultata, jeste da se simptomi multiplicitirane ličnosti mogu povezati gotovo sa svim drugim poznatim psihološkim poremećajima. Npr. Benner i Joseline su 1984.g. dokazali da se multiplicitet ličnosti može posmatrati i kao granični, tj. bolderline poremećaj, jer su ispitivali ulogu podeljenosti, proces formiranja objekt - relacije i simptomatologiju ovog poremećaja. Nakon toga je usledila i grupa istraživanja u kojima se precizira način razdvajanja multipliciteta ličnosti od bolderline poremećaja. Na drugom kraju ove grupe istraživanja nalaze se radovi u kojima se razjašnjavaju nejasnoće u samim dijagnostičkim kategorijama koje se koriste u proceni ličnosti, i radovi u kojima se preispitaju razmišljanja pri proceni ovog fenomena.

Ispitivanje strukture i dinamike fenomena multipliciteta ličnosti izgleda da predstavlja najširu oblast ili je ona najinteresantnija za istraživače, s obzirom na to da je tu nađeno najviše radova od onih koji su bili na raspolaganju za pregled. Ovde se polazi od prikaza nastanka multipliciteta i tu je jedna od najuticajnijih hipoteza (Spiegel 1984.g.) o multiplicitetu kao post traumatskom stresnom poremećaju, kojom se tvrdi da se osobe disociraju spontano da bi zaštitile sebe od emocionalnog i fizičkog bola, i smatra da su oboleli izvršni subjekti za tretman hipnozom.

Ispitivanja u kojima se bave unutrašnjom organizacijom i self konceptom osoba sa multiplicitetom ličnosti obuhvataju uglavnom procenu ličnog identiteta, stepen unutrašnje koherencije i hijerarhijsku strukturu opisa sebe i druge ličnosti. Procena se vrši na taj način što se osoba zamoli da sama opiše svoje različite uloge, ili druge ličnosti, a podaci se zatim obrađuju faktorskom analizom. Ovako dobijeni rezultati su pokazali da druge ličnosti nisu ni kompleksnije ni jednostavnije od osnovne ličnosti. Silberman i saradnici su 1986.g. sličnim metodama ustanovili da ispoljavanje nekoliko diskretnih ličnosti, koje su međusobno, različite, ide redovno bez svesti jedne o drugoj.

U kliničkom tipu ispitivanja Putnam je 1990.g. utvrdio da druga ličnost ispoljava drugačije fiziološke razlike od domaće ili osnovne ličnosti, i da druga ili „alternativna” ličnost može da se izazove i kod osoba koje označavamo normalnim, u stanju hipnoze i duboke relaksacije. Važno je dodati da „alternativna” ličnost i tada pokazuje različita fiziološka stanja od osnovne, ali su te razlike drugačije od onih koje su nađene kod osoba kod kojih je multiplicitet ličnosti evidentiran kao poremećaj.

Proučavanje identiteta i organizacije selfa je nastavio Alpher 1992. godine. On je koristio sofisticirani strukturalno-interpersónalni sistem merenja zvani „strukturalna analiza socijalnog ponašanja”. Ovaj model je omogućio dobijanje dva važna podatka: procenu interpersonalnih zapažanja, koje je dala sama osoba o situacijama i osobama koje su pokretači zloupotrebe u detinjstvu, i introjekciju ili organizaciju selfa domaće i sekundarne ličnosti. Utvrđeno je da se domaća ličnost razlikuje po svom identitetu i organizaciji selfa od sekundarne ličnosti koja je zloupotrebljena. Domaća ličnost je bila svedok, prisustvovala je i obavila internalizaciju dinamike zloupotrebe, a sekundarna ličnost, s obzirom da je iskusila zloupotrebu, ne manifestuje takvu dinamiku.

Armstrong i Loewenstein su 1990. godine ispitali 14 osoba sa multiplicitetom ličnosti, Rorschach-ovim testom. Utvrdili su da protokoli pokazuju neobično mišljenje kod subjekata, koje ide zajedno sa psihološkom kompleksnošću i visokorazvijenim kapacitetom za samo opservaciju, tj. introspekciju. Suprotno klasičnoj konceptualizaciji ovih osoba, većina subjekata je imala profil ličnosti koji je u celini intelektualizirajući, opsesivan i introvertan, a ne histrioničan ili labilan.

Jungov doprinos proučavaju disocijacije je među prvima istakao R. Noll (Journal of Analytical Psychology, 1989). On smatra da je C.G. Jung ostao jedinstven u prepoznavanju toga da je „disocijabilnost” psihe fundamentalni proces koji se kreće duž kontinuuma od normalnog mentalnog funkcionisanja do abnormalnih stanja. Jung je disocijiranost prepoznao kao univerzalnu i neophodnu psihičku aktivnost za razvoj ličnosti kroz diferencijaciju funkcija. Kada je kohezija svesnosti uništena ekstremnom traumom u detinjstvu, kao što je to učinjeno u razvoju osoba sa multiplicitetom ličnosti, ova prirodna diferencijacija funkcija je pojačana i disocijativna razdvojenost između autonomnih snaga u psihi postaje ekstremnija. Ta razdvojenost uvećava autonomiju ovih „komada psihe” ili „odlomljenih psiha” od ego svesnosti, i otkriva njihovo arhetipsko jezgro. Tada se razvijaju u fenomen „alternativne ličnosti” u jednoj osobi. Poređenjem glavnih načela teorije kompleksa sa novijim istraživanjima na multipliciranoj ličnosti, pokazano je da su suštinske karakteristike Jungovih autonomnih kompleksa saglasne sa fenomenologijom alternativne ličnosti ili „stanjima ličnosti” kod ovog poremećaja, a sve to pojačava važnost Jungove teorije kompleksa za današnje razumevanje multiplicirane ličnosti. Istraživanja ove vrste, zbog aktuelnosti teme i radikalnosti pristupa ispitivanja u vezi sa multiplicitetom ličnosti, povratno su važna za dokazivanje značenja disocijacije u teoriji kompleksa, a obezbeđuju i jedan jedinstveni klinički primer arhetipske osnove psihe.

Najradikalniji stav u okviru ispitivanja strukture i dinamike ipak je izneo Richeport 1992. godine. On smatra da se u kliničkoj praksi može potvrditi stav Milтона Erickson, koji kaže da multiplicirana ličnost nije nužno patološko stanje, nego predstavlja potencijalne i realno moguće resurse ličnosti, i da taj stav može i treba da predstavlja osnovu za dalja istraživanja u ovoj oblasti.

Na kraju se može posebno izdvojiti jedna grupa radova čija se specifičnost ogleda u tome da se odnose na istraživanja sa različitim skalama disocijacije, i istraživanja u kojima se konstruišu takve skale, što je, u svakom slučaju, usko vezano za problem multipliciteta ličnosti. Disocijacija se ovde uobičajeno definiše kao manjak normalne integracije misli, osećanja i iskustva u jedinstvo svesti i memorije, i sudeći po rezultatima izgleda da se od određenog stepena dešava i u normalnoj osobi, a gotovo je redovne kod osoba sa teškim mentalnim oboljenjima.

U vezi sa svim ovim istraživanjima zajedno, može se reći da je najveći broj raden sa ispitanicima kod kojih se multiplicitet ličnosti javio kao poremećaj, tj. kao problematični obrazac ponašanja zbog koga je osoba morala biti i hospitalizovana. Pri tome je multiplicitet ličnosti bez izuzetka povezivan sa traumom iz detinjstva u vidu seksualnog ili fizičkog zlostavljanja, tako da se stiče utisak da rana trauma, kao faktor u proučavanju ovog fenomena, mora biti postavljena ispred procesa disocijacije. S druge strane, postoje istraživanja koja pokazuju da se i kod normalnih subjekata, u stanju duboke rrelaksacije ili hipnoze, može isprovocirati druga ličnost, pri čemu ne postoje izveštaji o snažnoj traumatičnosti osoba u detinjstvu. Ta istraživanja svedoče da rana trauma ne mora da se uzme u obzir prilikom ispitivanja normalnih subjekata, tako da disocijabilnost psihe zauzima polaznu tačku u tumačenju multipliciteta ličnosti u ovim slučajevima. Ako se dalje sledi takva nit razmišljanja, može se pretpostaviti kako trauma ima ulogu da pretvori multiplicitet u

poremećaj, ili kako kaže R. Noll: „da pojača prirodnu diferencijaciju funkcija tako da disocijativna razdvojenost između autonomnih snaga u psihi postaje ekstremnija.” (1989.s.265).

Što se tiče osobina i sklopa ličnosti normalnih osoba, kod kojih je isprovocirana druga ličnost, ustanovljen je visok stepen sposobnosti za introspekciju, tako da je postavljena dodatna pretpostavka da okrenutost vlastitim psihičkim zbivanjima i sposobnost da se ona prate, može biti od pomoći u tumačenju fenomena multipliciteta ličnosti.

LITERATURA

Akhtar S. (1984). The Syndrome of Identity Diffusion. *American Journal of Psychiatry* 141: 1381-1385.

Alpher V. (1992). Introject and Identity - Structural - Interpersonal Analysis and Psychological Assessment of Multiple Personality Disorder. *Journal of Personality Assessment* 58 (2): 347-367

Armstrong J. (1991). The Psychological Organization of Multiple Personality Disordered Patients as Revealed in Psychological Testing: *Psychiatric Clinics of North America* 14 (3): 533-546.

Armstrong. J. Loewenstein R. (1990). Characteristics of Patients With Multiple Personality and Dissociative Disorders on Psychological Testing: *Journal of Nervous and Mental Disease* 178 (7): 448-454

Barz H. (1984). Significance of Basic Concepts in Depth Psychology for Psychosomatics: *Schweiz Med. Wochenschrift* 114 (49): 1810-1813.

Benner D. Joscelyne B. (1984). Multiple personality as a Borderline Disorder: *Journal of Nervous and Mental Disease* 172 (2): 98-104.

Benson D. (1986). Interictal Behavior Disorders in Epilepsy: *Psychiatric Clinics of North America* 9 (2): 283-292.

Bernstein E. Putnam F. (1986). Development, Reliability and Validity of a Dissociation Scale: *Journal of Nervous and Mental Disease* 174 (12):727-735

Bliss E. (1984). A Symptom Profile of Patients With Multiple Personalities Including MMPI Results: *Journal of Nervous and Mental Disease* 172 (4): 197-202

Bliss E. (1984). Hysteria and Hypnosis: *Journal of Nervous and Mental Disease* 172 (4): 203-206.

Braude S.E. (1991). *First Person Plural*. London, New York: Routledge

Braun B. (1984). Towards a Theory of Multiple Personality and Other Dissociative Phenomena: *Psychiatric Clinics of North America* 7 (1): 171-193.

Buchanan D. Taylor O. Jane A. (1986). Jungian Typology of Professional Psychodramatists: Myers- Briggs Type Indicator Analysis of Certified Psychodramatists: *Psychological Reports* 58 (2): 391-400.

Cann D. Donderi D. (1986). Jungian Personality Typology and the Recall of Everyday and Archetypal Dreams: *Journal of Personal and Social Psychology* 50 (5): 1021-1030.

Carlson E. Putnam F. Ross C. Torem M. Coons P. Dill D. Loewenstein R. Braun B. (1993). Validity of the Dissociative Experiences Scale in Screening for Multiple Personality Disorder - A Multicenter Study: *American Journal of Psychiatry* 150 (7): 1030-1036.

Carlson J. (1985). Recent Assessment of the Myers - Briggs Type Indicator: *Journal of Personal Assessment* 49 (4): 356-365.

Clary W. Burstin K. Carpenter J. (1984). Multiple Personality and Borderline Personality Disorder: *Psychiatric Clinics of North America* 7 (1): 89-99.

Coons P. Bowman E. Milstein V. (1988). Multiple Personality Disorder. A Clinical Investigation of 50 cases: *Journal of Nervous and Mental Disease* 176 (9): 519-527.

Coons P. Fine C. (1990). Accuracy of the MMPI in Identifying Multiple Personality Disorder: *Psychology Rep.* 66 (1): 831-834.

Coons P. Milstein V. (1986). Psychosexual Disturbances in Multiple Personality Characteristics, Etiology, and Treatment: *Journal of Clinical Psychiatry* 47 (3): 106-110.

Coons P. Sterne O. Artur L. (1986). Initial and Follow-up Psychological Testing on a group of Patients With Multiple Personality Disorder: *Psychological Reports* 58 (1): 43-49.

Damgard J. Van Benschoten O. Susan F. Joen O. (1985). An Updated Bibliography of Literature Pertaining to Multiple Personality: *Psychological Reports* 57 (1): 131-137.

de bonis M. Charlot V. Hardy P. Feline A. (1988). Personal Identity and Multiple Personality. Paris: *Ann. Med. Psychology* 146 (7): 593-607.

Dell P. (1988). Professional Skepticism About Multiple Personality: *Journal of Mental and Nervous Disease* 176 (9): 528-531.

Dick B. Nelson R. Aine C. (1987).: *Journal of Behavior Therapy and Exp. Psychiatry* 18 (3): 229-239.

Dunn E. (1992). Multiple Personality Disorder - A New Challenge for Psychology: *Professional Psychology - Research and Practice* 23 (1): 18-23.

Dunn G. Paolo A. Ryan J. Vanfleet J. (1993). Dissociative Symptoms in a Substance Abuse Population: *American Journal of Psychiatry* 150 (7): 1043-47.

Erskine C. Westerman G. Grandy T. (1986). Personality Styles of First - Year Dental Students: *Journal of Dental Education* 50 (4): 221-224.

Franklin J. (1990). The Diagnosis of Multiple Personality Disorder Based on Subtle Dissociative Signs: *Journal of Nervous and Mental Disease* 178 (1): 171-176. 4-14.

Spisak literature obuhvata ukupno 112 jedinica.

Đurđina Ruk

SOME ASPECTS OF PSYCHOLOGICAL ORGANIZATIONS OF MULTIPLICITY OF PERSONALITY

Summary

Multiplicity of personality is an interesting phenomena, which discussed from certain angle, can force us to think differently about personality in general and about some categories of psychopathology. It can reflect its importance in future. In past, the importance of multiplicity of personality is indisputable. Great important figures in field of psychiatry and psychopathology based their work and inventions exactly on studying of multiplicity of personality. Let us mention just the cases of hysterical dissociation of personality by Charcot, P. Janet with concept of subconsciousness and his findings about hypnosis, Freud and his foundation of unconsciousness, C.G. Jung's discovering of archetypes and collective unconsciousness.

But, after the works of this „pioneers“ the interest for this phenomenon either disappeared or perhaps fell out a frequency of its appearance as psychopathological category.

Whereas in last decade (earlier researches didn't take into consideration) one notice increase of works in this area, it was interesting to examine which direction of thinking is taken, and what are results look like „the century after“.

For this work I thank to prof. I. Ignjatovic, who began the collection of contemporary literature, and to prof. P. Sipka, who gave me complete base for finding the works from this area with his collecting of summaries.

UDK: 1 Fihte

FICHTEOV POJAM I TERMIN: „DELORADNJA” (TATHANDLUNG)

Dr Miloš Todorović

SAŽETAK

Stranaice koje slede imaju za svoju temu temeljni pojam Fichteove filozofije: **Tathandlung**. Na njima se taj pojam tumači najpre u onim svojim oblicima u kojima se on pojavljuje i misli u prvim projektima i formulacijama **Učenja o znanosti**. Potom se navode razlozi koji pokazuju da reč '**deloradnja**' u većoj meri i adekvatnije prenosi semantičko polje tog Fichteovog pojma od izraza koji je danas kod nas najčešće u opticaju: **delotvorna radnja**. Na kraju se ističu osnovne komponente te Fichteove misli, u čijem kontekstu se posebno analizira njena refleksivnost, sfere njenog rasprostranja i različite mogućnosti njene recepcije, dakle, uticaj refleksivnosti apsolutnog Ja u Fichteovom učenju na filozofiju koja dolazi posle njega.

Ključne reči: deloradnja, Ja, refleksija, inteligencija, samosvest.

Filozofija novog veka doživljava svoj vrhunac u učenjima klasičnog nemačkog idealizma, u čijim će okvirima filozofija **Johanna Gottlieba FICHTEA** predstavljati ekstremni oblik njene generalne subjektivističke orijentacije i centriranosti bića u celini na čovekovo Ja. Isto tako, Fichte zasigurno spada u najuži krug onih mislilaca za koje vredi Schellingova reč: „Ako hoćemo da poštujemo nekog filozofa, onda moramo da ga shvatimo tamo gde on još nije dospao do posledica, u njegovoj osnovnoj misli... Istinska misao jednog filozofa je upravo njegova osnovna misao, ona od koje on polazi”¹. Jednu takvu osnovnu misao, naime, poseduje i Fichteov filozofski sistem - misao koju izražava njegov pojam: **deloradnja** (Tathandlung). Od nje on polazi, ona je temelj svih njegovih izvođenja, ona stoji u osnovi čak i apsolutnog Ja, ali i svim empirijskim Ja koji na onome apsolutu participiraju; ona je, takođe, i vrhovni predmet najviše moći čovekovog sezanja i dokučivanja - intelektualnog zora, moći kojom jedino filozof može, pa i on tek pokatkad, da se vine do onoga što čini apsolutni špic Fichteovog filozofskog sistema, do temelja sveta i svega postojećeg.

Naravno, jedva da bi nešto više od samo slabo obavezujuće preuzetosti bilo htenje da se u par reči raspravi i rastumači značenje i smisao tog pojma. U jednoj određenoj meri bi, međutim, možda moglo da se pokuša najpre samo sa jednim sasvim letimičnim prikazom prvih početaka Fichteove upotrebe tog termina, kao i sa preliminarnim upoznavanjem osnovnih dimenzija njegovog značenja. U tom slučaju bi se, možda ne ni na poslednjem mestu, javila potreba i za utvrđivanjem onog prevodilačkog termina Fichteove reči, koji bi u najvećoj meri preneo i semantičko polje njome nazvanog pojma.

¹ SCHELLING, Friedrich W. J.: PHILOSOPHIE DER OFFENBARUNG, 6. Ergänz. Bd., str. 60.

Zapravo, početak Fichteovog izlaganja vlastitog, originalnog filozofskog učenja nalazimo u njegovoj **RECENZIJU AENESIDEMUSA**², koju je sastavio na prelazu 1793/94 godine. U njemu se izraz **deloradnja** javlja na jednom jedinom mestu. Ipak, tu ne samo da se jasno ocrtava obris značenja koje taj pojam na sebi treba da nosi, nego je to mesto indikativno i informativno i u pogledu na razloge, pa i motive, koji su vodili Fichtea u stvaranju njegovog termina - jedne do tada u nemačkom jeziku nepostojeće složenice.

Tematski posmatrano, RECENZIJA predstavlja jednu njegovu raspravu sa skeptičkim argumentima koje Gottlob Ernst SCHULZE koristi kao prigovore upućene kritičkim stavovima „Elementarne filozofije” **Karla leonharda REINHOLDA**, ali i sa stavovima same kritičke filozofije. Reinhold je, opet, svoju ulogu u svetu filozofije video u nastavljanju **KANTOVE** kritičke filozofije transcendentalnog idealizma, i to je pokušao da provede na taj način što je nju prikazao kao jedinstveni sistem utemeljen na jednom jedinom stavu - onome koji je nazvao „stavom svesti”. Vagajući snagu argumenata, koji su dolazili sa jedne i sa druge strane, Fichte je postepeno osvajao tlo za postavljanje vlastitog filozofskog sistema.

On, najpre, prihvata ideju o neophodnosti sistematskog karaktera filozofije, ali zaoštava taj zahtev utoliko što smatra da sveutemeljujući stav u njoj, kao apsolutno prvo načelo, treba da bude takav 'osnovni stav' koji će da utemeljuje celokupnu filozofiju, a ne samo npr. njen teorijski deo. Usled toga on ne treba da počiva samo na nekome „formalnom”, „logičkom”, već i na „realnom osnovu”, dakle, na stavu koji će ne svojom formalnom i logičkom valjanošću, koja određuje samo formu, već svojom realnom valjanošću da utemeljuje bit onoga na njemu utemeljenom u njegovom bitku - ona treba da odredi egzistenciju, postojanje onoga što je na njemu utemeljeno. No, budući da je jedna od nosećih pretpostavki Fichteovog učenja - pretpostavki koja stoji u osnovi čitavog nemačkog idealizma - uverenje da je sve što postoji, sve što na bilo koji način jest, da je biće u celini utemeljeno na duševnosti (Gemut), inteligenciji, svesti i samosvesti, da je ono jedino što postoji zapravo Ja koje je u svojoj biti inteligencija, onda je razumljivo da, po njemu, odatle i sledi da „stav logičkog osnova”, ukoliko je duševnost **puka inteligencija**, postaje realni osnov³.

Kako ne udovoljava tom zahtevu, Fichte zaključuje da Reinholdov stav svesti ne može da bude najviše, apsolutno prvo načelo celokupne filozofije. Stav svesti, naime, glasi: 'U svesti se predstava subjektom razlikuje od subjekta i objekta, i odnosi prema njima'. Ni tri pojma koja taj stav izriču, kao ni ono što je njima mišljeno, ne pripadaju redu apsoluta. **Predstava**, tako, „nije najviši pojam svih radnji koje se misle u našoj duševnosti”⁴. Radi toga, niti predstava može da uđe u sadržaj **apsolutno** prvog načela, niti ono predstavljeno može da uđe u red apsoluta tj. ono što je apsolutno ne može da bude predstavljeno, zato što ono uopšte nije predstavljivo. U zaključku svog prvog narednog, kratkog spisa O POJMU UČENJA O ZNANOSTI stoji: „Predstavljano je najviša i apsolutno-prva radnja filozofa kao takvog; apsolutno-prva radnja čovekovog duha bi, zasigurno, mogla da bude i neka druga”⁵, kao što, po Fichteu, ona to i jeste. Sa druge strane, **razlikovanje i odnošenje**,

² **FICHTE**, Johann Gottlieb: „RECENSION DES AENESIDEMUS oder über die Fundamente der vom Herrn Prof. Reinhold in Jena gelieferten Elementarphilosophie”; **Fichtes Sämmtliche Werke**, Hrsg. von I. H. Fichte, Erste Abteilung. Zur theoretischen Philosophie. Erster Band. Leipzig 1845-6, Str. 1 - 25. Ukoliko nije drugačije napomenuto, navodi se odnose na to izdanje.

³ Ibid., str. 16.

⁴ Ibid., str. 9.

⁵ **FICHTE**, Johann Gottlieb: ÜBER DEN BEGRIFF DER WISSENSCHAFTSLEHRE oder der sogenannten Philosophie, ibid., (str. 27-81), str. 80.

doduše, jesu radnje koje su uslov mogućnosti 'provođenja jedne predstave', ali se ipak ni među njima još uvek ne nalazi ona najviša radnja, tako da ni one ne mogu da uđu u sadržaj apsolutno **prvog** načela. Budući da traga za 'realnim osnovom', Fichte mora da otkrije radnju koja je ontološki prius, onu koja obelodanjuje bitak apsoluta.

Put do tog otkrića - a rezultat tog traganja će doista da predstavlja Fichteovo originalno 'otkriće', koje će umnogome doista i da trasira put njime započinjućem genuinon „klasičnom nemačkom idealizmu” - vodi preko pitanja: Koja radnja (duševnosti) je najviša radnja? Ta radnja bi, dakako, istovremeno trebalo da bude i traženi realni osnov, a stav koji bi izricao njenu bit bi bio apsolutno prvo načelo celokupne filozofije. Ekstravagantnim načinom, do svog otkrića, koje u tok povesti filozofije povlači duboki rez i iza sebe doista ostavlja jaz koji ga deli od prethodnih učenja, Fichte dolazi na taj način što objedinjuje tri sasvim klasična, tradicionalna metafizička poteza. Oni bi u najkraćem mogli da se opišu na sledeći način:

1) Najpre, to je radnja apsoluta, apsolutna radnja; štaviše, i sam apsolut se primarno misli kao radnja. Kao takva tj. apsolutna radnja, ona označava razrešenost, oslobođenost od odnosa sa bilo čime drugim što nije ona sama. Dakle, najviša radnja je radnja apsoluta bez bilo čega drugog osim nje same: naprosto sama apsolutna radnja.

Apsolut, pak, fichte naziva **Ja, apsolutno Ja**, koje je za njega inteligencija. Najviša radnja, međutim, nije direktno i neposredno uzeto inteligirenje kao takvo apsolutnog Ja kao inteligencije, ona to nije ni onda kada se ono posmatra u celini, već označava momenat delatnosti tog inteligiranja, naime, ono samo ukoliko je radnja, ili ono na njemu što jeste radnja inteligiranja: ona 'strana' inteligiranja kao autentične delatnosti apsoluta, onaj njegov momenat koji označava samu radnju i samo nju.

2) Samorazumljiva je pretpostavka Fichteovog filozofiranja, koja ponovo stoji u potpunom skladu sa tradicionalnim učenjima da se svaka delatnost inteligencije odvija po modelu S - P relacije. Svaka radnja (pa i duševnosti tj. inteligencije) nužno stoji u odnosu prema svom predmetu. Predmet apsolutno prve radnje sada ne može da bude nešto što joj je dato - jer tada ona ne bi bila ono prvo, prva radnja (a ni apsolutna), ali ne može da bude ni takvo njeno vlastito delo koje bi se razlikovalo od nje - jer tada ona u strogom smislu ne bi bila **apsolutna!** Njen predmet, dakle, može jedino da bude ono njeno delo, u smislu njenog proizvoda, onoga urađenog te radnje, koje je ona sama. I sama ta radnja i njeno delo jest jedno te isto - ta apsolutna radnja sama, samo jedanput uzeta kao radnja a drugi put kao njeno delo. Apsolutna, apsolutno prva radnja je, dakle, jedno proizvođenje kod koga je ono proizvedeno tog proizvođenja opet to proizvođenje samo. Tu imamo Dva (od) jednog - i Jedno ta dva.

3) I konačno, reč je o realnom osnovu svega postojećeg, temelju bića u celini. Fichte ne narušava tradicionalne okvire kada taj apsolutni temelj - apsolut kao temelj - misli kao bitak najvišeg bića i bića u celini. Apsolutna radnja, stoga, izražava bitak apsoluta, ili apsolut kao bitak, i naziva ga 'positio', „stavljanje”. Apsolutna radnja je stavljanje, pa je, u skladu sa onim što je gore rečeno, stavljenost onoga tim stavljanjem stavljenog, zapravo, to stavljanje samo.

Radnja apsolutnog Ja kao inteligencije, ono što je ontološki primarno na njenom inteligiranju je, dakle, stavljanje, i ono je realni osnov, temelj i bitak svega bivstvjućeg. Nesumnjivo, to je inteligiranje apsolutnog Ja, ali ne ono inteligibilno, kognitivno, (samo-) svesno na njemu **kao takvo**, nego ono delatno, procesualno, aktualno na njemu, što i čini ontološki prius Fichteovog sistema.

Time je, međutim, provedena i realizovana ideja o **primatu onoga praktičkog pred teorijskim**, ideja koja je utemeljena u Kantovoj filozofiji. Kada je Kant, naime, utvrdio da „u povezanosti čistog spekulativnog sa čistim praktičkim umom u jednom saznanju ovaj poslednji ima **primat**, pretpostavivši, naime, da ta povezanost nije **slučajna** i proizvoljna, nego je a priori utemeljena na samom umu, pa time i **nužna**“⁶, i kada je precizno odredio ključni pojam u tome: „pod primatom između dve ili više umom povezanih stvari ja razumeim prednost jedne od njih da bude odredbeni razlog-osnov povezanosti sa svima ostalim“⁷, onda tu, dakako, najpre treba imati u vidu da značenje te ideje, njenog centralnog pojma, kao i svih ostalih pojmova upotrebljenih u njoj, moraju da se razumeju i misle u kontekstu generalnih teza Kantove transcendentale filozofije. No, ako tu ideju, koju je Fichte realizovao, Kant uistinu i jeste zasnovao, onda ideja o jedinstvu uma u svim svojim oblicima delatnosti kod Kanta, čini se, ipak dobrim delom ostaje samo na njegovoj proklamaciji i pokušajima njenog ostvarenja, dok ideja o jedinstvenoj sistematskoj povezanosti celokupne filozofije, utemeljivanjem svih njenih stavova u jedno vrhovno načelo, te mogućnost - i nužnost - njihovih izvođenja iz njega, nije bila Kantova pretenzija, štaviše, za njega to nije ni bio zahtev same stvari (već u njegovoj teorijskoj filozofiji fichte konstatuje hijatus između izvorne transcendentale apercepcije i sistema kategorija). Fichte, međutim, i te dve ideje shvata imperativnim, pa svojim učenjem preduzima i njihovo ostvarenje. (O filozofsko-povесnim aspektima tih razlika između dva filozofa ovde, svakako, nije moguće govoriti.)

'Odredbeni razlog-osnov', koji kod Fichtea treba da označava apsolutni primat, postaje za njega, dakako, 'realni osnov i temelj', ontološki prius, bitak bića u celini, i on treba da bude izražen u 'apsolutno-prvom, naprosto neuslovljenom načelu (osnovnom stavu) svega čovekovog saznanja'. A on je ono par excellence praktičko: on je **radnja**, i to jedna osobita radnja - **deloradnja**. Iz tog početnog perioda Fichteovog stvaralaštva, jednu bogatu i snažnu, očigledno mukotrpno brušenu formulaciju tog njegovog centralnog pojma, koja je i karakteristična za određivanje tog pojma u toj fazi njegovog filozofiranja, nalazimo u prvoj formi njegovog **Učenja o znanosti**, onoj iz 1794. godine, gde on kaže: „Dakle, stavljanje toga Ja sobom samim je njegova čista delatnost. - **Ja stavlja samog sebe**, i ono **jest** tim pukim stavljanjem sobom samim; i obrnuto, **Ja jeste**, i **stavlja** svoj bitak svojim pukim bitkom. - Ono je istodobno ono što vrši radnju i produkt te radnje, ono delatno i ono što se tom delatnošću proizvede; radnja i delo su jedno i isto, pa stoga je to: **Ja jesam** izraz jedne deloradnje, ali takođe i jedino-mogućne, kako i mora da se oda iz celokupnog Učenja o znanosti. **FICHTE**, Johann, Gottlieb: GRUNDLAGE DER GESAMMTEN WISSENSCHAFTSLEHRE, ibid. (str. 83 - 328), str. 96.“⁸

Bitak je stavljanje, radnja, proces, akcija (to je osnov - njegova posledica je da se bitak pokazuje u onome 'treba-da', a ne u onome 'šta-jest', ali to je problem za drugu priliku). Ta radnja je apsolutna, nju Fichte naziva deloradnja i kod nje su „radnja i //njenom// delo jedno te isto“; ta radnja jeste proizvođenje, ali ne bilo čega što bi bilo izvan nje, ono ima svoje proizvedeno, ali to je ponovo ta radnja sama. Proizvedeno proizvođenje deloradnje kao apsolutne radnje, dakle, nije nikakvo biće u smislu nekoga **ens, res** ili **stvari**, ničega stvarovitog, supstancijalnog; čak i samu radnju ne treba misliti ni tako kao da poseduje neki

⁶ KANT, Immanuel: KRITIK DER PRAKTISCHEN VERNUNFT, A 218-9.

⁷ Ibid., A 215.

⁸ FICHTE, Johann, Gottlieb: GRUNDLAGE DER GESAMMTEN WISSENSCHAFTSLEHRE, ibid. (str. 83-328), str 96.

supstrat, nekoga vršioca radnje, niti nju samu treba misliti poput neke supstance. U tom smislu se i govori o desupstancijalizaciji apsoluta u Fichteovoj filozofiji. I tu nam, sada, za razumevanje te misli, koju jenski mislilac kao prvi uvodi u filozofsko mišljenje, ali i za shvatanje njegovog terminološkog rešenja za svoju novu misao, dolazi u pomoć ono jedino mesto u **RECENZIJ**I gde se ona javlja: „Mi, svakako, moramo da imamo jedno realno, a ne samo formalno načelo, ali ono ne mora da izražava baš neku **činjenicu** - ono može da izražava takođe i jednu **deloradnju**, ako je dopušteno da se odvažimo na jednu tvrnju koja se na ovom mestu ne može ni objasniti ni dokazati”⁹.

U vezi sa traženim 'realnim osnovom i načelom' koje treba da stoji na vrhu celokupne filozofije, Fichte na navedenom mestu konfrontira dva termina: činjenicu i deloradnju, i u svom rešenju se opredeljuje za ovo drugo. Nije bez uloge i doslovno značenje tih termina. Nemačka reč za 'činjenicu' (**Tatsache**) je složenica, koja doslovno i shodno gramatičkim regulama označava 'stvar dela', stvar koja postoji kao rezultat neke delatnosti u smislu njenog dela, onoga njome učinjenog. U potpunoj analogiji sa tom, i u svakodnevnom govoru veoma često upotrebljavanom rečju, Fichte jednom verbalnom akrobatikom spaja izraze **Tat** (= delo) i **Handlung** (= radnja) i na taj način stvara jednu do tada nepostojeću reč: **Tathandlung**, koja treba da izražava u jednom ona dva koja su u gornjim navodima i izrekom dovedeni u ekvilibrijum. Još na verbalnoj ravni, dakle, Fichteov termin znači i označava onu radnju koja je delo, i delo koje je opet radnja, delovanje. I jedino to može, po Fichteu, da budi realni osnov koji će svoj izraz da nađu u najvišem načelu. A kako to izraziti?

Izgleda da se produžava mogućnost da se za taj Fichteov pojam, na našem jeziku u filozofskom životu, ustali izraz **delotvorna radnja**. Njega je u prevodu Fichteovog prvog **Učenja o znanosti** ponudio prevodilac **Viktor SONNENFELD**, a **Milan KANGERGA** ga je prihvatio i kao redaktor tog izdanja¹⁰ ali i kao autor tekstova o Fichteovom učenju; u nekim kasnijim prevodima se jednostavno preuzima to rešenje¹¹, pa u filozofskoj javnosti on nastavlja da se, gotovo sa samorazumljivom izvesnošću, možda već i samo po inerciji, i dalje koristi. Radi toga bi valjalo da se iznova pretresu značenja koja on u sebi sadrži. U njemu je reč 'radnja', koja je izvan svake sumnje reč koja u potpunosti, i bolje od svake druge reči, pogađa pravi smisao pridodat atributu 'delotvoran'. On bi trebalo da specifikuje tu radnju u tom smislu, da je to ona **radnja koja tvori**, stvara, proizvodi neko **delo**, i sugeriše da je to takvo delo koje se, proizvedeno tom radnjom, izlučuje iz nje, te dalje postoji izvan nje. On tvrdi upravo **različnost** radnje i njenog dela, ili, u najmanju ruku, on ne ističe njihov identitet. Na taj način izraz 'delotvorna radnja', u svom značenju, ispušta istinski specifikum Fichteove misli, pa čak i upućuje napor za njenim razumevanjem u pravcu suprotnom od stvari koju bi trebalo da imenuje. I doista, gotovo svaka radnja i jeste delotvorna; gotovo svaka od njih (čak i ona neuspešna, samo privativnim načinom) rezultira nekim delom - bilo ono teorijsko, praktičko, estetsko, fizičko itd.

⁹ O. c., str. 8. Up. sa tim reči kojima Fichte nekoliko meseci iza toga započinje navedeno **Učenje o znanosti** (1794), njegov § 1.: „Treba da **potražimo** apsolutno-prvo, naprosto neuslovljeno načelo sveg čovekovog znanja. **Dokazati** ili **odrediti** ono se ne da, ako treba da bude apsolutno-prvo načelo./ Ono treba da izražava onu **deloradnju**...”(O.c.str. 91).

¹⁰ **FICHTE**, Johann Gottlieb: **OSNOVA CJELOKUPNE NAUKE O ZNANOSTI** (1794), Zagreb, 1974.

¹¹ **V. FIHTE**, Johan Gotlib: **UČENJE O NAUCI**, Beograd, 1976, prevod: **Danilo BASTA**. U momentu kada se termin u tekstu prvi put javlja, prevodilac u formi napomene jednostavno konstatuje: „Pravo govoreći, Fichteova kovanica „Tathandlung”, kao temeljni pojam njegove filozofije, ne može se na odgovarajući način prevesti na naš jezik. Ovdje je prevodimo izrazom „delotvorna radnja”, prihvatajući tako prevod Viktora Sonnenfelda (vidi **Osnova cjelokupne nauke o znanosti**, „Naprijed”, Zagreb, 1974.) odn. redaktora prof. Milana Kangrge” (str. 141*).

Premda prihvata termin 'delotvorna radnja' kao prevod Fichteovog pojma, M. Kangrga je svestan i nedovoljnosti takvog rešenja i teškoća koje nastaju pri tom prevođenju: „Fichte stvara osnovno određenje svoje filozofije sa svojom kovanicom: **Tathand'ung**, što bi se doslovno moglo prevesti sa: učinjena radnja, ali to nije adekvatno onome što Fichte time želi reći. Zapravo je riječ o **procesu** ili samo-djelatnom = samo-svjesnom događanju, a ne o gotovoj ili izvršenoj (dakle učinjenoj) radnji, pa bi primjerenije bilo: **odjelotvorivanje kao samoproduciranje**.”¹² Međutim, ni za Kangrgine predloge za prevod ne može da se kaže da su potpuno adekvatni i najprecizniji. Veliko je pitanje da li je „učinjena radnja” **doslovan prevod** Fichteove kovanice: „Tathandlung”, a izvan svakog pitanja je da „odjelotvorivanje” nije **smisaoni prenos** njome označene Fichteove misli, zato što ona sugeriše da nešto postaje delo, da se pretvara, preobražava u delo, a Fichteova intencija je da je radnja, i onda kada je svoje vlastito delo - ponovo radnja, i to ta ista radnja, ista produkcija i delatnost.

Kakve mogućnosti u traganju za adekvatnijim prevodom onda još preostaju? Čini se da ih ima četiri:

1. Potraga u vlastitom jeziku, za onom reči koja sadrži adekvatan **smisao**, ne može da donese rezultat, jer je (a) misao koju treba preneti originalno Fichteovo otkriće, misao koja do njega nije bila ni mišljena ni imenovana, ni u njegovom niti u bilo kojem drugom jeziku; (b) reč koju koristi Fichte je njegova vlastita tvorevina, tako da ne postoji ni njen ekvivalent u bilo kojem od jezika;

2. Veoma je teško doći i do **deskriptivnog** prevoda koji bi bio uspešan a ujedno i dovoljno kratak da bi mogao da ponese status tehničkog termina; to dobro potvrđuje upravo primer pokušaja sa 'delotvornom radnjom';

3. Prosto **preuzimanje** termina sa izvornog jezika, što se u filozofiji dovoljno često i činilo, pogotovu kod temeljnih pojmova, ne bi ništa pridodelo razumevanju izvorne Fichteove misli, a u svakom drugom pogledu bi nosilo samo nedostatke u sebi;

4. Jedino što preostaje je, dakle, stvarno i u što je moguće većoj meri **doslovan prevod**, što u ovom slučaju znači da se naspram novostvorene nemačke reči - u nedostatku ekvivalenta - stvori isto tako nova složenica kao njen doslovan prevod. Naravno, usled nužnih razlika koje postoje između bilo koja dva jezika, kao i usled prirode i biti jezika kao takvog, takav direktan prenos na verbalnoj razini još nikako ne garantuje i tome odgovarajuće prenošenje smisla. Ali u nedostatku zbilja postojećeg adekvatnog rešenja, ali i usled svetopovesne novine i pojma i termina koji treba prevesti, može biti da bi takav postupak mogao najviše da pomogne i za razumevanje misli o kojoj je reč, pa i tako što bi on u sebi sadržavao i ono što je pozitivno prisutno u izvorniku, ali i veliki deo otvorenih problema u njemu, nedorečenih ili nerešenih stvari.

Izraz za deloradnju, koji se javlja u prvim formulacijama Fichteovog UČENJA O ZNANOSTI, je ono **Ja jesam** ili *Ja naprosto stavlja samog sebe*. Izvorno posmatrano, to Ja je:

a) **Inteligencija - Ja** je **ratio**, inteligencija ili znanje; odnos tj. odnošenje između subjekta i objekta, kao ono što je primarno u njemu, je **saznavajući** kognitivni odnos. Budući da je apsolutno Ja izraz za delovanje kao takvu apsolutnu radnju, koja je ujedno proizvođenje i proizvod tog proizvođenja, to za apsolutno Ja kao inteligenciju važi kako to da je **isto Ja koje zna i Ja koje je tim znanjem znano**, tako i to da je **isto ono znati tog znanja i ono znano u njemu**, ukoliko između ta dva stava, osim razlike u aspektu, i postoji

¹² KANGRGA, Milan: ETIKA ILI REVOLUCIJA, Beograd 1983., str. 206.

bilo kakva druga razlika. A ako je u apsolutnom Ja radnja znanja zapravo radnja **stavljanja**, koje je, ne bez uticaja Kanta¹³, način olaganja **bitka** u Fichteovoj filozofiji, a **znanje** i **Ja** su samo konkretni likovi načina na koji bitka uopšte ima, onda bi trebalo da bude jasan i smisao u kome su (u deloradnji) **radnja, stavljanje, znanje** i **Ja**, zapravo, jedno te isto.

b) **Radnja**, postupak ili delatnost - izvorno, naime, Ja je proces i događanje. Radi toga će, možda, onom prethodnom momentu biti adekvatnije da se on označi ne kao inteligencija nego kao **inteligiranje** - znanje kao radnja, a ne kao moć ili posed, što bi moglo da stvori pričin o postojanju neke supstance, supstrata ili nosioca radnje znanja, što je Fichte po svojoj osnovnoj intenciji upravo i hteo da izbegne. Tako, apsolutno Ja je primarno, ono procesualno u znanju **ujedno** sa onom racionalnim u postupanju - i tu jedinstvenost treba da misli i izražava pojam delovanja. O tome on i govori kao o najdubljoj (realnoj) osnovi onoga što se događa u tom Ja i sa tim Ja.

c) **Refleksija**, vraćanje u samog sebe - u svom DRUGOM UVODU U UČENJE O ZNANOSTI (1797) Fichte za Ja kaže da je ono „radnja koja se vraća u sebe”, radnja koja jeste „to vraćanje u sebe”¹⁴, i uz to još: tome „Ja pripada samo vraćanje u sebe”¹⁵. A kada na istom mestu kaže da se tu radi o „onome aktu, onoj radnji na samu radnju, ..., tek kojom **izvorno** nastaje Ja za samog sebe”¹⁶, onda tu refleksija svakako ne znači jednostavno i samo 'radnja na radnju' i 'znanje o znanju' (jer time je Ja 'bitak-za-sebe'). To, naprotiv, govori da je refleksija u apsolutnom Ja isto tako i **znanje o radnji** kao i **radnja na znanju**, jer radnja i znanje su jedno i isto u apsolutnom Ja i sa njim - oni su tek različiti aspekti apsolutnog Ja u njegovom bitku kao deloradnji. Znanje je jeste radnja, i ta radnja je znanje - kao što je znano tog znanja sama radnja kao njeno uređeno, i to uređeno radnje je znano znanja kao samo to znanje. Samoodnosi radnje i znanja apsolutnog Ja, kao i njihov uzajamni odnos, je kao odnošenje, dakle, kao delatnost, isti samoodnos, potpuna refleksija - refleksija deloradnje..

Kasnije, u svojim spisima koji će ubrzo da uslede, Fichte će to da nazove i 'subjekat-objekat', ond. 'subjekat-objektivnost'. Apsolutno Ja je, tako, stavljanje svesti, dakako, najpre u liku samosvesti, i onoga čega je ta (samo-)svest svesna - kao jednog i istog. I u vezi sa tim je **Dieter HENRICH**, stavovima koje je zastupao u svom kratkom spisu: FICHTEOV IZVORNI UVID, izazvao ne malu raspravu. Njegovu osnovnu tezu bi mogle da izraze sledeće reči: „Mogućnost refleksije mora da se razume tako što će da se pođe od izvorne biti Ja-a. Refleksivna teorija postupa obrnuto i objašnjava Ja kao slučaj jednog provođenja refleksije. Ona, dakle, uz pomoć manifestnog, ali sekundarnog fenomena tumači izvornu, ali tamnu bit toga Ja.”¹⁷ Henrich, sada, tvrdi da tako objašnjena refleksivna teorija, tj. teorija o Ja kao refleksiji, nužno zapada u krug, i uverljivo demonstrira dva tipa kruga u koji se ona zapetljava. U najkraćem, krug se sastoji u tome što bi Ja kao subjekat znanja o sebi samom kao svom objektu, što je pretpostavka teorije koja refleksiju stavlja u osnov tome Ja, uvek moralo da zna sebe, da bi moglo da zna da je njegov objekat identičan sa njim samim. Teorija o Ja kao refleksiji, dakle, a ne samo Ja, podleže argumentu kruga. Istovremeno, hajdelberški profesor stavlja Fichteu na konto „da je bio prvi koji je saznao taj krug i povukao

¹³ KANT, Immanuel: „*Bitak* očigledno nije realan predikat, On je samo *pozicija* jedne stvari” KRITIK DER REINEN VERNUNFT, A 598, B 626, (podv. M. T.).

¹⁴ FICHTE, Johann Gottlieb: ZWEITE EINLEITUNG IN DIE WISSENSCHAFTSLEHRE, *ibid.*, (str. 453 - 518), str. 462.

¹⁵ *Ibid.*, str. 458.

¹⁶ *Ibid.*, str. 459.

¹⁷ HENRICH, Dieter: FICHTES URSPRÜNGLICHE EINSICHT, Frankfurt am Main 1967, str. 15.

konsekvence iz njega"¹⁸; štaviše, on smatra da put razvoja Fichteove filozofije u celini, nadasve razvoj promene u mišljenju i formulisanju njenog temeljnog stava, može i treba da se posmatra kao povest Fichteove borbe sa tim problemom i sve većeg približavanja njegovom rešenju.

Svako ozbiljnije ulaženje u tu problematiku bi, svakako, razbilo okvire ovog rada; ali dva pitanja ipak mogu da budu barem postavljena. Najpre, da li refleksija u deloradnji, ili u apsolutnom Ja, treba potpuno da se identifikuje sa znanjem? Čini se da je Henrichov stav u tom pogledu tvrdi od Fichteovog. 'Samosvest' je princip Fichteovog mišljenja"¹⁹ - ovim kategoričkim sudom Henrich i započinje svoju raspravu. Naravno, nema nikakve sumnje u to da je **deloradnja**, kao princip Fichteovog učenja, radnja **samosvesti** - ali ona upravo to i jeste: njena **radnja**! Ona je bitak apsolutnog ja, samosvesti i svesti, svega znanja i bića kao takvog u celini - ona čini bitak koga kao radnje jedino i ima. U tom smislu je argument, koji **Wolfgang JANKE** pruža kao protivstav Henrichovoj tezi, naprosto neoboriv: „Prvo neuslovljeno načelo otvara samo bitak toga Ja, a ne sebe-znanje u njemu koje i daje temelj"²⁰.

Samosvest za Fichtea jeste ono prvo - ali ne uzeta u celini; to nije ni njena racionalnost, znanje u njoj, nego radnja znanja, ono na znanju i (samo-) svesti što jeste radnja. Ta radnja je deloradnja. I kao apsolutni ontološki prius, međutim, ona doista sadrži u sebi refleksiju: ona je samo vraćanje radnje na sebe samu, radnja koja ima samu sebe kao svoj proizvod tj. kao svoj predmet, radnja koja proizvodi samu sebe (u svoj proizvod tj. predmet) - preciznije rečeno, ona je sama refleksivnost refleksije, i kao takva izvor svake refleksije, pa i one u samosvesti. Nju možemo da označimo kao jedan aspekt, momenat na samosvesti, dakako, onaj primaran i za samu samosvest. No, istovremeno sa tim treba imati na umu još nešto: pitanje je da li odnos između same te radnje kao bitka, apsolutnog ontološkog priusa, sa jedne, i celine Ja-a kao samosvesti, sa druge strane, tj. da li apsolutni ontološki primat radnje, u odnosu na celinu samosvesti, valjano prikazuje relacija koja se misli tradicionalnim pojmom o temelju i onome njime i u njemu utemeljenom. Samo sa tim oprezom, i uz ozbiljno promišljanje te relacije mišljene i izrečene onako kako to čini Fichte, dakle, samo uslovno i u ograničenom smislu, može da se kaže da je deloradnja ontološki temelj i utemeljujuća radnja na samosvesti i za nju, pa **u tom smislu** i njen bitak i bitak bića kao takvog u celini.

Uostalom, premda Fichteovo učenje - više od svega njegova osnovna teza, te rešenja i nedoumice koje je ona sobom donela - doživljava svoj najdosledniji nastavak u filozofiji klasičnog nemačkog idealizma, ono je povrh toga i jedan od istinskih podsticaja i za neka druga filozofska usmerenja. I bez Fichteovog uticaja, refleksivnost je osnovni karakter bitka čovekovog sopstva, njegovog pravog Ja, i u religioznoj egzistencijalnoj ontologiji **Sorena KIERKEGAARDA**. Za njega to upravo neće da bude refleksija inteligencije, ne samoodnošenje samosvesti, već refleksivnost zastrepnjujuće strepnje, samorazjedajućeg očajanja, paradoksalne sablazni itd. - to će da bude **refleksivnost štimunga i strasti**.

U tom pogledu je Fichteova filozofija u izvesnom smislu mogla da bude podstrek. Drugo pitanje, koje će ovde da bude postavljeno, tiče se jednog problema koji će tek jedno kasnije doba da otvori i postavi, i koji Fichte nije ni uočio kao mogući problem. Već i sam uvid u otvorenost novih mogućnosti za stvar koja je u pitanju bi, na prelasku iz XVIII u

¹⁸ Ibid., str. 14

¹⁹ Ibid., str. 7.

²⁰ **JANKE**, Wolfgang: FICHTE: Sein und REFlexion - Grundlagen der kritischen Vernunft, Berlin 1970, str. 80 nap. 15.

XIX vek, doista značila duboki rez u povesni tok filozofije. Još u svojoj **RECENZIJ**, naime, analizirajući Reinholdov 'stav svesti' i odbacujući njegovo postavljanje za vrhovno načelo, Fichte tvrdi da tri pojma, koja su sadržana u njemu, ne mogu da budu elementi apsolutno prvog načela, zato što se ne nalaze na vrhu ni reda pojmova ni reda radnji. 'Stav svesti', međutim, kao svoje sastavne elemente sadrži pet pojmova! Preostala dva Fichte uistinu i pretpostavlja kao sasvim samorazumljiva, i to tako da oni bitno saodređuju prirodu apsoluta i sadržaj apsolutno prvog načela. Reč je o pojmovima subjekta i objekta, te o subjekat-objekat relaciji kao suštinskoj strukturi temelja svega postojećeg, kao i suda koji treba da ga izražava. Je li to imperativ same stvari? Da li se čovekov svetoodnos: sam čovek, svet i unutarsvetske stvari, moraju misliti pod formom odnosa koji - ma kako da se on in concreto misli - može da se postavi između subjekta i objekta? Ili postoje i drugi načini dokučivanja, pa i razumevanja onoga postojećeg u svoj mnogostrukosti, mogućnosti njihovog početnog određivanja, tipiziranja i valorizovanja.

LITERATURA

Fichte, Johann Gottlieb: *Fichtes sämtliche werke*, Hrsg. von I. H. Fichte, Erste Abteilung. Zur theoretischen Philosophie. Erster Band. Leipzig 1845-6.

Henrich, Dieter: *Fichtes ursprüngliche einsicht*, Frankfurt am Main 1967.

Janke, Wolfgang: *Fichte: Sein und Reflexiom - Grundlagen der kritischen Vernunft*, Berlin 1970.

Kangrga, Milan: *Etika ili revolucija*, Beograd 1983.

Kant, Immanuel: *Kritik der praktischen vernunft*.

Dr Miloš Todorović

Zusammenfassung

Die verhergehenden Seiten haben sich den Grundbegriff der Philosophie Fichtes: **Tathandlung** zum Thema gestellt. Er wird zunächst in denjenigen seiner Gestalten gedeutet, in welchen er in den ersten Entwürfen und Fassungen der **Wissenschaftslehre** zum Vorschein kam und gedacht wurde. Danach werden die Grunden besprochen, welche zu zeigen vermögen, daß das Wort '**deloradnja**' das semantische Feld dieses Begriffes von Fichte in höherem Maß und mehr adäquat als derjeniger Ausdruck überträgt, welcher heute bei uns am häufigstens im Verkehr steht: **delotvorna radnja**. Endlich werden die Grundkomponenten dieses Gedankens Fichtes herausgehoben, und in diesem Kontext word seine Reflexivität, die Sphären seiner Ausbreitung, und die verschiedene Möglichkeiten seiner Rezeption insbesondere analysiert. Es wird also der Einfluß der Reflexivität des absoluten Ich in der Lehre Fichtes auf die nach ihm kommende Philosophie untersucht.

Schlüsselwörter: Tathandlung, Ich, Reflexion, Intelligenz, Selbstbewußtsein.

UDK: 1 Fichte

PRVOBITNI NACRT FIHTEOVOG FILOZOFSKOG SISTEMA

Dragan Prole

REZIME

Fihte je prve nacрте svog vlastitог filozofskog sistema sačinio u recenziji „Enesidema” i u spisu „O pojmu učenja o nauci ili takozvane filozofije”. Imajući u vidu Fihteovo glavno delo „Osnove celokupnog učenja o nauci” i takozvane „Uvode” u učenje o nauci, autor je pokušao da rasvetli osnovne crte sistema začetog u ranim spisima, kao i njihov značaj za dalje razvijanje učenja o nauci, pri čemu je najveću pažnju poklonio problematici intelektualnog opažaja i radikalno novom zasnivanju filozofije na planu samorazvijanja uma.

Ključne reči: Filozofija, učenje o nauci, intelektualni opažaj, zasnivanje, um

Svojom recenzijom „Enesidema” (koja je, ujedno, i prva recenzija koju je Fihte objavio, a izašla je u jenskom Literarnom almanahu, 1794.) i spisom „O pojmu učenja o nauci ili takozvane filozofije” (Über den Begriff der Wissenschaftslehre oder die sogenannten Philosophie, 1794.), Fihte čini prve korake u zasnivanju svog vlastitог filozofskog sistema. Oba spisa je Fihte dovršio u Cirihiu, pre svog prelaska u Jenu, a objavio ih je 1794. godine. Fihte se u ulozi recenzenta nije našao tako što je sačinio prikaz prve filozofske knjige koja mu je pala pod ruku. Naprotiv. Izbor Šulceovог spisa, koji je ovaj anonimno objavio pod naslovom „Enesidem: ili o fundamentu elementarne filozofije koju je objavio gospodin profesor Rajnhold u Jeni. Sa opravdanjem skepticizma protiv drskosti kritike uma motivisan je najdublјim filozofskim razlozima. Hvatajući se u koštac sa ovim spisom Fihte se upustio u polemiku kako sa Šulceovom skeptičkom pozicijom, tako i sa Rajnholdovom elementarnom filozofijom, imajući pri tom u vidu da su ova dva filozofa, pored Solomona Maimona, načinili najznačajnije pomake kada je u pitanju recepcija i dalje razvijanje Kantove filozofije. Stoga ne treba da čudi činjenica da je Fihte, čije je iskreno uverenje bilo da je njegova filozofija samo novi prikaz Kantovог sistema¹, stupio u oštru

¹ Pogledati „Prvi uvod u učenje o nauci”. Fihte je ovo stanovište napustio počevši od „Fragmenta nove prerade učenja o nauci” iz 1800. (ovaj fragment je prvi put objavio Ginter Mekenštok u svom tekstu „Fihteov fragment 'Nova prerada učenja o nauci'”; Der Transcendentale Gedanke; Die gegenwärtige Darstellung der Philosophie Fichtes, Felix Meiner, Hamburg, 1981., s.80-90.) gde on konačno uvida ono na čemu je Kant uporno i bez ostatka insistirao - prihvatanje intelektualnog opažaja za uporišnu tačku sistema stvorilo je dubok jaz između učenja o nauci i Kantove transcendentalne filozofije: „*Filozofija bi bila spoznaja uma njim samim - iz opažaja.* Prvo obeležje je važan Kantov pronalazak, koji on ipak nije izveo, drugo je pridodalo učenje o nauci, kao mogućnost izvođenja; ono je time potpuno novopronačena nauka.” Malo zatim, dodaje i da ideje te nauke nisu egzistirale nikad ranije, da su stvorene iz samог učenja o nauci i da mogu biti samo iz sebe samih prosudene (Der transcendentale Gedanke, isto, s.81.). Fihte je od samог početka bio svestan da njegov pojam intelektualnog opažaja ne korespondira Kantovom. Kantov pojam odlikuje opažanje noumenalnog sveta koje nije posredovano čulima, dok je za Fihtea intelektualno opažanje pre svega opažanje delatnosti koje se ni na koji način ne može legitimisati refleksivno vodenom argumentacijom, već taj čin, kao čin apsolutne slobode može biti legitimisan jedino moralnim zakonodavstvom. Bez obzira na tu temelјnu razliku (koju i sam Fihte u „Novom fragmentu”

polemičku raspravu upravo sa ovim filozofima, kao ni to što je smatrao da od ishoda te diskusije zavisi opravdanost njegovog vlastitog pokušaja u daljem razvijanju Kantove filozofije. Fihte je ovo svoje uverenje u pregnantnoj formi izneo u pismi Rajnholdu (april 1795.): "...šta je zaista vaš sistem? Od odgovora na to pitanje zavisi i egzistencija učenja o nauci. Po Vama je on elementarna filozofija, što ste Vi više puta objašnjavali pomoću fundamenta sve filozofije; po meni je jedino filozofija teorijske moći, koja može i treba da bude propedeutika celokupne filozofije, ali nikako njen fundament. O ovome ja verujem da sam se izjasnio već u recenziji „Enesidema”².

Kako za recenziju „Enesidema”, tako i za spis „O pojmu učenja o nauci ili takozvane filozofije” karakteristično je da u njima Fihte već jasno vidi u kom pravcu treba dalje razvijati Kantovu transcendentalnu filozofiju, a zauzet je i stav prema prethodnicima: Rajnhold je na pravi način pokazao zadatak utemeljenja celokupnog znanja, zasnovanog na jedinstvenom principu, u njemu Fihte vidi svog prethodnika. Enesidema-Šulca Fihte smatra za svog skeptičkog protivnika, a Majmona, naprotiv za skeptičkog pristalicu kritičke filozofije: obojica su mu, međutim, pokazala put - i to prvi na negativan, a drugi na pozitivan način.³

Na početku svoje „Recenzije” (Rezension Aenesidemus), Fihte napominje da se velika svrha uma, realizacija filozofije kao nauke, još uvek nije ostvarila, mada je njeno ispunjenje veoma blizu. S obzirom na takvu situaciju, za filozofiju bi najmanje bilo poželjno da svoj uzvišeni cilj, naposljetku kruniše skepticizmom. Napore predstavnika skepticizma, a pre svega Enesidema, Fihte vidi kao usmerene na opovrgavanje mogućnosti utemeljenja kritičke filozofije kao nauke i zato preduzima svojevrsan kontra-udar: pobijanjem skepticizma (uz prihvatanje njegovih valjanih argumenata) i kritikovanjem nedovoljnosti pozicije Rajnholdove elementarne-filozofije (pre svega njenog načela), Fihte sebi oslobađa prostor za jedno dublje i potpunije utemeljenje transcendentalne filozofije.

Enesidemova skeptička pozicija insistira na značaju protivrečnosti za filozofiju i njeno utemeljenje: zaplitanje filozofije u protivrečnosti postaje kobno za nju, tamo gde se to dogodi, filozofija ostaje bez tla i gubi svoju legitimnost. Ovo zaplitanje u protivrečnosti je, po Enesidemu, naročito došlo do izražaja sa Rajnholdovim pokušajem utemeljivanja filozofije na jednom načelu: „Filozofija je dosada bila lišena jednog, najvišeg, opštevažećeg načela, koje utemeljuje izvesnost svim njenim ostalim stavovima, bilo posredno, bilo neposredno... nakon pronalaženja i prikazivanja jednog takvog načela mogu se činiti prigovori dostojanstvu nauke”⁴.

„Dostojanstvo” filozofskoj nauci Enesidem želi da obezbedi ustanovljavanjem protivrečnosti, te samim tim i pobijanjem Rajnholdovog pokušaja zasnivanja filozofije na jednom načelu, dok Fihte, sa svoje strane, želi da ukaže na insuficijentnost Enesidemove argumentacije i na mogućnost sprovođenja Rajnholdove zamisli u delo. Enesidem uvida da Rajnholdov „stav svesti” ne može biti najviši stav, načelo, i to stoga što kao sud biva podređen najvišem pravilu sveg suđenja - zakonu protivrečnosti. To što stav svesti ne može

potertava kao odlučujuću i neprevladivu) ova dva sistema, Fihte je sve do 1800. godine video svrhu i smisao svog sistema u prikazivanju i razvijanju Kantove filozofije, smatrajući pri tom da je jedino pomoću njegove koncepcije moguće odbraniti Kantovu filozofiju i adekvatno odgovoriti na brojne prigovore koji su joj upućivani.

² J.G.Fichte: Briefe, Verlag Philipp Reclam jun. Leipzig, 1961., Herausgegeben von Manfred Buhr, s. 118.

³ Pogledati: Kuno Fischer: Fichte und seine Vorgänger; Geschichte der neueren Philosophie, V. Heidelberg Verlagbuchhandlung von Friedrich Baffermann, 1869. s.443.

⁴ Schulze: Aenesidemus...; s.53-54.; citirano po: Fichte: Rezension Aenesidemus, Gesamtausgabe Werke, Friedrich Fromann Verlag, Stuttgart-Bad Cannstatt, 1965-1969. (II, 42)

biti najviše načelo, Fihte ne obeshrabruje, pošto to još uvek nije dokaz da ne može postojati neko drugo, najviše načelo, šta više, Fihte protiv Rajnholdovog načela argumentuje mnogo ubedljivije od Enesidema: „sve predstavno je neporecivo empirijsko određenje duševnosti...Stav svesti, postavljen na špic celokupne filozofije, temelji se stoga na empirijskom samoposmatranju (Selbstbeobachtung), i iskazuje svakako jednu apstrakciju”.⁵ Otuda taj stav može imati samo „empirijsku vrednost”. Fihte Enesidemove prigovore Rajnholdu ocenjuje kao po sebi, ispravne, ali naglašava da se pažljivijem uvidu oni pokazuju kao neutemeljeni. Na mestu najvišeg načela sve filozofije ne smemo zateći tek puku činjenicu. Fihte u takvoj situaciji ne diže ruke od filozofije i ne poziva se na njeno dostojanstvo, kao Enesidem, već smatra da mora „nužno načiniti jedno novo utemeljenje”.⁶

Transcendentalni subjekt se, dakako, ne može temeljiti na empirijskom određenju, on se isto tako ne može naprosto ni „odnositi” prema sebi kao subjektu i prema svom objektu, kao Rajnholdova predstava. Fihte želi da učini karakter tog odnosa preciznijim u svom određenju transcendentalnog subjekta: „Apsolutni subjekt, Ja (das Ich), ne biva dat empirijskim opažajem, već je postavljen intelektualnim; i apsolutni objekt Ne-Ja (das Nicht-Ich), jeste njemu suprotstavljen (kurziv: D.P.)”.⁷

Fihte zastupa stav da se transcendentalni subjekt može osvedočiti u vlastiti subjektivitet jedino ukoliko ga postavi putem intelektualnog opažaja. Ovako pojmljeni subjektivitet ne može se odnositi spram objekta na ravnodušan ili proizvoljan način. U skladu sa stanovištem o apsolutnom postavljanju, objektivitet predstavlja negativitet samog subjekta, njegovu vlastitu nepostavljenost i netransparentnost. Odnos apsolutnog subjekta (Ja) i apsolutnog objekta (Ne-Ja) stoga može biti samo odnos suprotstavljanja. Do ovog uvida je Fihteu veoma stalo, što pokazuje i njegovo glavno delo „Osnove celokupnog učenja o nauci”. Rezultat njegovog razvijanja je drugo načelo učenja o nauci. Značaj tog uvida prevazilazi čak i utemeljujuću ulogu koju drugo načelo ima u zasnivanju učenja o nauci - u njemu je skrivena temeljna odlika čitavog Fihteovog filozofiranja koje je vođeno projekatskom idejom dijalektike identiteta i razlike. Dijalektičko kretanje je u sistemu izborneno upravo međusobnim određivanjem apsolutno postavljenog i identičnog Ja i njemu suprotstavljenog i različitog Ne-Ja. Fihteu, međutim, nije bilo jasno da se, već sa uvođenjem utemeljujućih kategorija identiteta i razlike, njegov sistem razilazi sa Kantovom filozofijom u jednom principijelnom i suštinskom smislu.

Fihte je čvrsto uveren da se transcendentalno Ja ne može temeljiti na empirijskim određenjima, na objektivitetu koji mu je suprotstavljen; ono treba da bude zasnovano na samom sebi. Međutim, time se pred Fihteom postavlja problem: kako putem subjekta izložiti objektivitet, kad mu je ovaj suprotstavljen, te kako objasniti prelaz transcendentalnog Ja na ono empirijsko, unutrašnjeg na spoljašnje, i obrnuto, spoljašnjeg na unutrašnje? Odgovor na ovu teškoću otvara nam mogućnost da uvidimo osobenost Fihteove pozicije i njegov veliki pomak od svojih prethodnika i Kanta: „posao je kritičke filozofije, da pokaže, da mi ne trebamo prelaz (subjekta na objekt, i obrnuto); i da je sve što se u našoj duševnosti događa, iz nje same potpuno objašnjivo i pojmljivo”.⁸ Subjektivnost jeste za samu sebe apsolutno merilo i princip, njeno načelo ne može biti ničemu podređeno; do načela, takođe, ne možemo doći ni posrednim putem - dokazivanjem, već se subjektivnost, transcendentalno Ja,

⁵ J.G.Fichte: Rezension Aenesidemus, G.W., isto, (II, 46)

⁶ J.G.Fichtes: Rezension Aenesidemus, G.W., isto, (II, 49)

⁷ J.G.Fichte: Rezension Aenesidemus, G.W., isto, (II, 48)

⁸ J.G.Fichte: Rezension Aenesidemus, G.W., isto, (II, 55)

duševnost: „od svega drugog time razlikuje, da mi nju realizujemo intelektualnim opažajem (intellectuelle Anschauung), kojim *Ja jesam*, i doduše: *ja jesam naprosto jer jesam* (kurz.Fihte)”.⁹ Pristup delatnoj inteligenciji jeste neposredan, jer, ukoliko bi bio posredovan bila bi isključena njena samostalnost što znači da ona tada ne bi bila u stanju da samu sebe postavi.

Pojam koji omogućuje tu neposrednost i čiji je značaj uočljiv već prilikom prvog čitanja recenzije „Enesidema” jeste pojam intelektualnog opažaja. U svojoj recenziji Fihte taj pojam upotrebljava dva puta i to u dva različita značenja. Intelektualni opažaj najpre ima značenje koje je jednako i ravnopravno samom transcendentalnom Ja, dok na drugom mestu intelektualni opažaj označava delatnost samopostavljanja Ja. Ova dvoznačnost, koju Fihte u recenziji nije posebno tematizovao, imaće odlučujući značaj u Fihteovom kasnijem uobličavanju pojma intelektualnog opažaja, preduzetom u „Drugom uvodu” u učenju o nauci. Transcendentalno Ja, kao znanje o sebi, suprotstavljeno je onome Ja kao slobodi. U pojmu intelektualnog opažaja Fihte nalazi upravo onu instancu u kojoj se posreduje sloboda i znanje. Ovo posredovanje je osobito jasno iskazano u jednoj jezgrovitoj formulaciji u pomenutom „Drugom uvodu”: „To filozofu pripisano opažanje samog sebe u izvršavanju akta kojim mu nastaje Ja, nazivam intelektualnim opažajem. On je neposredna svest da delujem i šta delujem: on je ono čime nešto znam, jer to činim”.¹⁰

Fihte svojim pojmom postavljanja namerava da obuhvati temelje apriorne delatnosti svesti. Da bi svest iz sebe nešto proizvela, nije potrebno da najpre bude aficirana čulnom raznolikošću, ili onim što se pojavljuje naspram nje. Ona je u svojoj biti delatna, umna, proizvodna, pri čemu njena umnost nije reprezent nekog izmišljenog i transcendentalnog svesta koji se nalazi samo u filozofovoj glavi, već korespondira umnosti samog realiteta. Svest je u stanju da iz same sebe, apriorno, postavi taj realitet. Umnost bivstvovanja realiteta je filozofski relevantna tek ukoliko je to bivstvovanje apriorno postavljeno bivstvovanje, čime je Fihte do krajnjih konsekvenci razvio Kantovu zamisao transcendentalne dedukcije kategorija.

„Ja jeste, ono što jeste i jer jeste, za Ja. Preko toga stava naša spoznaja ne može ići”.¹¹ Izvesnost zavisnih, uslovljenih stavova moguće je demonstrirati, ali takva mogućnost počiva na nedemonstrativnosti samog Ja. Ono je potpuno iz samog sebe objašnjivo i

⁹ J.G.Fichte: Rezension Aenesidemus, G.W., isto, (II, 57)

¹⁰ J.G.Fichte: Sämtliche Werke. Herausgegeben von I.H.Fichte, Walter de Gruyter, Berlin, 1965. I, s.463. Veoma je interesantna činjenica da se u spisima koji su napisani posle recenzije „Enesidema” pojam intelektualnog opažaja, sve do „Drugog uvoda” uopšte ne pojavljuje. Aleksis Filonenko ističe da nam je instruktivan podatak to što u Fihteovom glavnom delu „Osnove celokupnog učenja o nauci” ne postoji pojam intelektualni opažaj i to je dovoljno da „Osnove...” ne posmatramo kao učenje o nauci već samo kao deskripciju transcendentalne inteligencije, koja u najboljem slučaju može biti uvod u učenje o nauci (Alexis Philonenko: Die intellektuelle Anschauung bei Fichte; Transcendentale Gedanken, isto, s.91-106). Ksavijer Tilliet smatra da prvi razlog skrivenosti intelektualnog opažaja leži u Fihteovoj opreznosti, čiji je osnov bila slutnja da spis u Kantovom duhu ne bi smeo preoštiro protivrečiti njegovom slovu. Drugi razlog je, pak, suštinske prirode i tiče se same Fihteove filozofije. Ona po Tillietu još nije bila sasvim zrela, a Fihteova promišljanja su se nalazila još uvek na putu (Xavier Tilliet: Erste Fichte-Rezeption. Mit besonderer Berücksichtigung der intellektuellen Anschauung; Tr. Gedanke S.532-543.). U svakom slučaju, još jedan momenat bi mogao biti hermeneutički plodan u diskusiji koja se još uvek vodi. Fihteovo tematizovanje pojma intelektualnog opažaja iz „Drugog uvoda” se, naime da tumačiti i kao odgovor na VIII pismo o dogmatizmu i kriticizmu (1795.), u kom je Šeling intelektualni opažaj pripisao i Spinozi, koji je, po Šelingu, objektivirao to opažanje svog sopstva smatrajući ga uslovom za nastanak amor intellectualis Dei. Za razliku od Šelingu, Fihte tvrdi da je jedini pojam, koji je na tragu intelektualnog opažaja, Kantova transcendentalna upeceptpcija i insistira na tesnom vezivanju intelektualnog opažaja isključivo za transcendentalno Ja i za samosvest.

¹¹ J.G.Fichte: Rezension Aenesidemus, G.W., isto, (II, 57)

apsolutno samoizvesno; jedino Ja je po sebi i za sebe. Kada je reč o utemeljenju i izlaganju filozofskog znanja pojam ne-empirijskog, transcendentalnog Ja, je ono prvo i poslednje a da bi Ja moglo da ima takav status pojam stvari po sebi, mora za Fihtea prestati da bude obavezujući: kritički sistem „pokazuje da je misao o jednoj stvari koja treba da bude po sebi i nezavisna od bilo koje sposobnosti predstavljanja, egzistencije i izvesnih svojstava, hir, san, ne-misao (ein Nicht-Gedanke)”.¹² I još više od toga: „svaki put se misli samo sebe, kao inteligencija, koja teži da spozna stvar”¹³ Fihteov razlaz sa stvari po sebi je definitivan - stvari gube sva mistična obeležja - u filozofiji mišljenje stvari počiva isključivo na samomišljenju inteligencije. Stav Ja jesam vredí samo za Ja, i stvari doduše jesu, ali one nisu samostalne jer one ukoliko jesu, jesu samo za Ja. Sva određenja stvari, ukoliko je njihova spoznaja a priori uopšte moguća, bivaju naprosto nužno uslovljena vezanošću Ne-Ja za Ja.

Sva određenja objektiviteta imaju svoj ontologički izvor u delovanju inteligencije, u transcendentalnom Ja. Međutim, pored delatne inteligencije, neporeciva je i empirijska upotreba svesti, čime je pred Fihtea postavljen problem odnosa transcendentalnog Ja i svesti u empirijskoj upotrebi, stoga što je empirijsko Ja zavisno, ono je određeno datošću na koju se odnosi. Na koji način pomiriti samostalnost i nesamostalnost u jednom istom Ja? „Ja je u empirijskoj svesti, kao inteligencija, samo u vezi sa inteligibilnim (empirijska svest je samo u odnosu spram inteligibilnog, ona sama nije inteligibilna - prim. D.P.) i egzistira utoliko zavisno. Sada, poradi tog samom sebi suprotstavljenog Ja, treba sačiniti, ne dva, već samo jedno Ja; i to je nemoguće zahtevanim merama, jer zavisno i nezavisno stoje u protivrečnosti. Ali, Ja ne može izgubiti svoj karakter apsolutne samostalnosti: tako nastaje težnja da inteligibilno načini zavisnim od samog sebe, da bi time predstavljajuće Ja dovelo do jedinstva sa sebe postavljajućim Ja. I to je značenje izraza: *um je praktičan* (kurz. Fihte). U čistom Ja um nije praktičan; takođe to nije ni Ja kao inteligencija; on je to samo ukoliko oba teže sjedinjenju”¹⁴

Um je u svojoj biti praktičan, ali ne na način apstraktne odvojenosti od teorijskog uma, već kao praktično jedinstvo (postignuto praktičkim pojmom teženja) teorijskog i praktičkog uma. Fihte svoj pojam uma nije sačinio prostim sažimanjem teorijskih i praktičkih moći, već ga je izgradio na uvidu u suprotstavljenost teorijske i praktičke upotrebe uma: jedinstvo praktičkog (sebe postavljajućeg Ja) i teorijskog (predstavljajućeg Ja) jeste moguće samo kao jedinstvo suprotnosti: „Ono je isto tako malo istinito, da praktički um mora priznati primat teorijskom: naprotiv, njegova celokupna egzistencija temelji se na protivrečju samoodređujućeg i nama sa teorijsko- spoznavajućim, i tako bi se to protivrečje ukinulo, bio bi ukinut i on (um - prim D.P.) sam”¹⁵

Izlaganje pojava uma koje je Fihte ponudio u svojoj recenziji „Enesidema” ni u kom slučaju ne predstavlja i poslednju Fihteovu reč o ovom pojmu. Fihte se, dakako, nije mogao zadovoljiti ovim šturim izvođenjem, koje je, kao uostalom i celokupna recenzija imalo samo pripremni i programski značaj. Pojmovni prikaz jedinstva uma mišljenog kao identitet suprotstavljenih (i međusobno određujućih) teorijskih i praktičkih moći jeste za Fihtea zadatak od prvorazrednog filozofskog značaja. Fihte stoga ne poseže ka postuliranju toga

¹² J.G.Fichte: Rezension Aenesidemus, G.W., isto, (II, 57)

¹³ J.G.Fichte: Rezension Aenesidemus, G.W., isto, (II, 61)

¹⁴ J.G.Fichte: Rezension Aenesidemus, G.W., isto, (II, 65)

¹⁵ J.G.Fichte: Rezension Aenesidemus, G.W., isto, (I, 66)

jedinstva, niti ka njegovom samorazumljivom, odnosno neobrazloženom isticanju na čelo filozofskog sistema, već je duboko uveren da se to jedinstvo na filozofski relevantan način dâ dokazati jedino izvođenjem samog sistema.

Kantovu nit vodilju sabranu u misli da je metafizika pre svega „bavljenje uma samim sobom”, Fihte izlaganjem svog sistema, koji je preduzet u spisu „Osnove celokupnog učenja o nauci”, na konstruktivan i plodan način preuzima i razvija. Taj razvoj se, između ostalog, ogleda i u tome što Fihte između različitih mogućnosti za prikaz svog sistema odbacuje Kantov „pripovedački manir” i odlučuje se za strogo dijalektički metod (odnosno sintetičko-antitetički), koji mu je omogućio da kretanje sistema zapravo izrazi samorazvijanje pojma uma. U skladu sa svojom metodom Fihte je, nakon recenzije „Enesidema”, mogao na konsekventan način progovoriti o pojmu uma kao o jedinstvu teorijskih i praktičkih moći tek u trećem, poslednjem delu „Osnova celokupnog učenja o nauci”: „Onaj zahtev, da sve treba da se podudara sa Ja, da sav realitet treba da bude naprosto postavljen pomoću Ja, jeste zahtev onoga što se imenuje praktičkim umom i to s pravom. Jedna takva praktička moć bila je postulirana, ali ne i dokazana... To (jedan takav dokaz-prim.D.P.) nije moguće ni na koji drugi način, nego tako, da se pokaže, da sam um ne bi mogao biti teorijski, ako nije praktički, da u čoveku nije moguća inteligencija, ako u njemu nema praktičke moći; mogućnost svake predstave temelji se na poslednjoj. I to se upravo desilo, time što je bilo pokazano da bez teženja uopšte nije moguće neki objekt (za teorijsku moć - prim.D.P.)”.

Sledeće su odlučujuće teze sadržane u recenziji Enesidema:

1. Konačna, empirijska svest temelji se na delatnoj inteligenciji koja je potpuno apriorna i samostalna, jer se njena delatnost sastoji u sebe-postavljanju.

2. Delatna inteligencija nam ne može biti dostupna na empirijski način, empirijskim opažajem, već za nju znamo tek intelektualnim opažajem.

3. Sva određanja naše subjektivnosti potpuno su objašnjiva i pojmljiva izlaganjem delanja inteligencije.

4. Um je praktičan kao jedinstvo suprotstavljenih delatnosti teorijskog i praktičkog uma.

Već na početku predgovora za prvo izdanje spisa „O pojmu učenja o nauci ili takozvane filozofije”¹⁶, Fihte ističe ulogu Enesidema i Majmona: „Čitajući novije skeptičare, naročito Enesidema i izvrsne Majmove spise, pisac ove rasprave se potpuno uverio u ono što mu je već ranije bilo vrlo verovatno: da filozofija, čak i u najnovijim nastojanjima najoštroumnijih ljudi, još nije podignuta na rang evidentne nauke¹⁷, a malo kasnije potcrtava i Rajnholdove zasluge: „filozofiji se, posle Kantovog genijalnog duha, nije mogao učiniti veći dar, nego putem Rajnholdovog sistematskog duha”¹⁸. Fihte je takođe svestan da ovaj spis predstavlja novum u odnosu na dotadašnji rad i da otvara jedan, u biti nov, filozofski sistem; stoga je i oprezan te upozorava da se „svi dosadašnji radovi smatraju samo kao prethodni radovi”¹⁹.

¹⁶ Peter Ros ukazuje na to, da ovaj spis predstavlja pandan Rajnholdovom spisu „O fundamentu filozofskog znanja” iz 1791, i da se njegova uloga sastoji u pružanju putokaza za razumevanje biti „novije filozofije”, odnosno u odbrani Kantove filozofije od prigovora upućenih na adresu njenog „irefleksivnog zasnivanja”. Takvi prigovori se mogu čuti i danas, naročito od strane jezičko-analitički orijentisanih filozofa. Peter Rohs: J.G.Fichte, Verlag C.H.Beck, Muenchen, 1991.s.45.

¹⁷ J.G.Fichte: Saemmtliche werke, isto, I,29.; naš prevod: Učenje o nauci, BIGZ, Bgd, 1976.str.3

¹⁸ J.G.Fichte: S.W. I,31; Učenje o nauci, isto, str. 4

¹⁹ J.G.Fichte: S.W. I,36.; Učenje o nauci, isto, str. 9

Namera spisa „O pojmu učenja o nauci...” je da osigura i utemelji pojam naučne filozofije i pojam filozofskog znanja te da utvrdi odnos naučne filozofije spram logike i drugih nauka. Da bi filozofija mogla biti naučna, odnosno da bi se mogla nazvati naukom:

1. treba da ima sistematsku formu - u kojoj se svi stavovi ujedinjuju u načelo i celinu;
2. mora biti celina - tek celina nauke čini nauku naukom, izolovani stavovi, odvojeni od celine, ne znače ništa;

3. u sebi mora sadržati izvesno načelo, koje sve druge stavove treba da učini izvesnim, a da bi to bilo moguće, načelo svoju izvesnost ne može dobiti tek povezivanjem sa drugim stavovima, već se izvesnost mora sadržati u pojmu načela pre i izvan svakog povezivanja;

4. mora sadržati samo jedno načelo (tako Fihte imenuje samoizvestan stav - Grundsatz), jer ukoliko bi bilo više načela - tada bi bilo reči i o više nauka.

Fihte ne interesuje bilo koja nauka, već „takozvana filozofija” čiji je osnovni zadatak da odgovori na pitanje: *kako je moguća sama nauka?* Drugačije rečeno, kako je moguće utemeljenje samo-izvesnog načela i na koji način to načelo može preneti svoju izvesnost na druge stavove, te tako i njih učiniti izvesnim (ali ne i samoizvesnim; drugi stavovi su izvesni samo na osnovu izvesnosti načela)? Svoj predmet „takozvana filozofija” crpi iz odgovora na pitanje utemeljenja nauke, pri čemu utemeljavanje nauke ne može biti nenaučnog karaktera - ono i samo mora biti nauka, i to nauka o nauci uopšte (Wissenschaft von der Wissenschaft überhaupt), „i ona bi se tada mogla zvati naprosto nauka ili učenje o nauci”²⁰. Fihte akceptira Rajnholdovo stanovište zasnivanja filozofije na osnovu načela koje je izvesno i pre samog zasnivanja, ali na taj način da logički ne propituje svoje vlastito temeljno pitanje (kako je moguća sama nauka?) već unapred ima spremljen (Rajnholdov!?) odgovor na njega, što predstavlja nemerljivu teškuću - jer se evidencija svih kasnijih Fihteovih misli i stavova može dobiti samo ako se skoncentrišemo na tu jedinstvenu tačku sistema.

Fihteova sintagma - učenje o nauci (Wissenschaftslehre)²¹, koja je kasnije postala uobičajena kada je u pitanju označavanje Fihteove filozofije, rezultat je njegovih zamerki upućenih drevnom izrazu „filozofija”, koji je po njemu neodrežen i neutemeljen. Treba, naime, po Fihteu definisati šta to karakteriše ono što označavamo kao „filozofiju”, pa tek onda imenovati: filozofiju karakteriše refleksivno ispitivanje vlastite logičke strukture, i zato Fihte, da bi naglasio taj refleksivni momenat imenuje filozofiju kao učenje o nauci.

Svaki stav se sastoji od subjekta i predikata (koji predstavljaju sadržaj stava, ono što se tim stavom misli) i od načina na koji su oni povezani (forma stava). Ukoliko neki stav treba da postane prvi stav, načelo²², on važenje svog sadržaja i svoje forme ne može

²⁰ J.G.Fichte: S.W. I, 45.; Učenje o nauci, isto, str. 16.

²¹ Iako Fihteova sintagma Wissenschaftslehre predstavlja novu kovanicu u nemačkom jeziku, njegova zamisao filozofije kao učenja o nauci i njena težišna projekatska ideja ne predstavljaju osobitu novost u filozofiji. Ona, naprotiv, svoje korene ima još u Aristotelovoj filozofiji. Na tome naročito insistira Georg Picht: „Metafizika je od njenog utemeljenja nauka o nauci, jer ona hoće da izvede celokupnost ljudskog znanja iz one čiste spoznaje koja mora biti data pre svakog iskustva, ako to iskustvo treba da se preobrazi u znanje.” Georg Picht: Vorlesungen und Schriften, Stuttgart, 1987. s.94. Prihvaćena u tom smislu, Fihteova sintagma Wissenschaftslehre može načelno važiti od Aristotela do Hegela.

²² Nemačka reč Grundsatz, koju mi prevodimo kao načelo, u filozofiju je uveo Kristijan Volf, prevodeći tako latinski pojam axioma. Očevidno je da Fihte jednim delom sledi Volfovo određenje aksiome kao „propositio theoretica indemonstrabilis” i to pre svega kada tvrdi da se načelo ne da dokazati. Isto tako se, međutim, mora priznati i pomak koji je Fihte načinio svojom srekulativnom preradom pojma načela i njegovim izvođenjem u „Osnovima celokupnog učenja o nauci”.

pozajmiti ni od jednog drugog stava ukoliko bi sadržaj ili forma bili uslovljeni bilo kojim drugim stavom, onda bi taj drugi stav, apsolutno-samoizvesnog sadržaja i forme, postao načelom.

Forma i sadržaj apsolutno prvog stava moraju biti potpuno izvesni i neuslovljeni. Da bi oboje, i sadržaj i forma, mogli ispuniti taj uslov, nužno se moraju misliti kao nerazdvojivi. Načelo filozofije mora se temeljiti na spekulativnom jedinstvu sadržaja i forme u kom sadržina stava apsolutno određuje formu i obrnuto, forma stava apsolutno određuje sadržaj. Fihte svojim mišljenjem pojma načela nadmašuje pravila formalne logike, ona su naprosto nedovoljna kada je u pitanju sfera neuslovljenog i apsolutno-izvesnog u kojoj je: sadržaj=forma a forma=sadržaj. Projekt tradicionalne, formalne logike zasniva se na stanovištu empirijske svesti - što znači na stanovištu razlike i suprotstavljenosti svesti i njenog predmeta. Kada je u pitanju neempirijska svest, koja sama sebi proizvodi svoj predmet i koja nije ništa drugo do to proizvođenje svog vlastitog predmeta kao samoproizvođenje zakoni i pravila formalne logike postaju prekratki. Njihovo mesto zauzima spekulativna logika. Uopšteuzev, razvoj filozofije nemačkog idealizma generalno je određen tim posustajanjem neprikosnovenih pravila formalne logike, njihovim potiskivanjem u drugi plan i uvidom da je za zasnivanje nove, naučne filozofije potrebna nova, spekulativna logička paradigma, uz demonstraciju njene nadmoćnosti spram tradicionalne logike. Ovaj razvojni tok nemačkog idealizma vrhuni u Hegelovom izlaganju pojma filozofije zasnovanom na imanentnoj procesualnosti same logičke nauke.

Projekat tradicionalne logike odlikuje se i time da ona nudi samo formu stava (otuda i jedan od njenih naziva - formalna logika), apstrahujući pri tom od njezove sadržine. Mišljenje koje apstinira od sadržine mora se odreći pretenzije da bude spoznavalačko, te time učenje o nauci ne može biti zasnovano na takvom mišljenju. Mišljenje koje ima ambiciju da bude spoznaja mora se odlikovati najizvornijim mogućim ujedinjenjem forme i sadržaja: „U učenju o nauci nikada nije odvojena forma od sadržine ili sadržina od forme; u svakom od njenih stavova obe su najprisnije ujedinjene...”²³ Učenju o nauci takođe nije potrebna ni forma koja bi mogla biti ponuđena od strane tradicionalne logike, stoga što ono svoju formu proizvodi samim sobom i ima je u sebi samoj. Otuda Fihte ovako određuje odnos učenja o nauci i tradicionalne logike: „učenje o nauci se apsolutno ne može dokazati iz logike, i njemu nijedan jedini logički stav, čak ni stav protivrečnosti, ne sme da prethodi kao važeći; naprotiv, svaki logički stav, i cela logika, moraju biti dokazani iz učenja o nauci; . mora biti pokazano da su forme, koje su postavljene u ovom poslednjem, stvarne forme izvesne sadržine u učenju o nauci. Dakle, logika pozajmljuje svoju važnost od učenja o nauci, a ne učenje o nauci svoju od logike”.²⁴ Učenje o nauci ima za predmet sadržaj i formu sveg znanja, dok logika obdelava praznu formu znanja, što znači da je predmet logičkih istraživanja utemeljen i omeđen putem učenja o nauci.

Imanentne teškoće ovakvog pristupa logici²⁵ sastoje se u tome što Fihte pod pojmom logike tretira samo tradicionalnu logiku, čije nedostatke pravilno uviđa i konsekvntno joj dodeljuje niži status u odnosu na učenje o nauci. Međutim, sa pojmom tradicionalne logike

²³ J.G.Fichte: S.W. I,66.; Učenje o nauci, isto, str. 32.

²⁴ J.G.Fichte: S.W. I,68.; Učenje o nauci, isto, str. 33.

²⁵ Do odlučnijeg i plodonosnijeg Fihteovog pristupa logici, na žalost, nije došlo. U svojim predavanjima o transcendentalnoj logici iz 1812. Fihte odnos između učenja o nauci i logike vidi veoma slično kao i u spisu „O pojmu učenja o nauci...”, pri čemu u određenju pojma laogike Fihte nije načinio ni korak napred od Kantovog shvatanja logike: „Učenje o nauci ima za objekt *celokupno znanje*, iscrpeno u svim svojim mogućim određenjima sa jednog stanovišta, logika (ima za objekt prim.D.P.) samo jedan deo, *mišljenje* sa isključivanjem *opažanja*.” Transcendentale Logik, Felix Meiner, Leipzig, 1922. s.4.

Fihte odbacuje i pojam logike uopšte, mada je svojim mišljenjem bio na tragu izgrađivanja filozofije kao spekulativne logičke nauke. Fihte nije pokazao dovoljno razumevanja za tematizaciju svojih vlastitih rešenja logičkih pitanja, što je u daljem razvijanju učenja o nauci prouzrokovalo nedovoljno uočavanje i diferenciranje logičke problematike, koja je najprisnije vezana upravo za samo učenje o nauci.

Fihte se ne zadovoljava nominalnom demonstracijom pojma sistema i njegovog uslova - apsolutno prvog načela, već ističe da oni svoju punu potvrdu mogu dobiti tek istraživanjem - razvijanjem i realizacijom samog sistema: tako će valjanost ili nedovoljnost Fihteovog projekta proizaći tek otuda da li ga stvarno proizvodimo²⁶. Mi ne možemo saznati delotvornost i dalekosežnost prvog načela i samog sistema pre njihovog provođenja, pre zaokruživanja čitavog zdanja nauke - čime Fihte čini još jedan veliki pomak od Kanta, kojim kao da predupređuje važenje čuvenog Hegelovog prigovora Kantu na svoju filozofiju: „Treba saznati moć saznanja pre nego što se saznaje; to je isto kao hteti plivati pre nego što se uđe u vodu”.²⁷

Učenje o nauci, kao nauka svih nauka, odnosi se prema ostalim naukama kao temelj prema onom što je utemeljeno. Naime, jedino je u učenju o nauci utemeljen sam pojam nauke, jedino ona poseduje neuslovljena i samoizvesna načela i stoga je u njemu implicite sadržano celokupno ljudsko znanje. Svi stavovi koji bi bili načela posebnih nauka moraju biti istovremeno stavovi učenja o nauci. Učenje o nauci, postavljajući sebe, postavlja kružni tok - načelo na kom je ujedno i njegov krajnji rezultat. Za razliku od ostalih nauka, učenje o nauci ima karakter potpunosti, ono se svojim izvođenjem dovršava u celini. Jedino učenje o nauci jeste sistem - ostale nauke to ne mogu biti jer ne iscrpljuju svoj sadržaj i ne vraćaju se u svoje načelo. U svojim pripremnim spisima Fihte je naznačio osnovne pravce kojima će se dalje kretati njegov pokušaj zasnivanja Kantove filozofije, pripremivši tako „teren” svom učenju o nauci. Prvi pokušaj zasnivanja „nauke svih nauka” koji je usledio već 1794. nije bio u isti mah i poslednji. Fihte je, naprotiv, do kraja života uvek iznova pokušavao da svojoj filozofiji dâ što čvršće temelje i da je na što adekvatniji način odbrani od prigovora koji su joj upućivani sa istrajnošću koja i danas impresionira.

Dragan Prole

DER URSPRUENGLICHE ENTWURF DES PHILOSOPHISCHEN SYSTEMS VON FICHTE

ZUSAMMENFASSUNG

Fichte hat die ersten Entwuerfe seines eigenen Philosophischen Systems in der Rezension „Enesidemus” und im Schriftstück „Über den Begriff der Wissenschaftslehre oder die sogenannten Philosophie” ausgearbeitet. Fichtes Hauptwerk „Grundlage der gesammten Wissenschaftslehre”, und die sogenannten „Einführungen” in der Wissenschaftslehre im Auge behaltend, versuchte der Autor die Grundzüge des in des frühen Schriftstücken initierten Systems aufzuhellen, sowie auch ihre Bedeutung für die Weiterentwicklung der Wissenschaftslehre. Dabei schenkte er die grösste Aufmerksamkeit der Problematik der intellektuellen Anschauung und der radikal neuen Gründung der Philosophie auf dem Grund der Selbstentwicklung der Vernunft.

Grundbegriffe: Philosophie, Wissenschaftslehre, intellektuelle Anschauung, Gründung, Vernunft

²⁶ J.G.Fichte: S.W. I,46.; Učenje o nauci, isto, str. 17.

²⁷ G.W.F. Hegel: Istorija filozofije III, Kultura, Beograd, 1970. str. 433.

UDK: 130.32
1 Hegel

HEGELOVA ZAMISAO ISTORIJE FILOZOFIJE

Eva Kamerer

REZIME

U Hegelovom shvatanju istorije filozofije, kao neophodnog sastavnog dela filozofskog sistema, prepliću se osnovni problemi vezani za ovu tematiku i oni su do danas ostali ključne tačke rasprave o mogućnosti, značaju i obliku istorije filozofije. U ovom tekstu analiziraju se suštinski aspekti Hegelove zamisli istorije filozofije i sučeljavaju se sa drugim važnim konceptima ove vrste, pokušavajući na taj način da se ispostavi stvarni značaj Hegelovog shvatanja. Ono što Hegelovu zamisao istorije filozofije istinski legitimise je odnos koji se na temelju te zamisli uspostavlja između filozofije i njene vremenske suštine. Istorija filozofije, počev od Hegela, više nije neka marginalna disciplina u sklopu filozofskih nauka, već, s jedne strane, konkretizuje istorijsku suštinu same filozofije, a s druge strane, kao jezgro Hegelovog mišljenja, dokazuje um u samom istorijskom zbivanju. Nije, međutim, jasno da li istorija filozofije, izvan ovako čvrste metafizičke sheme koju čini Hegelova spekulativna logika, može da predstavlja nešto više od pukog pomoćnog oruđa u mišljenju.

Ključne reči: istorija filozofije, istina, vreme, dijalektika

Hegel je, svakako, prvi mislilac koji je izgradio obuhvatnu teoriju istorije filozofije kao neophodnog sastavnog dela filozofskog sistema. Istorija filozofije se kod njega više ne pojavljuje kao skup nepovezanih mnjenja različitih mislilaca, čija je unutrašnja veza jedino medijum vremena, već istorija u celini, naročito istorija filozofije prvi put dobija centralno mesto u okviru shvatanja filozofije kao takve. Dolaženje do punog pojma filozofije bilo bi, naime, nemoguće bez suštinskog uključivanja dimenzije nastajanja u ovo poimanje. Jer, kako se to ističe na mnogim mestima u Hegelovoj filozofiji, ne može se govoriti o nekakvom gotovom pojmu filozofije, ili o filozofiji kao nauci, koja bi svoje istine iznosila neposredno kao već gotove ili oblikovane, već ona mnogo pre mora da uključi svoje nastajanje u svoj sopstveni pojam, da ono istinito posmatra kao celinu¹. U Hegelovom konceptu istorije filozofije prepliću se osnovni problemi vezani za ovu tematiku i oni su do danas ostali ključne tačke rasprave o mogućnosti, značaju i obliku istorije filozofije.

U Hegelovom Uvodu u *Istoriju filozofije* postavlja se, pre svega, pitanje o značaju i svrsi istorije filozofije. U tom kontekstu se pojavljuju specifičnija pitanja o odnosu prošlosti i sadašnjosti i o odnosu istorijske strane filozofije i momenta večnosti koji je izražen u pretenziji filozofskih stavova na vanvremensko važenje. A to znači da odmah na početku mora da se raščisti dilema o tome da li su pojedine filozofije samo specifični pogledi na svet vezani za svoj istorijski kontekst i važeći samo unutar njega ili, s druge strane, o filozofiji ima smisla govoriti kao o večnoj istini. Iz odgovora na ova pitanja proizašao bi odgovor i na pitanje u čemu se sastoji odnos pojedinih filozofija prema onome što je opšte, što je

¹ G.W.F. Hegel, *Phänomenologie des Geistes*, (Werke in zwanzig Bänden, Frankfurt a.M. 1996, Bd. 3, 24)

zajedničko. Istorija filozofije figurira kao organska celina na osnovu koje filozofija zadobija vrednost nauke. Istorija filozofije ovde ima svetsko-istorijski značaj. Hegelova zamisao istorije filozofije predstavlja pokušaj povratne konstitucije, jednog oblikovanja s obzirom na savremeno stanje. Istorija se konstituiše unazad, polazeći od sadašnjosti, a cilj istorije se više ne smešta u neku otvorenu budućnost. Po Hegelovom mišljenju, istorija je „napredovanje svesti o slobodi - napredovanje koje treba da spoznamo u njegovoj nužnosti.”² Ova postavka je u 19. veku uglavnom zamenjena „pozitivističkom teorijom o prirodnoistorijskom razvitku”³ koji ima strukturu prostog linearnog procesa, a ne dijalektičkog, antitetičkog kretanja, kao što je to slučaj kod Hegela. Hegel u svom shvatanju istorije sledi Kanta smatrajući da „tlo svetske istorije nije sreća ni vaspitavanje za vrlinu ili humanost, već sloboda u svom odnosu prema pravu.”⁴ Ona se pojavljuje kao proces nužnog razvoja, i istorijski sled se „konstruiše unazad polazeći od poslednjeg koraka ka onim prethodnim kao koracima koji nužno vode ka njemu.”⁵ Hegelov temeljni pomak u odnosu na Kanta, koji omogućuje samu njegovu zamisao istorije filozofije i njenog mesta unutar celine filozofije, izražen je već na samom početku Uvoda u *Istoriju filozofije*. Hegel tu kaže da „ono što mi jesmo ... jeste neraskidivo povezano sa tim da smo mi istorijski.”⁶ Drugim rečima, filozofija se više ne zasniva na nekoj vanvremenskoj subjektivnosti, već se mišljenje dovodi u suštinski odnos sa vremenom, a time dimenzija istorijskog zadobija odlučujuću važnost za samu filozofiju.

Hegelovo shvatanje istorije filozofije prvi put je u obliku predavanja izloženo 1805/06. U Jeni. U njemu je vidljiva razlika u nacrtu odnosa filozofije i istorije, u poređenju sa jednim ranijim Hegelovim spisom, a to je rasprava o *Razlici između Fihteove i Šelingove filozofije*. U ovom spisu različitost filozofskih sistema se shvata kao istinska „osobnost”, kao izraz „interesantne individualnosti, u kojoj je um sebi organizovao lik iz građe neke posebne epohe.”⁷ Hegel ovde um označava kao večno jedan i isti, i već tu odbija da istoriju filozofije shvati kao skup neobaveznih mnenja, ali još uvek je posmatra u analogiji sa istorijom umetnosti: svaka filozofija je poput umetničkog dela „u sebi dovršena i ima... totalitet u sebi”⁸, tako da se u filozofiji ne može govoriti ni o kakvim prethodnicima ili sledbenicima.⁹ Filozofija, po njemu, može da zadobije najzanimljivije likove, ali se još ne vidi nikakva moguća veza ili jedinstvo između različitih filozofskih teorija u njihovom sledu u vremenu. Ne postoji nužnost u razvoju ovih likova filozofije, sled filozofija u vremenu je slučajan. Još nije data nikakva celina niti njena unutrašnja veza, tj. nije još osvetljena svrha

² G.W.F. Hegel, *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*, (Werke in zwanzig Bänden, Frankfurt a.M. 1994-1996, Bd. 12, S. 32)

³ Manfred Riedel, *System und Geschichte. Studien zum Historischen Standort von Hegels Philosophie*, Suhrkamp, S. 43 Frankfurt a.M. 1973

⁴ Isto, S. 50, M. Riedel u svojoj studiji pod naslovom „Napredak i dijalektika u Hegelovoj filozofiji istorije” razvija tezu da će tek Hegelova filozofija istorije razrešiti antinomije koje se javljaju u ranijoj teoriji napretka i time „domisliti konsekvence kopernikanskog obrta”.

⁵ Isto, S. 42

⁶ G.W.F. Hegel, *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie I*, (nadalje GPh), Werke in zwanzig Bänden, Frankfurt a.M. 1994-1996, Bd. 18, S. 21

⁷ G.W.F. Hegel, *Jenaer Schriften 1801-1807* (Werke in zwanzig Bänden, Frankfurt a.M. 1994-1996, Bd. 2, S. 19)

⁸ Isto, S. 19

⁹ Klaus Düsing, „Dialektik und Geschichtsmetaphysik in Hegels Konzeption philosophiegeschichtlicher Entwicklung”, in: *Logik und Geschichte in Hegels System*, S. 129, H.Ch. Lucas/G. Planty-Bonjour (ed.), Stuttgart 1989; Otto Pöggeler, „Geschichte, Philosophie und Logik bei Hegel”, S. 101 u istom zborniku.

razvoja koja bi omogućila tumačenje njegovog smisla. Tek u *Istoriji filozofije* Hegel govori o nužnoj povezanosti filozofskih sistema u njihovom vremenskom sledu i o presudnoj važnosti istorije filozofije za samu filozofiju kao nauku istine.

Hegelov Uvod u *Istoriju filozofije* izlaže vrlo kompleksno različite aspekte ove problematike i pokušava da razreši središnje dileme sa kojima se susretala filozofska historiografija njegovog vremena. Ali, kao težište se ipak nameće Hegelovo objašnjenje napetosti koja postoji između stava da filozofija nije naprosto nekakav pogled na svet ili zbir prostih mnjenja, već istina koja je večna, i činjenice da je u istoriji postojalo gotovo nebrojeno mnogo filozofskih teorija koje su jedna drugu osporavale ili koje se, posmatrano sa aspekta sadašnjosti, pokazuju kao delimično istinite, tj. u jednom bitnom delu kao prošle. Čini se da događanje filozofije u vremenu uopšte onemogućava da o njoj govorimo kao o večnoj istini. Imamo neku vrstu sukoba između zahteva i pretenzija filozofije na vanvremensko važenje njenih stavova i fakta postojanja filozofije samo u dimenziji vremena, činjenice njene različitosti i promenljivosti. Nameće se pitanje kako uopšte možemo da govorimo o filozofiji kao takvoj kada znamo da imamo samo pojedinačne, često oprečne filozofije. Ili, kako Hegel kaže: „Pa kako je onda moguće da svet misli ima istoriju? U istoriji se prikazuje ono što je promenljivo, što je iščezlo, što se izgubilo u tami prošlosti, ono čega više nema. Međutim, istinita, nužna misao, - i mi samo sa takvim mislima imamo ovde posla, - nije podložna nikakvoj promeni. Pitanje: kako stoji sa tim, jeste prvo pitanje koje želimo raspraviti.” (GPh I, str. 24) Iz ovog problema kao središnjeg proizaći će i sasvim specifično viđenje važnosti istorije filozofije za samu filozofiju i razlika između filozofije i ostalih oblasti duhovne delatnosti, kao što su naučna obrazovanost, religija, kao i Hegelov stav prema onome što se naziva popularna filozofija i prema najvažnijim istorijama filozofije njegovog vremena.

U ovom Hegelovom viđenju pozicije filozofije u njenom vremenu od značaja je još jedan aspekt koji, u stvari, Hegelu diktira način obrade problema: to je pokušaj da se dovede u sklad prosvetiteljska teza o stalnom napretku, sa imanentno istorijskim stavom koji bi omogućio da se prošloj filozofiji ne osporava svaka vrednost i da joj se ne uskrati njeno istorijsko pravo.¹⁰ Jedinstvo istorije filozofije će se, s obzirom na ovaj zahtev, artikulirati kao odnos delova i celine.¹¹ Ovim je utvrđen vrednosni kriterijum koji više ne dozvoljava da se, kao ranije, pojedine filozofije označe samo kao u sebi dovršena samospoznaja apsoluta.

Hegel na samom početku Uvoda u svoju *Istoriju filozofije* razmatra mogućnost jedne istorije filozofije koja bi bila nešto više od zbira zanimljivih shvatanja koja pripadaju prošlosti i kao takva ne mogu pretendovati na status nečeg istinski relevantnog. Istorija nekog predmeta, kako kaže Hegel, „nužno stoji u najtešnjoj vezi sa predstavom koju imamo o njemu.” (GPh I, str. 16) Tako se u ovom Uvodu izlaže sama mogućnost istorije filozofije u obliku nacrtu koji će istinski biti izveden tek u samom izlaganju ove istorije, jer „da bismo u empirijskom liku i empirijskoj pojavi u kojoj se filozofija istorijski pojavljuje raspoznali njen tok kao razvitak ideje, moramo, dakako, već doneti sa sobom poznavanje ideje.” (GPh I, str. 49) Pokušaćemo da u osnovnim crtama izložimo središnji problem čije rešenje ne samo da omogućava ovakvu istoriju filozofije, već u bitnom obeležava sve relevantne

¹⁰ Klaus Düsing, „Dialektik und Geschichtsmetaphysik in Hegels Konzeption philosophiegeschichtlicher Entwicklung”, S. 128;

¹¹ „U stvari pojedini delovi imaju svoju naročitu vrednost na osnovu svog odnosa prema celini.” Hegel, isto, Bd. 18 S. 25

istorije filozofije i teorije istorije filozofije posle Hegela, bilo da se radi o nacrtu problemske istorije filozofije u njenim različitim vidovima ili o pokušajima da se istorija filozofije dovede u sklad sa nekakvom zamisli večne filozofije.

Hegel sled filozofskih teorija u vremenu zaista razumeva kao napredak, ali on nije koncipiran prosto kao linearan, već kao dijalektički, dakle, najšire gledano, kao sklop u kome se relevantni sistemi vide kao momenti afirmacije, negacije ili sinteze obaju, kroz istovremeno održanje suštinskog momenta i ukidanje ograničenja. Hegel o ovom sklopu i unutrašnjem odnosu njegovih momenata često govori kao o živom organizmu, kao što, takođe poseže za primerima iz razvitka biljke ili čoveka da bi ilustrovao dijalektičko kretanje u vremenu (GPh I, str. 40 i sl.). Organizacija, koju očituje organizam treba da objasni i ilustruje jednu drugu vrstu kretanja nego što je to prosti linearni razvoj. Time se izražava međusobna zavisnost delova i celine, koja omogućava da prosvetiteljska teza o progresu ne bude protumačena prosto kao tvrdnja da ono što je prošlo nepovratno pripada prošlosti jer je prevaziđeno onim što je sadašnje. U ovakvom razvijanju krije se i osnov naše vezanosti za tradiciju koja čini nemogućim da se današnja filozofija razume bez razumevanja onoga što joj je prethodilo, ili, kako to Hegel ilustrativno kaže: „Posed samosvesne umnosti koji pripada nama, sadašnjem svetu, nije nastao neposredno i izrastao samo iz tla sadašnjosti, već je u njemu suštinsko to što on predstavlja nasleđe, tačnije rečeno, *rezultat* rada, i to rada svih ranijih generacija ljudskog roda.” (GPh I, str. 21)

Hegelova zamisao je, dakle, nužno vezana za objašnjenje svrhe istorije filozofije. Ovo teleološko shvatanje istorije filozofije, koje počiva na neistorijskim pretpostavkama Hegelove spekulativne logike, trebalo bi da objasni vremenski razvoj vanvremenske filozofske istine. Dostizanje svrhe Hegel određuje kao razvoj uma koji za cilj ima apsolutno samosaznanje. Svaki od stupnjeva dobija svoje pravo kao nužni i nezaobilazni momenat u razvoju svesti o slobodi. I samo „ona istorija filozofije koja je shvaćena kao takav jedan sistem razvitka ideje”, po Hegelovim rečima, može se nazvati naukom (GPh I, str. 50). Time što je filozofska svest danas dostigla stupanj koji joj omogućava da mnoge prošle filozofske postavke uvidi kao zablude, ne umanjuje se istorijsko pravo neke prošle filozofije. Jer, samo kroz rad duha na svom samoosvešćivanju dolazi se do stupnja večne istine oličene u apsolutnom idealizmu. Hegel samu mogućnost istorije filozofije zasniva na shvatanju filozofije kao „sistema u razvitku” eksplicirajući prethodno pojmove razvitka i konkretnog. U kretanju koje je kao razvitak duha „izlaženje, samorazlaganje i ujedno dolaženje sebi” (isto, str. 41), duh dolazi do slobode, a to je na apsolutan način moguće samo u mišljenju kao medijumu filozofije. Ovo kretanje predstavlja proces u kome se uspostavlja konkretno jedinstvo, a sama filozofija u svom istorijskom kretanju pokazuje različite stupnjeve odredbe ideje, pa tako istorija filozofije, kao i sama filozofija, predstavlja kretanje od apstraktne ka konkretnoj opštosti.

Hegel u svom Uvodu pravi razliku između spoljašnje i unutrašnje istorije filozofije: ona prva je, u stvari, istorija događanja spoljašnjih samoj sadržini filozofije, istorija udesa i života pojedinih filozofa, (GPh I, str. 25), dok tek istorija unutrašnje sadržine, tj. istinosnih stavova pojedinih filozofa, sačinjava pravu materiju istorije filozofije. Ovo razlikovanje Hegelu omogućava da prevlada oštru protivrečnost između momenta večnosti i vremenitosti u filozofskoj misli. Na materijalu unutrašnje istorije filozofije on pokušava da pokaže osnovne pravce razvoja duha u njegovom kretanju od apstraktne ka konkretnoj opštosti. U ovoj tački Hegel eksplicira kongruenciju koja, po njemu, postoji između istorijskog i dijalektičkog sleda. On, međutim, ne osporava da su u istoriji moguće slučajnosti, ali one,

po njegovom mišljenju, spadaju u spomenutu spoljašnju istoriju, dok unutrašnju istoriju određuje poklapanje istorijskog sleda filozofskih teorija sa sledom pojmovnih određenja ideje u spekulativnoj logici (isto, str. 49).

Ovo izjednačavanje Hegelu omogućava da o istoriji filozofije govori kao o jedinstvu, tj. ono ispostavlja vezu koja, po njegovom mišljenju, čini smislenu celinu, od pojedinačnih filozofskih teorija koje se, naizgled bez ikakvog reda, javljaju u istoriji. Kako Hegel objašnjava ovo izjednačavanje? On smatra da u osnovi svake ranije filozofije stoji neka kategorija ili niz kategorija spekulativne logike, koje, u stvari, predstavljaju temeljne principe pojedinih filozofskih koncepcija, iz čega onda proizilazi njihov specifični istorijski smisao. Hegel to izražava sledećim rečima: „Svaki sistem je u *jednoj* odredbi... one (se) sažimaju i padaju na stupanj momenata. Način na koji se svaki postavlja kao nešto samostalno ponovo se ukida; posle ekspanzije nastupa kontrakcija, - jedinstvo od kojeg su pošle.” (GPh I, str. 54) Naime, u istoriji filozofije se radi o razvoju koji se sastoji od temeljnih izmena ove unutrašnje sadržine, tj. principa na kojima one počivaju. time se otvara perspektiva iz koje se istovremeno mogu posmatrati i celina i pojedini delovi u njihovoj posebnosti i specifičnom pravu. Metoda koja omogućava istinsko poimanje istorije filozofije kao jedinstvene strukture je dijalektika, jer dijalektička struktura kretanja u sebi sadrži momente teze, tj. važenja jedne teorije, antiteze u kojoj se pobija princip prethodne teorije, i sinteze u kojoj su prethodni principi u svojoj ograničenosti ukinuti, ali su u tom ukidanju sačuvani istiniti momenti.

Ovom apsolutnom korespondencijom između sistematskog i istorijskog nivoa logička struktura kao da je preslikana u medijum istorijskog. Uvodeći dijalektiku kao metodu utvrđivanja umskih veza u istoriji filozofije i shvatajući kretanje filozofije u vremenu kao antitetičko, Hegel se izlaže prigovoru koji je ujedno i najčešće upućivan njegovoj istoriji filozofije: on čini nasilje nad faktičkim sabijajući ga u svoje krute sheme. Mnogi autori u ovome vide ignorisanje faktičkog i prekoračenje istorijske kompetencije¹², jer bi Hegelova postavka implicirala to da se sadržina pojedinih stadijuma može a priori izvesti. Hegelu se, na primer, često prebacuju predrasude vezane za faktički istorijski sled unutar pojedinih epoha koje, navodno, potiču od unapred određenih okvira razvoja.¹³ Tačno je da se ovaj prigovor može odbiti tvrdnjom da činjenice moraju biti protumačene, inače same po sebi ništa ne govore, kao što to sam Hegel čini, ali, s druge strane, uvek ostaje na snazi jedan iznijansirani prigovor da jedinstvo filozofije, doduše, zahteva postuliranje nekakve sheme razvoja, ali pitanje je da li je baš kretanje po modelu negiranja i prevladavanja ono adekvatno,¹⁴ jer mnogi autori, koji ne osporavaju ovo jedinstvo, smatraju da je ono mnogo komplikovanije nego što ga Hegel predstavlja. Hegel je, svakako, prvi uvideo da u osnovi vremenskog sleda problemskih stadijuma stoji kontinuitet. Napredak za njega nije pravolinijski, ali se postavlja pitanje da li on zaista može da se shvati po modelu antitetičkog, dijalektičkog razvoja, jer, kako Hartman (Hartmann) kaže, ovaj model ne može da se uklopi

¹² N. Nartmann, „Zur Methode der Philosophiegeschichte” in: *Kleinere Schriften* III S. 11, Berlin 1958

¹³ Ali, Hegelova zabluda o tome kakav je bio faktički sled, na primer u predsokratovskoj misli (konkretno o tome da je Parmenid prethodio Heraklitu), ne tiče se prvenstveno „njegove spekulativno-logičke konstrukcije sleda predsokratovske misli, već, pre svega, njegove istorijske zablude od koje je pri tom pošao, a koja je bila zabluda i prominentnih savremenih pisaca istorije filozofije.”, Klaus Düsing, „Dialektik und Geschichtsmetaphysik”, S. 133

¹⁴ Hartman govori o sasvim drugačijoj strukturi jedinstva u kojoj se kontinuitet može videti samo na nivou problema, uvida i saznanja, dok se filozofski sistemi razilaze često se nalazeći u antitetičkim pozicijama. „Der philosophische Gedanke und seine Geschichte” in: *Kleinere Schriften* II S. 22 i sl, Berlin 1957

u stvarni tok. Za Hartmana napredak u istoriji filozofije ima komplikovaniju strukturu koja ne može a priori da se izvede - zato se ne vidi kako bi bilo moguće poklapanje sa stadijumima pojmovnih određenja kao kod Hegela. Tu se, po njegovom mišljenju, pre svega radi o faktičkom pitanju.

Od značaja je da se razmotri još jedan aspekt Hegelovog uvođenja dimenzije istorijskog u samu suštinu filozofije. Hegel postulira cilj, a time i kraj istorijskog razvoja filozofije koji povratno jedini i omogućuje razmatranje smisla ovog razvoja. Taj cilj je, po Hegelu, njegova sopstvena filozofija čija je krajnja tačka apsolutno znanje, tj. ona tačka u kojoj apsolutni duh nalazi samog sebe, ali ne više u neposrednosti, već kroz posredovanje stiče svoju apsolutnu samoizvesnost. Kružno kretanje kao „vraćanje (duha) u samog sebe” koje predstavlja zatvoren proces dolaženja do apsolutnog znanja zatvara ujedno poslednji stadijum i razvoju filozofije, a na njenoj završnoj tački je upravo Hegelova filozofija.

U razmatranju filozofije u njenom istorijskom razvoju, Hegel ne postavlja samo pitanje integrisanja pojedinačnih, često oprečnih filozofskih sistema u jedinstvo koje osvetljava njihov smisao, već je bitno i pitanje odnosa filozofije prema svom vremenu i ostalim oblicima duhovne delatnosti. Istorija filozofije predstavlja samu suštinu svetske istorije. Hegelov čuveni stav iz *Filozofije* prava da je „filozofija svoje vreme zahvaćeno u mislima” predstavlja sintezu ovako shvaćenog odnosa filozofije i vremena u kome se ona pojavljuje. Filozofija je, kako vidimo, u svojoj sadržini u potpunosti vezana za svoje vreme, i to za njegov kasni stadijum, za njegovo doba starosti - kako Hegel kaže koristeći Herderovu metaforu. Ona kao pojmovno mišljenje zahvata to svoje vreme. Hegel, tematizujući specifičan položaj filozofije kao najkasnije tvorevine u svojoj epohi, kojoj i vremenski prethode umetnost i religija, kaže da ona već pretpostavlja izvesnu podvojenost koja se pojavila u duhu vremena (tj. više ne postoji neposrednost života, neuputnost običaja i verovanja koja obeležava stadijum mladosti), a filozofija istovremeno i produbljuje ovaj rascep i u bitnom uzrokuje propast vladajućih oblika života. Filozofija je, kako Hegel kaže u Uvodu, „izmirenje sa propadanjem koje je započela misao” (isto, str. 71). Najbolji primer za to Hegelovo shvatanje je njegova interpretacija Sokratove i Platonove filozofije. U tom aspektu filozofija je na izvestan način zaista okrenuta budućnosti, ali tu budućnost ni u kom smislu ne može da predvidi niti da ocrtava (GPh I, str. 75), ona kod Hegela nije shvaćena kao utopijsko mišljenje.¹⁵ Filozofija je, kao što je navedeno, istovremeno jedna vrsta izmirenja, ali u njenoj moći nije da dovede do realnog izmirenja i restauracije prethodnih oblika života, već ona predstavlja izmirenje u carstvu čiste misli i ideala. Hegel sve bitne pojave neke epohe tumači iz temeljnog principa koji određuje život ove epohe, on govori o duhu vremena. Filozofija u ovom sklopu, dakle, predstavlja dovršenje duha svog vremena. Ona na pojmovni način zahvata određujući princip svog vremena, dovodeći ga u ovom samosaznanju do njegovog kraja.

Za ocenjivanje značaj istorije filozofije nužno je videti i kakva je njena pozicija i funkcija u samom Hegelovom sistemu. Napredak je, kao što je već više puta rečeno, viđen iz perspektive paralelizma sa logičkim odredbama. Radi se, znači, kako Pegeler (Pöggeler) kaže,¹⁶ o jednom logičkom poimanju istorije. A za to je upravo istorija filozofije bila model. Ona ocrtava jednu teleološku strukturu kao zatvoreni umski totalitet. U Hegelovom Uvodu u *Istoriju filozofije* izlaže se tzv. metafizika vremena, koja treba da objasni padanje večnog duha u vreme, i time mogućnost razvijanja istine kroz istoriju. Filozofija se pojavljuje kao

¹⁵ Klaus Düsing, *Dialektik und Geschichtsmetaphysik*, S. 128

¹⁶ Otto Pöggeler, „Geschichte, Philosophie und Logik bei Hegel”, isto, S. 113

„egzistencija koja se u vremenu razvija” (isto, str. 52), jer duh, da bi dospao do svoje apsolutne samoizvesnosti, postavlja sebe kao nešto sebi spoljašnje, „otpušta sebe” u spoljašnjost, tj. prirodu, a time u vreme kao jednu od formi spoljašnjosti. Ovo, u krajnjoj liniji, predstavlja drugu stranu problema i pitanja kako je moguće da duh, koji je večan i večno istinit, može da ima istoriju koja svojim proticanjem relativizuje važenje pojedinih filozofskih teorija. Od objašnjenja ovog momenta zavisi domašaj čitave Hegelove istorije filozofije. Na njega interpretatori s pravom ukazuju kao na jednu od najproblematičnijih tačaka Hegelovog sistema.¹⁷ Naime, čini se da Hegelu znatne teškoće pričinjava da objasni odnos između vanvremenskih logičkih relacija i sfere onog prostorno-vremenskog. Kao što Diltaj (Dilthey) u svojoj interpretaciji Hegela tvrdi: „Logičke relacije su nadvremenske, tako iz njih ne može da proizađe vreme, ... a pošto su u razvoju sveta međusobno isprepletani bezvremeni odnosi njegovih momenata i vremenski sled u njemu iz ovoga je usledila nepodnošljiva zbrka.”¹⁸

Unošenje teleološke sheme u istoriju koja se tumači s obzirom na momenat sadašnjosti, po Diltajevom mišljenju¹⁹, znači neku vrstu izneveravanja egzaktne osnove filozofsko-istorijske metode. Naime, ideja o jedinstvu likova filozofije u toku istorije prema Diltaju je, još pre Hegelovog poduhvata pisanja velike istorije filozofije, nastala kao rezultat filološko-kritičkih istraživanja i narasle istorijske svesti sa njenim univerzalnim zahvatom i idejom razvoja. Hegel, doduše, ovu misao o razvoju prati kroz čitavu oblast znanja i podređuje joj istoriju filozofije, ali dva prethodno pomenuta momenta za njega imaju tek sekundarno značenje, oni delom spadaju u ono što Hegel naziva spoljašnjom istorijom filozofije. I za Diltaja, kao i za Hegela, filozofski sistemi mogu se razumeti samo ako se do razumevanja dovede celina kulture u kojoj je određena filozofija nastala, kao i povratno delovanje filozofije na nju, ali Hegel, po Diltajevim rečima, ne postavlja sebi zadatak da ovu kauzalnu vezu spozna u njenim konstitutivnim momentima.²⁰ Svedoci smo kako se Hegelova misao o bitnoj vezanosti filozofije za svoje vreme kod Diltaja, kao pripadnika istorijske škole, oblikuje u sasvim drugom pravcu: zadatak istorije filozofije se više ne formuliše u terminima relacije između večne istine i vremenskog razvoja, već kao zahtev da se filozofski mislioci i njihove tvorevine smeste u živi kontekst kome pripadaju i da se prati njihov razvoj.²¹ Otud od najvećeg značaja postaju momenti koji su za Hegela tek efemerni, ako ne i nosioci ograničenosti i neistine unutar filozofske teorije - proučavanje najličnijeg životnog konteksta u kome jedan mislilac nastaje i stvara i njegovih prvih početaka u vidu skica i ranih spisa koji nisu objavljeni. Diltaj to na najbolji način ilustruje upravo na primeru Hegela i njegovih najranijih skica i fragmenata.²² Perspektiva u kojoj se postiže razumevanje filozofije u njenom vremenskom razvoju je celina epohe u svim njenim manifestacijama, i u tom sklopu se objašnjavaju prethodno pomenute kauzalne veze. Nikako se više ne može govoriti o nekakvoj teleologiji u oblasti istorije. Ovakva zamisao, na prvi pogled, čuva istorijsko pravo pojedinih filozofija, ali samo tako što se priključuje opšteprihvaćenim ocenama o tome šta je u istoriji filozofije zaista veliko. Ona, u stvari, ne može da sa sigurnošću formuliše kriterijume koji bi omogućili vrednovanje određenih

¹⁷ Wilhelm Dilthey, *Die Jugendgeschichte Hegels*, Stuttgart 1959

¹⁸ Isto, S. 221

¹⁹ Wilhelm Dilthey, „Archive der Literatur in ihrer Bedeutung für das Studium der Geschichte der Philosophie” in: *Gesammelte Schriften IV*, S. 558, Leipzig u. Berlin 1921

²⁰ Isto, S. 558

²¹ Isto, S. 564

²² up. W. Dilthey, *Die Jugendgeschichte Hegels*

filozofskih tvorevina. To u pogledu istinosnog sadržaja filozofije vodi u relativizam kroz prenamaglašavanje istorijske determinisanosti filozofskih stavova. Imamo, dakle, na delu prenamaglašavanje jednog aspekta hegelovskog koncepta istorije filozofije, onog koji filozofiju bitno vezuje za njenu epohu. Ali, umesto Hegelove izvorne intencije da očuva pravo i vrednost filozofskih sistema ocenjujući ih s obzirom na njihovu poziciju u celini istorijskog razvoja, ovde kao da se radi o gubitku perspektive u kojoj bi se smisljeno moglo govoriti o pretenziji filozofskih stavova na bezvremeno važenje.

Ono što Hegelovu zamisao istorije filozofije istinski legitimise je odnos koji se na temelju te zamisli uspostavlja između filozofije i njene vremenske suštine, ili, kako se to u Uvodu formuliše, između istorije filozofije i same filozofije. Istorija filozofije, po Gadamerovim rečima, počev od Hegela postaje „suštinski aspekt same teorijske filozofije”.²³ Ona više nije neka marginalna disciplina u sklopu filozofskih nauka, već, s jedne strane, konkretizuje istorijsku suštinu same filozofije, a, s druge, kao jezgro Hegelovog mišljenja, dokazuje um u samom istorijskom zbivanju.²⁴ Stoga ona i zauzima tako odlučujuće mesto u Hegelovom mišljenju. Već iz same postavke da svaki stadijum u razvoju predstavlja nužni momenat bez koga bi bila nezamisliva današnja (tj. Hegelova) filozofija, u dovoljnoj meri se otkriva neophodnost istorije filozofije za samo filozofsko mišljenje. Nije, međutim, jasno da li istorija filozofije izvan ovako čvrste metafizičke sheme²⁵ može uopšte da pretenduje da bude nešto više od pomoćnog oruđa, koje nas čuva od toga da u mišljenju činimo greške koje su u istoriji već činjene²⁶. Niti problemska istorija filozofije, koja u svom novokantovskom izdanju previda raznorodnost filozofskih problema koji se nominalno kroz istoriju pojavljuju kao isti, a u formi u kojoj je Hartman ocrta, ne uspeva sa dovoljno snage da naglasi istinosni sadržaj ranijih filozofija, mada, čini se, ostaje utoliko vernija istorijskim faktima, a ni pokušaj razvijanja nekakvog koncepta philosophia-e perennis ne uspeva na zadovoljavajući način da uskladi momenat pretenzije filozofije da ispostavlja večnu istinu i raznolikih oblika u kojima se ona javlja tokom istorije. Svako relativizovanje suštinskog jedinstva istorije filozofije, kao što je to slučaj kod Gadamera, a možda već i kod Hajdegera (Heidegger) koji više ne želi da tvrdi da može da se govori o nekom nužnom toku unutar istorije filozofije, kao da naprosto vodi isključivo do krajnje oslabljene teze o generalnoj vrednosti tradicije za naše današnje mišljenje ili do pokušaja da se prethodne filozofije sagledaju iz suženog ugla sopstvene filozofije, kao što to vidimo kod Hajdegera, što onda rezultira ignorisanjem mnogih važnih aspekata tih filozofija.

Hegelov čvrsti okvir u kome se njegova istorija filozofije pojavljuje, s druge strane radikalno problematizuje mogućnost daljeg razvoja filozofije. Stav o ulivanju svih bitnih momenata istorije filozofije u apsolutni idealizam, koji bi bio njihov vrhunac i dovršenje, predstavlja početak priče o kraju filozofije i stupanju u novu dimenziju mišljenja, koja u raznim vidovima suštinski obeležava naše vreme. Ukoliko istorija filozofije ne treba da predstavlja samo važan deo opšteg obrazovanja²⁷, već treba da se legitimise i van Hegelovog metafizičkog okvira, postavlja se pitanje nije li neophodan neki drugi temelj koji će na

²³ H.G. Gadamer, „Die Geschichte der Philosophie”, in: *Hegel, Husserl, Heidegger*, S. 297, Tübingen 1987

²⁴ „Sve se događa po zakonima uma. Sa tom verom u svetski duh moramo pristupiti istoriji, a naročito istoriji filozofije.” Hegel, isto, Bd. 18, S. 38

²⁵ Klaus Düsing u svom tekstu iznosi tezu da je za istinsko razumevanje istorije filozofije neophodno da se zadrži „horizont metafizičkog razumevanja problema”, očišćen, doduše, od pretpostavki Hegelove spekulativne logike, S. 145

²⁶ Frederik Koplston, *Istorija filozofije* I, str. 39, Beograd 1988.

²⁷ Isto, str. 37

smislen način otvoriti dimenziju onog istorijskog. Ali je ona samo jedna iznijansirana artikulacija prosvetiteljske teze o progresu koja, doduše, omogućava da se osvsti jedan suštinski aspekt čovekove egzistencije, ali, s druge strane, paradoksalno, svojom prenaplašenošću dovodi do zaključka o kraju filozofije kao o nekom stanju koje neodređeno dugo traje i čija se alternativa ne može sagledati, jer smo bespovratno zarobljeni paradigmom metafizičkog mišljenja.

Eva Kamberer

HEGELS AUFFASSUNG DER PHILOSOPHIEGESCHICHTE

Zusammenfassung

Dieser Aufsatz hat vor, die wesentlichen Aspekte der Hegelschen Auffassung der Geschichte der Philosophie zu analysieren, die jede Auseinandersetzung über die Möglichkeit und Bedeutung der Geschichte der Philosophie in Betracht ziehen muß. Seit Hegel ist die Geschichte der Philosophie kein „Vorrat von philosophischen Meinungen“ mehr, sondern Ausdruck des geschichtlichen Wesens der Philosophie selbst. Sie beweist die Vernunft in der Geschichte und dadurch wird sie zum wesentlichen Teil des Hegelschen Systems. Aber der feste Rahmen, der Hegels Theorie der Philosophiegeschichte bestimmt, stellt die Möglichkeit der weiteren Entwicklung der Philosophie in Frage. Andererseits ist es aber nicht klar, ob die Geschichte der Philosophie außerhalb des Zusammenhangs der spekulativen Logik Hegels ihre wesentliche Bedeutung für die Philosophie noch behalten kann.

Grundbegriffe: Geschichte der Philosophie, Wahrheit, Zeit, Dialektik

UDK: 165.62

UVOD U FENOMENOLOGIKU

Dr Mirko Aćimović

HEGEL I HUSERL

SAŽETAK

Hegelova „Fenomenologija duha” prikazuje slobodu duha u nužnosti njegovog ospoljenja u od sebe otpuštenih likova. Fenomenologika je, otuda, logika fenomena duha, ontologika fenomenologije duha, jedna dakle fenomenologija nauke logike.

Kod Husera je fenomenologika kritika uma kojom se bit stvari zna vraćanjem na njen izvod u svesti, transcendentalna fenomenologija univerzalne samospoznaje, čista logika o saznanju znanja, transcendentalna teorija uma.

Ključne reči: fenomenologika, logika, um, transcendentalna fenomenologija.

Kant je transcendentalnom dedukacijom kategorija predočio ideju o identitetu subjekta i objekta, ali je taj identitet iščezao onda kada je um učinjen predmetom filozofske refleksije. Izvan kategorija, unutar kojih je Kant smestio identitet subjekta i objekta, postoji još jedino svet neidentiteta, čijim je uzdignućem u apsolutno načelo umu preostalo jedino to da bud moć čistog jedinstva razuma, dakle jedna praktička moć protivstavljena bitku, koja se svodi na mišljenje konačnog mišljenja.

Doista, refleksivna moć razuma u istini bitka vidi samo konačnost. Razum sebe zna kao apsolut empirijskog i konačnog bića, gde je onda apsolutna pojedinačnost svojim pojmom sva i jedina realnost, budući da empirijska pojmljivost ima za svoje dovršenje podvođenje svih ideja pod konačnost. Ovim je razum postavljen za princip i zakon jedne apsolutne konačnosti jer je totalitet formi objektivnih uposebljenja onoga što naprosto jeste, pa je otuda doista tačno kako je Kant teorijsko dovršenje filozofije racionaliteta, najviš postignuće razumske filozofije uma. Ali tom nagovoru logike i metafizike na dogmatizam mišljenja i bitka, tim međusobnim preinakama metafizikâ i logikâ, mora se napokon učiniti kraj kako bi vaskrsao najviši totalitet u svojoj celokupnoj stvarnosti iz svog najdubljeg temelja, sve do slobode svojih likova: upravo „Fenomenologija duha” ima da prikaže slobodu duha u nužnosti isijavanja duha u od sebe otpuštenih likova, ona je, otuda, fenomenologika ili logika fenomena duha, ontologika fenomenologije duha, jedna dakle fenomenologija nauke logike. I „Nauka logike” nije ništa drugo do fenomenologika, fenomenologija ontologike, ili ontologika fenomenologije duha.

Iza spoljašnje određenosti fenomenologije i logike, postavljene sledom njihovih nastajanja, stoji logička imanentnost fenomenologije i fenomenološka imanentnost logike, budući da „Fenomenologija duha” svojim konačnim rezultatom pretpostavlja „Nauku logike” a „Nauka logike”, kao bitkovno znanje istine, pretpostavlja „Fenomenologiju duha” kao nauku o fenomenima svesti. Fenomenologija je put u apsolutno znanje i sâm to apsolutno znanje, dakle logika kao spekulativna filozofija. U jednom se smislu logika

predočuje kao samosvest fenomenologije jer sadržaj njenog pojma sačinjavaju pojavnosti svesti apsolutnog subjekta kojim se razotkriva logos bitka i bitak logosa, a to nadalje znači kako svakom apstraktnom momentu znanja odgovara jedan lik duha u njegovoj pojavnosti. Otuda je Hegel doista filozof konkretnog, kako je to primetio i Ernst Bloh, premda Bloh nikako nema prava kada ustvrđuje kako Hegel nije uspeo da razvije logiku kao ontologiju iz „dubine uma”. Naprotiv, Hegelova je logika kao ontologija izvedena iz dubine uma i umom provedena kao logos koji sebe ima u svom početku, središtu i kraju, te koji je time objektivni totalitet, jedan apsolutni apsolut.

Ishodna je Hegelova namera da „Fenomenologiju duha” učini uvodom u vlastiti sistem filozofije. Ta je namer napuštena u neposrednom radu na njenom konceptu, pa je s pozicija poznijih godina svoje filozofije Hegel o „Fenomenologiji duha” govorio kao o knjizi svog istraživačkog putovanja, koje je, pak, uvođenje u put svesti od neposredne datosti, „ovog ovde”, doapsolutnog znanja kojim se duh zadobija iz sebe. U tom je smislu fenomenologija raskriće svesti i sveta, jedan deo sistema nauke o iskustvu svesti, naporedo s kojom je trebalo da stoji nauka logike, koja, dakle, nije izvedena: tako je ostala samo „Nauka fenomenologije duha” kao prvi, i jedini, deo sistema nauke, pa je otuda ona sav sistem filozofije iz 1807. godine i svoj vlastiti uvod. Utemeljenjem enciklopedijskog sistema filozofije o „Fenomenologiji duha” se govori kao o onome što je unapred nauke, što još nije nauka a što treba da dovede svest na stajalište nauke prikazivanjem jedinstva znanja i predmeta znanja u apsolutnom: ovde je fenomenologija stavljena u subjektivni duh, naporedo s antropologijom i psihologijom, a to onda znači kako se fenomenologijom duha ne dospeva do apsolutne filozofije jer njeno predočenje apsolutnog još uvek je vladavina apstraktnog apsolutnog. U enciklopedijskoj opasci Kantovoj filozofiji Hegel kaže kako ova sadrži samo određenja fenomenologije svesti a ne filozofije, jer ideju duha „snižava na pojavu”. Dakako, u ranim jenskim skicama za sistem filozofije nema fenomenologije kao znanja o iskustvu svesti, ali je ovde logika zapravo fenomenologija apsolutnog saznanja, nauka o pojmu, sudu i zaključku čiju konačnost valja prevladati metafizičkim mišljenjem apsoluta.¹ Fenomenologija duha pokazaće se potom kao logika fenomena duha, kao nauka o iskustvu svesti, sapiriradnih pojavama bitka ospoljenog apsoluta.

Logičko otpočinjanje fenomenologije duha događa se u njenom pojmovnom određenju nauke, a ovo je pak otpočinjanje već rezultat samokretanja znanja o znanju iskustva svesti. Premda fenomenologija svojim logičkim otpočinjanjem ne smeri ka opisivanju fenomena svesti, ona je kao istorija fenomena svesti opis neposrednog konstituisanja svesti na putu svesti ka apsolutu. Hegel je na tragu Fihteovog i Šelingovog stanovišta ideje istorije svesti kao konstituisanja genetičke izgradnje samosvesti od neposredne datosti do samorefleksije: prikazujući put do takvog konstituisanja, fenomenologija duha u Hegela predočava ideju istorije iskustva svesti kao istorija identiteta duha, i pritom ona nije fenomenološka deskripcija u huserlovskom smislu, niti pak filozofska antropologija u čijem je središtu čovek kao egzistencijalni fenomen.² Fenomenologija duha nije niti istorija ljudskog iskustva ako se pod tim ne misli iskustveni

¹ Hegel: *Jenenser Logik, Metaphysik und Naturphilosophie*, Hamburg, 1967.

² Za Koževa je „Fenomenologija duha” fenomenološka deskripcija, jedna filozofska antropologija, a to je na tragu hajdegerovske interpretacije, s tim što je za Hajdegera „Fenomenologija duha” apsolutna metafizika duha koja još nije dovršenje metafizike kao metafizike. Gabler i Erdman drže da je fenomenologija prvideo sistema filozofije, ili propedeutika za taj sistem, K. Fišer je smatra delom subjektivnog duha, a sam Hegel – „odakle nauke” (*Voraus der Wissenschaft*). O tome u Fulda, H.F.: „Das Problem einer Einleitung in Hegels Wissenschaft der Logik”, Frankfurt am Main, 1975, str. 77-78.

prikaz postajanja nauke ili znanja koje otpočinje svešću kao neposrednim životom duha, koji, opet, otpočinje čulnom izvesnošću, onim „ovo”, a dovršava apsolutnim znanjem apsoluta kao primanja sopstva, samstva, jastva (das Selbst). Speklativnim identitetom mišljenja i bitka metafizički je mišljena bit čoveka, njegova prirodnost prirode, istorijski razvoj čovečanstva, apsolutno iskustvo apsoluta: fenomenološka ontologika ovde je anticipacija metafizike naukom logike i enciklopedijskim sistemom filozofije, jedna, dakle, fenomenologika kojoj će nauka logike prikazati napor pojma u njegovoj napetosti od bitka preko biti do sebe kao pojma koji je istina bitka.

U poznijem osvrtu na „Fenomenologiju duha” Hegel kaže kako ona predočava put svestikoji prolazi kroz sve forme odnosa svesti prema objektu, čiji jekonačni rezultat pojam nauke: svest je pojavni duh koji sebe oslobađa od vlastite neposrednosti i spoljašnje konkretnosti, pretvarajući se tako u čisto znanje za svoj predmet ima čiste suštastvenosti, ili čiste misli koje su „duh koji misli svoju suštinu”.³ Prikazujući tako samokretanje duha, „Fenomenologija duha” prikazuje sâmo konstituisanje logike jer je priroda čistih suština neposredni sadržaj logike. Otuda filozofija i jeste nauka, „pravi oblik u kojem egzistira istina”, spekulativno mišljenje koje misli istinito jer istinito i jeste „postajanje sama sebe”: istinito je celina, celina je bit koja se dovršava samo svojim razvitkom, pa on o kraju, suštinski rezultat, ono dakle što doista jeste, subjekt, samopostajanje, za Hegela je apsolut, duh koji je ono stvarno koje je sistem, suština, po sebi postojanje za sebe, bitak. Duh koji zna sebe za sebe – za Hegela je nauka, znanje o svom vlastitom predmetu koji je u sebe reflektiran: fenomenologija prikazuje upravo to postajanje nauke ili znanja kao stvarnosti carstva duha, sadržinu i oblike znanja kroz put duha, pa je nauka uvid duha u ono što jeste znanje: stupnjevi znanja nužni su momenti duha, individualni celi likovi čija je sveukupnost totalitet, apsolutnost duha. Duh je apsolutnost totaliteta koja u svom neposrednom životu ima znanje i predmetnostkaono što je negativno znanju. Znanje i predmetnost znanja kod Hegela su momenti suprotnosti u elementu svesti duha, pa duh nije puka sinteza znanja i predmeta, neki apstraktni identitet ekstrema, biće i mišljenje u apsolutnom postavljanju njihove apsolutne razdvojenosti, nego znanje predmeta i predmetnsot znanja, subjektivni objekt i objektivni subjekt. U svesti se događa ovo kretanje duhakoji je sebi svoj vlastitipredmet, ono drugo koje ukida: iskusvom svesti bitak je isto što i bit, „Fenomenologija duha” dovršava se apsolutnom neposrednovanošću bitka, postajanjem bitka supstancijalnom sadržinom, samosvešću, dakle pojmom bitka: ukidanjem razlike između bitka i znanja, duh fenomenologikom sebi pribavlja znanje za sebe, pa je celovitost kretanja bitka i znanja zapravo ligika, spekulativna filozofija. Logika je spekulativno znanje koje sebe organizuje vlastitim životom pojma, a prikazivano znanje koje sebe organizuje vlastitim životom pojma, a prikazivanje tog vlastitog života pojma otpočinje uvidom u kretanje bitka koji je sebi nešto drugo, zapravo, njegova imanentna suština koja je sadržina a svaka je sadržina refleksija u sebe.

Fenomenologija je prikaz bitka koji je mišljenje, fenomenologika, pojmovni govor o apsolutnom identitetu mišljenja i bitka. To je zapravo prikaz naučne metode kao suštastvenosti celine u njenom samokonstituisanju, prikaz logičke nužnosti umnoga i znanje sadržine koja je suština i pojam. A pojam je vlastito samstvo predmeta, njegova vlastita unutrašnjost, svoje sopstveno postajanje koje nije mirujućisubjekt akcidenција, gde sadržina

³ Navodi iz Fenomenologije i Logike su iz: Hegel: *Phänomenologie des Geistes*, Werke 3, Suhrkamp Verlag Frankfurt am Main, 1970.; Hegel: *Wissenschaft der Logik I,II*, Werke 5, 6., Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 1978.

nije predikat subjekta nego supstancija: supstancija bitka njegova je jednakost sa samim sobom, čista apstrakcija ili mišljenje. Ovo samokretanje apsoluta u iskustvu njegove svesti prkazuje logika koja je, time, „iscrpna povest obrazovanja same svesti za nauku”. Znanje svesti za svoj telos ima stav da pojam odgovara predmetu a predmet pojmu. Ontologija fenomenologije dijalektika je kretanje svesti u samoj svesti, jer svest ima svoje znanje i svoj predmet kao formu i sadržaj svog iskustva, a iskustvo svesti o sebi obuhvata sav sistem svesti kao celokupno carstvo istine duha, gde su onda momenti te celine oblici svesti, likovi, fenomeni svesti. Prikazujući otpuštene momente svesti, fenomenologika je nauka opostajanja nauke, znanje znanja: apsolutno znanje čist je bitak samosvesti, apsolut, „sećanje duhova” kakvi su bili po sebi, nauka duha o sebi, pa tamo gde je fenomenologiji duha rezultat, valja naukom logike postaviti osnov.

Logički momenti fenomenologije duha zapravo su njeni likovi svesti, što je sapripadno ontološkim momentima nauke logike, kako je to ustvrdio Hegel, kako svakom apstraktnom momentu nauke odgovara jedan oblik „Fenomenologije duha” momentima logičkog, gde je fenomenologija duha neizvedena logika sistema filozofije iz 1807 godine.⁴ Oto Pögeler ovaj Hegelov stav shvata kao činjenicu da svakom delu Sistema treba da odgovara jedan oblik fenomenologije.⁵ Odgovaranje logičkih momenata svakom stupnju svesti, Fulda dokazuje uspoređivanjem proporcija prve jenske realne filozofije, jenske logike i fenomenologije, nalazeći, pri tom, izvesne pomake do „Fenomenologije duha”, premda ti pomaci i nisu bitno uticali na opštu logičku koncepciju „Fenomenologije duha”, što je, ukonačnom, dovršeno ujedinjenjem logike i metafizike u spekulativnu filozofiju.

S pozicije „Fenomenologije duha”, jednost fenomenologije i logike Hegel je iskazao kako konkretni lik u kretanju samoga sebe ostaje jednostavna određenost, čime se uzdiže do logičkog oblika kao u svojoj bitnosti, pa njegov konkretni opsatanak je samo to kretanje i neposredno je logički opstanak. A s pozicije „Nauke logike” Hegel kaže kako je u „Fenomenologiji duha” pokušao da prikaže svest koja jeste duh kao konkretno znanje, zapleteno u spljašnjosti: napredovanje ovoga predmeta počiva, kao i razvoj sveg prirodnog i duhovnog života, jedino na prirodni čistih suštastvenosti koje sačinjavaju sadržinu logike, čime je i određen odnos nauke fenomenologije duha i logike. Reč je, dakle, o kružnom toku znanja, gde je logika sloboda znanja duha o sebi, identitet bitka i pojma, nužnosti i slobode, istina. I tek je „Nauka logike” logičko dovršenje metafizike i metafizičko dovršenje logike, s istinskim utemeljenjima u einai, logos, eidos, ousia, to on. S Platonom i Aristotelom logos je jest bitka, eidos, jer iskazuje jest toga jest: kod Hegela pojam je predmet, proizvod i sadržina mišljenja, bit onoga što postoji po sebi i za sebe, logos, um onoga što jeste i istina onoga što nosi naziv stvari. Kod Aristotela je ousia eidos kao sopstvo nekog jest koje je nešto pojedinačno i nešto opšte, gde je onda ta pojedinačnost sebe opštost, sve sebe. Aristotelovo mišljenje mišljenja za Hegela je subjekt, pojam, kod Aristotela još nije na delu ideja o samokretanju pojma, pa je prva filozofija, ili theologika, jedna ontoteologika ili spekulativna theologika, valjani izraz Platonove dijalektičke ontologije. Može biti da je Hegel Aristotela interpretirao sa stanovišta jedne „spekulativno-logičke teorije čiste subjektivnosti”.⁶

⁴ H.D. Fulda: Zur Logik der Phänomenologie von 1807., in „Materialen zu Hegels 'Phänomenologie des Geistes'”, hrsg. von H.D. Fulda und D. Henrich, Suhrkamp, STV 9, Frankfurt/M., 1973.

⁵ O. Pögeler: Zur Deutung der Phänomenologie des Geistes, in „Hegel Studien”, Bd. 1, Bonn, 1961.

⁶ K. Düsing: Hegel und die Geschichte der Philosophie, Darmstadt, 1983., str. 124.

Međutim, i „Fenomenologija duha” ima osnov jedne spekulativne logičke teorije subjektivnosti, što rečito kazuju predgovor i njen kraj, a što se, u izvesnom smislu, naslanja na jenski koncept realne filozofije u kojoj se apsolutni bitak shvata kaoznajuće znanje, duh, znanje duha o sebi.⁷ Fenomenologija duha postavlja dijalektiku duha kao spekulativnu logiku, njihove sudijalektičke strukture saobrazne s obzirom na odnose likova svesti prema logičkim momentima duha. Druga jenska realna filozofija zagovara koncept spekulativne filozofije ili logike koja se završava, kao i fenomenologija, apsolutnim znanjem, što je sapripadno kružnom toku znanja koje se dovršava uapsolutnom duhu.⁸ Ovim je neposredno postavljen put fenomenologije u nauku logike. Takvom postavljenju Huserl prigovara: „I ako i Hegel insistira na apsolutnom važenju svoje metode i učenja, njegovom sistemu nedostaje kritika uma koja pre svega omogućuje filozofsku naučnost”, a to znači kako je Hegel naknadno delovao na slabljenje naučnog nagona svojim uverenjem o opravdanosti svake filozofije za svoje vreme. Otuda ponovni nagovor na utemeljenje filozofije kao stroge nauke, koje je pak moguće onom kritikom uma koja je transcendentalno fenomenološko osvešćenje procesa kojim postaju kategorije kao, u spekulativnoj ligici, ontološke biti svega što jeste. Taj dijalektički um spekulativne logike za Huserla je postvareni um, postvarena svest, dakle oblik mišljenja koji, od Dekarta do Hegela, nije pitao o nastajanju subjektivnosti, te tako nije legitiman u transcendentalnoj i spekulativnoj filozofiji. Huserlov je zahtev da se bude u polju čiste svesti i u njoj predmetne datosti, ali ovaj povratak, „Zu den Sachen selbst”, nije povratak objektu kao istini subjektivnog saznanja, nego je to povratak u bit stvari, gde stvar nije puko postojanje već pojam stvari. Mera istine stvari jeste evidencija a do nje se dolazi neposrednim sagledavanjem (Wesenschau), poslednjim aktom svesti provedenim metodom fenomenologije. Dakle, pojam stvari je misao o biti stvari, neposredna svest o tome šta stvar doista jeste. Fenomenološki metod kretanje svesti je ka pojmu stvari, pa učiniti početak tom kretanju svesti znači učiniti početak filozofije, početak u filozofiji, a ovaj je pak moguć, po Huserlovom sudu, jedino ispitivanjem čiste svesti fenomenološkom metodom, svesti unutar koje se i nalazi izvorno i neposredno znanje suštine (Wesen), ili pojam same stvari. Izvorna istina znanja izvorne biti predmeta za Huserla je izvorna intelektualna intuicija, i time se prekoračuje naučna datost znanja koje pribavlja razum u vlastitoj svakidašnjici mišljenja empirijskog realiteta sveta. U svojoj empirijskoj datosti svest je psihološka svest, sistem psihičkih akata koji sačinjavaju sklop psihičkih doživljaja kojima se, međutim, ne dopire do unutrašnjeg iskustva izvornih doživljaja, do izvora psihičkog. Osim empirijskoj svesti, svest je unutrašnje opažanje doživljaja, sveobuhvatnost intencionalnih doživljaja kojima je i moguće saznanje sveta apsolutnim iskustvom svesti, do koje se dolazi prekoračenjem sveg empirijskog, aposteriornog, naučnog: ova fenomenološka redukcija teorijska je priprava svesti da u samoj sebi dospe do imanentne intuicije fenomena kao samih stvari u njihovoj biti, gde je onda intuicija sama svest u vlastitom momentu neposrednog sagledavanja bitka suštinom bića. Kako je svest uvek svest o nečemu, to je onda ona svet usmerenih, intencionalnih akata kao jedinstva apriornih struktura svesti i bitka, ili pojam same stvari. Dakle, hod svesti ka predmetu u njenoj biti zapravo je povratak svesti u vlastitu izvornost na način epoche, čime je, potom, pripravljen put ka transcendentalnoj fenomenologiji kao apriornoj nauci transcendentalnog subjekta transcendentalne svesti.

7 Hegel: *Jenenser Realphilosophie*, II, Leipzig, 1932, str. 272.

8 Hegel: *Jenenser Logik, Metaphysik und Naturphilosophie*, nav. izd.

9 Husserl: *Logische Untersuchungen*, I, Max Niemeyer Verlag, Tübingen, 1980, str. 13.

Otpočinjanje ovoga znaja nauke teorijske je zahtev za temeljnim preispitivanjem logike u njenom tradicionalnom i psihološkom stavu mišljenja, s postavljanjem osnova za čistu logiku koja treba da je priprava za fenomenološku transcendentálnu filozofsku logiku. Logika je, u „Logische Untersuchungen”, mišljena kao teorijska nauka čiji osnovni stavovi nisu niti normativni niti psihološki empirijski stavovi, nego oni stavovi koji se svojom logičkom zakonitošću odnose na sadržaj suda: kako su logički zakoni idealnih značenja, to je onda logika teorijska predmetna nauka o idealnim tvorevinama, nauka o jedinstvu zakonitosti mišljenja istina, nauka o nauci, ili znanje o postajanju znanja. Stoga čista logika istražuje temeljene pojmove nauka u njihovim međusobnim odnosima i njima korelativne pojmove, dakle čiste kategorije značenja i čiste predmetne kategorije, na temelju kojih potom ispituje zakone ovih kategorijalnih pojmova i njihovo objektivno značenje i važenje unutar teorija.

Po Husrelu je, dakle, osnovna stvar logike problem istinitosti mišljenja, što nadilazi psihološki stav evidencije i stupa u svoj idealni smisao, u smisao evidencije koja je „neposredna unutrašnjost same istine” (Innewerden).¹⁰ Otuda Huserl insistira na razlučivanju logičkih zakona od njihovih svođenja na psihološke procese, prvobitneforme, svest uopšte, ljudski vrsni um ili intellectus ipse koji kao nešto urođeno i opšteljudsko prethodi svakom faktičkom mišljenju i iskustvu: čista svest je ono u čemu treba da se dogodi „zu den Sachen selbst”, izvorni temelj živog uma, ispunjenje misaonog akta neposrednim posmatranjem sadržaja misaonog akta. Evidencija je, tako, istinsko saznanje, potpuno adekvatno ispunjenjeintencije značenja, apsolutna realizacija onoga što je adequatio rei ac intellectus, ostvarenost bića u smislu istine.¹¹

U „Ideen...”, fenomenološkom naukom o evidenciji intuicija shvata se kao „originačno dajuće sagledavanje”, princip svih principa, „legitimno izvorište saznanja”, dakle, kao mišljenje koje je evidentno i adekvatno znanje bitka: reč je o temelju istinskog saznanja, o noein, o datosti pre sveg teorijskog mišljenja.¹² Ejdetška intuicija fenomenologija je uma („Ideen”, str. 300), pa je povratak samim stvarima zapravo intuicija identiteta noeze i noeme, subjekta i objekta, a fenomenologija metod ka jedinstvu stvari i svesti u evidenciji, kao duhovno sagledavanje bića i suštine. Kategorijalno iskustvo intuicije uma ne pristaje na dostatnost indukcije i dedukcije znanja na kojima se zasnivaju nauke iskustva i razuma: svojim prirodnim stavom, ove nauke zapadaju u puki prirodni način života, ali svet života nije samo prethodno poznati svakidašnji život nego i zagonetka do koje se dopire tek uvidom u samu bit stvari, pa je otuda povratak k samim stvarima tek zahtev fenomenologije kao metode i nauke filozofije. Fenomenologija je kritika uma kojom se bit stvari zna vraćanjem na njen izvor u svesti, temelj jedne filozofije kao stroge nauke koja ima posla s čistom svešću u njenom fenomenološkom stavu. Potpuno naučna psihologija, fenomenologija psihologije, „prava je kritika uma”, ili neposrednost gledanja suštine fenomena, gde se suština shvata kao biće suštine. Shvatanje suštine za Huserla je intuicija suštinske datosti, „Intuitivno kao shvatanje suštine”, a fenomenologija kao čista nauka jedino može biti izražavanje ovako shvaćene suštine, istraživanje fenomena u jedinstvu svesti, izvršeno u čistom intuitivnom stavu. Fenomenološki metod upućuje ka jednom naučnoj teoriji uma jedne strogo naučne filozofije.

¹⁰ Husserl: *Logische Untersuchungen*, I, Max Niemeyer Verlag, Tübingen, 1980, str. 13.

¹¹ Husserl: *Logische Untersuchungen*, II, str. 5.

¹² Husserl: *Ideen zu einer reinen Phänomenologie und phänomenologischen Philosophie*, Nimeyer, Tübingen, 1980, str. 43.

Transcendentalna fenomenologija kritika je uma, fenomenologija označava jednu nauku, „jednu vezu naučnih disciplina”, misaoni stav i filozofski metod.¹³ Tim metodom logički je intuicija uzeta kao saznanje koje je um: „Intuitivno (schauende) saznanje je um koji sebi postavlja za cilj da razum upravo uzdigne do uma” („Ideja fenomenologije”, str. 81). Intuicija nije razumsko saznanje nego umno gledanje, sagledavanje u kome je isključeno transcendirajuće mišljenje, moć shvatanja suštine kao evidentne datosti u kojoj se vidi da se „predmet konstituiše u saznanju”, gde je sâm evidentno sagledavanje konačno osmišljeno saznanje i njegove predmetnosti, što je opet moguće tek u čistoj evidenciji, toj poslednjoj normirajućoj datosti. To je „vraćanje na samu stvar ili stanje stvari u izvornom iskustvu i uvidu”, kartezijanski trag meditacija o prvoj filozofiji.¹⁴ Fenomenološkim stavom epoche redukuje se prirodnost na transcendentalno, i u odsustvu onog transcendentnog ostaje čista svest kao čist bitak koji je suština kao predmetnost po sebi: intencionalnost je temeljno svojstvo te svesti, svest je uvek svest o nečemu čemu pripadaju i modusi bitka, a toj intencionalnosti pripada i intencionalna analiza svesti, upućena na otkrivanje aktualnosti i potencionalnosti u kojima se predmeti konstituišu, što u konačnom prekoračuje čulno jedinstvo svesti i njegova deskripcija. Idealno jedinstvo svesti iskustva intencionalnosti sveta za Husserla je transcendentalna subjektivnost, jedinstvo sinteze, a to znači kako „istinsko biće”, realno ili idealno, ima značenje samo kao posebni korelat moje vlastite intencionalnosti („Kartezijanske meditacije”, I, 29). Transcendentalna subjektivnost univerzuma je mogućeg smisla, ona zahvata univerzum pravog bitka, univerzalna apsolutna konkretnost. Put filozofskog saznanja put je „univerzalne samospoznaje”, jedna transcendentalna fenomenologija saznanja koja za svoje otpočinjanje ima kartezijanski prevrat u ideji apsolutnog utemeljenja nauke. Ovaj veliki preokret vodi do transcendentalne subjektivnosti, prema ego cogito koje je apodiktičko sigurno i poslednje tlo rasuđivanja u saznavanju svake radikalne filozofije. U toj filozofiji transcendencija je „imanentni karakter bitka koji se konstituiše unutar ego” (isto, str. 29), a fenomenološka radikalna samorefleksija – univerzalna samorefleksija.

Husserl zapravo govorio „logičkom obliku jedne intuitivne eidetike” koju shvata kao sistematski opis transcendentalnog ega, samoizloženog fenomenologijom transcendentalne redukcije i intencionalnog samoizlaganja: logika intuitivne eidetike univerzalno je eidetičko samoizlaganje transcendentalnog ega jer se fenomenologija apriori konstituiše u vlastitoj, strogoj, intuitivnoj, bitnoj nužnosti i opštosti. Reč je dakle o „univerzalnom logosu sveg zamislivog bitka” a to znači kako bi sistematika potpuno razvijene transvencionalne fenomenologije bila „istinita i prava univerzalna ontologija”, univerzalna konkretna ontologija, „univerzalna i konkretna nauka o znanosti, te konkretna logika bitka” (isto, str. 162). U tom je smislu ona „prvi univerzum znanosti”, „totalna znanost apriori”, univerzalna nauka o stvarnom biću iz apsolutnog utemeljenja, arheologija koja sistematski ispituje sve „praizvore bitka i istine”, privodeći saznanje najvišem poslednjem umskom obliku.¹⁵

Ovo su, dakle, temelji fenomenologike, ili transcendentalne fenomenologije kao radikalne filozofije. Oni su postavljeni izborom logike uma u misaonom hodu od fenomenološke čiste logike do transcendentalne logike. U „Logische Untersuchungen” logika je čista nauka o saznanju i znanju, teorija teorije, nauka o biti nauke, nomološka nauka o biti naučnog mišljenja: s ovim apriorizmom u osnovama logike, Husserl u „Formale

¹³ Husserl: Ideja fenomenologije, BIGZ, Beograd, 1975, str. 37.

¹⁴ Husserl: Kartezijanske meditacije, I, Izvori i tokovi, Zagreb, 1975, str. 17.

¹⁵ Husserl: Erste Philosophie, II, str. 29 (Husserl'iana, VIII, Haag, 1959).

und transzendente Logik” filozofsku logiku shvata kao transcendentalnu teoriju nauke, transcendentalnu teoriju logičkog uma, kojoj je formalna logika tek prvi istorijski projekt jedne opšte teorije nauka koja se odnosi na eidetske uslove nauke uopšte.¹⁶ Ovde je logika apriorna nauka koja ispituje poslednje principe sebe i nauka uopšte, jer ona teorija logičkog uma, najdublja i najuniverzalnija teorija principa i svih normi nauka, jedna, dakle, umna nauka umne svesti (Vernunftbewusstsein). Ova je svest transcendentalno čista svest u čistoj intuiciji, transcendencija u evidenciji i imanenciji, pa naka o njoj mora biti istinita logika koja zahvata transcendentalnu unutrašnjost. Reč je o logici koja je teorija apriornog sveta, teorija koja omogućuje temelje nauka ali ne i svoje temelje, sem na način povratka na logički um. Kao logika uma, kao teorija logičkog uma, logika je logika stvaralačkog života, fenomenologija uma, fenomenologika: u tom vlastitom utemeljenju logika je svoja vlasita mogućnost, poslednja nauka, ili nauka principa. Ovim je premašen put razvoja formalne logike ka formalnoj ontologiji, njen korelativni dvostruki smisao koji se očituje u sebe pokazivanju kao apofantička logika i kao formalna ontološka logika. Dakle, transcendentalna logika kao sistem transcendentalnih principa konačno je sistem fenomenologije logičkog uma unutar transcendentalne filozofije, shvaćene kao odgovor na povesnu upitanost filozofije o prvoj filozofiji, ili o tome šta treba da su sapientia universalis, Wissenschaftslehre, absolute Wissenschaft, napokon, strenge Wissenschaft u vlastitoj koncepciji fenomenologije transcendentalne filozofije.

Huserlova rekonstrukcija istorijske, ili formalne logike zapravo je rekonstrukcija filozofije racionaliteta, ili rekonstrukcija logičkih osnova racionalizma pozitivnih nauka. Ali logika, od logos, legein, smeru ka onome što jeste um; ona je izvorno nauka o umu: otuda logos treba da je um, naučni um a logika apriorna nauka uma, apriorna principijelna suštinska nauka čistog uma. Otuda logika i jeste „samoizlaganje čistog uma” (die Selbstausslegung der reinen Vernunft), ideal nauke u čistom teorijskom umu („Formale und transzendente Logik”, str. 27). Čista logika, ili čista nauka uma, vraća se na praforme, osnov forme, omogućujući time samu mogućnost forme mišljenja, gde je evidencija apriorna struktura forme svesti u svojoj vlastitoj biti. Logika je, tako, fenomenologika, fundamentalna nauka o poretku sveta, ono dakle što je metafizika, ili filozofija bitka, svez zamislivog bića. Fenomenologija uma, fenomenologika, kao da je privođenje filozofije do njenog vlastitog kraja, premda je kraj mesto gde se sabira celina – kako reče Hajdeger. Otuda Huserl svojom idejom o povratku samim stvarima zapravo čini okret prema Hegelu i njegovoj ideji iz vremena „Fenomenologije duha”, gde je sama stvar mišljena kao subjektivnost koja je čisto tlo – fundamentum absolutum. Hajdeger u „Zur Sache des Denkens” kaže kako se i kod Hegela i kod Huserla radi o dovršenju filozofije kao metafizike subjektivnosti subjekta, koju, međutim, valja prevladati prevladavanjem metafizike, kao filozofskog znanja bitka, filozofijom mišljenja smisla bitka.¹⁷

Za Hegela je zadatak filozofije saznanje uma njima samim, za Huserla je to saznanje transcendentalnosti, s uporištima u razlici putovanja svesti do apsoluta, ili putovanja apsoluta kroz sebe u vlastitim fenomenima ospoljenja. Kod Huserla je fenomenologija fenomenološko istraživanje filozofije sveta, samonalaženje duha u svetu, kako to reče

¹⁶ Husserl: *Formale und transzendente Logik. Versuch einer Kritik der logischen Vernunft*, Niemeyer, Tübingen, 1981, str. 7.

¹⁷ Heidegger: *Zur Sache des Denkens*, Niemeyer, Tübingen, 1969, str. 70.

Eugen Fink¹⁸, pa je, izgleda, bilo nužno da Huserlov stav „povratak stvarima” – Zu den Sachen selbst, bude mišljen kod Hajdegera kao „povratak stvari” – Zu Sache selbst. To je mišljenje, međutim, već bilo mišljeno.

Dr Mirko Aćimović

INTRODUCTION TO PHENOMENOLOGIC

HEGEL UND HUSSERL

Summary

Hegel's „Phenomenology of the Spirit” presents the freedom of the spirit within the necessity of its manifestation in the forms emanated from itself. Phenomenologic is, thus, the logic of the phenomenon of the spirit, ontologic of the phenomenology of the spirit, therefore a phenomenology of the science of logic.

In Husserl, however, phenomenologic is „the criticism of the mind” in which the essence of things is known through the returning to its source in the unconsciousness, it is a transcendental phenomenology of the universal self-cognition, pure logic about the cognition of knowledge, transcendental theory of the mind.

Key words: phenomenologic, logic, mind, transcendental phenomenology.

¹⁸ Fink: Studien zur Phänomenologie, Nijhoff, Den Haag, 1966, str. 169.

UDK: 111.83
I Hajdeger

FUNDAMENTALNA ONTOLOGIJA I PROBLEM ISTINE

Molnar Milotka

REZIME

Više značnost sintagme *smisao bitka i pitanja o smislu bitka*, osnovnog problema postavljenog delom „Bitak i vreme”, u bitnom uslovljavaju mogućnost različitih tumačenja (razumevanja) filozofije tzv. „ranog Hajdegra”. Njihovo razjašnjenje bi stoga moglo da predstavlja rasvetljavanje nekih temeljnih teza ideje fundamentalne ontologije. Ovaj rad tome teži, interpretacijom Hajdegerove obrade problema istine.

Ključne reči: ontologija, istina, bitak, egzistencija

U poslednjem paragrafu „*Bitka i vremena*” Hajdeger izražava samorazumevanje vlastitih mislilačkih napora jednom pregnantnom metaforom: „Valja tražiti neki *put* k rasvetljenju fundamentalnog ontološkog pitanja, i *ići* njime. Da li je on *jedini* ili uopšte *pravi*, o tome je moguće prosuditi tek *poslije hoda*. *Spor* oko interpretacije bitka ne može biti izglađen, *jer još uopšte nije ni zapodjenut*. I napokon, on ne može banuti sam od sebe, nego je za zapodjevanje spora potrebna već i neka priprema. Ovo istraživanje uputilo se jedino k tome. Gdje li stoji?”¹

Ovim je predstavljena osnovna intencija filozofije Martina Hajdegera i istovremeno preciziran zadatak fundamentalnoontoloških istraživanja provedenih u „Bitku i vremenu”. U tom smislu, prikazana metaforom, određena je i ideja fundamentalne ontologije: „Ali ispostavljanje ustrojstva bitka tubitka svejedno ostaje samo *put*. *Cilj* je obrada pitanja bitka uopšte.”²

Imajući u vidu fundamentalnu ontologiju kao jedan mogući „put preduzet radi traženja odgovora na pitanje o bitku, ideja fundamentalne ontologije može biti shvaćena tek ukoliko se utvrdi šta je mišljeno u „Bitku i vremenu” pod sintagmom „smisao bitka”. U ovo je ključan zadatak razjašnjenja *pitanja o smislu bitka*, to jest iznalaženja odgovora na pitanje: koji je problem mišljen postavljanjem pitanja o smislu bitka kao osnovnog pitanja fundamentalne ontologije?

Da problem bitka za Hajdegera nije nešto što može biti samorazumljivo preuzeto iz filozofske tradicije ilustruje, prethodno navedena, tvrdnja:

„*Spor* oko interpretacije bitka ne može biti izglađen, *jer još uopšte nije ni zapodjenut*”.

¹ M. Hajdeger, „Bitak i vrijeme”, Naprijed, Zagreb, 1988, str. 498.

² Isto, str. 497.

Naravno, tu nije reč o poricanju faktičkog istorijata jednog problema. Nakon više od dve hiljade godina prisustva problema bitka kao temeljnog pitanja filozofije, ovakav stav je moguć tek ukoliko je (metafizički) istorijat problema bitka razumljen kao istorijat problema suštinski različitog od problema kojim se bavi fundamentalna ontologija.

U čemu je suštinska razlika između metafizike i fundamentalne ontologije, razlika tako radikalna da, po Hajdegeru, onemogućava govor o zajedničkom problemu metafizike i fundamentalne ontologije? Šta je pitano (mišljeno) tradicionalnim, a šta fundamentalnoontološkim postavljanjem problema bitka?

* * *

Imajući u vidu da je svako suočavanje sa nekim problemom uslovljeno nataloženim pretpostavkama koje unapred iskrivljuju pitanje, Hajdeger ističe nužnost problematizovanja *samih problema* tradicionalne filozofije. Tako, tradicionalno postavljanje problema bitka Hajdeger ocenjuje nedostatnim za „spor oko interpretacije bitka.”³ Postavljanjem pitanja o smislu bitka, kao osnovnog problema fundamentalne ontologije, Hajdeger nastoji da prevaziđe ograničenja koja su sadržana u pretpostavkama kako antičke i srednjovekovne, tako i novovekovne filozofije.

Za sada ćemo ostaviti po strani Hajdegerova razjašnjenja odnosa fundamentalnoontološkog i tradicionalnog pristupa problemu bitka izloženo u „Bitku i vremenu”, da bismo pratili Hajdegerovo razgraničenje fundamentalne ontologije i metafizike dato u Uvodu za peto izdanje predavanja „Šta je metafizika”.

Ovaj Uvod je pisan 1949. godine, kada je pozicija iz „Bitka i vremena” donekle izmenjena i kada umesto o „smislu bitka” Hajdeger govori o „istini bitka”. (On ih čak eksplicitno identifikuje: 'Smisao bitka' i 'istina bitka' kazuju ono isto”⁴). Mada ovde Hajdeger ideju fundamentalne ontologije razjašnjava iz perspektive vlastite misaone pozicije posle tzv. okreta, tako da je sada na delu jedno novo shvatanje i određenje temeljnih pojmova iz „Bitka i vremena”, što bi svako zahtevalo jedno zasebno ispitivanje, smatramo da se razgraničenje vlastitog stanovišta spram metafizike, datog u ovom Uvodu, može smatrati Hajdegerovim temeljnim odnosom spram filozofske tradicije prisutnim nezavisno od razlika koje se mogu utvrditi između Hejdegera I i Hajdegera II.

Tradicionalno postavljanje pitanja o bitku Hajdeger ovde ocenjuje nedostatnim zaspom oko interpretacije bitka, stoga što se metafizičko mišljenje kreće u neprekidnom zamenjivanju bitka s bićem.

Metafizika stalno i na najrazličitije načine izgovara bitak. „Ona sama izaziva i učvršćuje privid, kao da je njome pitano i odgovoreno pitanje o bitku.”⁵

Međutim, metafizika nikada ne odgovara na pitanje o ISTINI BITKA, jer metafizika pitanje o istini bitka nikada i ne postavlja. Ona ovo pitanje nikada ne postavlja jer misli bitak samo ukoliko predočuje biće kao biće. Metafizika imenuje bitak, a misli biće, bilo da ga izlaže kao duh, silu i tvar, bivanje i život ili supstanciju, subjekt, energiju ili večno vraćanje jednakoga.

³ M. Hajdeger, „Bitak i vrijeme”, Naprijed, Zagreb, 1988, str. 498.

⁴ M. Hajdeger, „Šta je metafizika”, u „Uvod u Hajdegera”, Centar za društvene djelatnosti RK SSOH, Zagreb, 1972, str. 38.

⁵ Isto, str. 32.

„Iskazi metafizike kreću se od njenog početka do njenog dovršavanja na jedan čudesan način u neprekidnom zamenjivanju bitka s bićem”⁶.

Iako metafizika svojim odgovorima na pitanje o biću kao takvom ne misli bitak, ona svoje predstavljanje zahvaljuje svetlu bitka. Ukoliko metafizika predstavlja biće, bitak se rasvetlio, odnosno, dospio je u jednu NEPRIKRIVENOST (Ἀληθεια). Slikovito predstavljeno, ISTINA BITKA je temelj metafizičkog stabla, tj. ono što omogućava metafiziku, ali temelj koji se u samoj metafizici ne može javiti kao problem.⁷

Upravo je to problem koji se za Hajdegera postavlja kao temeljni problem mišljenja. Nasuprot metafizici koja ne problematizuje vlastiti temelj NEPRIKRIVENOST (Ἀληθεια) BITKA, koja metafizici prethodi omogućavajući je, Hajdeger uvodi zahtev za promišljanjem ISTINE BITKA.

Dok metafizika predstavlja biće (ov) uvek i samo onako kako se biće (η ov) samo od sebe već pokazalo, i nikad ne obraća pažnju na ono što se u ovom ov, ukoliko je postalo neprikriveno, ujedno već prikrilo, zadatak fundamentalne ontologije je „da se ponovo zamisli nad time što je zapravo s ov, riječju 'biće' rečeno.”⁸ Metafizika se utemeljuje na tom u ov prikrivenom.

„Povratno pitanje za u ovo prikriveno traži stoga, gledano iz metafizike, fundament za ontologiju. Zato se postupak u „Bitku i vremenu” (str. 13) nazivlje ' fundamentalna ontologija’”⁹

Fundamentalno ontološko postavljanje pitanja o ISTINI BITKA, na mesto metafizičkog pitanja o BITKU, može se razumeti tek ukoliko se razjasni šta je mišljeno pod sintagmom „ISTINA BITKA”. U tekstu koji smo do sada sledili ISTINA BITKA je mišljena kao BITAK U NJEGOVOJ ISTINI, NEPRIKRIVENOST BITKA. Ovo pak podrazumeva da se bit ISTINE više ne razumeva kao u metafizici u obliku iskaza i saznanja, već kao „karakter” samog bitka.

„Neprikrivenost bi pak mogla biti nešto prvotnije nego li istina u smislu veritas. Ἀληθεια mogla bi biti reč koje pruža još neiskusani putokaz u nepromišljenu bit onoga esse.”¹⁰

Postavlja se problem: da li su u „Bitku i vremenu” ISTINA BITKA i pitanje o ISTINI BITKA mišljeni u ovom smislu? Može li se na osnovu Hajdegerovog određenja biti istine u „Bitku i vremenu” zaključiti da je pitanjem o smislu bitka pitano o NEPRIKRIVENOSTI kao biti BITKA? Hajdegerova razjašnjenja „SMISLA” u „Bitk i vremenu” takođe pokazuju problematičnost identifikovanja „smisla bitka” i „istine bitka”. Možda je za razumevanje filozofije Martina Hajdegera neophodno razjasniti upravo Hajdegerovo određenje biti istine. Ideja fundamentalne ontologije mogla bi biti rasvetljena interpretacijom Hajdegerove „teorije istine”.

* * *

Osnovni problem fundamentalne ontologije („Bitka i vremena” kao fundamentalnoontološke rasprave) je, dakle, pitanje o smislu bitka. Preliminarna određenja pitanog pitanjem o smislu bitka nalazimo već na početku „Bitka i vremena”.¹¹

⁶ Isto, str. 32.

⁷ Ovaj Uvod, (uvod za peto izdanje predavanja „Šta je metafizika”) naslovljen je „Povratak u temelj metafizike”.

⁸ Isto, str. 40.

⁹ Isto, str. 40.

¹⁰ Isto, str. 40.

„Imamo li danas neki odgovor na pitanje o tome, što zapravo mislimo riječju 'bivstvujući'? Nipošto. I tako, eto, valja ponovo postaviti pitanje o smislu bitka”¹² (podvukla M.M.) Pitanjem o smislu bitka pita se šta je horizont „svakog razumevanja bitka uopće”.¹³

Eksplisitna razjašnjenja pitanja o smislu bitka i „smisla” nalaze se tek u poodmaklim fazama fundamentalnoontoloških izlaganja u „Bitku i vremenu”. Značenje pojma *smisao* Hajdeger izričito određuje u 32 „Bitka i vremena” („Razumljenje i izlaganje”), dakle, u sklopu svoje analize razumevanja i izlaganja kao konstitutivnih momenata dokučenosti. Ovde provedeno razjašnjenje pojma *smisao* označeno je kao „načelno ontološki egzistencijalna interpretacija pojma smisao”.¹⁴

„Smisao”, po Hajdegeru, ne sme biti najpre sveden na „sadržaj suda”, već mora biti interpretiran kao egzistencijalni fenomen u kojem postaje vidljiva formalno egzistencijalna okosnica onoga što se uopće može dokučiti u razumljenju i artikulirati u izlaganju. „Smisao” je egzistencijal.

„Smisao jest ono u čemu boravi razumljivost nečega. Ono što se da artikulirati u razumljivajućem dokučivanju, nazivamo smisao. *Pojam smisla* obuhvata formalnu okosnicu onoga, što nužno pripada tome što artikulira razumljivajuće izlaganje”.¹⁵

Interpretacijom „smisla” kao egzistencijala i obradom tog pojma u poglavlju koje ima za temu egzistencijalnu konstituciju dokučenosti, konkretizovana je postavka da je pitanjem o smislu bitka pitano *o onome što stoji u osnovi (svakog) razumevanja bitka*.¹⁶

Ovo bi moglo značiti da se za Hajdegera filozofska rasprava problema bitka ograničava na eksplicaciju onoga što stoji u osnovi (svakog) razumevanja bitka. Mada i većina izlaganja u „Bitku i vremenu” upućuje na zaključak da je pitanjem o smislu bitka pitano „samo” o tome „šta zapravo mislimo riječju bivstvujući”, nailazimo na pojedina izvođenja koja ovo „samo” znatno proširuju.

„Pitano pitanja koje valja obraditi jest bitak, ono što određuje biće kao biće, ono na temelju čega je biće, bilo ma kako razmatrano, uvijek već razumljeno”.¹⁷

Da li je pitano „ono na temelju čega je biće uvijek već razumljeno” ili „ono što određuje biće kao biće”? Da li se pitanjem o onome „na temelju čega je biće već razumljeno” pita o onom „što određuje biće kao biće”?

Pri eksplicitnom razjašnjenju *pitanja o smislu bitka*, prethodno navedena dvosmislenost je radikalizovana.

¹¹ Ernst Tugenhat u knjizi „Samosvest i samoodređenje”, navodeći početni tekst „Bitka i vremena” konstatuje da „već na početku nailazimo na jednu fatalnu nejasnost”. Ova nejasnost je po Tugenhatu sadržana u tome što Hajdeger „pitanje o smislu 'bivstva' s jedne strane misli kao pitanje o smislu reči 'biti', a s druge strane ga ne misli tako”. U skladu sa vlastitom jezičko-analitičkom pozicijom Tugenhat smatra da je ova nejasnost zasnovana na tome što Hajdeger ostaje vezan za „tradicionalnu predrasudu da se, ako se okreće samo u jeziku ne pristupa stvari”. O ovom vidi u: Ernst Tugenhat, „Samosvest i samoodređenje, Istraživačko izdavački centar SSOŠ, Beograd, 1989, posebno str. 145.

¹² M. Hajdeger, „Bitak i vrijeme”, Naprijed, Zagreb 1988, Predgovor.

¹³ Isto, Predgovor.

¹⁴ Isto, 173.

¹⁵ Isto, 172.

¹⁶ O ovome vidi tekst K. H. Folkman Šluka „Egzistencijalna hermeneutika u Hajdegerovu Bivstvu i vremenu i zaokret” u zborniku „Rani Hajdeger”, Vuk Karadžić, Beograd, 1985.

¹⁷ Isto, str. 6.

„Pa ako pitamo o smislu bitka, tada istraživanje ne postaje dubokoumnim i ne kopka za nečim što stoji iza bitka, nego *pita o samom njemu, utoliko što on spada u razumljivost tubitka*. Smisao bitka nikada ne može biti doveden u suprotnost prema biću ili prema bitku kao nosećem 'temelju' bića, jer 'temelj' *biva pristupačan* samo kao smisao, pa bio sam on i ponorom besmislenosti”.¹⁸ (podvukla M. M.)

Pitanjem o smislu bitka, po Hajdegeru, *pita se o nečem izvornijem od bitka „kao nosećeg 'temelja' bića”, pita se o samom bitku utoliko što on „spada u razumljivost tubitka”.*

Kako tada biva shvaćena „veza” *bitka i razumevanja bitka?*

Tek razjašnjenje „veze” između bitka i razumevanja bitka u Hajdegerovoj filozofiji rasvetljava šta je pitano pitanjem o smislu bitka. Ideja fundamentalne ontologije može biti primereno interpretirana tek ukoliko se utvrdi kako se za Hajdegera pokazuje odnos između razumevanja bitka i bitka.

Za ovu interpretaciju izvestan putokaz dat je u sledećem: „Biće *jest* nezavisno od iskustva, poznavanja i poimanja, putem kojih biva dokućeno, otkriveno i određeno. Bitak pak 'jest' samo u razumljenju od strane bića čijem bitku pripada nešto poput razumijevanja bitka. Otuda bitak može biti neshvaćen, ali on nikada nije potpuno nerazumljen. U ontološkoj problematici bijahu *bitak i istina* od davnine spajani, ako ne čak identificirani. U tome se dokumentira, premda u pogledu izvornih razloga možda skrivena, nužna povezanost bitka i razumijevanja. Za dovoljnu je pripremu pitanja o bitku otuda potrebno ontološko razjašnjenje fenomena *istine*”.¹⁹

Smatramo da analiza Hajdegerove eksplicitne tematizacije problema istine (izvedena u 44. paragrafu „Bitka i vremena”) i interpretacija u njenom sklopu iznetih razjašnjenja odnosa između razumevanja bitka i bitka pružaju neke upute za razumevanje filozofije „ranog” Hajdegera.²⁰

1. Hajdegerova „teorija istine”

Mada se problem istine eksplicitno obrađuje tek u 44 „Bitka i vremena” pod nazivom „Tubitak, dokućenost i istina”, fenomen istine se „provlači” kroz čitavo delo i ima temeljno značenje za ideju fundamentalne ontologije.

„Taj je fenomen tako tesno spojen s problemom bitka, da se ovo istraživanje u svojem daljem tijeku nužno sučeljuje s problemom istine, ono dapače već stoji, premda neizričito u njegovoj dimenziji”.²¹

Hajdegerovo shvatanje istine ima fundamentalni značaj za ideju fundamentalne ontologije, i stoga bi eksplicitna obrada ovog problema trebala iz osnova da rasvetli temeljne teze i sva izvođenja u „Bitku i vremenu”. U interpretaciji koja sledi, pokušaćemo da na osnovu Hajdegerove „teorije” istine rasvetlimo „funkciju” Hajdegerovog shvatanja istine u ideji fundamentalne ontologije kao i da utvrdimo Hajdegerovo shvatanje odnosa

¹⁸ Isto, str. 173.

¹⁹ Isto, str. 208.

²⁰ Sintagma „runi' Hajdeger” se uobičajeno upotrebljava za označavanje stanovišta Martina Hajdegera koje je izloženo u sledećim delima: „Bitak i vreme” (1927. godine), „Kant i problem metafizike” (1929. god), tekst predavanja „Šta je metafizika” (održano 1929). Ovim su dakle obuhvaćeni radovi nastali do dela „O biti Istine” (saopšteno 1930. g., objavljeno 1943. g.) koje po Hajdegerovim rečima pruža izvestan uvid u „okret” od „Bitku i vremena” ka „Vremenu i Bitku”.

²¹ Isto, str. 175.

razumevanja bitka i bitka. Za sada ostavljamo po strani „povlačenje” fenomena istine kroz istraživanja provedena u „Bitku i vremenu”, da bi smo sledili Hajdegerovu izričitu tematizaciju problema istine (navedeni 44 „Bitka i vremena”).

* * *

Već na osnovu početnih izvođenja uočava se da za Hajdegera interpretacija istine nije obrada onoga što je tradicionalno poznato kao problem istine.

„Filozofija je od davnine združivala istinu s bitkom”.²²

Navodeći da u najranijoj filozofskoj tradiciji „istina” znači isto što i „sama stvar”, „pokazujuće se samo”, Hajdeger upućuje na Aristotelovo određenje filozofije kao *επιστημητιζ της αληθειαζ*, kao znanosti o istini, koja je ujedno okarakterisana kao *επιστημη, η θεωρει το ον η ον*, nauku koja posmatra biće kao biće, to jest u pogledu u njegovog bitka.

S obzirom da kod Aristotela „istina” znači isto što i „bitak”, jasno je da (ovde) istraživati istinu ne znači baviti se istinom u smislu neke teorije saznanje ili suda. Nauka o istini je, za Aristotela, nauka koja posmatra biće kao biće u pogledu njegovog bitka, to jest, „prva filozofija”. Kasniji naziv za ovu nauku je ontologija.

Hajdeger sada postavlja pitanje: „Što pak tada znači izraz 'istina', ako on može biti terminološki upotrebljen kao 'biće' i 'bitak'?”²³

Ostavljajući ovo pitanje otvorenim, Hajdeger nastavlja izlaganje otvarajući jedan novi problem: „U kakvoj ontičko ontološkoj vezi 'istina' stoji s tubitkom i njegovom ontičkom određenošću, koju nazivamo razumijevanje bitka? Dade li se iz njega pokazati razlog, zašto bitak nužno ide skupa s isitnom i ova sa njim?”²⁴

Konstatujući da se ova pitanja ne daju izbeći, Hajdeger napominje da se fenomen istine nalazio i u temi ranijih analiza, iako ne izričito i pod tim nazivom. Ovaj fakt, Hajdeger, gotovo uzgred, objašnjava. „Zato što bitak, u stvari, 'ide skupa' s istinom, fenomen se istine, eto, nalazio već i u temi ranijih analiza, premda ne izričito pod tim nazivom”.²⁵ Da „bitak 'ide skupa' s istinom” je, dakle, pretpostavka na osnovu koje se provode fundamentalnoontološka istraživanja?! Kako tada treba da bude shvaćen zahtev da se „nužnom 'idenju skupa' istine i bitka” razlog potraži u ontičkoj određenosti tubitka, u razumevanju bitka? S obzirom da je i pitanje „što pak tada znači izraz 'istina' ako on može biti terminološki upotrebljen kao 'biće' i 'bitak'” ostalo otvorenim, Hajdegerova obrada problema istine počinje u izvesnoj pometenosti.

Stoga bi najvaljeno omeđenje fenomena istine i fiksiranje u njemu uključenih problema trebalo da uklone ovu pometenost. Međutim, sledeća rasprava je, čini se, još više usložnjava.

Rasprava čine tri celine: a) Tradicionalni pojam istine i njegovi ontološki temelji, b) Izvorni fenomen istine i poreklo tradicionalnog pojma istine i c) Vrsta bitka istine i pretpostavka istine.

²² Isto, str. 242

²³ Isto, str. 243.

²⁴ Isto, str. 243.

²⁵ Isto, str. 243.

1.1. Tradicionalni pojam istine

Izlažući tradicionalni pojam istine sa ciljem da prodre do njegovih ontoloških temelja, Hajdeger napominje da njegova namera nije da iznese neku istoriju pojma istine, jer bi ona mogla biti prikazana samo na tlu jedne istorije ontologije. Ako je samo na tlu istorije ontologije moguće izneti neku istoriju pojma istine, može li biti utvrđeno neko opšte shvatanje reči istina koje bi pripadalo svim filozofskim diskursima od antike do Hajdegera? Kako tada stoji s mogućnošću odgovora na pitanje „Šta znači izraz 'istina' ako on može biti terminološki upotrebljen kao 'biće' i 'bitak'“?

Na osnovu izlaganja u 44 „Bitka i vremena“ može se izvesti zaključak da u istoriji filozofije Hajdeger razlikuje dva osnovna shvatanja „istine“.

„Τα αληθεια, koju Aristotel prema gore navedenim mjestima izjednačuje s προαγμα, φαινομενα, znači 'same stvari', to što se pokazuje, *biće u Kakvo svoje otkritosti*“.²⁶

Fenomen istine u smislu otkritosti (neskrivenosti) „proviruje“ i u Heraklitovom prvom fragmentu, koji je jedan od najstarijih delova filozofskog učenja koje se izričito bavi logosom. Najstarija tradicija antičke filozofije je razumela istinu (αληθεια) kao *otkritost, neskrivenost*.

U filozofiji nakon Aristotela, grčka reč αληθεια prevodi se rečju istina i njeno prvobitno značenje, po kome je 'istina' shvatana kao neskrivenost, otkritost i bila u izvornoj vezi s bitkom, gubi se i ustanovljava jedno novo shvatanje biti istine.

„Njezin prijevod riječju 'istina' i pogotovu teorijska određenja pojma tog izraza zakrivaju smisao onoga što Grci, 'kao što se po sebi razumije', stavljahu kao predfilozofsko razumijevanje u temelj terminološke upotrebe αληθεια“.²⁷

Od tada usvojeno, tradicionalno shvatanje biti istine, po Hajdegeru, karakterišu tri teze:

1. mesto istine je iskaz (sud)

2. bit istine leži u „podudaranju“ suda sa njegovim predmetom

3. istinu je dodelio sudu kao njeno iskonsko mesto, jednako kao što je postavio definiciju istine kao „podudaranja“, otac logike Aristotel.

Klasičnu definiciju biti istine formulisao je Toma Akvinski kao „adaequatio intellectus et rei“ i ona obuhvata sva shvatanja *istine kao podudaranja*, bilo da je to podudaranje saznanja i predmeta ili podudaranje stava i stvari. Po Hajdegeru, i Kant ustrajava pri tom pojmu istine. Pri tom on odbacuje prigovor novokantovske saznanjne teorije kojom ona označava ovu definiciju kao izraz jednog metodski zaostalog realizma nespojivog s postavljanjem pitanja koje je prošlo kroz Kantov „Kopernikanski obrat“.

Tradicionalnim teorijama istine je, po Hajdegeru, zajedničko shvatanje biti istine kao podudaranja. Karakteristika istine kao „podudaranja“ (adaequatio) je vrlo opšta i prazna, ali ona, smatra Hajdeger, može biti ispravna ako se održi bez obzira na najrazličitije interpretacije saznanja koje nosi taj odlikujući predikat. Stoga Hajdeger pita o temelju tog „odnosa“.

„Što je u cjelini odnosa *adaequatio intellectus et rei* neizričito supretpostavljeno? Kakav ontološki karakter ima to *Supretpostavljeno*?“²⁸

²⁶ Isto, str. 250.

²⁷ Isto, str. 250.

²⁸ Isto, str. 245.

Pošto saznanje treba „davati” kao stvar *onakvu kakva jest*, „podudaranje” ima karakter relacije „Onakvo kakvo”. Stoga se postavlja pitanje: na koji način je taj odnos moguć kao odnos između intellectus i res? Za razjašnjenje biti istine kao podudaranja treba, dakle, utvrditi kako je moguće podudaranje kao takav odnos između saznanja i stvari u kome saznanje „daje” stvar onakvu kakva jest.

„Da li je za to ipak potrebno pokretanje 'spoznajno teorijske' problematike u pogledu odnosa subjekt objekt, ili se analiza može ograničiti na interpretaciju 'imanentne svesti o istini', ostati, dakle 'unutar sfere subjekta'?”²⁹

Hajdeger na ovo pitanje ne daje direktan, eksplicitan odgovor ali je, na osnovu analize koja sledi, evidentan zahtev za prevladavanjem „saznajno teorijskog pristupa” i „interpretacije imanentne svesti o istini” kao mogućih pristupa razjašnjenju biti istine.

Tokom provođenja kritike shvatanja biti istine kao podudaranja, Hajdeger određuje i vlastiti odnos prema još jednom problemu koji je u tradicionalnoj filozofiji „usko” povezan sa problemom istine. To je problem odnosa Idealnog i Realnog.

S obzirom da se kod suda razlikuju suđenje kao realni psihički proces i suđeno kao idealni sadržaj suda, govor o „istinitosti” (suda) se prevashodno odnosi na idealni sadržaj suda. Odnos podudaranja se, dakle, tiče neke povezanosti između idealnog sadržaja suda i realne stvari – kao onoga o čemu se sudi.

Da li je podudaranje prema vrsti svojeg bitka realno, ili idealno, ili nijedno od toga?

„Kako treba ontološki shvatiti odnos između idealno Bivstvjućega i realno Postojećega?”³⁰

Taj odnos postoji, a u faktičkim sudovima ne postoji samo između sadržaja suda i realnog objekta, nego ujedno i između idealnog sadržaja i realnog provođenja suda.

„Ili se o ontološkom smislu odnosa između Realnoga i Idealnoga (μεθεξιζ) ne smije pitati? Odnos ipak treba *opstojati*. Što ontološki kazuje opstojanje?”³¹

Ovaj problem, problem odnosa između Realnog i Idealnog, kako kaže Hajdeger „više od dva tisućljeća ne miče s mjesta”.³²

Mada Hajdegerovo shvatanje odnosa Idealnog i Realnog ovde ostaje neodređeno³³ jasno je za Hajdegera, da se do razjašnjenja biti istine ne stiže problematizovanjem odnosa između Idealnog i Realnog Greška je, po Hajdegeru, možda učinjena već postavljanjem pitanja o odnosu Idealnog i Realnog, sadržana u ontološki nerazjašnjenom razdvajanju Idealnog i Realnog.

Ukoliko Hajdeger ocenjuje kao pogrešne „saznajno teorijski pristup” i „interpretacije imanentne svesti o istini” kao moguće pristupe razjašnjenju biti istine, i takođe tvrdi da se bit istine ne rasvetljava ni razmatranjem odnosa između Idealnog i Realnog, potrebno je razmotriti na osnovu čega Hajdeger ustanovljava vlastito određenje biti istine.

Ono je u Hajdegerovim izlaganjima koja slede provedeno kao analiza „legitimisanja istinitosti saznanja”.

²⁹ Isto, str. 246.

³⁰ Isto, str. 246

³¹ Isto, str. 247.

³² Isto, str. 247.

³³ Odnos Idealnog i Realnog u ideji fundamentalne ontologije Hajdeger eksplicitno obrađuje u 43 „Bitka i vremena” („Tubitak, svetovnost i realnost”)

S obzirom na to da u saznanju istina postaje fenomeniski izričita ukoliko se saznanje legitimise kao istinito, odnos podudaranja, kako piše Hajdeger, mora postati vidljivim u fenomenom sklopu legitimisanja. Legitimisanje jednog saznanja kao „istinitog” Hajdeger pokazuje konkretnim primerom „izvršavanja” jednog istinitog iskaza.

Ako neko okrenut leđima prema zidu da istinit iskaz: „Slika na zidu visi ukoso”, taj se iskaz legitimise kao istinit time što onaj ko ga daje, okrenuvši se, opaža na zidu ukoso obešenu sliku. Postavlja se pitanje: šta se legitimise u tom legitimisanju? Koji je smisao potvrde iskaza?

Onaj ko daje iskaz, iskazivanje „koje samo predstavlja”, je u odnosu prema realnoj slici koja visi na zidu. Mišljena je ona i ništa drugo. Iskazivanje je neki bitak pri samoj bivstvujućoj stvari. Putem opažanja legitimisano je samo to da je to biće samo ono koje bejaše mišljeno u iskazu. Potvrđuje se to da je iskazujući bitak pri iskazivanom *pokazivanje*, da taj bitak *otkriva biće* pri kojem jest. Legitimisano biva *biti otkrivajućim* iskaza. Prilikom iskazujućeg bitka pri samoj realnoj stvari: „Samo mišljeno biće pokazuje se *onakvo kakvo* je samo po sebi, to jest, otkrito biva, da je *ono* u svojoj identičnosti *onakvo*, *kakvo* je *ono* biće pokazano u iskazu”.³⁴

„Biva li, možda, ustanovljeno neko podudaranje 'spoznaje' odnosno 'Spoznanoga' sa stvari na zidu? Da i ne, već prema tome, kako biva, u skladu s fenomenom, interpretirano ono što kazuje, izraz 'spoznano’”.³⁵

Ako u zavisnosti od toga kako biva interpretirano ono što kazuje izraz „spoznato”, na ovom fenomenu može, ali ne mora, biti ustanovljeno neko „podudaranje” saznanja, odnosno saznanoga sa „stvari na zidu” – kako tada stoji s razjašnjenjem biti istine?

Hajdeger na osnovu analize „legitimisanja istinitosti saznanja” ustanovljava da se ne upoređuju ni predstave među sobom, niti u odnosu na realnu stvar. Ne legitimise se neko podudaranje saznanja i predmeta ili čak Psihičkoga i Fizičkoga, ali ni podudaranje „sadržaja svesti među sobom”. Legitimise se jedino Biti - otkrito samog bića, njega u *kakvo* njegove *otkristosti*.

„Ta se potvrđuje u tome što se Iskazano, to jest samo biće, pokazuje *kao isto ono*. *Potvrđivanje* znači: *Sebe pokazivanje bića u istosti*”.³⁶

Da li je ovim ustanovljavanjem razjašnjena bit istine? Može li ona biti razjašnjena „analizom legitimisanja istinitosti saznanja” nezavisno od interpretacije onoga „što kazuje izraz 'spoznano’”?

Prema Hajdegerovoj interpretaciji *istinitost* (istina) iskaza i saznanja razumljena je kao *Biti - otkrivajući*, koja *nema strukturu nekog podudaranja* između saznanja i predmeta.

„Iskaz je *istinit*, znači: on otkriva biće samo po sebi. On iskazuje, on pokazuje, on 'daje vidjeti' (αποφάνσις) biće u njegovoj otkristosti”.³⁷

Na osnovu analize „legitimisanja istinitosti saznanja” Hajdeger, dakle, tradicionalnom određenju biti istine kao podudaranja, suprotstavlja vlastito shvatanje biti istine kao Otkristosti i Biti - otkrivajući.

Biti istinit (istina) znači Biti - otkrivajući.

Definicija *istine* kao *otkristosti* i *biti - otkrivajući* je, kako kaže Hajdeger, nužna interpretacija onoga što je najstarija tradicija antičke filozofije razumela.

³⁴ Isto, str. 248.

³⁵ Isto, str. 248.

³⁶ Isto, str. 249.

³⁷ Isto, str. 249.

„Istinitost λογοζ-a kao αποφανσιζ jest αληθευειν na način αποφαινεσθαι: dati vidjeti biće - vadeći ga iz skrivenosti - u njegovoj neskrivenosti (otkritosti)”.³⁸

Prevod αληθεια „riječju 'istina' i pogotovo teorijska određenja pojma tog izraza zakrivaju smisao onoga što Grci, kao što se 'po sebi razumije: stavljahu kao predfilozofsko razumijevanje u temelj terminološke upotrebe αληθεια”.³⁹

Da li je Hajdegerovo razumevanje biti istine kao Otkritosti i Biti - otkrivajućim jednako razumevanju biti istine koje je najstarija tradicija antičke filozofije stavljala u temelj terminološke upotrebe αληθεια? Može li definicija istine, kao otkritosti i biti - otkrivajućim, sama po sebi biti uzeta kao osnovna teza neke teorije istine?

Čak i ukoliko se određenja biti istine kao otkritosti i biti - otkrivajućim preuzmu kao osnovna teza Hajdegerove teorije istine, ona u bitnom ostaje neodređena ukoliko se ne rasvetli kako Hajdeger razumeva *suštinu i mogućnost celine odnosa* u „istini” shvaćenoj kao otkritost i biti - otkrivajućim.

Mada se razjašnjenje biti istine u 44. paragrafu „Bitka i vremena” najpre provodi putem analize „legitimisanja istinitosti saznanja”, a zatim i ukazivanjem na razumevanje reči αληθεια u antičkoj filozofiji, ono što u pravom smislu čini Hajdegerovu teoriju istine sadržano je u razumevanju i oko razumevanja onog fenomena koji Hajdeger naziva „*najizvorniji fenomen istine*”. Iz ovoga tek postaje jasno kako treba shvatiti Hajdegerova određenja biti istine kao otkritosti i biti - otkrivajućim.

„Definicija' istine kao otkritosti i Biti - otkrivajućim nije ni puko razjašnjenje riječi, nego ona izrasta iz analize načina ponašanja tubitka, što ih običavamo najpre nazvati 'istinitima’”.⁴⁰

„Biti - istinit kao Biti - otkrivajućim jest način bitka tubitka. Ono što čini mogućim samo to otkrivanje, nužno mora biti nazvano 'istinitim' u jednom još izvornijem smislu. Tek *egzistencijalno - ontološki temelji samog otkrivanja pokazuju najizvorniji fenomen istine*”.⁴¹

Ako je razumevanje „najizvornijeg fenomena istine” ono što stoji u osnovi definicije istine kao otkritosti i biti otkrivajućim i ono po čemu je izvedena kritika tradicionalnog određenja biti istine kao podudaranja, onda bi razjašnjenje tog *razumevanja* moglo biti uzeto kao Hajdegerova obrada problema istine i nazvano Hajdegerovom „teorijom” istine.

Bit istine je na osnovu prethodnih analiza određena kao OTKRITOST i BITI - OTKRIVAJUĆIM. O istini se, dakle, govori u dvostrukom smislu. U prvom slučaju „istina” znači Biti - otkritim (OTKRITOST), i odnosi se na unutarstvetsko biće koje je otkrito (istinito). U drugom slučaju „istina” znači Biti - otkrivajućim (otkrivanje), a otkrivanje jest način bitka tubitka.

Ono što čini mogućim samo to otkrivanje, po Hajdegeru, takođe mora biti nazvano istinitim i to u jednom još izvornijem smislu. U tom smislu „istina” znači NAJIZVORNIIJ FENOMEN ISTINE i odnosi se na egzistencijalno - ontološki temelj samog otkrivanja, a ovaj jest DOKUČENOST TUBITKA.

³⁸ Isto, str. 250.

³⁹ Isto, str. 250.

⁴⁰ Isto, str. 250.

⁴¹ Isto, str. 243.

Šta u tom slučaju znači baviti se istinom?

„Postoje li 'istina' u tom istraživanju temom u smislu neke teorije spoznaje ili suda?”⁴²

S obzirom da je ISTINA U NAJIZVORNIJEM smislu DOKUČENOST TUBITKA, „istina” ovdje ne postaje temom u smislu neke teorije saznanja ili suda. Rasvetljavanje tog fenomena podrazumeva i predstavlja razjašnjenje koje se provodi EGZISTENCIJALNOM ANALITIKOM TUBITKA, jer ISTINA je egzistencijal tj. karakter bitka tubitka.⁴³

1.2. Izvorni fenomen istine

Egzistencijalnu analitiku tubitka tj. ontologiju tubitka, Hajdeger je proveo i izložio u „Bitku i vremenu”. Tako izlaganja IZVORNOG FENOMENA ISTINE koja slede u okviru 44. paragrafa „Bitka i vremena”, (jedinog) paragrafa u kome se eksplicitno obrađuje problem istine, predstavljaju jedno specifično rezimiranje ključnih fundamentalnoontoloških razmatranja prethodno provedenih u „Bitku i vremenu”. Mi ćemo ga, kao takvo, najpre samo prikazati.

Otkrivanje je način bitka tubitka kao bitka-u-svetu: smotreno i razgledajuće brigovanje otkrivaju unutarstvetsko biće. Ovo postaje OTKRITO, „istinito”, ali je primarno „istiniti”, to jest otkrivajući, tubitak. Upućujući na prethodno provedenu analizu svetovnosti sveta i unutarstvetskog bića (na 15. i 16. paragraf „Bitka i vremena”), Hajdeger podseća da je u njoj bilo pokazano: „otkritost unutarstvetskog bića *temelji* se u dokučenosti svijeta.”⁴⁴

Dokučenost je pak temeljna vrsta tubitka, u skladu s njom on *jest* svoje *tu*.⁴⁵ Dokučenost (koju konstituišu čuvstvovanje, razumevanje i govor) tiče se jednako izvorno sveta, u -bitka- i vlastite ličnosti.

„Struktura brige kao *Ispred - sebe* već biti u nekom svetu - kao bitak kod unutarstvetskih bića, krije u sebi dokučenost tubitka. *Time* ona i *po* tome jest otkritost, otuda tek s *dokučenošću* bitka biva dosegnut *najizvorniji fenomen istine*.”⁴⁶ (Podvukla M. M.) Pri određenju izvornog fenomena istine kao DOKUČENOSTI TUBITKA izrečen je iskaz: „*tubitak* je 'u istini'”. Taj iskaz ima ontološki smisao i kazuje da egzistencijalnom ustrojstvu tubitka pripada dokučenost njegovog najvlastitijeg bitka. „Ukoliko tubitak bitno *jest* svoja dokučenost ako kao dokučen dokučuje i otkriva, on je bitno 'istiniti’”.⁴⁷

Potpuni egzistencijalni smisao rečenice „tubitak je u 'istini’” sadrži sledeća određenja:

1. Ustrojstvu bitka tubitka bitno pripada DOKUČENOST u opšte. Dokučenost obuhvata celinu strukture bitka tubitka koja je određena kao BRIGA.⁴⁸ Dokučenosti ne pripada samo bitak-u-svetu, nego i bitak kod unutarstvetskih bića. Poput bitka tubitka i njegove dokučenosti, jednako je izvorna i otkritost unutarstvetskih bića.

⁴² Isto, str. 243.

⁴³ Napominjući i da ovaj pojam istine može biti nazvan egzistencijalnim pojmom istine jer je istina, po Hajdegeru, pripadna ljudskoj egzistenciji, Eugen Fink Hajdegerovo shvatanje istine sažeto prikazuje sledećom formulacijom: „Istina o stvarima je dakle momenat istine *tubivstvovanja*. Dakle istina ovdje primarno nije svojstvo stava, iskaza, suda, nego kao zbivanje otkrivanju, kao razkrivenost jeste način bivstvovanja ljudskog tubivstvovanja. Vidi tekst: Eugen Fink: *Filozofija kao prevladavanje 'naivnosti'*”, u zborniku tekstova „Rani Hajdeger”, Vuk Karadžić, Beograd, 1985.

⁴⁴ Isto, str. 251.

⁴⁵ Isto, str. 251.

⁴⁶ Isto, str. 251.

⁴⁷ Isto, str. 251.

⁴⁸ Vidi 41 „Bitka i vremena” („Bitak tubitka kao briga”); Formalna egzistencijalna celovitost ontološke strukture bitku tubitka (BRIGA) formulisana je u sledećoj strukturi: „Bitak-već-ispred-sebe-u (svetu) kao bitak-kod (unutarstvetski sretajućih bića).”

2. Ustrojstvu bitka tubitka, i to kao konstitutiv njegove dokučenosti, pripada BAČENOST. U njoj se razotkriva da tubitak uvek jest kao moj i da on jest to u jednom određenom svetu kod jednog određenog kruga određenih unutarstevtskih bića. DOKUČENOST je bitno FAKTIČNA.

3. Ustrojstvu bitka tubitka pripada PROJEKT, DOKUČUJUĆI BITAK pri nekom MOĆI-BITI. Tubitak kao razumevajući, može sebe razumeti iz „sveta” i iz Drugih ili iz svojeg najvlastitijeg Moći - biti. Ta PRAVA DOKUČENOST pokazuje fenomen najizvornije istine u modusu pravosti. Najizvornija i najpravija dokučenost u kojoj tubitak može biti kao Moći - biti jeste ISTINA EGZISTENCIJE.

4. Ustrojstvu bitka tubitka pripada PROPADANJE. Najpre i najčešće tubitak je izgubljen kod svojeg „sveta”. Tamo se premestilo i razumevanje kao projekt prema mogućnostima. Izgubljenošću u Se, prepuštanjem vladavini javne izloženosti, dokučeno stoji u modusu iskrivljenosti i zatvorenosti usled naklapanja, znatiželje i dvosmislenosti. Bitak pri bićima nije ugašen, ali je iščupan iz korena. Bića nisu potpuno skrivena, nego su upravo otkrita, ali ujedno iskrivljena; ona se pokazuju ali u modusu privida. U isti mah ono što je prethodno otkriveno tone natrag u iskrivljenost i skrivenost. Budući da bitno propada, tubitak je prema ustrojstvu svojeg bitka u „neistini”. Ovaj naziv je ovde upotrebljen ontološki i kazuje da FAKTIČNOSTI tubitka pripadaju zatvorenost i zakritost.

„Potpuni egzistencijalno ontološki smisao rečenice 'tubitak je u istini' reći će jednako izvorno 'tubitak je u neistini’.”⁴⁹

Samo ukoliko je tubitak dokučen on je ujedno i zatvoren; i ukoliko je uvek s tubitkom već otkriveno unutarstevtsko biće, takvo je biće zkriveno (sakriveno) ili iskrivljeno kao moguće unutarstevtski sretajuće. Stoga tubitak mora ono Što je već otkriveno izričito prisvajati protiv privida i iskrivljavanja, dok se nijedno novo otkriće ne ostvaruje na bazi potpune skrivenosti, nego se izvodi polazeći od otkritosti u modusu privida.

„Istina (otkritost) mora se od bića uvijek tek izboriti. Biće biva oteto skrivenosti. Svaka faktučna otkritost je tako reći uvijek neki *plijen*.”⁵⁰

Egzistencijalno - ontološki uslov toga da je bitak-u-svetu određen i istinom i neistinom je ustrojstvo bitka tubitka koje je označeno kao bačen projekt, a ovaj je pak konstitutiv strukture brige.

Na osnovu prethodnog izlaganja pokazano je u kom smislu istina postaje temom fundamentalne ontologije, odnosno data je uputa za razumevanje Hajdegerove obrade onoga što je tradicionalno poznato kao problem istine. Osnovna teza koju Hajdeger zastupa u odnosu na tradicionalno shvatanje istine je da: „korijeni istine iskaza sežu unazad u dokučenost razumljenja.”⁵¹

Za „OTKRIVANJE” IZVORNOG FENOMENA ISTINE pretpostavka je, dakle, jedno dostatno razumevanje bitka tubitka. Ovo je, pak, u „Bitku i vremenu” provedeno kao egzistencijalna analitika tubitka. Na osnovu nje se pokazuje da ISKAZ nije primarno „mesto” istine, nego obrnuto, da se iskaz kao modus prisvajanja otkritosti temelji u otkrivanju, odnosno DOKUČENOSTI tubitka.⁵² „Najizvornija 'istina' jest 'mjesto' iskaza i ontološki uvjet mogućnosti za to, da iskaz može biti istinit ili lažan (otkrivajući ili zakrivajući).”⁵³

⁴⁹ Isto, str. 253.

⁵⁰ Isto, str. 253.

⁵¹ Isto, str. 254.

⁵² U knjizi „Uvod u filozofiju” Eujan Fink će interpretirajući Hajdegerovo shvatanje istine stoga s pravom ustvrditi „Čovjek je mjesto (ort) istine” i reći da, po Hajdegeru: „Istina egzistira, ima način bivanja čoveka, jeste ljudsko *aletheuein*”. Vidi: Eugen Fink: „Uvod u filozofiju”, Nolit, Beograd, 1989, str. 214.

2. Dokučenost, čuvstvovanje i razumevanje

Na početku naše interpretacije Hajdegerove eksplicitne obrade problema istine (44. paragraf „Bitka i vremena”) naveli smo:

„Taj je fenomen tako tesno spojen s problemom bitka, da se ovo istraživanje u svojem daljem tijeku nužno sučeljuje s problemom istine, ono dapače već stoji, premda neizričito u njegovoj dimenziji”.⁵⁴

Na koji je način fenomen istine „spojen” s problemom bitka? Kako je problem bitka u fundamentalnoj ontologiji „spojen” s problemom istine? Kako Hajdeger razumeva odnos „istine” i „bitka”? U kom smislu se fundamentalnoontološke analize provedene u „Bitku i vremenu” neizričito nalaze u „dimenzii” problema istine?

Na osnovu praćenja Hajdegerove obrade problema istine, u kojoj je IZVORNI FENOMEN ISTINE određen kao DOKUČENOST, ukazivanje na „provlačenje” „istine” kroz fundamentalnoontološka razmatranja provedena u „Bitku i vremenu” može biti utvrđeno kao ukazivanje jna ono što je mišljeno i sadržano u fenomenu koji Hajdeger terminološki označava - DOKUČENOST (die Erschlossenheit).⁵⁵

Termin DOKUČNOST Hajdeger najpre razjašnjava, više usputno, pri analizi sveta i unutarstvetskog bića, u 16. paragrafu „Bitka i vremena”.

'Dokučiti' i 'dokučenost' u nastavku su u službi termina i znače 'otvoriti' - 'otvorenost'. 'Dokučiti' prema tome, nikada ne znači nešto poput 'dobiti posredno putem zaključka'.⁵⁶

„DOKUČENOST” se zatim, nešto šire, razjašnjava u 28 „Bitka i vremena” („Zadaća tematske analize u - bitka), u početnoj analizi petog poglavlja „Bitka i vremena” koje ima za temu U - bitak kao takav”.⁵⁷

Uz razjašnjenje „Dokučenosti”, ovde su data i neka objašnjenja izraza „Tu” („Da”) pomoću kojeg je „napravljen” izraz „Tubitak” (Dasein).

Prema poznatom značenju reči „Tu”, ukazuje na „Ovde” i „Onde”. Po Hajdegeru to, međutim, nikako nisu reči istog ranga:

„'Ovdje' i 'Ondje' mogući su samo u nekom 'Tu', to jest, ako bivstvuje neko biće koje je kao bitak tog „Tu” *dokučilo* prostornost. To biće nosi u svojem najvlastitijem bitku karakter nezatvorenosti. Izraz 'Tu' kazuje njegovu bitnu *dokučenost*. Putem nje je to biće (tubitak) u isti mah s tu-bitkom svijeta za samo sebe 'tu'.”⁵⁸ (Podvukla M.M.)

Slikovito kazivanje o „lumen naturale” u čoveku, po Hajdegeru, govori upravo o ontološkoj strukturi tubitka: „da on *jest* na način da je svoje Tu. Ono je 'rasvetljeno', reći će: samo se po sebi rasvijetlilo *kao* bitak-u svijetu, ne putem nekog drugog bića, nego tako

⁵³ Isto, str. 257.

⁵⁴ Isto, str. 175.

⁵⁵ Gajo Petrović ovaj izraz prevodi kao „razotkrivenost”, dok Vanja Sutlić navodi nekoliko termina: otvorenost, otključanost, rastvorenost, raskrivenost; o tome vidi: Vanja Sutlić „Kako čitati Hajdegera”, August Cesarec, Zagreb.

⁵⁶ Isto, str. 85.

⁵⁷ Mada je peto poglavlje „Bitka i vremena” najavljeno kao analiza U-bitka (uz svetovnost sveta i „Tko”-bitka) - jednog konstitutivnog momenta temeljnog ustrojstva bitka tubitka (*bitka-u-svetu*), u ovom poglavlju se eksplicira egzistencijalna konstitucija dokučenosti. „U-bitak” i „bitak onog Tu” ovde su identifikovani: „Poglavlje koje preuzima eksplicaciju u-bitka kao takvog, to jest bitka samog Tu, raspada se u dva djela: A. Egzistencijalna konstituciju Tu.; B. Svakidašnji bitak Tu i propadanje tubitka”; u Isto, str. 151.

⁵⁸ Isto, str. 151.

što sam o ono *jest* rasvjeta.”⁵⁹ O ovom fenomenu Hajdeger se izražava metaforom svetla: Samo jednom ovakvom biću, egzistencijalno ovako rasvetljenom biću biva Postojeće pri svetlu pristupačno u tami skriveno.

„Tubitak nosi sa sobom svoje Tu po rođenju, odrekavši se njega on ne samo što faktično ne bivstvuje, nego uopće nije biće s takvom biti”.⁶⁰

Sažimajući prethodno Hajdeger iznosi jedan fundamentalni stav:

„TUBITAK JEST SVOJA DOKUČENOST”⁶¹

S obzirom da 'bit' tubitka Hajdeger određuje kao egzistenciju, ovaj stav ujedno znači:

„BITAK O KOJEMU SE TOM BIĆU RADI U NJEGOVU BITKU JEST TO, DA BUDE SVOJE 'TU'.”⁶²

Biva li ovim stavom izrečena jedna ideja koja stoji u osnovi svih fundamentalnoontoloških izvođenja? Ideja koja je omogućavala da se „DOKUČENOST” provlači kroz čitavo delo („Bitak i vreme”) kao OSNOVNA (prećutna) tema fundamentalne ontologije?

Dokučenost, bitak onog Tu, po Hajdegeru se konstituše u čuvstvovanju, razumevanju i govoru. Čuvstvovanje, razumevanje i govor su, dakle, konstitutivni načini na koje tu - bitak jest svoje Tu.⁶³

Imajući u vidu zadatak ovog rada zadržaćemo se samo na prikazu Hajdegerovih analiza čuvstvovanja i razumevanja, mada bi za potpunije razjašnjenje Hajdegerovog razumevanja dokučenosti svakako bilo potrebno interpretirati sve navedene karaktere dokučenosti i ispitati njihov međusobni odnos.⁶⁴

2.1. Tubitak kao čuvstvovanje

Ono što je ontološki podrazumevano pod „čuvstvovanjem” kao konstitutivnim momentom dokučenosti, kako piše Hajdeger, ontički je nešto najsvakodnevnije i najpoznatije: raspoloženje, raspoloženost. Iako su raspoloženja ontički poznata, ona nisu spoznata u svojoj ontološkoj funkciji.

Neometana raspoloženost, zatomljena zlovolja, prelivanje prve u drugu i obrnuto, oneraspoloženja, po Hajdegeru, nisu ontološki ništavni iako ti fenomeni najčešće ostaju nezapaženi kao nešto najpovršnije i najnevažnije u tubitku. Tako se i trajna, ravnomerna i bleđa neraspoloženost ne može oceniti kao nešto beznačajno, jer tubitak upravo u njoj postaje samom sebi „dodijao”: „Bitak samog Tu postao je u takvom oneraspoloženju očitim kao teret.”⁶⁵

⁵⁹ Isto, str. 151.

⁶⁰ Isto, str. 151.

⁶¹ Isto, str. 151.

⁶² Isto, str. 151.

⁶³ Pored ova tri načina „da se bude ono Tu” u 5. poglavlju „Bitka i vremena”, poglavlju koje ima za temu egzistencijalnu konstituciju dokučenosti, Hajdeger analizira i svakidašnju vrstu bitka dokučenosti i navodi sledeće karaktere dokučenosti: naklapanje, znatiželju i dvosmislenost.

⁶⁴ Napominjući da Hajdeger pri određenju konstitutivnih momenata dokučenosti nije u potpunosti dosledan, Gajo Petrović konstatuje da bi se o tačnom smislu i međusobnom odnosu čuvstvovanja, razumevanja i govora „moglo dosta raspravljati”; o tome šire: Gajo Petrović „Uvod u Sein und Zeit” u „Bitak i vrijeme”, Naprijed, Zagreb, 1988, str. CIV.

U raspoloženju se, dakle, čini očitim „kako nekome jest i biva”. „U tom 'kako nekome jest', raspoloženost dovodi bitak u njegovo 'Tu.'” „U raspoloženosti je tubitak uvijek već sukladno raspoloženju dokučen kao *ono* biće kojemu bijaše prepušten tubitak u svojem bitku kao onom bitku kojim njemu egzistirajući valja biti.”⁶⁶

Dokučeno ovde ne znači saznato kao takvo, jer bitak tubitka može „banuti” kao golo „Da-jest-i-valja-mu-biti” - može se pokazati sušto „da jest” a da Odakle i kamo ostanu u tami. Tubitak, štaviše, ontičko egzistencijski najčešće upravo izbegava bitak dokučen u raspoloženju.

Po Hajdegeru to ontološki - egzistencijalno znači: „u onome na šta se ovakvo raspoloženje ne obazire, tubitak je otkrit u svojoj prepuštenosti samom Tu. Ono dokučeno u samom izbjegavanju *jest* Tu.”⁶⁷

Čuvstvovanje, dakle, nije neko emotivno stanje koje bi u ontološkoj problematici smelo biti previđano kao jedan beznačajan fakt već, naprotiv, jedan konstitutivni način dokučenosti u kojem se pokazuje temeljni karakter bitka tubitka - bačenost tubitka u svoje Tu. Čuvstvovanje dovodi tubitak pred samog sebe kao bitak - u - svetu na taj način što dokučuje fakticitet onoga „da-jest-I-valja-mu-biti”. Hajdeger ovaj fakticitet egzistencije označava kao BAČENOST. Bačenost je karakter bitka tubitka koji se dokučuje čuvstvovanjem, a u sklopu svojih razjašnjenja čuvstvovanja, Hajdeger bačenost objašnjava sledećim određenjima:

„'Da-jest-i-valja-mu biti', dokučeno u čuvstvovanju tubitka, nije ono 'Da-jest' koje ontološki - kategorijalno izražava činjeničnost pripadnu postojnosti.”⁶⁸ 'Da-jest' dokučeno u čuvstvovanju je egzistencijalna određenost onog bića koje jest na način bitka-u-svetu. Bačenost je, dakle, egzistencijalna određenost tubitka, karakter bitka tubitka, koja se u dokučenosti čuvstvovanja pokazuje na taj način što je u njoj tubitak uvek već sebe našao kao ono „da-jest-i-mora-da-se-biva”.

U čuvstvovanju je tubitak doveden pred sebe, ali ne kao opažajuće sebe pronalaženje, nego kao raspoloženo samoosećanje. Po Hajdegeru, ontološki ne sme biti negirano da je raspoloženje izvorna vrsta bitka tubitka u kojoj je on sam sebi dokučen pre svakog saznavanja i htenja i nadmašujući domet njihovog dokučivanja.

Pored dokučivanja bačenosti Hajdeger navodi još dva bitna karaktera čuvstvovanja. Raspoloženje uvek već dokučuje bitak-u-svetu kao celinu, i pre svega *ono* omogućava usmeravanje „sebe prema”.

„Ono je jedna egzistencijalna temeljna vrsta *jednako izvorne dokučenosti* svijeta, sutubitka i egzistencije, jer je samo ono u biti bitak-u-svijetu”.⁶⁹

Čuvstvovanje konstituše dokučenost sveta koja omogućava da unutarstetsko biće susreće. Raspoloženo čuvstvovanja egzistencijalno konstituše otvorenost tubitka prema svetu, tj. u čuvstvovanju egzistencijalno leži dokučujuća upućenost na svet. Hajdeger, primarno otkriće sveta, ontološki načelno, smatra omogućenim „pukim raspoloženjem”. Saznavajuće određivanje, „čista teorija” je, po Hajdegeru, egzistencijalno - ontološki konstituisana u čuvstvovanju bitka-u-svetu.

65 Isto, str. 153.

66 Isto, str. 153.

67 Isto, str. 153.

68 Isto, str. 154.

69 Isto, str. 156.

Sada moramo ostaviti po strani Hajdegerova bliža razjašnjenja navedenih karaktera čuvstvovanja, ali je bitno napomenuti da za Hajdegera čuvstvovanje nije samo ontološki karakter tubitka, tj. temeljna vrsta egzistencije u kojoj je bitak svoje Tu, već da ono ima ujedno metodsko značenje za egzistencijalnu analitiku tubitka. Jedna od najizvornijih i najdalekosežnijih mogućnosti dokučivanja pripadnih tubitku je TESKOBA. Stoga ona, po Hajdegeru, ima izuzetan metodski značaj za egzistencijalnu analitiku tubitka koja, uzdizanjem do pojma fenomenskog sadržaja dokučenog u teskobi i ontološkim karakterizacijama u njemu dokučenoga, ispostavlja fundamentalne ontološke karaktere tubitka - egzistencijalnost, faktičnost i propadanje.⁷⁰

2.2. Tu-bitak kao razumevanje

Dokučenost tubitka se konstituiše, kako je prethodno prikazano, čuvstvovanjem ali takođe, jednako izvorno, i razumevanjem. Pri tome je neophodno napomenuti da, po Hajdegeru, tubitak nikada ne boravi u jednom od ova dva momenta dokučenosti tako da bi se oni međusobno isključivali već naprotiv: čuvstvovanje uvek ima svoje razumevanje dok je razumevanje uvek „raspoloženo”. Takođe treba imati u vidu da pod RAZUMEVANJEM, kao konstitutivnim momentom dokučenosti, Hajdeger podrazumeva primarno razumevanje koje je temeljni modus bitka tubitka, za razliku od „razumevanja” u smislu jedne vrste saznanja među drugima, različite npr. od razjašnjenja i poimanja.

Upućujući na svakidašnju upotrebu izraza „nešto razumeti” u značenju „nekom stvari moći upravljati”, „nešto umeti”, Hajdeger objašnjava da u RAZUMEVANJU kao egzistencijalu Znano nije neko šta, nego je BITAK KAO EGZISTIRANJE.

„U razumljenju egzistencijalno leži vrsta bitka tubitka kao Moći - biti”⁷¹. Razumevanje je dokučivanje Moći - biti tubitka. Mogućnost je pak najizvornija i krajnja pozitivna ontološka određenost tubitka. Tubitak je uvek to što on može biti i kakva je on svoja mogućnost, on je egzistencijalno uvek Biti - mogućim. Moćnost kao egzistencijal (ontološki karakter tubitka), različita je od prazne logičke mogućnosti, kao i od konstigencije nekog Postojećega utoliko što se s njim može dogoditi ovo ili ono. Kao modalna kategorija postojnosti, mogućnost karakteriše samo moguće i znači nešto još ne jzbijsko i ne nužno, i ontološki uzeta ovako ona je niža od zbilje i nužnosti. Mogućnost kao egzistencijal pak leži u razumevanju kao dokučujućem Moći - biti.

„Razumljenje jest bitak takvoga Moći - biti, koje nikada ne izostaje kao Još - ne Đ postojeće, nego, kao bitno nikada Postojeće, imajući bitak tubitka, u smislu egzistencije 'jest'”⁷²

Tubitak jest na način da je uvek razumeo da bivstvuje ovako ili onako, i kao takvo razumevanje on zna na čemu je sam, to jest njegovo Moći-biti. To znanje ne nastaje tek na osnovu nekog imanentnog samoopažanja, nego pripada bitku Tu, dokučenosti koja je bitno razumevanje. Na osnovu analize čuvstvovanja bilo je pokazano - čuvstvovanju kao dokučivanju bitka tubitka primarno pripada dokučenost bačenosti. Sada je pak, prikazano da razumevanje dokučuje vlastito Moći - biti na taj način da uvek već nekako zna na čemu je sa samim sobom. S obzirom na to da je tubitak kao bitno čuvstvujući uvek već dospeo u

⁷⁰ Fenomen teskobe Hajdeger analizira u 40 paragrafu „Bitka i vremena”, dok su ovom interpretacijom ispostavljeni ontološki karakteri tubitka, koje Hajdeger obuhvata terminom BRIGA, obrađeni u 4! („Bitak tubitka kao briga”)

⁷¹ Isto, str. 163.

⁷² Isto, str. 164.

određene mogućnosti, on, kao MOĆI - BITI KOJIM JEST, neprestano propušta mogućnosti svojeg bitka, prihvata ih ili se zabunjuje. Tubitak je, dakle, samom sebi prepušteno Biti - mogućim, on je BAČENA MOGUĆNOST. Kao takav on je mogućnost slobodnosti za najvlastitije Moći - biti.

Razumevanje uvek prodire u mogućnosti jer ima egzistencijalnu strukturu PROJEKTA. Razumevanje dakle, bitno ima projektsku strukturu. Razumevanje projektuje bitak tubitka prema njegovom Za - volju - čega, jednako izvorno kao i prema Značajnosti kao svetovnosti sveta.

„Projektski karakter razumljenja konstituira bitak u svijetu s obzirom na dokučenost njegovoga Tu kao Tu jednoga Moći - biti. Projekt jest egzistencijalno ustrojstvo bitka slobodnog prostora faktičnoga Moći - biti.”⁷³

Tubitak je i kao bačen, bačen u vrstu bitka projektovanja jer se tubitak uvek već projektovao i dokle god jest tubitak je PROJEKTUJUĆI.

„Tubitak razumije sebe oduvijek i još uvijek, dokle god jest, iz svojih mogućnosti.”⁷⁴

Razumevanje je kao projektovanje vrsta bitka tubitka u kojoj on jest svoje mogućnosti kao mogućnosti; razumevanje ne shvata tematski, ono prema čemu projektira, a to su mogućnosti već projekt u nabačaju baca pred sebe mogućnost kao mogućnost i daje da takva BUDE.

Projekt se uvek tiče potpune dokučenosti bitka-u-svetu, a razumvanje se može primarno slegnuti udokučenost sveta tj. tubitak može sebe najpre razumeti iz sveta ili se razumevanje „baca” u Za-volju-čega tj. tubitak egzistira kao on sam. S obzirom da razumevanje svaki put dokučuje u potpunosti bitak-u-svetu, sebe premeštanje razumevanja je egzistencijalna modifikacija projekta kao celine.

Tubitku je ko faktičnom njegovo Moći-biti uvek već premešteno u neke mogućnosti razumevanja. Dokučenost Tu u razumevanju je i sama jedan način Moći - biti tubitka.

„U projektiranju njegova bitka prema Za-volju-čega i u isti mah prema značajnosti (sveta) leži dokučenost bitka uopće. U projektiranju prema mogućnostima već je anticipirano razumijevanje bitka. Bitak je razumljen u projektu, a ne shvaćen ontološki. Biće u vrsti bitka bitnog projekta bitka-u-svijetu ima kao konstitutiv svojega bitka razumijevanje bitka.”⁷⁵

Kako treba razumetistav da u projektovanju bitka tubitka „prema Za-volju-čega i u isti mah prema značajnosti (sveta) leži dokučenost BITKA uopšte”, da je u „projektovanju prema mogućnostima već anticipirano razumevanje bitka”? Da li su za-volju-čega, značajnost i bitak projektovani jednako izvorno?

Interpretacijom razumevanja kao konstitutivnog momenta dokučenost, Hajdeger smatra „dokazanom” ednuod polaznih fundamentalnoontoloških teza postavljenih u „Bitku i vremenu”, tezu o „ontološkom karakteru” tubitka.

„Što je prije bilo postavljeno dogmatski sada dobija svoj dokaz iz konstitucije bitka, u kojemu je tubitak kao razumijevanje svoje Tu.”⁷⁶

Ova teza je postavljena u 4 „Bitka i vremena”: „Tubitak razumije sebe u svojem bitku bilo na koji način i bilo kako izričito. Tom biću je svojstveno, da je ono sa svojim bitkom i putem njega samo sebi dokučeno. *Samo razumijevanje bitka jest izvjesnost bitka tubitka.* Ontička je osobitost tubitka u tome, da on *jest* ontološki.”⁷⁷

Analizom projektskog karaktera razumevanja pokazano je: „U projektovanju prema mogućnostima već je anticipirano razumijevanje bitka. Bitak je razumljen u projektu, a ne shvaćen ontološki. Biće u vrsti bitka bitnog projekta bitka-u-svijetu ima kao konstitutiv svojega bitka razumijevanje bitka.”⁷⁸

Na osnovu razjašnjenja „razumevanja” i utvrđivanja njegovog projektskog karaktera, sada postaje jasnije šta Hajdeger podrazumeva pod „smislom” i kako razumeva istraživanje koje ima zadatak da utvrdi „smisao bitka”.

Razumevanje na temelju svog projekatskog karaktera dokučuje mogućnosti a ono Na-temelju-čega primarnog projekta, iz čega nešto, kao to što jest, može biti pojmljeno u svojoj mogućnosti jest SMISAO. Izneti na videlo Na - temelju - čega nekog projekta znači dokučiti ono što čini mogućim Projektirano.

Iako je SMISAO ono na-temelju-čega primarnog projekta, ono u čemu „boravi” (svaka) razumljivost nečega, on sam, najčešće ne ulazi izričito i tematski u vidokrug. „SMISAO” isto tako može postati izričitim tematskim zadatkom jednog istraživanja provednih u „Bitku i vremenu”. Izneti na videlo SMISAO BITKA znači utvrditi ono što je u osnovi projekatskog razumevanja, dokučiti ono projektovano u razumevanju bitka u pogledu njegovog Na-temelju-čega. Za iznalaženje odgovora na pitanje o smislu bitka potrebno je rasvetljavanje razumevanja bitka. Fundamentalnoontološko istraživanje provedeno u „Bitku i vremenu” Hajdeger, u tom smislu, sažeto prikazuje:

„*Tražen je odgovor na pitanje o smislu bitka uopće i prije toga mogućnost jedne radikalne obrade tog temeljnog pitanja čitave ontologije. Ali oslobađanje horizonta u kojem nešto poput bitka uopće postaje najprije vidljivo, ravno je rasvetljavanju mogućnosti razumijevanja bitka uopće, a samo to razumijevanje pripada ustrojstvu bića koje nazivamo tubitak. Razumijevanje se bitka, međutim, daje kao bitni momenat tubitka radikalno rasvijetliti samo tada, kad je biće, čijem bitku ono pripada samo po sebi izvorno interpretirano u pogledu svojeg bitka.*”⁷⁹

Egzistencijalna analitika tubitka kaoontologija tubitka „uzela je za nit vodilju ono što, posežući naprijed, bijaše određeno kao bit tubitka, egzistencija. U formalnoj obavjesti taj naziv kazuje: tubitak *jest* kao razumijevajuće Moći - biti, kojemu se u takvom bitku radi o njemu kao o vlastitom bitku. Biće koje bivstvuje na taj način uvijek sam ja sam”.⁸⁰ Egzistencijalna analitika tubitka je pak trebala da pripremi mogućnost odgovora na fundamentalno-ontološko pitanje - pitanje o smislu bitka.

Osnovni zadatak ovog rada bio je razjašnjenje PITANOG pitanjem o SMISLU BITKA. Interpretacijom Hajdegerovih analiza egzistencijalne konstitucije dokučenosti bačena je svetlost na fundamentalnoontološke pojmove „smisao” i „smisao bitka”.

Interpretacijom Hajdegerovog shvatanja istine rasvijetljena je, na jedan način, ideja fundamentalne ontologije. Možda se na osnovu Hajdegerovog razumevanja vrste bitka istine mogu izvesti i dalekosežniji zaključci.

⁷⁷ Isto, st. 12

⁷⁸ Isto, str. 168.

⁷⁹ Isto, str. 163.

⁸⁰ Isto, str. 263.

„Bitak istine stoji u izvornoj vezi s tubitkom. I samo zato što tubitak bivstvuje kao konstituiran putem dokučenosti to jest razumljenja, može biti uopće razumljeno nešto poput bitka, moguće je razumijevanje bitka.”⁸¹

Da li vlastitu polaznu postavku Hajdeger iznosi upravo sledećim:

„Bitka-ne-bića-” „ima” samo ukoliko istina jest. A ona JEST samo, i dotle, dok tubitak jest. Bitak i istina „jesu” jednako izvorno.”⁸²

Molnar Milotka

FUNDAMENTAL ONTOLOGY AND THE PROBLEM OF TRUTH

Summary

The manifold meaning of the syntagma *the sense of being* and *the question on the sense of being*, the basic issue raised by the essay **Being and Time**, essentially stipulate the possibility for the varied interpretation (understanding) of the philosophy of the so called „early Heidegger”. Therefore, their explanation should represent highlighting some basic theses of the idea on fundamental ontology. By interpreting Heidegger’s elaboration of the problem of truth, this paper tends to do it.

Key words: ontology, truth, being, existency

⁸¹ Isto, str. 261.

⁸² Isto, str. 261.

UDK: 141.319.8
I Heberlin

PROBLEM SAMOODNOSNOSTI U HEBERLINOVOJ FILOZOFSKOJ ANTROPOLOGIJI

mr Vladimir Milisavljević

APSTRAKT

Cilj ovog teksta je da razjasni problematiku samoodnosnosti (koja uključuje samosvest, samoopažanje i samosaznanje) u antropologiji švajcarskog filozofa Paula Heberlina. Heberlin odbacuje mogućnost pravog samoodnošenja zbog pojmovnih teškoća koje taj pojam implicira s obzirom na pretpostavke njegove ontologije i tradicionalne teorije saznanja. Samoodnosnost predstavlja, ipak, polazišnu tačku Heberlinove antropologije: antropološko pitanje pretpostavlja da postoji biće koje sebe (pogrešno) opaža kao problematično. Prema Heberlinu, zadatak antropologije je upravo u tome da a priori objasni ontološku strukturu takvog bića. Ovakav pokušaj suočava se, međutim, sa jednim nerešivim problemom: ne vidi se kako se pod pretpostavkama Heberlinove ontologije može obezbediti apriorni status „činjenice samoodnošenja” bez pribegavanja refleksiji višeg reda (koja bi za sobom povlačila mogućnost pravog samoodnošenja).

Ključne reči: ontologija, monizam, antropologija, samoodnošenje, subjekt

Heberlinova¹ filozofska antropologija stoji usamljena među istraživanjima koja su od kraja dvadesetih godina ovog veka postala poznata pod ovim nazivom. Od pravca filozofske antropologije u užem smislu čijim se osnivačem smatra Šeler, i čija je orijentacija prema prirodnim naukama o čoveku u daljem toku razvoja ove problematične „discipline” postajala sve izraženija², Heberlinova antropologija se odvaja pre svega radikalnim odbacivanjem stava da iskustveno saznanje može bilo šta doprineti filozofskom saznanju čoveka, jer svako filozofsko saznanje mora biti sasvim apriorno³; pored toga, čovek kao čovek uopšte nije „prirodni pojam”⁴. Heberlinovim potpunim odricanjem relevancije znanja prirodnih nauka i usvajanjem čisto apriornog metoda u istraživanju čoveka svakako se može objasniti to što se njegovo delo u raspravama koje se vode u području filozofske antropologije uopšte ne uzima u obzir.

¹ Navedimo bar neke od retkih biografskih i bibliografskih podataka o autoru koji su nam bili dostupni: Paul Häberlin (1878-1960) je švajcarski filozof. Pisao je na nemačkom. Predavao je filozofiju, pedagogiju i psihologiju na univerzitetu u Bazelu. Štegmiller, koji Heberlina smatra nepravedno zapostavljenim, daje prikaz i ocenu njegove filozofije (Štegmiller, 1962, str. 252-268) kao i sumarnu bibliografiju njegovih radova. Veće interesovanje izazvala su Heberlinova pedagoška shvatanja. Potpunija bibliografija Heberlinovih radova, sekundarne literature kao i dalje bibliografske upute o Heberlinu mogu se naći u Neubauer, 1971, S. 188-190. Iz ove Neubauerove knjige saznali smo da u Švajcarskoj postoji društvo prijatelja Heberlinove filozofije.

² Upor. Kumper, 1974.

³ Häberlin, 1943, S. 46.

⁴ Häberlin, 1950, S. 88.

Heberlinov filozofski opus nije, međutim, ništa manje zaboravljen i van užih granica antropološkog pravca. Neki od razloga takvog stanja stvari svakako su pomalo nesavremeni karakter njegove filozofije, autorovo uporno odbijanje da se u svojim delima odredi prema gledištima drugih filozofa ili da uopšte uputi na njih, kao i nemogućnost da se njegovo filozofsko stanovište na prvi pogled situira na zamršenoj mapi savremenih filozofskih kretanja. Heberlin svakako nije tipičan predstavnik nekog of filozofskih pravaca dvadesetog veka. Upravo zbog toga nužno je, pre izlaganja osnovnog problema koji je tema ovog rada, ocrtati ishodišnu problematiku njegove filozofije.

Heberlinova filozofija dobila je svoje osnovno usmerenje, pre svega, od Diltajeve filozofije života, dalje se razvijala pod odlučujućim uticajem neokantovaca, a svoj konačni oblik dobila je kroz razračunavanje sa filozofijom egzistencije i, možda tek sekundarno, sa „filozofskom antropologijom” u užem, od Šelera pa nadalje uobičajenom smislu tog izraza. Na prvoj etapi svog dugog filozofskog puta Heberlin je i programski određivao svoju filozofiju kao filozofiju života⁵. Od njenog duha on je trajno preuzeo neprijateljstvo prema „spekulativnim” sistemima⁶, odnosno opšte uverenje da filozofija svoju važnost treba da potvrdi u „životu”.

Heberlinova recepcija filozofije života izvršena je, pre svega, u kontekstu njegovih pedagoških rasprava. Već na ovom terenu Heberlin je, međutim, pokušao da se kritički razračuna sa onim što mu je izgledalo kao nedostatak Diltajeve filozofije. To se pre svega odnosilo na relativističke i, kako je smatrao, iracionalističke implikacije Diltajevih pedagoških pogleda. Tako, na primer, Heberlin odbija da sledi Diltaja kada ovaj cilj vaspitanja određuje kao „prilagođavanje” ili „akulturaciju” koja je imanentna samom životnom procesu, i nastoji da odredi njen racionalni cilj. Takođe, nasuprot Diltaju on smatra da se za pedagogiju mora obezbediti kritičko utemeljenje u samoj filozofiji, koje će garantovati moralnu autonomiju pojedinca u društvu.⁷

Ova racionalistička i kritička težnja bliža je, naravno, neokantovskom kriticizmu nego Diltajevoj filozofiji. Napetost između dve suprotstavljene tendencije artikulisala se u Heberlinovim filozofskim pogledima, mogli bismo reći, kao suprotnost između intuicije života kao obuhvatne ontološke osnove sveg bivstvujućeg i stanovišta moralne autonomije pojedinca. Tom suprotnošću obeležen je čitav Heberlinov kasniji filozofski razvoj. Preuzimajući izvestan rizik, može se reći da je u tom razvoju prevagu odnela strana kritičke filozofije⁸. Heberlinov filozofski put možda bi se najprimerenije mogao opisati kao napredujuće oslobađanje od početne vezanosti za filozofiju života. To se vidi već i na terminološkoj ravni. U Heberlinovim ranijim knjigama⁹ motiv života je jasno prepoznatljiv i dominantan: u jednoj od poslednjih njegovih knjiga, koju je sam autor nazvao svojim „filozofskim zaveštanjem”¹⁰, „život” se pojavljuje još samo kao život pojedinca, čije ispravno vođenje može obezbediti samo teorijski uvid; tako suprotnost između znanja i života i dalje ostaje na snazi, ali samo kao antropološka konstanta - kao napetost između dve osnovne čovekove situacije, teorijske i praktične.

⁵ Neubauer, 1971, S. 15.

⁶ Hüberlin, 1934, S. 125. ff.

⁷ Neubauer, S. 44. ff.

⁸ U tom smislu je na Heberlina mogla uticati Rikertova kritika filozofije života (Rickert, 1922).

⁹ Hüberlin, 1934.

¹⁰ Hüberlin, 1952, S. 7.

Svakako, nije svaka suprotnost protivrečnost: Heberlin je smatrao da je svojom ontološkom koncepcijom, koju je razvio početkom četrdesetih godina i koja označava ulazak u fazu konačnog uobličavanja njegove filozofije, uspeo da pokaže da se pojam individualizovanog bića koji je nazvao životom može sačuvati bez odustajanja od bezuslovnog važenja teorijskog saznanja. Tako je on i svoju „filozofsku antropologiju” konačno zasnovao na jednoj apriornoj monističkoj ontologiji. U sklopu savremene kontinentalne filozofije, najprepoznatljivija osobenost Heberlinovog koncepta sastoji se u tome što njegovoj razradi ontologije ne prethodi nikakva pripremna „analitika” čovekovog odnosa prema biću, pa bilo to na način kritičke filozofije ili u smislu filozofije egzistencije ranog Hajdegera¹¹.

S obzirom na problematiku samoodnosnosti, ovakav postupak strateški nudi nekoliko preimućstava. S jedne strane, njime Heberlinova filozofija izbegava aporije s kojima se suočava svaki pokušaj izgradnje filozofije na osnovi jedne teorije samoodnošenja. S druge strane, kako će se pokazati, objašnjenje problematične činjenice čovekovog samoodnošenja u svetlu Heberlinove ontologije uliva se direktno u izgradnju potpuno apriorističke antropologije. Na takvoj antropologiji, opet, Heberlin može da zasnuje jednu filozofiju kulture koja nije izložena opasnostima relativizma a kojom se, na prvi pogled bez naturalističke redukcije, mogu obuhvatiti i osnovne filozofske „normativne” discipline (estetika, logika i etika).¹²

U daljem toku ovog rada treba da bude pokazano da Heberlin polazi od uviđanja teškoća kojima se izlaže objašnjenje samoodnosne strukture subjektivnosti polazeći od modela subjekt - objekt odnosa, ali da njegovo alternativno objašnjenje samoodnošenja nije moguće odbraniti i, samim tim, da ono ne obezbeđuje dovoljnu osnovu za zasnivanje filozofske antropologije u nameravanom smislu. Zato će najpre biti izložena jedna skica nekih aspekata Heberlinove ontologije, zatim njegov pokušaj objašnjenja relacije samoodnošenja, i, na kraju, opšti problemi sa kojima se suočava Heberlinov poduhvat zasnivanja filozofske antropologije u jednoj teoriji samoodnosnosti ljudskog subjekta.

Heberlinova ontologija¹³ vođena je potrebom da se pronađe zadovoljavajuće rešenje za problem koji proističe iz nespojivosti našeg verovanja u posebnost svega bivstvujućeg sa verovanjem u jedinstvo sveukupnog bića. Taj problem se u prvom redu postavlja kao problem odnosa između jednog i mnoštva („problem individuacije”). Pozicije monizma (da samo jedno biće jeste) i pluralizma (da samo individuumi jesu) predstavljaju, po Heberlinu, nezadovoljavajuća rešenja već i iz čisto pojmovnih razloga. Zatim, ne zadovoljava, prvo, ontološki pluralizam, jer ne uspeva da pruži objašnjenje mogućnosti međusobne komunikacije i razumevanja među individuama¹⁴. Kada je reč o Heberlinovom nezadovoljstvu monizmom, treba imati u vidu jedan motiv koji nije uvek i eksplicitan:

¹¹ Upor. Štegmiler, 1962, str. 267.

¹² Häberlin, 1952, S. 83.

¹³ Heberlin je izložio svoju ontologiju u dvotomnoj knjizi *Naturphilosophische Betrachtungen. Eine allgemeine Ontologie*: I Band: Einheit und Vielheit, II Band: Sein und Werden, Zürich, 1939-40. U sledećem prikazu Heberlinove ontologije oslanjamo se pre svega na 1. poglavlje njegove *Anthropologie philosophique* (Häberlin, 1943, pp. 1-17), koje predstavlja ontološki uvod u antropološku problematiku (knjiga je prevedena na francuski po neobjavljenom nemačkom originalu). Knjiga *Der Mensch* (Häberlin, 1950), koja je pisana ranije i čiji se sadržaj delimično poklapa sa *Anthropologie philosophique*, ne izlaže Heberlinovu ontologiju već samo antropološku problematiku.

¹⁴ Štegmiler (Štegmiler, 1962, str. 253) ističe da je Heberlin svojom „monističkom” ontologijom prevashodno želeo da obezbedi zadovoljavajuću osnovu za objašnjenje mogućnosti komunikacije.

konsekventno sprovedena teza radikalnog monizma isključuje svaku mogućnost individualne autonomije. U težnji da izbegne radikalni monizam Heberlin se rukovodi istom namerom koja ga je navela da zauzme distancu prema Diltajevoj filozofiji.

Heberlinovo rešenje problema odnosa između jednog i mnoštva sastoji se u svojevršnom ontološkom kompromisu, u čijem svetlu se ispostavlja iluzornost početne protivrečnosti između monizma i pluralizma: i individuumi i biće „jesu”, ali je biće ono što „supstancijalno” jeste, dok se individuumi mogu shvatiti jedino kao njegovi modusi, odnosno kao posebne funkcije bića. Tako monistička teza bar deklarativno ostaje na snazi. Ali, Heberlin dopunjava monizam jednom tvrdnjom kojoj pripisuje odlučujući značaj: biće je potpuno iscrpno individuacijom; ono nije nešto što bi postojalo i „s one strane” svojih modusa ili funkcija. Štaviše, supstancijalno biće se ne nalazi naspram mnoštva individuumu već u njima, i to u svakom od njih: „U svakom individuumu živi jedinstvo”¹⁵. Monizam i pluralizam proizlaze iz apsolutizacije dve različite strane jedne i iste temeljne ontološke istine: biće, posmatrano u smislu individuacije, jeste život mnogih individuumu; život, posmatran u aspektu supstancijalnog jedinstva, jeste biće¹⁶.

Individuacija je večna i večno ista. Otuda su individuumi koji iz nje proizlaze i sami večni i večno isti. Njihov poseban kvalitet, koji je njihova suština, predstavlja celinu bića na poseban način. Odnose među individuumima, međutim, ne treba zamišljati samo u smislu mirnog poretka; istina, postoji takav poredak u kom svaki individuum zauzima mesto koje mu je od početka doznačeno njegovim suštinskim kvalitetom. Ali, pored ovog, suštinskog poretka, koji podseća na topos noetos platoničarske metafizike, postoji i „funktionalni” poredak individuumu, koji je prostor njihovog međusobnog razračunavanja (suprotstavljanja). Time se objašnjava zašto je Heberlin za svoje ontološko načelo individuacije mogao zadržati nazivnik „života”: funkcionalni odnosi među individuumima neprekidno se menjaju, razgrađuju i ponovo uspostavljaju.

Motivi koji su Heberlina naveli na (delimično) usvajanje monističke ontologije prepoznatljivi su u njegovom određenju jedinstva bića kao „reaktivnog jedinstva”¹⁷: jedinstvo individuumu u biću za Heberlina predstavlja „osnov za svaku komunikaciju” među njima; ono predstavlja ontološku garanciju za „sposobnost individuumu da reaguju”. Smisao teze o jedinstvu bića, kako Heberlin i izričito kaže, zapravo se i svodi na potvrđivanje „reaktivne povezanosti”¹⁸; supstancijalno jedinstvo bića ne znači ništa drugo do to da individuumi pripadaju jednoj i istoj objektivnoj stvarnosti u kojoj se zbivaju odnosi razračunavanja među njima. Jedinstvo bića jemči za sposobnost individuumu da reaguju jedni na druge, da se uzajamno „sreću”, ali, ono nije ništa više od tog jemstva: pošto je individuacija potpuna, jedinstvo bića se zapravo i svodi na reaktivnu povezanost među individuumima.

Ta pretpostavka treba ponajpre da objasni mogućnost „teorijskog” odnošenja, mogućnost da subjekt znanja nekako sreće svoj objekt. Partikularna „akcija” kojom individua ide za ostvarenjem svoje posebne namere predstavlja, u neku ruku, individualistički i praktični pandan ovakvoj sposobnosti za reakciju. Takva akcija se u konačnom ishodu samo slučajno može poklopiti sa pravcem u kom se kreće sveukupnost bića. Stoga je individualna sloboda, doduše, ograničena međuindividualnom reaktivnom

¹⁵ Haeberlin, 1943, p. 3.

¹⁶ Haeberlin, 1943, p. 32.

¹⁷ Haeberlin, 1943, p. 6.

¹⁸ Haeberlin, 1943, p. 4.

povezanošću, ali ona ipak postoji: ona je, u najmanju ruku, zaštićena od upliva bezkonačne moći celine ontološkom tezom da je supstancija potpuno individuirana, tako da se ne može reći da ona individuumu nameće svoju „ličnu” volju. „Volja” ukupnog bića nije ništa drugo do rezultanta volja svih pojedinačnih individua; ona se, prema tome, kroz mnoštvo pojedinačnih stanja ostvaruje posredstvom individualnih volja a ne nasuprot njima¹⁹.

Ipak, uprkos stalnom međuindividualnom razračunavanju koje Heberlin ističe, slika stvarnosti koju nam nudi njegova ontologija u krajnjem ishodu je naglašeno optimistička; ona odiše utešnošću racionalističkih metafizičkih konstrukcija. To je slika stvarnosti u kojoj ništa ne nastaje i ništa ne propada; ne propadaju čak ni modusi večne supstancije. Menjaju se samo funkcionalne konstelacije među individuumima; večnost poretka garantovana je i supstancijalnim jedinstvom bića, i većnom prirodom (kvalitetom) individuumu. U metodskom pogledu Heberlinova ontologija takođe liči na starometafizičko kretanje među čistim pojmovima. Po svojoj osnovnoj inspiraciji, ona predstavlja suštu suprotnost duhu upitnosti i problematičnosti koji je dao povoda za nastanak filozofske antropologije²⁰. Heberlinova „filozofska antropologija” zanimljiva je, međutim, jupravo po tome što se odnosi prema ovoj upitnosti - po načinu na koji pokušava da razreši problematiku čoveka polazeći od neospornih ontoloških stavova čije se važenje pretpostavlja.

Heberlin uvodi antropološku problematiku u razmatranje jednim argumentom koji bi, kako izgleda, morao protivrečiti ontološkoj istini. Ishodište za antropologiju sadržano je u samoj kružnoj strukturi antropološkog pitanja. Filozofska antropologija treba da pruži odgovor na pitanje šta je čovek. Kada postavljamo pitanje o čoveku mi, međutim, u vidu imamo sebe same: kako Heberlin kaže, mi pri tom imamo u vidu ono bivstvujuće koje je za razliku od svega drugog bivstvujućeg jednako nama²¹. To, opet, ima za pretpostavku činjenicu da smo „mi” sebi samima nekako problematični. Heberlin postavlja pitanje kako je to moguće objasniti na pretpostavkama prethodno usvojene harmonizirajuće ontologije, koja upravo isključuje tu mogućnost. Time je zacrtan program: polazeći od kružne strukture antropološkog pitanja (koja u neku ruku predstavlja pandan Hajdegerovoj strukturi pitanja o biću²²) treba da bude izvedeno ustrojstvo čoveka kao onog bića koje može samome sebi da bude problematično. U svetlu važećih stavova Heberlinove ontologije pitanje, dakle, ne glasi: kako je moguće biće koje ima samoodnosnu strukturu, već upravo: kako je moguće biće koje se sebi pojavljuje tako kao da ima samoodnosnu strukturu, i koje je, prema tome, uopšte sposobno da postavi antropološko pitanje.

Heberlin je uglavnom izložio ovaj problem na način koji sugerise da činjenica samoodnosnosti protivrči samo njegovoj ontologiji. Okrenimo se, dakle, najpre protivrečnosti koju Heberlin utvrđuje između ontologije i činjenice samoopažanja. Subjekt i objekt su individuumi koje se nalaze u uzajamnom odnosu „sretanja”. Odgovor na pitanje o mogućnosti takvog sretanja dala je, kako se pokazalo, teza o supstancijalnom jedinstvu bića, odnosno teza o reaktivnoj povezanosti između individuumu. Sretanje, dakle, pretpostavlja ontološku mogućnost reakcije. Mogućnost reakcije postoji, međutim, samo u slučaju da je reč o dva individuumu različitih kvaliteta. A pošto je individuum definisan upravo svojim suštinskim kvalitetom (isti kvalitet, isti individuum), isključena je mogućnost da individuum sretne samoga sebe.²³ Dakle, prema načelima Heberlinove ontologije, pravo

znajuće samoodnošenje subjekta (koje bismo mogli interpretirati kao njegovu „individualnu samosvest“) nije moguće; ono što u svom individualnom iskustvu smatramo takvim samoodnošenjem nije pravosamoodnošenje, već ima izvedeni karakter koji treba objasniti.

Do usvajanja teze o nemogućnosti samoodnošenja Heberlin je bio doveden i preko jedne argumentacije koja ima i sasvim načelan domet - koja pokazuje kakvim je teškoćama opterećen pojam samoodnosnosti subjekta u granicama subjekt-objekt modela saznanja i nezavisno, mogli bismo reći, od pretpostavke važenja bilo kakve specifične ontologije (naravno, pri tom nije sporno da se ovaj saznanoteorijski okvir može kritikovati polazeći od njegove „implicitne“ ontologije, kao što je to učinio Hajdeger). Ovaj Heberlinov argument tim pre zaslužuje razmatranje. Pođimo stoga još jedanput od njegovog početnog opisa antropološke problematike. Saznati čoveka, to znači saznati samoga sebe. U relaciji saznanja subjekt saznanja, međutim, stoji „naspram“ objekta koji saznaje. Da bi se mogućnost znajućeg samoodnošenja integrisala u ovaj model, bilo bi, dakle, neophodno da se subjekt saznanja kao takav nađe u poziciji supstvenog objekta. Ali, upravo kao subjekt saznanja, on je uvek subjekt a ne objekt. Tako ovaj pokušaj objašnjenja mora da propadne: da bi subjekt istovremeno bio objekt svog saznanja, trebalo bi da on bude nešto drugo od onoga što on jeste, što protivreči principu identiteta. Dakle, samosaznanje nije moguće.²⁴

Tome se ne može pomoći kaže dalje Heberlin, time što bi se dvojstvo subjekta i objekta objasnilo „cepanjem“ nekog izvornijeg jedinstva na dva člana ove relacije; jer, ako bi se taj izraz samo ozbiljno shvatio, to bi takođe značilo da samosaznanje nije saznanje sebe samoga već upravo nečega drugog; bila bi, dakle, opet prihvaćena upravo ona teza koju Heberlin zastupa - da pravo saznanje sebe samoga nije moguće²⁵ (Heberlin stoga najčešće i ne govori o samosaznanju već o samoiskustvu, koje ima iluzorni karakter).

Teško da je za Heberlina u njegovom govoru o „cepanju“ prvobitnog jedinstva ili (u njegovom ontološkom rečniku) individuuma mogla biti od odlučujućeg značaja ona problematika iz koje je proizašla idealistička filozofija identiteta. Tezu o „deljivosti“ psihičkog subjekta, u smislu koji je ovde relevantan, zastupao je, međutim, Rikert, i to u kontekstu svog razmatranja problema psihološke samosvesti²⁶ a uz argumentaciju koja pokazuje značajne srodnosti sa Heberlinovom. Napomenimo da je, kao kasnije i Heberlin, i Rikert u krajnjem ishodu bio doveden dotle da zbog pojmovnih teškoća koje nameće subjekt-objekt model saznanja odbaci mogućnost samosaznanja ili samosvesti u strogom smislu reči, koji bi pretpostavljao identitet relata. Rikertova teza o deljivosti psihičkog subjekta na subjekt i objekt saznanja trebalo je da pruži zadovoljavajuće objašnjenje za psihološki fenomen kakav je individualno sećanje na sopstvene prošle događaje²⁷. Po Rikertovom shvatanju, takvi fenomeni mogu se objasniti jedino time što se jedan deo psihičkog subjekta suprotstavlja drugom delu istog subjekta; potpuno poklapanje subjekta i objekta u aktu saznanja (samim tim i mogućnost prave samosvesti²⁸) je isključeno.

²³ Haeberlin, 1943, p. 21.

²⁴ Häberlin, 1950, S. 11.

²⁵ Häberlin, 1950, S. 11.

²⁶ Rickert, „Gegenstand der Erkenntnis“, in Frank, 1991, S. 211. f.

²⁷ Mađu Heberlin ovde, kao ni inače, ne pominje poimence nijednog autora, on izričito uvodi u razmatranje i ovu problematiku psihološkog problema identiteta kroz vreme, koju je analizirao Rikert. (Häberlin, 1950, S. 10-11.)

²⁸ Ovde se možemo ulaziti u razmatranje Heberlinovog pokušaja da u individualnoj predmetnoj svesti vidi momenat „prave“ samosvesti jer se u svakom sretanju bivstvujućeg od strane bivstvujućeg događa i to da tu „biće sreće biće“. (upor. Haeberlin, 1943, p. 33. sq.)

Može se reći da Heberlin dovde sledi Rikerta; kao i Rikert, i Heberlin radije odbacuje mogućnost da dođe do zadovoljavajućeg objašnjenja samosvesti nego da odbaci prethodno usvojeni subjekt-objekt model saznanja²⁹. Ali, Heberlin istovremeno ostavlja na snazi početnu zamisao svoje ontologije o prostim individuama. Stoga se na mestu subjekta u relaciji koja se pogrešno vidi kao samoodnošenje kod Heberlina, ne pojavljuje jedan deo psihičkog, već jedan deo „antropološkog” subjekta. Na osnovu usvajanja teorema o samoodnosnom karakteru antropološkog istraživanja („antropološki a priori”). Heberlin, dakle, može da pretumači Rikertov „psihički subjekt” u „antropološki subjekt”.

Izgleda da je time već predodređeno osnovno ustrojstvo Heberlinove antropologije: naime, pod ovim pretpostavkama je jasno barem toliko da se „čovjek” ne može objasniti kao prosti individuum Heberlinove ontologije. To znači da se jedinstvo čoveka može videti samo u terminima „udruživanja” među individuumima. Tu mogućnost pripremila je već unapred Heberlinova ontologija: u njoj je nagovešteno postojanje „organskih formi” u kojima se više individua spaja u funkciji jedne zajedničke ideje. U takvim udruženjima izvesni individuumi imaju međusobne odnose koji su „bliži” od njihovih odnosa prema drugim individuumima. Heberlin opisuje tu vrstu odnosa među individuumima po modelu političke zajednice. Takva udruženja individuumima, koja Heberlin naziva i organizmima, mogu imati i svoju zajedničku volju, koja se potvrđuje naspram spoljašnjeg sveta u njihovoj „inostranoj politici”. Štaviše, ontološki se, kaže Heberlin, ništa ne može prigovoriti ni mogućnosti da postoje specifično politički individuumi koji su pravi nosioci ideje u čijoj funkciji svoji dotični organizam, i koji tako zauzimaju središnji položaj u organizmu. Takve zajednice su, ipak, samo relativna jedinstva, koja nastaju i ponovo nestaju.³⁰ Postojanje ovakvih udruženja među individuumima predstavlja onda, po Heberlinu, jedinu mogućnost za objašnjenje činjenice koju tumačimo kao „samoodnošenje”: ono što smatramo samoodnosnošću ili refleksijom nije ništa drugo do prepoznavanje odraza centralnog individuumu (subjekta saznanja) u ogledalu njegovog organizma (objekt saznanja)³¹. Znanje kojim raspolazemo u refleksiji jeste, dakle, slučaj identifikacije, i uz to još i pogrešne: smatrajući da opažamo sebe, u stvari se odnosimo prema svom organizmu. Identifikacija se zasniva na tome što organizam sprovodi, uz više ili manje odstupanja, volju centralnog individuumu. Pod tom pretpostavkom, i samo pod tom pretpostavkom centralni individuum može zaista da „vidi” samoga sebe, ali nikada direktno već samo „kao u ogledalu”.³²

Ova komplikovana ontološka konstrukcija treba zapravo da podrži jednu sliku o čoveku čija je osnovna struktura platonovska³³: naime, već u sledećem koraku Heberlin određuje čoveka kao jedinstvo duše („centralnog ili specifično političkog individuumu”) i tela (njegovog „organizma”, o kom se a priori više gotovo ništa ne može znati)³⁴. Videnje čoveka kao političkog organizma takođe se zasniva na drugoj Platonovoj antropološkoj

²⁹ Frank, 1991, S. 510. f.

³⁰ Haeberlin, 1943, pp. 14-17.

³¹ Ovakvo objašnjenje samoodnošenja samo se formalno može dovesti u vezu sa Hajdegerovom tezom o „refleksivnom” izlaganju smisla „čovka” iz smisla bića, čija se mogućnost, kod Hajdegera, zasniva upravo na izvornoj uvek-mojosti bića. (Heidegger, 1986, S. 41. f.)

³² Haeberlin, 1943, p. 41.

³³ Prava problematika filozofske antropologije prema Heberlinu je večna, a u evropskoj tradiciji pojavila se, u najmanju ruku, sa sofističkom revolucijom kojom je okončan kosmološki period grčke filozofije (Häberlin, 1952, S. 69.).

³⁴ Haeberlin, 1943, p. 40.

slici, analogiji između čoveka i polisa. Heberlin, međutim, ne sledi Platona i s obzirom na etičko-politički sadržaj analogije³⁵ - premoć duše u njegovoj antropološkoj skici više podseća na modernu apsolutističku vlast. Dominantna odrednica duše za Heberlina je upravo njena volja, koja je upravljena na stvaranje određenog organizma i njegovo održanje. Duša nameće svoju volju individuumima koji ulaze u sastav tela (organizma). Po tom aspektu svoje antropologije Heberlin i dalje ostaje autentični sledbenik filozofije života.

U dalje detaljno izlaganje Heberlinove filozofske antropologije ovde ne možemo ulaziti³⁶; potrebno je, ipak, sumarno ukazati na njen dalji tok i osnovni karakter, kao i na sistematsko mesto filozofske antropologije u sklopu Heberlinove filozofije. Filozofska antropologija treba da objasni i sliku koju čovek ima o svetu ukoliko je ta slika predodređena njegovim osnovnim ustrojstvom. Dalje, tek nakon razmatranja Heberlinovog objašnjenja strukture čoveka postalo je moguće ukazati na pravi problem koji filozofija, po njemu, treba da reši: taj problem se sastoji u tome što individuum (duša) ima sopstvenu volju koja, međutim, protivreči ukupnoj volji bića. Tom voljom je iskrivljeno saznanje duše i viđenje sopstvenog položaja u svetu. Ta protivrečnost se može nadvladati jedino tako što će se duša okrenuti od svojih subjektivnih, partikularnih ciljeva ka „objektivnom” smislu bića i uvideti relativnost svojih ranijih htenja. Postavljanje na ovo objektivno stanovište rezultira i ukidanjem problematike koja je imanentna čovekovom opstanku. Pomirenje u najvišoj formi ostvaruje se kroz eksplicitni ontološki uvid u jedinstvo bića. „Duh” je nazivnik za ono što predstavlja pokretačku silu koja vodi ka ovim višim istinama, dok je „nagonom” obuhvaćeno sve što dušu vezuje za njene partikularne ciljeve. Svojoj filozofiji kulture, koja se zasniva na antropologiji, Heberlin je stavio u zadatak da pokaže put na kom se ovakav univerzalni cilj ostvaruje.

Umesto iscrpnog izlaganja pojedinačnih teorema Heberlinove filozofije kulture, svakako je zanimljivije pozabaviti se centralnim problemom koji proističe iz njegove koncepcije filozofske antropologije. To je upravo problem „samooodnosnosti” antropološkog istraživanja. Kako se pokazalo, Heberlin smatra da je područje antropologije predodređeno time što smo „mi” ti koji sebe smatramo problematičnim - upravo utoliko što uopšte postavljamo pitanje filozofske antropologije. S druge strane, ontologija nas uči da samoopažanje nije moguće. Time je određen zadatak antropologije - da objasni ustrojstvo organizma koji je takav da je za njega moguće da smatra da ima sposobnost samoopažanja. Heberlin u svom izlaganju u krajnjem ishodu objašnjava samoopažanje kao iluziju; tako, on ne kaže da je bilo kakva istina garantovana time što verujem da opažam samoga sebe, sem upravo te istine da postoji biće koje to veruje, i pažljivo odvaja pitanje o formi (činjenici) od pitanja o sadržaju (važenju) samoopažanja³⁷. Pa ipak, on, u najmanju ruku, polazi kao od izvesno utvrđene istine, od „činjenice” da postoji biće koje je takvo da smatra da opaža samo sebe. Postavlja se, međutim, pitanje o mogućnosti da se za verovanje u tu činjenicu pronađe odgovarajuće potkrepljenje. Ja mogu, na primer, verovati da je pogrešno da opažam samoga sebe; ali da bih utvrdio da je ta činjenica (da verujem da opažam sebe) neosporna (što Heberlin svakako sugerira kada kaže da ona predstavlja a priori antropološkog istraživanja), morao bih se, kako izgleda, o tome osvedočiti samoopažanjem na jednoj višoj ravni: upravo opažanjem sebe kao onoga koji, makar i pogrešno, veruje da

³⁵ Upor. Höffe, 1997, S, 69. ff.

³⁶ Ona je bila predmet iscrpnijeg ispitivanja u autorovom radu „Heberlinova filozofska antropologija” (u rukopisu).

³⁷ „Nije objektivno utvrđeno da postoji samoopažanje; utvrđeno je samo subjektivno da subjekt smatra da vidi sebe samoga.” (Häberlin, 1943, p. 22.)

sebe opaža. Time bih, međutim, na ovoj višoj ravni ponovo pribegao samoopažanju koje na predmetnoj ravni želim da opovrgnem tezom o nemogućnosti samoopažanja. Drugim rečima, ako odričem svaki pravi smisao samoopažanja, ne mogu se istovremeno pozivati na samoopažanje kako bih njime opravdao prelaz sa svog pukog verovanja da opažam sebe na svoje verovanje u činjenicu da postoji biće koje je takvo da veruje da samo sebe opaža. Iz Heberlinove koncepcije se, međutim, ne vidi šta je to na šta bih inače mogao da se pozivam (naravno, ako bih se pozivao na iskustvo, onda to više ne bi bila apriorna ontologija čoveka u Heberlinovom smislu).

Dalje teškoće za Heberlinovu antropološku poziciju proističu iz toga što se čak ni pod pretpostavkom da je obezbeđen apriorni status saznanja da postoji biće koje je takvo da veruje da samo sebe opaža, ne može bez daljnjeg zaključiti da je to biće čovek, odnosno da pripada rodu ljudskoga. Subjekt koji može da se osvedoči o izvesnosti te činjenice uvek je samo usamljeni subjekt kartezijanskog Cogito, ne i pripadnik nekog prirodnog roda. Već i to što se duša konačno ispostavlja kao pravi subjekt Heberlinovog posrednog „samoopažanja”, kao i okolnost da je Heberlin pravu filozofsku antropologiju konačno odredio kao psihologiju ili psihološku antropologiju³⁸, ukazuje na teškoću koju predstavlja prelaz na rodni pojam čoveka. Štaviše, iz puke samoodnosnosti subjekta ne može se, kao što je poznato, izvesti zaključak šta je uopšte subjekt te samoodnosnosti, pa se taj subjekt ne može odrediti čak ni u smislu Dekartove duše; Heberlin je, uostalom, kasnije i sam kritikovao Dekarta zbog opredmećenja subjekta saznanja³⁹. Jednom rečju, to znači: ako se samoodnosnosti a priori pripisuje iluzoran karakter, onda se na fenomenu samoodnosnosti ne može graditi jedna opšta filozofska teorija, što je status na koji Heberlinova filozofska antropologija ipak pretenduje.

Za daljim razlozima nedostataka Heberlinove antropologije treba tragati u njegovoj ontološkoj koncepciji. Ta koncepcija u svom izvođenju ostavlja utisak ne sasvim uspešnog pokušaja pomirenja monističke i pluralističke metafizike. Tu se od početka razlikuju dve osnovne ontološke ravni - supstancijalna (jedinstvo bića) i funkcionalna (individuacija ili život) - i to bez mogućnosti da se odnos između njih na zadovoljavajući način artikuliše. (To ima za posledicu nedoslednost koja se ogleda i u tome što Heberlin često svojim individuumima, koji po pretpostavci imaju „samo” funkcionalni karakter, pripisuje upravo supstancijalna svojstva Lajbnicovih monada.⁴⁰) Moglo bi se reći da unutar Heberlinovog monizma ponovo nalazimo neprevaziđeni dualitet: s jedne strane postavljeno je biće kao supstancijalno jedinstvo, s druge strane život. Na antropološkoj ravni, to znači da se čovek pojavljuje kao biće kome je saznajno, doduše, otvoren put ka jedinstvu bića, ali koje je kao takvo po pretpostavci lišeno tog jedinstva. Uopšte uzev, suprotnost između ove dve ravni je neka vrsta hipostazirane protivstavljenosti između teorije i prakse. Odnos između njih Heberlin je postojano shvatao tako kao da teorija donosi istinite uvide koji određuju „objektivni” smisao kojim se zatim rukovodi delanje, a koji suštinski ne stoji ni u kakvoj vezi sa „subjektivnim” karakterom delatnika. Isključivi put za kojim praksa treba da ide po Heberlinu je - ako već ne potpuna eliminacija subjektivnosti⁴¹ - onda „primeravanje” individuumu objektivnom jedinstvu bića.

38 Haeberlin, 1943, p. 66. sqq.

39 Häberlin, 1952, S. 34.

40 Häberlin, 1950, S. 10.

41 Upor. Neubauer, 1971, S. 94.

Tako Heberlinova filozofija ostaje ugrožena opasnostima kojima su nužno izloženi veliki monistički metafizički sistemi, dok, s druge strane, ne doseže njihov eksplanatorni potencijal. Jedan od puteva kojima je Heberlin mogao poći - i onaj koji mu je, u svakom slučaju, bio istorijski najbliži - mogao se sastojati u razvijanju, *protiv* filozofije života, „spekulativnog” sadržaja pojma života - koji, s jedne strane, čini suvišnim pozivanje na neki posebni momenat supstancijalnog jedinstva, dok s druge strane dozvoljava da se, upravo u horizontu jedne monističke ontologije, razvije jedna teorija samoodnosnosti. Po svom duhu, ako ne i po svojim tezama, ovakva teorija svakako ne bi morala biti u većoj meri „nesavremena” od Heberlinove metafizike. To što se takva teorija ne može razviti u smislu „filozofske antropologije” moglo bi samo odgovarati opštoj antirelativističkoj i antinaturalističkoj orijentaciji Heberlinove filozofije.

Heberlinov filozofski opus ispostavlja se, konačno, kao pokušaj sinteze različitih filozofskih usmerenja: filozofije života, kriticizma, platonizma, racionalizma, filozofije egzistencije itd. Po svome duhu njegova filozofija nema mnogo prepoznatljivog i originalnog - što su kvalitete koji su do pred kraj ovog veka najviše pogodovali širokoj recepciji. Heberlinova „originalnost” možda se i sastoji upravo u njegovoj otvorenosti za pitanja i podsticaje koji su mu dolazili sa različitih strana, ali i, pre svega, u njegovoj istrajnosti u radu na tome da rezultate do kojih je došao ugradi u jednu koherentnu misaonu celinu - u jedan od, verovatno, poslednjih „metafizičkih sistema”, u pomalo starinskom i zaboravljenom smislu te reči. Ostaje da se nadamo da će vek koji dolazi imati više sluha za intelektualne vrline o kojima svedoči njegovo delo.

CITIRANA LITERATURA

1. Frank, Manfred, 1991: *Selbstbewusstseinstheorien von Fichte bis Sartre*, Suhrkamp, Frankfurt am Main;
2. Häberlin, Paul, 1934: *Das Wesen der Philosophie. Eine Einführung*, Verlag von Ernst Reinhardt, München;
3. Häberlin, Paul, 1950: *Der Mensch. Eine philosophische Anthropologie*, 2. Auflage, Schweizer Spiegel Verlag, Zürich (1941);
4. Häberlin, Paul, 1952: *Philosophia perennis. Eine Zusammenfassung*, Springer-Verlag, Berlin-Göttingen-Heidelberg;
5. Haeberlin, Paul, 1943: *Anthropologie philosophique*, Presses Universitaires de France;
6. Heidegger, Martin, 1986: *Sein und Zeit*, Max Niemeyer Verlag, Tübingen;
7. Höffe, Otfried, 1997: „Zur Analogie von Individuum und Polis”, in: ders. (Hrsg.): *Platon, Politeia*, Akademi Verlag, Berlin, S. 69-95;
8. Kamper, Dietmar, 1974: „Anthropologische Differenz und menschliche Identität. Tendenzen gegenwärtiger Anthropologie”, in Günther Dux und Thomas Luckmann (Hrsg.): *Sachlichkeit. Festschrift zum achtigsten Geburtstag von Helmuth Plessner*, Westdeutscher Verlag, Opladen, S. 54-68;
9. Neubauer, Herbert, 1971: *Der philosophische Charakter der Pädagogik bei Paul Häberlin*, Verlag Notring, Wien;
10. Plessner, Helmuth, 1974: „Immer noch philosophische Anthropologie”, in *Diesseits der Utopie. Ausgewählte Beiträge zur Kultursoziologie*, Suhrkamp, Frankfurt am Main;
11. Rickert, Heinrich, 1915: „Gegenstand der Erkenntnis” (1892) in: Frank, 1991;

12. Rickert, Heinrich, 1922: *Die Philosophie des Lebens*, J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen;
13. Štegmiler, Wolfgang, 1962: *Glavne struje savremene filozofije. Istorijsko-kritički uvod*, Beograd

Vladimir Milisavljević

LE PROBLEME DU RAPPORT A SOI DANS L'ANTHROPOLOGIE PHILOSOPHIQUE DE HAEBERLIN

L'intention de l'auteur de ce texte est de contribuer à l'élucidation de la problématique du rapport à soi (conscience de soi, perception de soi et connaissance de soi) dans l'anthropologie du philosophe suisse Paul Haeberlin. Haeberlin rejette la possibilité d'un rapport à soi authentique en raison des problèmes conceptuels qu'il soulève dans le cadre de son ontologie et de l'épistémologie traditionnelle. Cependant, Heberlin en fait le point de départ de son anthropologie: la question anthropologique même suppose l'existence d'un être qui puisse (faussement) paraître problématique à lui-même. La tâche de l'anthropologie est alors d'expliquer la structure ontologique d'un tel être. Mais cette entreprise doit faire face à une difficulté qui nous semble insurmontable: elle consiste à établir le fait de rapport à soi sans faire appel à une réflexion d'ordre supérieur, qui implique la possibilité d'un rapport à soi authentique.

Mots clés: ontologie, monisme, rapport à soi, anthropologie, sujet

САДРЖАЈ

Dr Ksenija Maricki Gađanski

THE SERBIAN CLASSICAL HERITAGE AND THE MULTICULTURALISM: A RENAISSANCE OF CLASSICAL EDUCATION? 5

Dr Svenka Savić

NAZIVI PRIVATNIH RADNI U NOVOM SADU - PSIHOLINGVISTIČKI PRISTUP 13

Академик Радомир В. Ивановић

ПОЕТСКИ И ПОЕТОЛОШКИ ДОПРИНОС БЛАЖА КОНЕСКОГ У ПОСЛЕДЊОЈ ФАЗИ СТВАРАЛАЧКЕ МЕТАМОРФОЗЕ 23

Др Јелка Реджеџ

О ПОБЕДНИМ ПЕСМАМА 39

Dr Zoja Karanović

PAROLE NA STUDENTSKIM DEMONSTRACIJAMA KAO OBLIK KOMUNIKACIJE-FORME I SIMBOLI KARNEVALSKOG JEZIKA 45

Mr Ivana Živančević-Sekeruš

PIJERKO VINIĆ I LJUDEVIT GAJ 53

Др Томислав Беквић

МИЛАН ЂУРЧИН КАО ГЕРМАНИСТА 59

Dr Tvrko Prčić

PRILOZI ZA JEDNU SAVREMENU TEORIJU TVORBE REČI 67

Dr Vladislava Gordić

TIŠINA KAO STRUKTURNO I STILSKO SREDSTVO U KRATKOJ PROZI ERNESTA HEMINGVEJA 77

Dr Zoran Paunović

INTERDISCIPLINARNI PRISTUP U NASTAVI STUDIJA BRITANSKE KULTURE 85

Mr Ivana Đurić Paunović

PRIRODA FANTASTIČKOG U DELU EDGARA ALANA POA 89

Mr Pavle Sekeruš

COLLEGE DE FRANCE ET L'IDEE PANSLAVE AU XIXe SIECLE 99

<i>Dr Edita Andrić</i>	
PADEŽNI NASTAVCI MAĐARSKIH IMENICA	109
<i>Dr Mara Đukić</i>	
NASTAVNIK I SAVREMENI MODELI INDIVIDUALIZOVANE NASTAVE	125
<i>Dr Milka Oljača</i>	
FENOMENOLOŠKE OSNOVE PEDAGOGIJE	133
<i>Jelena Đermanov, Mr Svetlana Kostović, Marijana Kosanović</i>	
KOMUNIKACIJA - AKTUELNI PROBLEMI PROUČAVANJA U DRUŠTVENOHUMANISTIČKIM NAUKAMA	139
<i>Dr Stipan Jukić</i>	
EX CATHEDRA KAO VID RECEPTIVNOSTI U NASTAVI	149
<i>Др Грозданка Гојков</i>	
ФАКТОРИ КОЈИ ПОДСТИЧУ ОСТВАРЕНЈЕ ВИСОКИХ ПОТЕНЦИЈАЛА	161
<i>Dr Milica Andreovski</i>	
U TRAGANJU ZA IDENTITETOM	169
<i>Olivera Gajić</i>	
PREGLED ZNAČAJNIJIH ISTRAŽIVANJA O OBRAZOVNO-KULTURNIM I UMETNIČKIM INTERESOVANJIMA	177
<i>Mr Jasmina Kodžoperić, dr Lajoš Genc, Vesna Jevremović</i>	
FAKTORI RAZVOJA SPOSOBNOSTI FONEMSKJE SEGMENTACIJE REČI NA PREDŠKOLSKOM UZRASTU	189
<i>Mr Đurđina Ruk</i>	
NEKI ASPEKTI PSIHOLOŠKE ORGANIZACIJE KOD MULTIPLICITETA LIČNOSTI	201
<i>Dr Miloš Todorović</i>	
FICHTEOV POJAM I TERMIN: „DEŁORADNJA” (TATHANDLUNG)	207
<i>Dragan Prole</i>	
PRVOBITNI NACRT FIHTEOVOG FILOZOFSKOG SISTEMA	217
<i>Eva Kamberer</i>	
HEGELOVA ZAMISAO ISTORIJE FILOZOFIJE	227
<i>Dr Mirko Aćimović</i>	
UVOD U FENOMENOLOGIJU - HEGEL I HUSEL	237
<i>Milotka Molnar</i>	
FUNDAMENTALNA ONTOLOGIJA I PROBLEM ISTINE	247
<i>Vladimir Milisavljević</i>	
PROBLEM SAMOODNOSNOSTI U HEBERLINOVOJ FILOZOFSKOJ ANTROPOLOGIJI	267